ΙΑΣΩΝ
БИБЛИОТЕКА
ЈАЗОН

Књига 11

АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ

ДРЖАВА СРПСКИХ ДЕСПОТА

ЗАВОД ЗА УЏБЕНИКЕ И НАСТАВНА СРЕДСТВА – БЕОГРАД
2006

Рецензенти
академик СИМА ЋИРКОВИЋ
академик РАДЕ МИХАЉЧИЋ

Одговорни уредник
НЕБОЈША ЈОВАНОВИЋ

За издавача
проф. др РАДОШ ЉУШИЋ,
директор и главни уредник

скенирао
Теодор Анагност

ISBN 86-17-12911-5

Садржај

Предговор

Историја сваког европског народа и државе, па и српског, јесте историја дугог трајања. У оквиру ње одвијало се безброј догађаја и процеса који су имали своју краћу или дужу животну актуелност и били смењивани другим. Задатак историчара јесте пре свега да те појаве, процесе и појединости уочава, истражује и реконструише, држећи се искључиво извора и духа времена које истражује, и да резултате саопштава својим савременицима. Свакоме је, а посебно историчару, јасно да та слика реконструисане прошлости зависи не само од образовања и талента истраживача, већ пре свега од количине, избора и квалитета историјских извора који су допрли до нас. Међутим, пошто је правило да што је период старији, то је и број извора који је сачуван мањи, историчар не сме за питања за која не може да нађе целовит одговор да тражи изговор у непостојању довољног броја извора. Напротив, своје одговоре, слику времена и појава мора пројектовати према расположивој грађи, не прибегавајући коначним судовима, јер је истраживање историје увек жив процес надоградње и превазилажења.

Држећи се ових постулата критичке историографије, ми смо у том смислу покушали у овој књизи да реконструишемо један сегмент наше средњовековне прошлости, период Српске Деспотовине, последње раздобље развоја самосталне српске средњовековне државе. Ако се има у виду време које се у европској цивилизацији зове „позним средњим веком", онда се условно овај наш период може повезати са њим, јер се привреда и друштво убрзано развијају, подстичући успон сложенијих облика новчане привреде, градова и културе, условљавајући њихово преливање преко сопствених граница и повезивање са европским токовима привреде и културе Ренесансе.

Међутим, као што сам наслов књиге каже, наш циљ није био да прикажемо синтезу, пре свега политичку историју овог периода Деспотовине (1402–1459). Наш циљ је био да што приближније реконструишемо унутрашњу организацију српске државе тог доба, што до сада у нашој историографији није учињено, сем сумарно у оквиру већих синтеза српске историје. Сматрали смо да се та реконструкција унутрашњег организма српске средњовековне државе најбоље може обавити ако се посматрају и анализирају њени основни саставни делови. По нама су то: *државна идеологија*, *територија*, *војска*, *фи-*

нансије и државна уūрава. То су стубови на којима почива свака држава, почев од формирања првих државних организација у историји људског друштва, па све до модерних држава новог века. Колико смо успели у својим истраживачким и научним напорима, свакако ће најбољи суд дати научна, стручна, па и шира читалачка публика. При томе смо, са своје стране, свесни релативности сваког, па и најстудиознијег научног истраживања и резултата. Трудећи се да испунимо тренутну празнину у нашој историографији средњег века, бићемо задовољни ако ова књига буде подстицај за њено превазилажење.

Ова књига је резултат вишегодишњих истраживања теме чије је исходиште истоимена докторска дисертација, одбрањена 5. новембра 1993. године на Филозофском факултету у Београду. До завршне форме, у којој се сада појављује пред читаоцима, она је доживела незнатне измене и допуне. Те измене и допуне су резултат не само нове литературе која се у међувремену појавила, већ пре свега сугестија чланова комисије пред којом је дисертација брањена: академик Сима Ћирковић, академик Божидар Ферјанчић, проф. др Милош Благојевић и проф. др Раде Михаљчић. Свима њима дугујем дубоку захвалност. Не могу а да при томе посебно не издвојим свог драгог учитеља, академика Симу Ћирковића, који ме је од самог почетка бављења научним радом подржавао и подстицао, а у изради ове књиге увек несебично помагао мудрим саветима и сугестијама. Такође изражавам захвалност колеги, проф. др Браниславу Тодићу за помоћ при одабиру илустративног материјала. Неизмерну благодарност дугујем и својој породици за разумевање и подршку у бављењу научним радом.

На крају, морам поменути и Министарство за науку и технологију Републике Србије, које је финансијски помогло да се ова књига појави, као и ранији Фонд за науку који је својевремено финансирао нека од мојих истраживања по архивима и библиотекама, а чији су резултати делимично уграђени и у ову књигу.

У Београду, у пролеће 1995.

Андрија Веселиновић

Предговор новом издању

Књига чије је друго издање пред нама појавила се пре тачно десет година и тада је изазвала прилично интересовање стручне и научне јавности. Била је то једна од првих модерних монографија која је на целовит и аналитичко-синтетички начин приказала унутрашње устројство и функционисање српске средњовековне државе у периоду развијеног феудализма. Књига је иначе била резултат вишегодишњег истраживања. За обраду теме су употребљени сви до тада објављени извори и литература, али и велика количина необјављене грађе из дубровачког архива. Осим тога, трудили смо се да у приказивању политичке филозофије српског средњег века, и живота државе и човека у целини (посебно у поглављу о владарској идеологији), дамо одговарајуће место религији (тиме и српској цркви). Познато је, а мислимо да се и из ове књиге види, да је њен утицај и значај у схватањима и свакодневном животу средњовековног човека био битно другачији и већи него данас. Њоме је живот појединца био скоро потпуно прожет и испуњен, али исто тако и живот државе, посебно државна, владарска идеологија. Тај однос и утицај је ранија историографија из познатих разлога најчешће занемаривала.

Прво издање књиге је распродато исте године кад се и појавило. У међувремену, појавило се и интересовање код студената историје јер је књига ушла међу приручнике за испит и основну литературу за проучавање периода Деспотовине и унутрашње структуре српске средњовековне државе. Основни текст књиге остао је непромењен. Допуњаван је и мењан само колико је то било неопходно да се побољша, појасни и допуни тамо где су се у међувремену појавили нови резултати. У том смислу је додата, додуше малобројна, нова литература која се у међувремену појавила.

У Београду, октобра 2005.

Андрија Веселиновић

Увод

Држава српских деспота последња је фаза развоја средњовековне државности код Срба. Она обухвата последњих шездесетак година њеног постојања. Падом српске средњовековне државе под турску власт 1459. не само да је прекинут развој њене државности, већ је прекинут и привредни развој, формирање и развој градова, градске аутономије и грађанства у српском народу које је било у завршној фази. Она је уклопљена у један сасвим другачији и њој стран привредни и политички систем. И поред тога, потреба очувања националног идентитета, свести и вере допринели су да се у народном сећању, а нарочито у крилу цркве и њене организације, очувају клице државности које ће оживети приликом стварања модерне државе у XIX веку.

Међутим, иако је последња фаза развоја средњовековне државности, држава српских деспота није и највиша тачка њеног развоја уопште. Треба одмах рећи да је највиши домет уређења државе и њене организације свакако држава цара Душана. Пресечена у свом даљем развоју и успону после пропасти државе Немањића, она је настојањем Лазаревића у много чему морала да креће испочетка, али је увек имала пред собом узор државе Немањића, а иза себе њену потпору. У елементима државне структуре она се угледала на државу Немањића желећи да истакне континуитет са њом. Зато се неће методолошки погрешити ако се за неке појаве и сегменте државе српских деспота посегне за моделом и решењима која су постојала у држава Немањића уколико у изворима нема јасних потврда о истим појавама у деспотско доба. Наравно, при томе ваља имати на уму и специфичности и еволуцију коју су одређене установе доживеле у складу са новим условима и утицајима. Неке установе српске државе у периоду Деспотовине, при томе, доживљавају свој даљи развој, надмашујући своје узоре из златног доба Српског Царства. Али, тај полет, изазван наглим развојем рударства и трговине, усмерен ка стварању снажније и стабилније државе, ипак није могао створити тако снажну државну организацију која би се могла успешно супротставити новој великој сили на Балкану и Европи. Тако ће жртва Турске у неравноправној борби на крају постати и држава српских деспота.

Све што смо напред навели био је довољно велики изазов да се приступи детаљнијем и свеобухватнијем проучавању државе српских деспота. Други подстицај је непостојање монографије или студије која би систематски обрађивала функционисање државног апарата, односно државе српских деспота. Међутим, није само овај период лишен таквих специјалних истраживања. Немамо их ни за државу Немањића, ако се изузму сажети прегледи у већим синтезама средњовековне српске историје. Разлог овоме не треба тражити у недостатку извора за овај део наше средњовековне прошлости. Не недостају ни специјални појединачни истраживачки радови о добром делу посебних питања из делокруга средњовековне државе и њених органа. Појединачна истраживања су чак толико напредовала да скоро нема посебног питања, појаве или установе српске средњовековне државе која није мање или више обрађена. Друго је питање колико су неки од ових радова још увек актуелни, а колико су опет неки други превазиђени. Све је то ствар времена у коме су настали и степена доступности изворне грађе. У сваком случају, за стотинак година развоја критичке историографије, питања о унутрашњој структури и функционисању средњовековне државе постепено су улазила у круг научног интересовања.

Већ смо нагласили да се за ову тему не можемо пожалити оскудицом историјских извора. Али исто тако не може се говорити ни о обиљу грађе. Она је фрагментарна и разбацана, често само посредно и узгред говори о проблемима унутрашњег живота и уређења државе. Без обзира на то, историчар је принуђен да се суочи са расположивим обимом грађе и да настоји да из ње извуче максимум за тему којом се бави. Две основне групе извора су домаћи и страни извори, од којих су најзначајнији дубровачки.

Од домаћих извора најважнији су: повеље и акта, законици и *Жишије десйоша Сшефана*. Из повеља се може извући доста појединачних података о разним аспектима државног уређења (владарска идеологија, дажбине, војска, титуле и функционери, управа и судство и сл.), што пружа могућност за различита уопштавања и закључивања. Оба наша сачувана и драгоцена законика су од непроцењиве важности, посебно за питања унутрашњег уређења. При томе, из *Рударског закона* деспота Стефана за нас већи значај има *Сшашуш Новог Брда*, као и уводни део Законика. *Душанов законик* је за нашу тему још значајнији, иако је временски из претходног, немањићког периода. Као што ће се из нашег текста видети, ми смо га доста користили из простог разлога што су основе државе (уређење, судство и судски поступак, управа, црква и односи државе и цркве, дажбине и др.) регулисане у њему, важиле и у периоду Деспотови-

не. *Душанов законик* је тада вероватно примењиван у пракси, преписиван, а извесна његова рецепција се примећује и у *Статуту Новог Брда.* И *Житије деспота Стефана* Константина Филозофа пружа неочекивано много података о унутрашњем животу и уређењу Стефанове државе (о посланствима, сабору, реформи државне управе, војсци, двору и др.). У том погледу дело ученог деспотовог савременика и животописца знатно одскаче од осталих наших средњовековних житија.

Од страних извора нашу посебну пажњу заслужује грађа Дубровачког архива. Иако је она настајала из конкретних пословних, политичких и судских односа, дакле Дубровчани нису свесно бележили податке који би нама данас били потребни (о унутрашњем уређењу Деспотовине), ипак се нађе покоји нови податак и о томе. Нарочито се из дубровачке грађе може саопштити нешто више нових података о владарској идеологији (деспотској титули), затим о понеком деспотовом функционеру и његовој титули и сл. Особито пуно података има о независном дубровачком судству у Србији, што је и разумљиво, јер је оно било у надлежности дубровачког Малог већа. Број судских комисија које се у појединим годинама именују у Србији је тако велики да сам по себи говори о заинтересованости Дубровчана за пословање у Србији, о међусобној повезаности, али и о функционисању аутономног дубровачког судства, о чему ће у овом раду бити речи.

Од извора страног порекла свакако треба поменути не тако бројне, али за нашу тему понекад врло значајне, млетачке, угарске и посебно византијске изворе. Ово је нарочито важно ако имамо у виду да се у својим основним поставкама унутрашње уређење средњовековне Србије угледало на суседну, истоверну Византију, што ће се видети и из овог нашег рада.

Од када је питање уређења и функционисања средњовековне српске државе ушло у круг научног интересовања, више наших истакнутих историчара се бавило овом проблематиком на разне начине. Тако се један од твораца критичке школе у нашој историографији Чедомиљ Мијатовић у другој половини XIX века у два маха бавио питањима везаним за унутрашње уређење средњовековне државе. Најпре је написао две расправе о финансијама српског краљевства, а једно поглавље у својој монографији о Ђурђу Бранковићу је посветио унутрашњем уређењу Деспотовине тог периода. Наравно, његови резултати су давно превазиђени и данас заузимају заслужено место у развоју историографије. Разним питањима из унутрашњег уређења средњовековне Србије бавио се и Стојан Новаковић. Међутим, тек је Константин Јиречек, у другој књизи своје *Историје Ср-*

ба, дао целовиту синтетичку слику уређења српске средњовековне државе, чији се резултати и данас могу користити. Нажалост, због преране смрти, Јиречек није успео да доврши другу књигу, тако да је остао недовршен управо онај део који нас интересује, уређење Српске Деспотовине. На основу његовог рукописа и архивских исписа овај део је за штампу приредио Јован Радонић, али је он и тако остао недовршен и мање употребљив. И у најновијој великој колективној синтези, *Исӣорији срӣског народа,* сажето је, на основу најновијих истраживања Милоша Благојевића, приказано и државно уређење средњовековне Србије, па и Деспотовине. Поред ових набројаних основних дела, од користи за нашу тему су свакако и радови о појединим проблемима и питањима везаним за уређење државе из пера наших савремених медиевиста, чији су резултати уграђени у наш рад.

Када смо себи поставили задатак да обрадимо структуру и уређење државе српских деспота, сматрали смо да ћемо то најбоље урадити ако је проучимо кроз њених пет основних елемената, стубова на којима иначе почива уређење сваке средњовековне, па и модерне државе. То су владарска, односно државна идеологија на којој она лежи, затим територија на којој егзистира, а онда војска, финансије и државна управа од чије јачине зависи и снага државе. Надамо се да ће и наши резултати бити бар мало у складу са нашим жељама и настојањима. У сваком случају, они се темеље на вишегодишњим истраживањима у циљу њихове што веће научне и критичке заснованости. И поред тога, свесни смо релативности сваког, па и истраживачког и научног напора. Због тога ће, ако ништа друго, ова монографија бити добра основа за даља истраживања тема везаних за унутрашње уређење и организацију српске средњовековне државе.

ГЛАВА ПРВА

ВЛАДАРСКА – ДРЖАВНА ИДЕОЛОГИЈА

Питање владарске идеологије у средњовековној Србији једна је од тема које се, захваљујући развоју и дометима савремене историографије, све више и успешније обрађују. Међутим, док је о владарској идеологији Немањића, као и кнеза Лазара, доста писано, то се не може рећи за владарску идеологију српских деспота.[1] Значај самог питања није потребно посебно наглашавати јер се управо на владарској идеологији темељила и државна идеологија и устројство, а у извесном смислу и политичка филозофија српског средњег века. Она је опет, са друге стране, дубоко повезана са религијом и црквом тако да је из ње произлазио и укупни правни поредак, а у крајњој линији културни и духовни живот средњовековне Србије. Развој владарске идеологије се, уз стално надограђивање, у основи као монолитна константа, може пратити од стварања самосталне српске државе Немањића па до њене пропасти. Та сталност се морала упорно неговати јер је и у свести самих савременика представљала основ државне идеологије и суверености, државно-правног устројства, као и легитимитета владајуће династије. Најбоље је то видљиво после гашења династије Немањића, када се нови владарски родови Лазаревића и Бранковића доследно и упорно на њу позивају и надовезују.

[1] О владарској идеологији Србије у доба Немањића видети: К. Јиречек, *Историја Срба* II, нарочито гл. I, 1–33; *Историја српског народа I*, 372–388, 524–540 (М. Благојевић), где је наведена и новија литература. После првог издања ове књиге појавила се књига (докторска дисертација) Смиље Марјановић-Душанић *Владарска идеологија Немањића*, Београд 1997, која свеобухватно обрађује овај период. О владарској идеологији кнеза Лазара видети посебно поглавље *Владарска идеологија и стварност*, у монографији Р. Михаљчића, *Лазар Хребељановић*, 72–107, где је такође дата потпуна библиографија. О основама владарске идеологије Деспотовине: *Историја српског народа* II, 109–127 (М. Благојевић), где се из наведене литературе види да је о овом периоду о њој веома мало писано.

Владарска идеологија је, међутим, само један, можда и најзначајнији, аспект политичке философије српског средњег века. Та српска средњовековна политичка философија се, као и сама владарска идеологија, темељила на искуствима и дометима византијске политичке философије, њеним погледима на државу и друштво. У мањој мери она је продирала и из западних схватања, нарочито у оном периоду Деспотовине када су контакти и сарадња, посебно са Угарском, постајали знатно интензивнији. За византијску политичку философију, слободно можемо рећи и за византијско-словенску, самим тим и српску, највећи значај и полазиште имају библијски текстови, затим дела рановизантијскик црквеник отаца, акта васељенских сабора и царска документа. Незнатан утицај на њу је имала мисао латинских црквених отаца. Чак ни целовити систем и политичко-философска мисао Августинова, која лежи у основи европске политичке философије средњег века, није имао толики значај за византијску, па тиме ни српску политичку философију, колико је велики утицај имало дело, рецимо, Јована Златоустог или Василија Великог. За повезаност и ослањање српске политичке мисли на византијску довољно је навести *Номоканон Свеӣоӣ Саве (Крмчија)*, кодекс настао 1220. избором византијских правних текстова који су се имали примењивати у српској цркви и држави, и *Синӣаӣму* Матије Властара, солунског канонисте из 1335, која се од средине четрнаестог века већ налази у Србији у пуној и скраћеној редакцији. Даљи развој политичке мисли у Србији може се пратити кроз самостално законодавство и правне акте какав је *Законик цара Сӣефана Душана* (настао 1349. и 1354), а затим и *Закон о рудницима*, с изводима из *Сӣаӣуӣа Новоӣ Брда* деспота Стефана Лазаревића из 1412. Наравно, за политичку философију српског средњег века нужно је проучавати и остале црквене и књижевне текстове, нарочито животописе, јер и из њих провејава поглед средњовековног човека на државу и друштво, на систем управе и власти и однос божанске и овоземаљске власти. У тај круг извора треба укључити и аренге повеља, које додуше више говоре о владарској идеологији, а врло ретко се осврћу на идејне претпоставке власти и политичких схватања.

Без намере да се детаљније задржавамо на политичкој философији српског средњег века, без сумње интересантној и значајној теми, која захтева посебна знања и проучавања и о којој, за разлику од владарске идеологије, скоро ништа није писано,[2] желимо да истак-

[2] Узгредне рефлексије о појединим питањима везаним за политичку философију српског средњег века имамо у радовима историчара права. Види нпр. Т. Тарановски, *Исӣорија срӣскоӣ ӣрава* I–III; А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица Н. Чупића 42 (1933), 64–92. Такође и код црквених историчара и теолога. Види нпр. Д. Кашић, *Идејни основи средњовековноӣ схваӣања владарске власӣи*, 71–105. Најзначајнији и једини рад ове врсте је чланак D. Bogdanovića, *Poli-*

немо само главну идеју која лежи у основи политичке филозофије средњег века, а то је идеја о Богу као апсолутном политичком фактору, на коме почива читава византијска, па и српска политичка филозофија. Мисао о Богу као творцу, сведржитељу, па и врховном пресудитељу за сва овоземаљска дела, није у средњовековним текстовима и документима само формални израз феудалне етикеције или обична формула, како се често мисли, већ израз апсолутног идеолошког става, теорије власти и укупног живота изведеног из основа хришћанског учења и веровања. Касније ћемо видети да је ово основно начело нашло свој пуни смисао и примену и код владарске идеологије.

Да бисмо што потпуније схватили владарску идеологију и њену стварну реализацију у пракси периода Деспотовине, када она има неке специфичности, морамо се, по цену извесног удаљавања од наше теме, у најкраћим цртама вратити владарској идеологији Немањића. На њу се она, као што смо већ истакли, непосредно наслањала, из ње проистиче и на њој темељи свој континуитет и легитимитет.

О схватању и организацији власти код Срба може се у ствари говорити још од времена стварања њихових првих држава, затим за време кнежева и жупана у ранофеудалном периоду.[3] Међутим, нас посебно интересује развој тих схватања од времена кад је Стефан Немања, после дугог периода вазалне зависности од Византије, утемељио независну српску државу. Управо због те дуге вазалне зависности, као и потпуне црквене власти и утицаја цариградске цркве, није ни чудо што је већ Немања прихватио византијску владарску идеологију. Она је, као што смо већ истакли, до краја била прожета хришћанским учењем о божанском пореклу власти и обавези поданика да се покоравају владару као божјем изабранику. Иако је Византија у основи теократска држава, с временом се, што се тиче односа духовне и световне власти, ствара однос једнакости и равнотеже, однос такозване хармоничне диархије између цара и патријарха. Долазило је, истина ретко, до поремећаја тог хармоничног односа у коме је у пракси световна власт имала извесну превагу, али је он, као јединство цркве и државе, остао у основи исти до краја Византијског царства.[4]

---

tička filozofija srednjovekovne Srbije, Filozofske studije 16, Beograd 1988, 5–29. За основе византијске политичке филозофије видети: E. Arveler, *Politička ideologija vizantijskog carstva*, Beograd 1988; Д. Оболенски, *Византијски Комонвелт*, Београд 1991.

[3] Д. Кашић, *Идејни основи*, 75–79.

[4] О византијској владарској идеологији и њеним разним аспектима најзначајнији су радови Г. Острогорског, обједињени у петој књизи *Сабраних дела*, Београд, 1970: *Однос цркве и државе у Византији*, стр. 224–237; *Византијски систем хијерархије држава*, 238–262 и *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, 262–277; исти, *Срби и византијска хијерархија држава*, Зборник о кнезу Лазару, Београд 1975, 125–137. Види и Д. Кашић, *Идејни основи*, 72–75.

Чини се да је у средњовековној Србији склад у односима цркве и државе био још већи.[5] На тај начин се код Византинаца, као и код Срба, из идеје о божанском пореклу власти створило схватање о дужностима владара и смислу његове власти. Његове дужности су се у средњем веку схватале као идеал који је требало да задовољи два основна циља: служење и дужност према Богу, односно цркви и вери, и брига за поданике, управљање њима и старање о њиховом добру. Владари су тако у Србији *начелници и чувари отачаства и пастири разумног стада*[6], којима је први циљ унапређење православне вере и црквеног живота подизањем цркава и манастира и њиховим материјалним обезбеђењем, као и одбрана православља од јеретика.[7]

Владарска идеологија Немањића

Вековни политички и црквени утицај Византије допринео је да се од Немање у Србији прихвати не само византијска владарска идеологија, већ и погледи на државу и њено место у замишљеном светском хијерархијском поретку.[8] Немања је, као и његови претходници, носио скромну титулу великог жупана. Иако је утемељио независну државу и знатно проширио њене границе, он се мирио са скромним положајем у том замишљеном моделу светског поретка у коме је истицано првенство византијског цара. У уводном делу оснивачке повеље манастира Хиландара, која представља најбољи пример прихватања византијске идеологије, он каже да Бог, који је створио небо и земљу „... *постави једне за цареве, друге за кнезове, треће за владаре и сваком даде да пасе стадо своје и да га сачува од сваког*

---

5 Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 42; С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној српској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 42; Д. Кашић. *Идејни основи*, 80.

6 *Свети Сава у служби Светом Симеону*, Српљак, Београд 1970, 29. Новије издање: Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 123–134.

7 За одбрану православља од јеретичких учења довољно је поменути Немањину борбу против јеретика: С. Првовенчани, *Сабрани списи*, Београд 1988, 70–72, затим акцију краља Драгутина у Босни: Архиепископ Данило, *Животи*, 34, као и чланове *Душановог Законика* 9 и 10 против јеретика: Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 45. Одбрана православља од продора католичанства нашла је одраза и у оштрим санкцијама у чл. 20 *Статута Новог Брда;* Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55–56.

8 О томе: Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, 244–5, 255; исти, *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, 271; исти, *Србија и византијска хијерархија држава*, 130–132.

зла које га напада. Због тога, браћо, премилостиви Бог утврди Грке царевима, а Угре краљевима, и сваки народ оделивши и закон давши, и обичаје установи и владаре над њима по обичају и закону раздели својом премудрошћу. Због тога, по многој његовој и неизмерној милости и човекољубљу, дарова нашим прадедовима и нашим дедовима да владају овом српском земљом. И Бог свакојако управљаше на боље људима, не хотећи људске погибељи. И постави мене за великог жупана, нареченог на светом крштењу Стефана Немању".[9] Међутим, овде се види не само прихватање византијске идеологије, већ и њено извесно прилагођавање властитим потребама и новоствореној државној независности. Из повеље се види да ромејски цар није схватан као посредник између Бога и осталих владара који су му подређени, како је тај однос изградила византијска идеологија, већ они директно, по божјој милости, владају својим народима.

Овакво схватање код Срба ће се у потпуности изградити и у пракси применити већ за време Немањиног сина Стефана, када се из темеља мења и однос између Византије и Србије. Тада су се, наиме, две владарске династије ородиле склапањем брака између Стефана и Евдокије, треће кћерке цара Алексија III Анђела. Као царски зет, Стефан тада добија високу византијску титулу севастократора, која је спадала у царска достојанства и по рангу долазила одмах после деспотског.[10] Због тога Стефан Немањић скоро дословно понавља очеве речи у својој *Хиландарској повељи* из 1200–1202. године, с поносом истичући своју севастократорску титулу и родбинске везе с византијском царском породицом. То је, уосталом, било и пресудно у одлуци да он наследи престо, иако није био најстарији син.[11]

Међутим, падом Цариграда пред крсташком најездом 1204. године, ситуација се из основа мења. Нестанком моћне политичке и духовне силе, Византије, он одступа од уобичајене и устаљене византијске представе о светском хијерархијском поретку. Титула севастократора сада га више није задовољавала. За своју земљу је насто-

[9] А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 11–12. Најновије издање повеље у преводу: Свети Сава, *Сабрани списи*, приредио Д. Богдановић, Београд 1986, 31–33.

[10] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 130. До склапања овог брака са Евдокијом, тада синовицом цара Исака II Анђела (1185–95) а ћерком каснијег цара Андроника III (1195–1203), дошло је још док је Немања био на власти, после битке на Морави 1190: М. Ласкарис, *Српске краљице византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, 7–38; Г. Острогорски, *Историја Византије*, 382. О генези владарске идеологије код Срба од Немање до кнеза Лазара опширно расправља Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 72–107. Зато се нећемо овде детаљно бавити том генезом, већ само кратко до периода који нас занима.

[11] Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 130–131.

јао да обезбеди виши ранг. Још пре крсташког рата и освајања Цариграда Стефан Немањић је затражио краљевску круну од папе Иноћентија III, али је није добио због противљења суседне Угарске. Тек 1217. године, преко изасланика папе Хонорија III, из Рима је примио краљевску круну јер више није било византијског двора одакле би је могао затражити. Изједначио се тиме са Угарском, што свакако није остало без реакције на угарској страни. Изгледа да византијски двор тиме није био погођен, или ситуација у којој се Византија налазила није дозвољавала реаговање због нарушавања хијерархије, тако да касније византијски цареви Немањиће редовно називају краљевима, истичући своје духовно или стварно сродство са њима.[12] Треба, међутим, нагласити да стварање самосталне српске државе и начела сопствене владарске идеологије није значило истовремено одбацивање византијске идеологије и хијерархије, већ борбу за што повољније сопствено место у њој. Све до цара Душана место византијског цара на врху хијерархијске лествице није ни у најмањој мери оспоравано. Тако је било чак и у време краља Милутина, када се српска држава знатно проширила на рачун Византије и када је српски краљ с титулом автократора наглашавао своју самосталност и независност од Византије.

Тек крунисањем Стефана Душана за цара, Србија достиже највиши ранг у хијерархији хришћанских држава. Тиме она још једном ремети ту идеалну византијску слику о светском поретку и Византији као једином универзалном царству, а византијском цару као јединомзаконитом господару хришћанске васељене. Ослабљена Византија није имала снаге да одлучније реагује, изузев што је цариградски партијарх цара Душана, патријарха Јоаникија и српске архијереје одлучио од цркве. Овај раскол имаће знатних последица и трајаће све до измирења 1375. године,[13] а свакако је главни узрок што најмоћнији Немањић није проглашен за светитеља, иако се још за живота назива светородним. Од времена Душановог крунисања за цара, у Србију се уводи и установа савладарства, опет по угледу на Византију. Његов савладар је носио краљевску титулу и таква хијерархија постоји све до пропасти српског царства. Истовремено, задржала се и титула младог краља (први ју је носио Драгутин Немањић), која је као и раније била предвиђена за престолонаследника.[14] Елемената савладарства, као што ћемо видети, имамо и касније у периоду Деспотовине.

---

12 Исто, 131; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 73–4.
13 Опширније: Р. Михаљчић, н. д. 75–78.
14 Р. Михаљчић, *Крај Срйског Царсшва*, 64, 100.

У даљем развоју и променама владарске идеологије, тачније њеном прекиду и каснијем продужењу државног живота, важну прекретницу чини смрт цара Уроша у децембру 1371. године. За савременике је то било важније због гашења главне гране владарског рода Немањића, за коју се везивао легитимитет и континуитет српске државности. Зато ће се касније сви они који су настојали да обједине српске земље управо позивати на своје сродство са Немањићима. Смрт цара Уроша за савремене писце није била толико упечатљива за државни живот јер је централна власт одавно ослабила на рачун обласних господара, већ више као сазнање о крају династије и неизвесности даљег државног континуитета.

Иако су четири Немањића носили царску титулу, светородна династија доживљава неславан крај, по многим средњовековним списатељима, највише због раскола цркава. О томе сведочи мало простора који су добили у родословима и летописима и Даниловом зборнику, док цару Душану и цару Урошу тада није могао бити установљен култ. Истовремено, на површину у изворима избија једна личност из редова обласних господара која ради на уједињењу цркава и највише буди наду у обнову и наставак државе и стварање новог владарског рода, који ће бити повезан и са старим, па према томе поседоваће и легитимитет за тај наставак државног континуитета. Био је то кнез Лазар. Као што је познато, он је после *расапа* Николе Алтомановића постао најснажнији обласни господар који је касније, потискивањем Радича Бранковића 1379, територијално заокружио своју област. На тој основи се развија и његова владарска идеологија за коју је свакако главни ослонац и полазиште Лазарева титула. Познато је да предање, које се доста касно раширило, али које делује до наших дана, Лазару приписује царску титулу. Оно је преко руског летописног свода, а нарочито преко *Хроника* грофа Ђорђа Бранковића, делимично и Јована Рајића, ушло у литературу и историографију XIX века.[15] Иако се у изворима Лазару понекад приписивала титула краља или деспота, он је у највећем броју најважнијих извора (повеље, дубровачки извори, култни списи, Орбин, Лукаревић и др.) назван кнезом, који пут великим кнезом, при чему је *велики* употребљаван као епитет који се више односи на личност, него на звање и титулу.[16]

---

[15] О томе опширније: Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 88–90. Јован Рајић у свом делу Лазара исправно титулише као кнеза а само три пута царском титулом, поводећи се за ауторима које користи, првенствено грофом Ђорђем Бранковићем: А. Веселиновић, *Косовска битка у Историји Јована Рајића*, Зборник радова Историјског института у Београду, 11 (1990), 63.

[16] Опширније Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 90–92. Дубровчани га редовно титулишу као кнеза (comes), ређе само именом без титуле.

Али, док је носио скромну титулу кнеза, и сам се без изузетка тако потписивао, Лазар се у интитулацијама својих повеља, култним списима и једном натпису јавља као *самодржац* или *самодржавни господин*. Неки историчари ово узимају као доказ да га је црква сматрала законитим наследником Немањића, да му је државни сабор својом одлуком предао врховну власт која је дефинисана титулом самодржац.[17] Међутим, иако нема сумње да је црква у Лазару видела наследника Немањића, због потребе поновног успостављања и очувања државног јединства, према томе и врховног господара, у изворима нема поузданих података о његовом крунисању за самодршца на државном сабору. То би сигурно забележио неки летописац или аутор неког од култних списа. Зато је његова титула самодршца више одраз политичких успеха на обједињавању српских земаља и посебно доприноса измирењу српске и византијске цркве. Осим тога, ову титулу је нешто пре њега носио деспот Јован Угљеша Мрњавчевић, а носио ју је и Лазарев савременик и зет Ђурађ Страцимировић-Балшић.[18]

Ипак, треба рећи да је после краља Милутина и краља Душана своју самодржавност најјаче истицао управо кнез Лазар, што је јасно видљиво ако се погледају интитулације његових повеља.[19] То је потпуно разумљиво ако се имају у виду гашење династије Немањића, жеља да се успостави континуитет с њом и да се оснује нова династија која би поново ујединила расцепкане српске области. С друге стране, и кнез Лазар, *самодржац свих Срба*, од 1373. најмоћнији обласни господар кога је подржавала српска црква, као и Твртко I, који се 1377. крунисао за *краља Срба и Босне*, присвојили су владарски придевак Стефан који су носили сви Немањићи. Кнез Лазар је чак, да би нагласио своје везивање за Немањиће, ово име дао старијем сину, а св. Стефану је посветио и своју престону задужбину, цркву у Крушевцу. Међутим, иако су и кнез Лазар и краљ Твртко у суштини имали исти циљ, обнову баштине Немањића, и у том смислу проширење својих територија, до сукоба који би по логици ствари међу њима био неизбежан није дошло. То показује да је могла постојати велика разлика између прокламованих циљева изражених у владарској идеологији и практичног деловања. Њихове те-

---

[17] В. Мошин, *Самодржавни Стефан кнез Лазар*, 14; Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, 47.

[18] Овакво убедљиво мишљење о Лазаревој титули самодршца доказује Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, 136, а нарочито Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 93–94.

[19] Карактеристична је интитулација Лазареве повеље хиландарској болници из 1380: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 195. Опширније: С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас 92 (1913), 156 и даље; Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, 336; исти *Србија и византијска хијерархија држава*, 136.

риторије су се, наиме, шириле у различитим правцима, па су они имали добре, савезничке односе, како по питању става према Угарској, тако и турској опасности, све до Косовске битке и погибије кнеза Лазара.[20] Разлика између прокламованог и стварног највидљивија је у томе што кнез Лазар, *самодржац свих Срба*, није у правом смислу био врховни господар раније осамостаљених великаша, већ, како мисле Константин Јиречек и Михаило Динић, пре старешина једног лабавог *породичног савеза* који су чинили још Вук Бранковић и Балшићи.[21] Они и даље иступају самостално према спољном свету и склапају посебне уговоре са Дубровчанима. Тако Вук потврђује повластице Дубровчанима 1387. тек пошто је *видео писање великог господина ми цара Стефана и господина ми кнеза*.[22] Према томе, он је као кнежев сродник и дугогодишњи савезник у извесном смислу признавао ако не врховну власт, онда морално првенство Лазарево. То првенство обезбеђивала му је више наклоност и подршка цркве, него снага његове области, иако је он био неспорно најмоћнији међу осталим обласним господарима. Али, иако је политички програм кнеза Лазара за обнову државе Немањића у извесном смислу обавезивао остале обласне господаре, они и даље у стварности иступају потпуно самостално, чак и супротно. Наиме, један од чланова тог, условно званог, *породичног савеза* Ђурађ Страцимировић-Балшић ратује са другим осведоченим кнежевим савезником, краљем Твртком, а такође не долази у помоћ свом тасту у одсудном сукобу са Турцима на Косову.

Борба за континуитет са државом Немањића

Следећи очеву политику уједињавања српских области у једну снажнију државу под новом династијом, Стефан Лазаревић је, чини се, још више истицао континуитет са Немањићима. Колико год да је постојао стварни дисконтинуитет, јер је главна лоза Немањића изумрла а држава се распала, толико се сада више истицало везивање за њу и у духовном смислу и у стварном, крвном сродству по побочној, женској линији. Наиме, према српским родословима, Стефанова мајка Милица била је потомак Немањиног сина Вукана. Вуканов син жупан Дмитар, доцнији калуђер Давид, имао је сина кнеза Вратисла-

---

20 Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 95–97.

21 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 320–21; M. Dinić, *Lazar*, Enciklopedija Jugoslavije V, Zagreb 1962, 497. Склон њиховом мишљењу је и Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 97–100.

22 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 137.

ва, Вратислав сина кнеза Вратка, а Вратко кћер Милицу.[23] Познато је да родослови једино и настају да би објаснили наслеђе баштине Немањића. Брак кнеза Лазара са Милицом у родословима Лазаревића и Бранковића је управо спона која ове нове владарске родове повезује са светородном династијом. Они су прерађени почетком XV века и у веродостојност ових података мора се изразити извесна сумња, мада су раније прихватани без резерве.[24] Међутим, та резерва, ма колико неопходна из методолошко-критичких разлога, остаје ипак начелне природе јер јој понављање код савременика, сарадника и животописца деспота Стефана, Константина Филозофа даје знатно већу тежину и веродостојност.[25]

Везивање за Немањиће, нарочито позивање на цара Душана, појачавање њиховог култа из наведених разлога посебно је видљиво у аренгама повеља Лазаревића и Бранковића. Посебно се по томе истицао деспот Стефан Лазаревић, који је највише истицао континуитет са Немањићима. У његовим повељама то повезивање се помиње најчешће, и то у две врсте повеља: онима издатим манастирима и онима о трговачким повластицама Дубровчанима. То је потпуно разумљиво кад се има у виду да је управо он настојао да обнови српску државу и то на три начела: начелу државно-правног континуитета са државом Немањића, начелу непрекинутог континуитета српске црквене организације (патријаршије) и начелу прилагођене, донекле измењене владарске идеологије, засноване на деспотској владарској титули. Може се приметити да се у даровницама манастирима Стефан, поред уопштеног обраћања *светој господи* као својим прецима, највише обраћа светитељима Симеону и Сави, својим *прародитељима*, дакле творцима српске државе и цркве. То је само по себи разумљиво. У повељама о трговачким повластицама Дубровнику највише се позива на цара Стефана Душана управо из разлога што су ти односи и законодавство најбоље били решени и уређени баш за

23 Исти. *Родослови и летописи*, 28, 38, 40; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 17.

24 С. Ћирковић, *Сугуби венац*, Зборник ФФ у Београду 8–1 (1964), 347, нап. 25; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 16.

25 К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 257–8; К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 372, 482. К. Филозоф наводи потпуно исту генеалогију, али нешто сажетије и то после родослова главне лозе Немањића: *вторају главу родословија*, као лозу која *много процвета*. Пошто је животопис настао у првој половини XV в. (око 1431–7), када су отприлике прерађени и родослови, очигледна је њихова међузависност. Иначе, нормално је да је Стефан (па тиме и К. Филозоф) врло добро знао генеалогију своје породице, поготово у време када се о томе изузетно водило рачуна у владарским породицама.

време цара Душана, када је српска држава била на врхунцу своје физичке и духовне моћи.

Прва сачувана повеља, којом деспот Стефан потврђује трговачке привилегије Дубровчанима и уговоре о трговини које су ранији владари имали са Дубровником у којима се он позива на Немањиће, потиче тек из 1405. године.[26] То не значи да ова потврда трговачких уговора није учињена и знатно раније, за живота Стефанове мајке, кнегиње Милице. Познато је, наиме, да се оваква повеља обично издавала после сваке промене на престолу или касније када прилике то допусте. У овом случају то није, нити је могло бити учињено одмах после Лазареве погибије на Косову због великих невоља и страдања у којима се нашла земља. У изворима имамо чак директну потврду таквог стања и немогућности да се трговачке привилегије потврде. Наиме, у једном писму Дубровчана, тада већ кира Јевгенији и кнезу Стефану, од 7. децембра 1395, кажу да већ дуже времена нису могли да им ради тог посла пошаљу своје посланике јер они најбоље знају *која су времена усилна била и смешње.* У време слања овог писма владала је оштра зима, кажу они даље, па ће чим то време дозволи послати своје посланике да тај посао обаве.[27] Они наглашавају да ће до тада поштовати све одредбе уговора које су имали са кнезом Лазаром, што се свакако односи на његову повељу из 1387. године.[28] Овај податак из наведеног писма јасно нам говори да је тада, вероватно почетком следеће 1396, издата повеља монахиње Јевгеније са синовима којом се потврђују трговачке повластице Дубровчанима, а која није сачувана. Да је то несумњиво било тако уверава нас и то што се деспот у већ поменутој повељи Дубровчанима из 1405, поред осталих, позива и на повељу своје мајке кира Јефросине.[29] Дубровчани се и сами у писму из 1395. у разјашњењу кира Јевгенији неких правних норми радо позивају на *законе цара Сшефана и свешойочившеї кнеза... и друїе срйске їосйоде*,[30] што показује да су знали да Лазаревићи јако држе до континуитета са Немањићима.

Наглашавање тог континуитета посебно је изражено у великој повељи Дубровчанима из 1405. којом им деспот Стефан потврђује

---

[26] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 200–204.
[27] Исто, стр. 180.
[28] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 205; С. Новаковић, *Законски сйоменици* 200–203.
[29] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 201. Кнегиња Милица, одн. монахиња Јевгенија, умрла је, примивши другу схиму, као монахиња Јефросина, 10. новембра 1405; М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан Лазаревић*, 64. То се види и из једног другог писма Дубровчана Јевгенији и кнезу Стефану од 1. октобра 1397, где кажу да им је и она потврдила повластице: Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 184.
[30] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 180.

раније привилегије у Србији.[31] У њој се чак шест пута директно или индиректно позива на Немањиће, своју повезаност са њима и континуитет државности јер више пута наглашава да сви они уговорни односи са њима и правне норме у вези с тим важе и даље. Чак два пута деспот Стефан се на њих позива у аренги саме повеље. Први пут то чини уопштено, јер је на њега пало божје провиђење да буде деспот српске земље као *и на прве свете и православне цареве*, и други пут у молби (petitio) кад говори да Дубровчани желе да им потврди све *простагме и законе* које су имали у прве српске господе, нарочито цара Стефана, затим светог кнеза Лазара и светопочивше мајке кира Јевгеније. Још четири пута их помиње при потврђивању појединих права и повластица (слобода кретања и трговања по Србији, прибрежно право, сланице), наглашавајући да треба да буду *као у прве господе и цара Стефана*, затим кнеза Лазара и мајке му кира Јевгеније.

Аренге манастирских повеља деспота Стефана, по питању континуитета са државом Немањића, такође су врло занимљиве и, како смо већ нагласили, донекле специфичне. Од укупно девет до сада познатих црквених повеља деспота Стефана, њих шест има аренгу, али само у две имамо директно позивање на државно-правни континуитет са Немањићима, династијом која је створила самосталну средњовековну Србију и која је око два века њоме непрекидно владала. То су његове повеље манастиру Хиландару и Милешеви. Тешко је објаснити разлог због кога се баш само у њима јављају ове алузије, односно директно позивање на Немањиће. Без жеље да улазимо у дубљу анализу, мислимо да је у питању широки спектар формулара за писање аренги који је упражњаван у деспотској канцеларији, али и политички став према овим манастирима, односно њиховом значају и духовном утицају. Поред тога, неки од манастира били су ван интересовања Немањића, па се на њих у својој даровници није могао ни позивати, а неки нису ни постојали у време Немањића (као нпр. влашки манастири Тисмена и Водица који су изграђени крајем XIV века).

Без обзира на то, треба свакако истаћи значај аренги уопште, а посебно оних у манастирским повељама деспота Стефана јер се у њима понекад отворено, а најчешће у алузијама крију занимљиви детаљи из живота и делатности издавача повеље.[32] То је време од 1406–1413, када је деспот, после тешких времена сукоба са Турцима

[31] Исто, 200–204.

[32] Видети о томе опширније наш рад: *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, прочитан на научном скупу 1989. у САНУ, посвећеном 600-годишњици Косовске битке, објављен у Зборнику Филозофског факултета у Београду 18, серија А (1994) 179–197.

и прихватања вазалних обавеза, радио на стабилизовању државе, кад је после избора патријарха Данила III и обезбеђене подршке цркве настојао да ту подршку стекне и код братстава најугледнијих српских манастира изван граница српске државе, пре свега Хиландара и Милешеве. Зато није ни чудо да ће се баш у повељама овим манастирима позивати на континуитет са Немањићима. Истовремено, у овим аренгама он не износи само непосредне поводе за издавање повеља, већ се кроз књижевно-уметничко уопштавање враћа у прошлост, посебно потенцирајући страдања после Косова и невоље све до осамостаљивања српске државе. Изгледа да је у том периоду деспот био посебно опседнут реминисценцијама на те тешкоће и њихово савлађивање и алегоријско-метафоричким виђењем свог живота, као и присутношћу тешких трагова косовског страдања. Отуда проистиче и знатна књижевна вредност аренги деспотових манастирских повеља.[33]

Повељу манастиру Хиландару деспот Стефан издао је вероватно крајем 1406. године[34] пошто су његови односи са овим најугледнијим српским манастиром, после честих прекида првих деценија његове владавине, дефинитивно сређени. Односи са њим нису били баш најбољи и због тога што су крајем XIV века Бранковићи уживали велики углед и утицај у Хиландару. Довољно је навести само чињеницу да је као монах у Хиландару тада боравио брат Вука Бранковића Герасим и да је сам Вук 1393. својом повељом даривао манастир, односно био до смрти његов ктитор.[35] Дакле, тек тада, после 1406, хиландарски монаси прихватају деспота Стефана за свог ктитора и легитимног наследника Немањића, а за узврат деспот се обавезао да ће материјално помагати манастир и то приходом од 100 литара новобрдског сребра годишње. Зато није чудо што већ у протоколу повеље, у интитулацији, деспот Стефан каже да је законити наследник Немањића, да су свети Симеон и свети Сава његова *свеша їосиода*, тј. претходници на власти, што значи да је он њихов легитимни наследник: *милошћу великоі іосиода мојеіа Исуса Хрисша, засшуи-*

---

33 О томе детаљније: Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови десиоша Сшефана Лазаревића*, 103–110.

34 R. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 331–2. Најновије издање повеље са преводом: Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 148–9, 162–3. До сада се сматрало да је повеља издата око 1405. Међутим, М. Благојевић је показао да је повеља издата између 1405–8, *а ио свој ирилици у јесен 1406. іодине* јер су тада и Бранковићи издали једну повељу Хиландару, којом за хиландарску болницу поклањају 100 унчи сребра годишње од прихода на тргу у Великој Хочи, док деспот Стефан поклања за издржавање самог манастира 100 литара новобрдског сребра: М. Благојевић, *Десиош Сшефан Лазаревић и Милешева*, 168–9. и нап. 27.

35 *Хиландар*, Београд 1978, 46 (Д. Богдановић).

сшвом йресвеше Боîородице и молишвама свеших ми îосйодара и ошаца и йрадедова и кшишора Симеона и Саве, доброверни десйош Сшефан, îосйодар свих Срба и Подунавља и великоî срйскоî царскоî манасшира шшо је на Свешој Гори Ашонској кшишор и најйрисни-ји.[36]

Као што се види, деспот Стефан прве српске светитеље, који су по тадашњим схватањима потпуно изједначени са старијим свецима хришћанске цркве, сматра својим *йрадедовима*, па је тако он и по родбинској линији њихов наследник у српској земљи. Он и овде наглашава да су Симеон и Сава први ктитори Хиландара, али се издавањем ове повеље увршћује у ред тзв. другог ктитора, па је и тако законити наследник првих Немањића.[37] У занимљивој и нешто опширнијој него што је уобичајено аренги, која има и знатну књижевну вредност, где се он Богу захваљује што га је избавио из многих искушења, и где се крију и косовске алузије,[38] садржано је још једно правно-политичко гледиште које је у ствари било одраз фактичког стања у српској држави у том тренутку. Наиме, он наглашава да је захваљујући Богу постављен за *самодршца и владара очинскоî дела*, али истовремено *и йросшрансшва срйске земље које му је од Боîа йоверено.* Тако он истиче разлику између територија којима непосредно влада *(ошачаско ждребје)* и свеукупног осталог пространства српске земље коју му је Бог завештао на старање и обједињавање, без обзира на то што тада над њима фактичку власт имају други обласни господари. Према томе, ту је на неки начин, у једној реченици, изражена нека врста политичког програма деспота Стефана јер он тада гледа на српске земље као на једну целину коју у политичком смислу треба чвршће повезати и объединити. Као што је познато, он ће то касније и учинити, али је важно да је у овом тренутку, од 1406, за то своје настојање обезбедио и подршку хиландарских монаха.

У даљем тексту повеље деспот Стефан се још два пута позива на *йреподобне и боîоносне оце наше Симеона и свешишеља Саву.* То чини у диспозицији, одмах после навођења поклона од 100 литара сребра годишње које дарује манастиру. Тај поклон он чини, дакле, да би обезбедио подршку, заузимање и заштиту својих предака и светитеља и *йречисше владичице наше Боîородице Хиландарске*, али и молитве и подршку хиландарских монаха. Други пут се позива на *велике наше свешилнике и кшишоре, мирошочца Симеона и архијереја Саву* на крају повеље, у санкцији. Дакле, онај ко се дрзне да разо-

---

[36] Превод по: Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови десйоша Сшефана*, 162.

[37] О другом ктиторству: С. Троицки, *Кшишорско йраво у Византији и у Немањићкој Србији*, Глас САНУ 168, Београд 1935, 97.

[38] Видети опширније наш цитирани рад у напомени 32.

ри ово што се у повељи дарује, следује му духовна казна: да *Бог разори све његове добре подухвате овде и у будућем веку... и да нема приступа међу велике наше светилнике и ктиторе, мироточца Симеона и архијереја Саву у које је наше уздање, већ да се нађе са свима који разорише божаствена и апостолска и отачка предања.*[39]

У смислу у коме смо разматрали претходну повељу, за нас је занимљива и деспотова повеља манастиру Милешеви, издата око 1413. године, или по свој прилици нешто мало касније.[40] У погледу структуре (формулара), а нарочито начина како се позива и везује за Немањиће, она је врло слична, скоро идентична, са деспотовом повељом Хиландару. На прве Немањиће као своје духовне и стварне претке у овој повељи деспот се позива на готово истим местима као и у *Хиландарској повељи*, која му је вероватно при састављању и служила као узор. Чини то, дакле, одмах после интитулације, затим у диспозицији и у санкцији.

После интитулације, која је, узгред речено, овде краћа него у *Хиландарској повељи*,[41] деспот каже како је *многим милосрђем и неизрецивом милошћу светих мојих господара и ктитора српских светог Симеона, самодршца српског и мироточца, и светог Саве, великог архиепископа српског, који многом својом милошћу бејаху посредници за моју недостојност у Господа.*[42] Дакле, и овде су свесно изабрани Немања као творац српске независне државе и оснивач најславније династије, односно први владар који је проглашен за светитеља (Симеон Мироточиви), и његов син свети Сава као организатор српске аутокефалне архиепископије. Као и у *Хиландарској повељи*, деспот их и овде назива *светим мојим господарима*, али их сада не назива својим очевима и прадедовима, што значи да се пози-

---

[39] Превод по Ђ. Трифуновићу, *Књижевни радови* 162–163. Једино се не слажемо са Трифуновићевим преводом речи „вьвѣрень" коју је он превео као „*повереник* пространства српске земље", а ми мислимо да треба „пространства српске земље које му је од Бога *поверено*", што има потпуно другачији смисао.

[40] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 333–5. Најновије издање повеље са преводом Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 150–1, 164–5. До сада су сви, па и Трифуновић, сматрали да је повеља издата око 1405. Као и код претходне повеље, М. Благојевић је недавно, чини се поуздано, утврдио да је повеља издата око или нешто после 1413: М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, 171–4. У најновијем издању ове повеље показали смо да је повеља издата 1414/1415. године: А. Веселиновић *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, Стари српски архив 2 (2003), 193–203.

[41] У *Хиландарској повељи* наведена је пуна верзија титуле: *доброверни деспот Стефан, господар свих Срба и Подунавља*, а у Милешевској: *деспот Стефан по милости Божјој господар Срба.* F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 331, 333–4; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 162, 164.

[42] Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 164.

ва само на духовно сродство са њима, а не и на стварно, крвно сродство. Деспот истиче да су они били његови посредници код Бога, дакле утицали на Господа да га изабере за свог наследника и настављача у управљању српском државом и покровитељство над српском црквом. За разлику од *Хиландарске*, у *Милешевској повељи* се деспот Стефан позива само на духовно сродство због тога што је Милешева тада припадала великој територији босанског обласног господара, војводе Сандаља Хранића. Позивање на крвно сродство и отачаство представљало би у овом случају јавно испољавање претензија на ту област. Овако он иступа само као ктитор манастира.

У диспозицији деспот Стефан поново истиче то покровитељство над српском црквом и државом и заштиту од стране првих Немањића као главни разлог због кога он дарује манастир Милешеву са пет села у Моравицама, заједно са свим приходима од њих. Сада, међутим, посебно истиче светог Саву, чије су мошти тада биле у Милешеви, због чега он манастир и назива Савиним манастиром: *Због ових великих доброчинстава светих мојих господара ништавности мојој, принесох мало приношење. Приложих манастиру господина ми светога Саве, који је у Милешеви, пет села у Моравицах...* . На крају повеље, у санкцији, деспот се још једном позива на светог Симеона и светог Саву, али врло сажето, тако што каже да сваки онај ко се дрзне да разори и промени ова његова завештања *уместо помоћи да му буде супарник свети Симеон и свети Сава.*[43]

За однос деспота Стефана према питању континуитета српске државности и везивања за Немањиће, што су наметале конкретне околности његовог времена и потреба за поновним уједињењем свих српских земаља, потребно је на крају задржати се на још једном извору из његовог времена, на *Закону о рудницима*, односно његовом предговору.[44] Са формалне, дипломатичке тачке гледишта, овај предговор има све карактеристике аренги из анализираних и других повеља деспота Стефана.[45] Овај закон, као последње велико откриће једног нашег значајног средњовековног извора, изазвао је у науци бројне расправе о разним питањима, а посебно у вези с временом и начином његовог настанка. Не улазећи сада у та питања, сматрамо да је закон настао 1412, како стоји и у сачуваном есхатоколу, и како углавном сма-

[43] Исто, 164–5; А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Милешеви*, 200.

[44] Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, увод стр. 37; превод текста Законика са правно-историјском анализом: Б. Марковић, *Закон о рудницима*, Београд 1985. Само увод, односно аренгу с експозицијом објавио је, уз превод, Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 157, 172.

[45] О томе опширније у нашем раду: А. Веселиновић, *Косовске алузије*, одељак V, стр. 191 и даље.

тра и савремена историографија.[46] Као и раније анализиране повеље, и овај увод садржи реминисценције о претходном животу и тешкоћама с којима се Стефан сусретао. Посебно је јако изражена косовска алузија и невоље које су Србију задесиле после тога. Као што је то радио у значајнијим повељама, тако и овде деспот Стефан има неизбежну и преку потребу да се позове на Немањиће, пре свега на светог Симеона и светог Саву, што и иначе најчешће чини. Тако ослобођење *„градова и земље отачаства од великог амира Бајазита“* после Ангорске битке, он подједнако приписује помоћи како Бога и Богородице, тако и светог Симеона и Саве.[47] То значи да их он као своје заштитнике, али и заштитнике Србије од свих недаћа, у потпуности изједначује. У том смислу деспот и потврђује рударски закон као што су га рудари уживали *и за прве господе*, дакле Немањића, и за време његовог оца кнеза Лазара. Сличну формулацију о важењу и потврђивању, дакле континуитету, правних норми, повеља и закона од *пређашње свете господе и краљева српских*, односно *пре мене бивших царева и господе*, деспот Стефан још два пута понавља у *Предисловију*, завршној речи и потврди *Рударског законика.*[48]

Као што смо видели, деспот Стефан је у свим најзначајнијим повељама које је издао, као и најважнијем законском кодексу о рударству, настојао доследно да се ослони на државно-правну традицију државе Немањића, стварајући и негујући дух државног и духовног континуитета, сигурно врло битног за тадашња схватања о држави као организованој духовно-световној заједници. Већ смо нагласили да је он то чинио из чисто прагматичних разлога, тј. из потребе да се наметне као легитимни обновитељ и ујединитељ државе расцепкане на децен-

---

[46] Расправу о времену и начину настанка започео је V. Đurdev, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Godišnjak društva istoričara BiH 20 (1972–3), 41.63, залажући се за тезу да су рударски закон и закон за Ново Брдо два засебна текста настала још раније у различито време. Први је деспот потврдио 1402–3, а други је унет при коначној кодификацији 1412, када их је деспот само потврдио. Критиком на овај чланак И. Божић је у Историјском гласнику 1–2 (1976), 171–5, чини нам се убедљиво успео анализом аренге и експозиције да покаже да је 1412. ипак година доношења овог закона. Ђурђев се још једном вратио овим проблемима у раду *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Sarajevo 1987, залажући се сада за 1405. као годину кодификације (стр. 33–39). Он поново даје предност индикту над годином (јер се у сачуваном есхатоколу индикт и године не слажу) иако је још Божић навео да су средњовековни писари много чешће грешили у индикту него години. Иначе, 1412. је прихваћена у већини новијих радова који се баве овим питањем, па и у *Историји српског народа* II, 100 (Д. Ковачевић-Којић).

[47] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37. Превод Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 172; А. Веселиновић, *Косовске алузије*, 191–195.

[48] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 57.

трализоване територије обласних господара над којима се надвијала стална и све већа опасност даљих турских освајања. То објединавање он ће, као што је познато, и фактички остварити захваљујући не само својој снази, позивању на легитимитет крвног и духовног сродства са Немањићима, већ и подршци цркве, како српске патријаршије, тако и најутицајнијег српског духовног средишта ван земље, Хиландара. Уосталом, та обнова, као и узорна држава по схватању средњовековног човека и правне теорије, није се ни могла замислити без духовно-световног, односно црквено-државног јединства.

У духу овакве теорије и праксе морао се понашати и Стефанов наследник, његов сестрић Ђурађ Бранковић. Али, касније ћемо видети, он није тако изразито и доследно као његов претходник наглашавао ту повезаност и континуитет. Чини се да је он то више чинио по већ устаљеном шаблону и више прагматично. Из тог произлази закључак да је и њему и савременицима било јасно да је питање државног континуитета већ решио и обезбедио његов ујак, а да он као његов наследник више нема потребе да то посебно и стално наглашава. Међутим, треба истаћи да се у том погледу разликују повеље Бранковића као самосталних обласних господара пре измирења са Лазаревићима. То је видљиво још из повеље Вука Бранковића Дубровчанима из 1387. где се он само формално позива на повељу кнеза Лазара, признајући му тако извесно морално првенство, а на повељу цара Душана позива се стварно јер жели на својој територији да потврди статус и повластице Дубровчанима које је најбоље прописао цар Душан.[49] Овакав став је вероватно последица прикривене жеље да већ тада он, уместо кнеза Лазара, буде стожер окупљања српских земаља, што ће се отворено видети после Косовске битке.[50] Сличан такав, независан, став у уређивању односа са Дубровчанима приметан је и у повељи о трговини Маре Бранковић са децом из 1405. године.[51] Међутим, док се Вук, макар и формално, позива на Лазареву повељу, овде нема ни помена повеље деспота Стефана, иако је она издата Дубровчанима скоро месец дана раније.[52] То је последица лоших односа између Бранковића и Лазареви-

---

[49] Види стр. 13 и нап. 22. Ако се упореде повеље кнеза Лазара и Вука Бранковића из 1387, лако је закључити да су оне скоро идентичне. Међутим, обе се позивају на одредбе из *Душанове ӣовеље* по појединим питањима. То је стога што су права и обавезе Дубровчана у Србији најбоље и најкомплексније решени управо тада, па су се Дубровчани увек радо позивали на *Душанову ӣовељу.*

[50] *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 48–9 (С. Ћирковић).

[51] Љ. Стојановић, *Повеље и ӣисма I–1*, 151–4.

[52] Повеља деспота Стефана Дубровчанима издата 2. дец. 1405. у Борачу, а Повеља Бранковића 29. дец. 1405. у Вучитрну: Љ. Стојановић, *Повеље и ӣисма* I–1, 154, 204.

ћа, који ће трајати све до њиховог измирења крајем 1412. године.[53] Они све до тада не признају деспоту Стефану првенство у обједињавању свих српских земаља.

У самој повељи Бранковића из 1405. позивање на Немањиће се јавља на истим местима као и у повељи деспота Стефана из исте године. Иначе, ваља приметити да су ове две повеље у основи исте, прецизније – рађене су по истом формулару. Али, да је у том позивању било знатне разлике, видљиво је још у интитулацији и аренги. Док је интитулација деспота Стефана права владарска, где се он позива на Бога и прве свете православне цареве који су му својом милошћу дали да влада српском земљом, Поморјем и Подунавским странама, дотле је она код Бранковића скромна, прикладна положају обласног господара јер им је Бог дао да владају само облашћу њиховог родитеља, господина Вука. И у аренги се деспот емотивније и с јасном намером приказивања континуитета државе и власти позива на простагме и законе прве српске господе, дакле свих Немањића, затим посебно цара Душана, и родитеља кнеза Лазара и кнегиње Милице. На истом месту Бранковићи кажу да су им Дубровчани показали повеље цара Стефана, кнеза Лазара и оца Вука Бранковића, ради потврде истих трговачких повластица. Дакле, наводе их из чисто практичних, а не и из идеолошких разлога, како је то чинио деспот Стефан. Даље се позивају на повеље цара Душана и ранијих Немањића на истим местима као и у повељи деспота Стефана, дакле поводом потврде појединих права и повластица. Чак се механички понављају и одредбе о прибрежном праву, приморским трговима и сланицама (соланама), иако је и савременицима било добро познато да су територије Бранковића биле врло далеко од мора. Али, и то је можда била само последица претензија и сукоба са Лазаревићима.[54]

Потпуно је другачији став Ђурђа Бранковића после ступања на престо, када је после смрти свог ујака, деспота Стефана, 19. јула 1427, као зрео човек постао *господин Срб̓љем и Поморју и Подунављу*. Сасвим је разумљиво што се он назива скромно само *господи-*

---

[53] *Историја српског народа* II, 76, 87 (J. Калић).

[54] Ове одредбе се налазе и у повељи деспота Стефана који тада такође није владао српским Приморјем. Међутим, код њега су се оне нашле јер је већ тада деспот важио за главног и легитимног врховног господара и обновитеља српске државе, па самим тим и претендента на Приморје. Додуше, Бранковићи се у овој повељи ограђују, изражавајући могуће аспирације на то место јер кажу за сланице и приморске тргове да ће одредба важити *ако нам помогне Бог те буде тамо наша власт, где су били тргови и сланице у прве господе и цара Стефана, да буду и сада и друго да не буду нигде:* Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 153.

[55] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 12. Познато је да је Ђурађ задржао скромну титулу *господина* све до *венчања* за деспота, средином 1429, када је од посла-

ном у првој повељи Дубровчанима коју је издао 13. децембра 1428. године,[55] јер још није добио знаке деспотског достојанства. Међутим, он се у интитулацији и потпису друге повеље о трговини Дубровчанима из септембра 1445. нормално назива деспотом.[56] Овом другом повељом деспот Ђурађ је у ствари, после обнове Деспотовине, само поново потврдио своју ранију повељу о трговини. То се види и из текста саме повеље који је скоро дословно исти. Дакле, ступивши на престо у релативно сређеним приликама, пошто је већ раније од ујака одређен за наследника, Ђурађ је коначно и формално ујединио земље Бранковића и Лазаревића у које је већ раније била укључена област Балшића. Зато он сада наставља у идеолошком, државно-правном смислу исту политику наглашавања континуитета са државом Немањића, као што је то чинио и његов ујак, деспот Стефан. Али, како смо то већ нагласили, он то сада чини више механички јер је и за савременике тај континуитет државности био већ готова чињеница. То је посебно видљиво из интитулације и аренге поменутих повеља о трговини Дубровчанима. Док је деспот Стефан управо у аренгама користио могућност да посебно истакне своју духовну и стварну везу са првим Немањићима, св. Симеоном и св. Савом као својим прецима и заштитницима, о томе нема посебног настојања код деспота Ђурђа. Нема, међутим, ни потребе јер је, као што смо видели, континуитет изборен и учвршћен напорима деспота Стефана. Управо зато се деспот Ђурађ више позива на *благочастивог, христољубивог и светопочившег господина и родитеља мојега деспота Стефана*,[57] који њему даје легитимитет. Што се тиче појединих одредаба и повластица Дубровчанима, на њихову правну утемељеност и континуитет од *прве српске господе* и посебно цара Стефана он се позива управо на свим оним местима као и деспот Стефан у повељи из 1405. која је свакако користила као предложак и узор. У том позивању он само додаје имена кнеза Лазара, кира Јефросине, деспота Стефана и свог оца Вука.[58]

Што се тиче манастирских повеља деспота Ђурђа, ту је стање још оскудније. То само потврђује претходни закључак о постепеном губљењу потребе да се то чини. Истовремено, више се наглашава позивање и ослањање на непосредног претходника, деспота Стефана и његове правне акте, повеље и законе.[59] Само у неколико повеља манастири-

---

ника из Цариграда примио знаке деспотског достојанства, о чему ће касније бити више речи.

56 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 11–21.

57 Исто, 12–19.

58 Исто.

59 Видели смо да се посебан акценат у повељама о привилегијама Дубровчана даје колико регулативи цара Душана, толико, ако не и више, повељама деспота Стефана. У једном случају деспот Ђурађ се приликом враћања ранијих повласти-

ма деспот Ђурађ се узгред и доста нејасно позива на Немањиће. Као да је то било само задовољење одређене дипломатичке форме деспотске канцеларије. Познато је да деспот Ђурађ није ни издавао повеље Хиландару,[60] нити другим најзначајнијим српским манастирима, а поготово није морао придобијати њихову наклоност, као што је то морао чинити деспот Стефан. Извесно магловито позивање на Немањиће срећемо у његовим повељама Св. Пантелејмону, у двема повељама манастиру Ватопеду и у повељи Лаври св. Атанасија.

У повељи Св. Пантелејмону из 1427–9, којом овом манастиру потврђује добра и даје нове повластице, у аренги доста нејасно каже да је захваљујући свом заштитнику Христу, који је био заштитник и чувар и *господства српске земље, државе и престола, потрудих се као и пре мене бивша благочастива господа српска.* Али зато се, одмах у продужетку аренге, два пута позива на свог претходника, деспота Стефана и његову хрисовуљу.[61]

Друге две повеље где се на посредан начин помињу Немањићи Ђурађ Бранковић је издао Ватопеду. Прву је господин Ђурађ издао 1427–9. и њоме потврђује поклоне које је овом манастиру својом повељом 1417. даровао деспот Стефан.[62] Аренга у којој се наводи алузија на претходне српске владаре, односно Немањиће, дословно је иста као у повељи Св. Пантелејмону. То није ни чудо јер су обе исправе истог типа потврдне повеље ранијих повластица, а издате су отприлике у исто време, непосредно по ступању на престо.[63] Повеља из 1432, којом деспот Ђурађ потврђује даровну повељу великог челника Радича Ватопеду, има у аренги потпуно исти текст алузије

ца Дубровчанима у Сребреници 1445. позива на *сребренички закон* који су имали под деспотом Стефаном и који су Дубровчани захтевали да им се врати, вероватно као повољнији: *Повеље и писма* I–2, 30–32.

[60] Додуше, Мара Бранковић са синовима Гргуром, Ђурђом и Лазаром издала је две повеље о поклонима Хиландару око 1405–6, али ту није ни могло бити позивања на Немањиће јер су Бранковићи као самостални обласни господари тада имали своју посебну канцеларију: С. Новаковић, *Законски споменици*, 463–5.

[61] С. Новаковић, *Законски споменици* 527. За хронологију повеље види *Actes de Saint—Pantéléèmon*, (S. Ćirković), 190.

[62] Ђурђеву повељу издао је M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 17–18. Повеља није датирана. Ласкарис каже да је издата 1427. или 1428. Међутим, пошто се у њој Ђурађ назива *господином*, дакле још није добио деспотску титулу, тачније је рећи да је повеља издата, као и пантелејмоновска, између 19. јула 1427. и средине 1429. Стефанова повеља Ватопеду је такође објављена код Lascarisa, *Actes serbes de Vatopédi*, 16–17.

[63] У наставку текста у обе аренге Ђурађ каже да су му представници ових манастира дошли с молбом да им потврди повластице *по преставленију* (тј. после смрти) *благочастиваго и христољубиваго господина и родитеља мојега, светопочившег деспота Стефана:* С. Новаковић, *Законски споменици* 527; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 18.

на Немањиће као и претходне две.[64] Исто то у потпуности важи и за деспотову повељу Лаври св. Атанасија,[65] што све заједно сврстава ове повеље у једну сродну групу деспотских повеља.

Треба на крају поменути и две потврдне повеље Ђурађа Бранковића којима он потврђује баштине великом челнику Радичу, које је овај држао и под деспотом Стефаном.[66] И оне имају у аренги у потпуности исту реченицу у којој се помињу пређашњи српски владари, дакле Немањићи. То је помало необично јер је за потврдну повељу истакнутом световном феудалцу коришћен исти формулар као и за потврдне повеље манастирима. Од ове, готово идентичне праксе деспотске канцеларије у неколико различитих повеља, одудара само једна недатована повеља којом деспот Ђурађ одобрава челнику Радичу да поклони светогорском манастиру Св. Павла своје село Горња Пешчаница у Браничеву.[67] У аренги ове повеље деспот Ђурађ врло уопштено помиње *пре нас бивше цареве и господу* који су вечни живот себи обезбедили овоземаљеким делима. На њих се угледајући, и он жели да божанске цркве чува и уздиже *на ползу душе своје и на учвршћење и почаст богодароване државе господства ми.*[68] Донекле сличну алузију на жељу да као и претходни цареви, чији је престо наследио, води бригу о црквама, деспот Ђурађ наводи и у временски последњој повељи у којој се назиру трагови схватања да треба нагласити континуитет власти и наслеђа престола од Немањића.

---

64 M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 19–20.

65 Повељу је издао још Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, 16–17, а без аренге С. Новаковић, *Законски споменици*, 501–2. Снимак је уз коментар издат у: *Actes de Lavra IV (actes serbes* S. Ćirković), Paris 1982, 195–7: табла XIII. Пошто је крај повеље оштећен, није сачуван датум издавања, па је она од издавача неодлучно датована. Анастасијевић је датује целом владом деспота Ђурђа (1427–56); С. Новаковић око 1430, док С. Ћирковић сматра да је то прерано и датује између 1429–39. *(Actes de Lavra* IV, 196; исти, *Две српске повеље из Лавру*, Хиландарски зборник 5 (1985), 98, нап. 13). Због анализираних стилских одлика аренге сматрамо да је и ова повеља временски ближа претходно анализираним, дакле ипак ближа почетку него крају ове деценије.

66 Љ. Стојановић, *Споменик* III, 3, 4. Прва повеља је датована у 1429, а то значи од 1. септембра 1428. до 31. августа 1429, како је датује и Љ. Стојановић *(Споменик* III, 3) и Новаковић *(Законски споменици*, 333). Ми бисмо померили terminus ante quem, дакле пре средине 1429. када је „Ђурађ проглашен деспотом" (К. Јиречек, *Историја Срба* II, 342–3: Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 187–9; *Историја српског народа* II, 230). Друга је датована од 1. септембра 1429. 31. августа 1430. и у њој је заиста Ђурађ имао титулу деспота: Љ. Стојановић, *Споменик* III, 4.

67 Љ. Стојановић, *Споменик* III, 5. С. Новаковић ову повељу датује око 1430. *(Законски споменици*, 531), вероватно је доводећи у везу са претходне две Ђурђеве повеље челнику Радичу. Међутим, тешко их је довести у везу, бар временски, јер по стилу и формулару ова управо знатно одудара од претходне две.

68 Љ. Стојановић, *Споменик* III, 5.

То је његова повеља за Лавру из 1452. године.[69] После тога, очигледно, у грчевитој борби за опстанак српске државе, уз њено стално смањење и харање од стране Турака, није више било сврхе у писаним актима наглашавати континуитет са државом Немањића, која је полако нестајала.

О деспотској титули

Треће начело на коме се заснивала обновљена српска држава Стефана Лазаревића јесте начело донекле измењене, прилагођене владарске идеологије која се морала усагласити са новостеченом деспотском титулом. Као што је познато, с изумирањем лозе Немањића нестала је и краљевска и царска титула које су они својим, двовековним настојањима успели да стекну и одрже. Иако је с поносом истицао да је *праунук* Стефана Немање,[70] Стефан Лазаревић није на свом танком сродству са Немањићима гајио илузије да може наследити и њихове високе титуле. Тим пре што су до краја XIV века међу обласним господарима били у животу ближи рођаци Немањића.[71] Тек једну деценију касније, почетком XV века, у измењеним политичким приликама, када су изгубили политички утицај други сродници Немањића, Стефан је могао да оствари свој циљ: преплитање старе и нове *светородне лозе*, да постане наследник Немањића и *господар свих Срба и Подунавља.* Поред елиминисања претензија других истакнутих обласних господара, најзначајнија степеница у том његовом уздизању јесте управо стицање деспотског достојанства, чиме се, уз унутрашње учвршћење власти, постигло шире међународно признање и значајно спољно обележје власти.

О деспотској титули уопште, а посебно код Срба, овде треба рећи нешто више. То, међутим, није тешко учинити, пошто се потпуно можемо ослонити на добру и још непревазиђену студију Божидара Ферјанчића о деспотима у Византији и јужнословенским зем-

---

69 Делимично су ову повељу објавили Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре атонске*, 15–16 и С. Новаковић, *Законски споменици*, 502–504. У целини повељу је објавио тек С. Ћирковић, *Две српске повеље за Лавру*, 94–96, а снимак у *Actes de Lavra* IV, табле 14–16.

70 У *Хиландарској повељи* из 1406. Стефан светог Симеона назива својим прадедом: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 331; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 148, 162. О овој повељи опширније у овој глави стр. 17–19.

71 Довољно је рећи да је до битке на Ровинама 1395. био жив и сестрић цара Душана, господин Константин Драгаш.

љама.[72] Када је у питању наша тема и период, ту и тамо њој се може додати само покоји податак, нарочито из дубровачке грађе.

Познато је да деспотска титула потиче из Византије где су, поред титула везаних за вршење појединих дужности у државном апарату, постојале и титуле које нису везане за одређене службе. Управо у ове друге, које спадају у сам врх византијске лествице титула, спада и титула **деспота**, а иза ње оне **севастократора** и **кесара** које су обично додељиване члановима и рођацима царске породице. Сама грчка реч δεσπότης (господар) по свом значењу потпуно одговара латинској речи dominus, и пре него што је постала посебна титула, коришћена је углавном као назив за саме византијске цареве. Та пракса траје још од краја римског периода, па кроз цео рановизантијски период, на царским златним печатима све до средине XIV века, а на царском новцу чак до самог краја византијске историје. Осим њих, овим именом су називани и цареви-савладари у истом периоду. Поред тога, реч деспот се у времену од XII до XV века у Византији понекад користи и за ословљавање неких страних, најчешће суседних владара, чак и када они немају ту високу титулу. У том случају термин деспот је употребљаван у свом основном значењу, као господар неке области или земље. Исто тако, речју деспот се у византијским изворима и пракси ословљавају и високи црквени достојанственици.[73]

Када се говори о карактеру и државно-правном значају титуле деспота у Византији, већ је речено да је то највиша титула која по рангу долази одмах после царске, а испред севастократорске, и да се додељује искључиво члановима царске породице и њиховим рођацима, дакле синовима, браћи и зетовима. Међутим, већ од средине XIII века се догађа да се ова титула понекад додели и особама које нису биле у родбинским везама са царским породицама.[74]

У познатом спису *Псеудо-Кодина* из средине XIV века детаљно је описан чин и церемонијал додељивања деспотског достојанства, као и знаци тог достојанства. Ти знаци су били: капа украшена бисером и с извезеним именом носиоца, црвено или пурпурно одело и огртач украшени бисерима, слично царским, црвене чарапе и, двобојне, црвено-беле ципеле са орловима извезеним бисерима са стране и одозго. Сама церемонија се одигравала у царском двору, у триклинијуму. Великаши, одређени од цара, доносе знаке деспотске титуле

[72] Б. Ферјанчић, *Десūоūи у Визанūији и јужнословенским земљама.* Иако је књига изашла пре више од тридесет година, још увек је незаобилазна и њеним резултатима се мало шта може додати од новијих радова и грађе.

[73] О значењу речи и појма у византијским изворима и пракси Б. Ферјанчић, *Десūоūи*, 3–7.

[74] Исто, 10.

и облаче будућег деспота. Двојица најистакнутијих га затим доводе пред цара који открива пурпурну завесу којом је царски престо одељен од осталог дела просторије, и стојећи изговара речи: *Моје царство поставља те за деспота.* Нови деспот се сагиње и целива цару ногу, владар поново устаје и својом руком поставља на деспотову главу венац украшен драгим камењем и бисерима. Церемонија се завршава тако што цар затвара завесу и одлази у своју одају, а нови деспот у пратњи великаша одлази својој кући.[75]

У Византији је све до пропасти царства неприкосновено право и један од прерогатива власти да додељује деспотску и остале титуле припадало искључиво цару. Међутим, после пропасти Византије, неки владари присвајају то право, као што је то био случај са папом Павлом II који 1465. додељује титулу деспота Андрији Палеологу, сину деспота Томе. Исто то чине и угарски краљеви у другој половини XV и почетком XVI века. Они деспотску титулу додељују најпре пребеглим члановима породице Бранковић, а касније и неким другим властеоским породицама у Срему.[76]

О деспотској титули уопште у византијској пракси треба рећи још неколико значајних ствари. Поред цара, њу је, према примерима у изворима, могао додељивати и његов савладар.[77] Један од тих примера је и додељивање деспотског достојанства Стефану Лазаревићу 1402. од стране Јована VII Палеолога, савладара цара Манојла II Палеолога, о чему ће још бити речи. Знаци деспотског достојанства су се, како је речено, додељивали на царском двору. Међутим, ако је у датим околностима то било немогуће, цар је ову титулу додељивао преко свог специјалног изасланика. Поред низа других примера, деспотско достојанство на овај начин добија и Ђурађ Бранковић. Њему ће 1435–6, односно у лето 1429, деспотске знаке, у име цара Јована VIII Палеолога, у Србију донети царев посланик Георгије Филантропин. Иста личност ће десет година касније титулу деспота донети и Ђурђевом најмлађем сину Лазару, зету деспота Томе Палеолога.[78]

Деспотска титула у Византији у принципу није наследна. Ако је у једној породици носи више чланова, онда је сваки пут морала бити изнова додељивана. У основи је исти принцип важио и за наше деспоте, мада се може закључити да је српска држава постигла ранг де-

---

75 *Pseudo-Kodinos, De officialibus*, 99–101; Ј. Радонић, *Наши деспоти*, 11–12; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 11.

76 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 14.

77 Исто, 15.

78 Исто. О томе да титула деспота Ђурђу није додељена 1435–6, како бележе византијски извори, већ у лето 1429. види стр. 63–65.

спотовине и то је постало део државно-правног устројства и идеологије. Титуле деспота Лазаревића и Бранковића су се практично наслеђивале, а формално су сваки пут морале бити додељиване, најпре од стране византијског цара, а затим угарског краља. Да је постала у извесном смислу део наследног права и идеје позне српске средњовековне државности, сведочи и њено одржавање после пропасти Деспотовине, као жеља и претпоставка могућности њене обнове.

За разлику од византијских деспота чија титула за собом није повлачила неке одређене дужности, нити додељивање од њихове стране никаквих других титула и звања, српски деспоти су, наравно, као владари своје државе додељивали сва нижа звања и достојанства властели и државним чиновницима. Они су, као и деспоти у Византији, могли да издају хрисовуље и да се потписују црвеним мастилом, али и да кују новац, што византијски деспоти у једној централизованој држави нису могли да чине.

Иако смо већ навели који су знаци деспотског достојанства, ипак треба истаћи да је основно спољно обележје и знак деспота **круна**, али, тачније речено, **венац**, сличан царском. Деспотски венац (круна) је у ствари извезена, бисерима и драгим камењем украшена текстилна капа с металним обручем.[79] *Псеудо-Кодин* разликује деспотски венац царевог сина који је украшен са четири штитасте плочице (спреда, позади и по једна са стране), а ако је у питању царев зет, венац има само једну штитасту плочицу спреда.[80]

Наши извори такође помињу венац као основно и најзначајније обележје деспотског достојанства. Тако Константин Филозоф истиче да је приликом свог првог и другог боравка у Цариграду деспот Стефан добио деспотски венац.[81] Венчање *чашћу, венцем деспотства* Лазара Бранковића 1447. године, после женидбе са Јеленом Палеолог, помиње се и у нашим летописима.[82] О изгледу деспотске круне код нас најбоље сведоче сликане представе деспота Стефана на фрескама у манастирима Манасији, Каленићу, Љубостињи и Копорину, као и изванредна ликовна представа деспота Ђурђа на Есфиг-

---

[79] Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња*, 241.

[80] *Pseudo-Kodinos*, 100.

[81] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 278, 296: *...благочестиви Јован ... веселећи се са овим (Стефаном) у царским (дворима) и даде венац деспотског достојанства који беше сам себи исплео својим храбрим делима и добрострадалним подвизима; када му по други пут даде и венац деспотског достојанства.* Превод Л. Мирковић, *Старе српске биографије* XV и XVII века, 76, 94.

[82] Љ.Стојановић, *Споменик* III, 132 (Сеченички летопис); исти, *Родослови и летописи*, 201. То се у ствари догодило у децембру 1446: Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 192; *Историја српског народа* II, 162 (М. Спремић).

менској повељи.[83] Из свих ових ликовних представа, а сигурно је да су мајстори морали водити рачуна о тако важном детаљу као што је круна, јасно је видљиво да је венац био у облику отворене или затворене капе која се према горе шири, с обручем и четири штитасте плочице, и украшена бисерима и драгим камењем.

Још један карактеристичан знак о коме говори *Псеудо-Кодин* јесу извезени орлови, на деспотовој одећи и шатору, за које не каже да ли су једноглави или двоглави. По свој прилици је реч о двоглавим орловима, с обзиром на њихову распрострањеност и употребу у последњим вековима византијске историје. То показују и примери из византијских извора, представе на споменицима и предметима, затим представа двоглавог орла на неким деспотским печатима. У литератури је, међутим, примећено да су овај амблем (симбол) користили и неки други високи достојанственици у Византији.[84]

За српске деспоте је сигурно да је **двоглави орао** био симбол деспотског достојанства, обележје које је као такво било извезено на деспотовој одећи. То нам недвосмислено потврђују ликовни извори, односно фреске на којима је представљен деспот Стефан Лазаревић. То су ктиторске представе у његовој задужбини, манастиру Ресави, и фреска у манастиру Љубостиња, задужбини његове мајке, кнегиње Милице.[85] На њима је деспот представљен у тамноцрвеном, односно црвеном огртачу, опточеном златним порубом који је украшен драгим камењем и везом. Читава површина огртача је прекривена симетрично поређаним извезеним златним двоглавим орловима у златним круговима. Знак двоглавог орла срећемо и на аверсима два типа новца деспота Стефана Лазаревића.[86]

Жене носилаца високог достојанства деспота у Византији називане су у изворима **деспотице**, односно **деспине**, али и **ва̀силисе** (царице), тако да у литератури није решено питање који је од ова два назива званични, а који је само апелатив.[87] Међутим, када је реч о Србији, ствар је сасвим јасна. У свим сачуваним изворима жене срп-

---

[83] Видети снимке у: М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 8, 32–33; С. Ђурић, *Љубостиња*, Београд 1985. 13, 92; П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, 3, 9, 24, 51. Једино је у манастиру Руденици деспот Стефан приказан с округлом круном.

[84] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 24–25.

[85] М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 8; С. Ђурић, *Љубостиња*, 13, 92.

[86] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 112, тип XVI и XVIII, табле 25/1, 4; види и Ђ. Радојичић, *Новац деспота Стефана са двоглавим орловима*, Прилози за ЈКИФ 9 (1929), 199 и даље.

[87] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 25–26.

ских деспота називане су **деспотицама**. То важи како за наше домаће, тако и за латинске, дубровачке изворе.[88]

Деспоти у држави Немањића

Већ је речено да је још од времена формирања независне државе, Србија највећим делом од Византије преузимала основне облике државног уређења. Утицај Византије на околне земље у духовном и политичком смислу обезбеђен је традицијом наследника Римског царства, њеним вишевековним сјајем и развојем институција државе, цркве и културе. Утицај на Србију се огледа, између осталог, и у преузимању титула и дужности на српском средњовековном двору и држави. Исти случај је и са институцијом и титулом деспота, која се у Србији појављује у првој половини XIV века, још пре Душановог крунисања за цара.

Први деспот у Србији помиње се 1326. у повељи Стефана Дечанског, којом се дају нека имања и повластице цркви Св. Богородице у Призрену. У њој се каже да је ради спровођења одлуке и утврђивања граница имања краљ послао на лице места *деспота Драгослава* и епископа Арсенија.[89] Не улазећи у питања идентификације личности овог Драгослава, јер то није наш задатак, за нас је важно то ко му је доделио деспотску титулу. Будући да то није могао бити српски краљ, пошто је ову високу титулу могао да додели само цар, могао ју је добити само од византијског или бугарског цара, при чему је ова друга могућност вероватнија.[90]

Још један деспот из прве половине XIV века, *деспот Иваниш*, помиње се на једном надгробном натпису из манастира Дечани и у повељи цара Душана манастиру Св. Арханђела код Призрена (1348) као један од приложника овог манастира. У изворима нема података о томе када је и од кога Иваниш добио знаке деспотског достојанства, али је вероватно да му их је доделио цар Душан између 1346. и 1348. године.[91]

Од времена Душановог свечаног крунисања за цара (1346) и највећег територијалног и политичког успона српске државе у изворима срећемо низ истакнутих српских великаша и странаца који доби-

---

[88] За домаће изворе видети примере у: Љ. Стојановић, *Повеље и писма I–2*, 156, 158, 168; исти, *Споменик* III, 127, 133, 134, 141, 142, 147, 152; С. Новаковић, *Законски споменици*, 503, 541, 542.

[89] С. Новаковић, *Законски споменици*, 640.

[90] О томе опширније Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 157–8.

[91] Исто, 158–9.

јају велике поседе и титуле, међу којима и деспотско достојанство. Тако је, поред деспота Иваниша, титулу деспота добио истакнути Душанов великаш *Јован Оливер* који је био странац, вероватно Грк. Његови поседи налазили су се у областима источно од Вардара. У Душановој служби овај угледни великаш прошао је све чинове на средњовековној титуларној лествици, од челника до деспота. Он се као деспот помиње, вероватно, још 1347, али сигурно 1349. у датираном грчком натпису у манастиру Леснову, његовој задужбини. У изворима се као деспот среће све до почетка владавине цара Уроша. Упркос различитим мишљењима историчара, Јован Оливер титуле добија од цара Душана, и то после 1346. титулу севастократора, а пре 1349. и титулу деспота.[92]

Првих година по проглашењу царства, Душан је доделио титулу деспота још неколицини својих истакнутих велможа, блиских рођака. То је сасвим разумљиво ако се има у виду пракса византијских царева који су највише титуле првенствено додељивали најближим сродницима. Тако је и цар Душан међу првима деспотски венац доделио свом шураку *Јовану Комнину*, који је управљао областима око Валоне, Канине и Берата. Као и за већину других носилаца ове титуле, ни за њега се не зна тачна година добијања достојанства, али је то свакако било између 1346. и 1349. јер се већ почетком 1350. Јован Комнин у дубровачким документима назива деспотом.[93]

Други Душанов рођак који је добио деспотску титулу је његов полубрат *Симеон (Синиша) Палеолоī*, који је постао намесник Епира. На основу извора се не може тачно утврдити када му је додељена ова титула, али је то свакако било пре додељивања освојених византијских области на управу. До Душанове смрти он је био лојалан свом брату, али се после његове смрти прогласио за цара и, што је за нас занимљиво, сам почео да додељује деспотску титулу. Тако је двојици албанских феудалаца, којима је на управу поделио Етолију, дао знаке деспотског достојанства.[94]

Овде свакако треба поменути Душановог зета *десīоīа Дејана*, мужа његове сестре Теодоре. Он је био господар области источно од Куманова. Као блиском рођаку царске породице, Душан му је доделио титулу севастократора. Као ни за остале титуле, не зна се када је то учињено, мада се у сачуваним изворима Дејан као севастократор помиње релативно касно, пред крај Душановог живота. Помиње се у писму авињонског папе Иноћентија VI из децембра 1354.

[92] Опширно о Јовану Оливеру, његовим титулама и литератури: Б. Ферјанчић, *Десīоīи*, 159–166.
[93] Б. Ферјанчић, *Десīоīи*, 166–7.
[94] Исто, 167–8.

упућеном поред осталих утицајних великаша и Дејану,[95] као и у повељи цара Душана од 10. августа 1355. манастиру Архиљевици, Дејановој задужбини.[96] Међутим, Дејана овде не помињемо због севастократорске титуле, већ због тога што се из неких извора види да је он после ове добио и титулу деспота. Наиме, деспот Дејан се помиње у *Пчињском поменику*, у ктиторском натпису цркве манастира Белова и у *Бранковићевом летопису*.[97] Полазећи од ових података, скоро сви историчари који су се бавили овим питањем, изузев К. Јиречека, сматрају да је Дејан завршио своју каријеру с титулом деспота.[98] Потврда горњих изворних података јесте и чињеница да се Дејанова жена Теодора-Евдокија у повељама називала царицом, на шта је као жена деспота, деспотица, имала право.[99] Титулу деспота Дејан је могао добити од цара Душана, непосредно пред смрт (после издавања повеље за Архиљевицу) или, што је још вероватније, од младог цара Уроша.[100]

Сви српски летописи који припадају групи тзв. старијих летописа бележе податак да је *Вукашин Мрњавчевић*, пре него што га је прогласио за краља-савладара, добио од истог цара Уроша *ӷосиодина својеӷо части десиотскаӷо*.[101] Већина истраживача прихватила је као веродостојне податке из летописа, али има и оних који сум-

---

95 М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1934, 63. Посланство с писмима стигло је у Србију у мају 1355: *Историја српског народа* I, 554–5. О севастократору (деспоту) Дејану и његовој области опширније: Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 67–73.

96 С. Новаковић, *Законски споменици*, 738–40. Код Новаковића је противречан датум ове повеље (10. августа 1354). Да је повеља издата касније видети: Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 68 и нап. 23.

97 С. Новаковић, *Пчињски поменик*, Споменик СКА 29 (1895), 9; Ј. Иванов, *Старински цркви в југозападна Булгариа*, Известија на Блгарско арх. дружество 3 (1912), 63–6; Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, 49. Код Љ. Стојановића, *Родослови и летописи*, 289–9. ова белешка је погрешно прочитана јер је он издао летопис према Кукуљевићевом издању где под 1395. стоји поред осталог да је у сукобу на Ровинама учествовао и *Marcus Kralyevich, filius Vucasini Regis et Constantinus Zegligovas, filius Despotae Deani Dragasis.* У оригиналу Пејачевићевог превода, међутим, стоји *...Marcus Kralyevich, filius Vucassini Regis et Constantinus Zegligovac, filius Deani* (Dragasis – прецртано) *Despotae et Dragasis*. Види: Р. Новаковић, *Бранковићев летоиис*, 49 и снимак на претходној страни.

98 К. Јиречек сматра да је Дејан остао само севастократор, а да се натпис из Белова односи вероватно на неког Бугарина из каснијег времена: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 7, 25.

99 С. Новаковић, *Законски споменици*, 446, 454, 510.

100 Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 170; Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 68.

101 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 84–85, 103–4 (летописи Копорински, Пећки, Студенички, Цетињски и Врхобрезнички). Од млађих летописа ову вест доноси само Бранковићев: Р. Новаковић, *Бранковићев летопис*, 47: *Vocasinus igitur ab eo factus dignitate Despota.*

њају „*да оскудни и несигурни подаци неких летописа не дају довољне основе за тврдњу да је Вукашин заиста био деспот.*“[102] Међутим, и М. Орбин, у делу свог текста који се сматра врло поузданим, Вукашина назива више пута деспотом, све до вести о његовом уздизању за краља.[103] Према Г. Острогорском, Вукашин је могао да добије деспотску титулу после јануара 1364, а пре добијања краљевске титуле и успостављања савладарства (септембра 1365).[104]

Исто тако, ван сваке је сумње да је деспотску титулу носио и Вукашинов млађи брат *Јован Угљеша* јер то недвосмислено произлази из бројних извора.[105] Из њих није могуће сазнати директно од кога је Угљеша добио ову високу титулу. Додуше, већ поменути старији летописи бележе да је Вукашин после самовласног узимања краљевске титуле доделио свом брату Угљеши грчке области и деспотску част.[106] Наравно, ова вест наших летописа не може бити тачна, иако су је неки наши старији историчари прихватили[107] јер, као што смо видели из византијске и српске праксе, Вукашинова краљевска титула није му давала право додељивања деспотског достојанства. Према томе, Угљеша је, као и сви други носиоци овог високог звања, титулу деспота могао добити од византијског или српског цара, дакле Јована V Палеолога или цара Уроша. Постоји једна хрисовуља цара Јована V од септембра 1365. где је српског деспота Угљешу назвао само *вољеним нећаком преузвишене деспине Србије*, а не и својим вољеним нећаком, што је према Г. Острогорском довољан доказ да га он сам није крунисао за деспота.[108] Већ смо поменули да су византиј-

---

[102] Овакву сумњу је без додатних контрааргумената изнео Б. Ферјанчић, *Деспоти,* 171.

[103] М. Орбин, *Краљевство Словена,* 43. После тога, Вукашина доследно назива само краљем: исто, 44, 46, 49 и даље.

[104] Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, 11–12: Р. Михаљчић, *Крај Српског царства*, 93–4.

[105] Поред поменутих старијих летописа и *Бранковићевог летописа* (види нап. 101), деспот Угљеша се помиње и у два извода из летописа: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 112, 115 и *Карловачком родослову*, исто, 36. Поред домаћих повеља, Угљеша се с титулом деспота помиње и у низу византијских и бугарских извора: патријаршијској повељи о измирењу цариградске патријаршије и српске цркве из 1371; у византијским кратким хроникама, бугарском синодику цара Борила са краја XIV века, хроници бугарског манастира Зографа, простагми цара Манојла II Палеолога из 1408. О свим овим изворима опширније Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 171, нап. 87.

[106] *... брату же својему Угљеши вручајет страни земље граческије с саном деспотскије чести.* Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 84–5, 104.

[107] То су прихватили И. Руварац, *О кнезу Лазару*, 112; С. Новаковић, *Византијски чинови*, 243, 271; исти, *Срби и Турци*, 172–3 (види и С. Ћирковић, *Допуне и објашњења*, 447).

[108] Г. Острогорски, *Серска област*, 13.

ски цареви веома ретко додељивали деспотски венац страним великашима. Када су српске велможе у питању, вероватно ниједан од њих то звање није добио пре 1402, када је та част у посебним околностима припала Стефану Лазаревићу. Према томе, сигурно је да је Угљешу прогласио за деспота српски цар Урош, и то вероватно у исто време када је његов старији брат Вукашин крунисан за краља.[109] У прилог томе сведочи и чињеница да је Угљеша ненасилно, уз пристанак царице Јелене, преузео власт у Серу. Тешко да би га у супротном цар Урош наградио деспотским достојанством. Такву блиску сарадњу са царицом Јеленом имао је и краљ Вукашин који је са њом ковао заједнички новац, и то у ковници цара Уроша.[110] Чињеница да се у византијској патријаршијској повељи из маја 1371. о измирењу Угљеше са цариградском патријаршијом у којој се Угљеша назива, а самим тим и признаје за *десйоша Србије*, не значи да је ту титулу добио од Византије,[111] већ пре као признање фактичког стања (титуле) и благонаклоност изазвану променом у корист византијске цркве.

Пре потпуне пропасти српског царства и српске власти у североисточној Македонији, значајну улогу у овом делу српске државе имали су синови деспота Дејана, Јован и Константин Драгаш, чији су поседи били између Вардара и Струме, а чије језгро је чинила баштинска област њиховог оца.[112] За старијег брата *Јована* извори недвосмислено говоре да је имао титулу деспота. Први пут је његова титула забележена 15. јуна 1373. у књигама Дубровачког архива, поводом судског спора између дубровачких трговаца због пљачке робе. Наиме, Јуније Бунић, дубровачки трговац у Солуну, поверио је Јунију Држићу, који је ишао с караваном из Солуна за Ново Брдо, пет товара робе заједно с коњима. Међутим, према изјави сведока, када су дошли у област деспота Драгаша, у град Коњух („*in lo teren del despoti Dragas in un logo che a nome lo chastelo Chonuche*"), Јуније Соркочевић је, уз помоћ једног властелина деспота Драгаша, отео тих пет товара робе заједно с коњима.[113] Иако се, дакле, Јован Драгаш

---

[109] Исто, 12–13; Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсйва*, 95.

[110] Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсйва*, 95.

[111] Такву претпоставку допушта Б. Ферјанчић на основу овог извора: Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 173, иако се претходно опредељује да је пре могуће да је титулу добио од цара Уроша; исто, 172.

[112] О браћи Драгаш (који су се доскора у литератури називали по оцу Дејановићи) опширније: Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 173–6: Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсйва*, 173–185.

[113] Сама тужба о овом спору регистрована је 15. јуна 1373. у серији *Lamenta de foris*: М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 40–41, а скоро месец дана касније, 11. јула, Циво Соркочевић, за кога Ј. Тадић претпоставља да је био конзул у Новом Брду, шаље писмом дубровачком суду изјаве сведока које терете Јунија Соркочевића за ту отимачину робе: Ј. Тадић, *Писма и уйушсшва*, 462–3. Видети о томе и Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсйва*, 176.

први пут помиње са деспотском титулом тек 1373, сви истраживачи се слажу да је он ту титулу добио од цара Уроша, дакле пре његове смрти 4. децембра 1371. године.[114] Није могуће тачније утврдити када је то учињено, пре или после Маричке битке, када почиње нагли успон Драгаша, мада је ова друга претпоставка вероватнија. Међутим, пошто је Јован био у директном сродству са Немањићима, сестрић цара Душана и брат од тетке цара Уроша, чиме је испуњен један од најважнијих предуслова за добијање ове титуле, могуће је да је цар Урош свог сродника уздигао у деспотско достојанство и пре него што су Драгаши постали моћни обласни господари.[115] С титулом деспота Јован Драгаш се потписује у све три сачуване повеље које је издао заједно са мајком и братом: из 1377, којом потврђује Хиландару посед цркве Св. Василија, раније добијен од штипског челника Станислава, из исте године повеља о поседима манастиру Св. Пантелејмона, и негде око 1380. истом манастиру потврђује дарове цара Душана и цара Уроша и додељује нова села.[116] Интересантно је овде поменути да је сачуван и новац који је ковао деспот Јован. У Кичевској остави, заједно с новцем кнеза Лазара, жупана Гропе, краља Марка и његовог брата Андријаша и Ђурђа I Балшића, пронађено је осам примерака новца с натписом *В Христа благоверни деспот Драгаш.* Новац је по својој прилици кован после Маричке битке.[117] Јован Драгаш је тако био последњи, девети српски великаш близак Немањићком двору, односно њихов сродник, који је у XIV веку носио деспотску титулу.

Било је мишљења у науци, заснованих на непоузданим доцнијим изворним подацима и претпоставкама, јер је био таст последњег византијског цара, да је и Јованов млађи брат Константин носио ову високу титулу. Међутим, у свим повељама из канцеларије браће Драгаш које су сачуване, као и у савременим византијским изворима, Константин је носио скромну и неодређену титулу *господина* или *господара.* То потврђују и резултати новијих истраживања ауто-

---

[114] Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 174; Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсшва*, 176–7.

[115] *Исшорија срйског народа* II, 22 (Р. Михаљчић).

[116] С. Новаковић, *Закон. сйомен.*, 452, 510, 512–515; Б. Ферјанчић, *О десйошским йовељама*, 110. Деспотска титула Јована Драгаша помиње се и у пресуди суда господина Константина о границама поседа Хиландара и Св. Пантелејмона у околини реке Струмице, која је састављена 1376. у *дане свеблагочасшивог господина десйоша Драгаша и браша му Косшадина:* А. Соловјев, *Одабрани сйоменици*, 171.

[117] Б. Сариа, *Из нумизмашичке збирке Народног музеја у Београду*, Старинар 3 (1925), 61–99. Да је новац кован после 1371, насупрот Сарији, показује Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсшва*, 177, 181–3. То је један од додатних аргумената у прилог тврдњи да је Јован Драгаш вероватно крунисан за деспота после Маричке битке.

ра који су се бавили овим питањем.[118] Тако је и млађи, иако познатији Драгаш, као и већина обласних господара после смрти цара Уроша (на пример кнез Лазар, Никола Алтомановић, Вук Бранковић, Балшићи), остао без високих титула византијског порекла јер није имао ко више да им их додели.

Десйошска шишула Сшефана Лазаревића

И заиста, до почетка XV века више немамо додељивања високе дворске титуле деспота. Смрт цара Уроша као носиоца највишег звања који је у Србији једини могао да додели титулу деспота, и пропаст Српског царства, довешће до значајне промене у развитку институције деспота у Србији. Њен даљи развој у XV веку, као што ћемо видети, представља посебну и у знатној мери различиту појаву. Прва од тих разлика је формално-правне природе јер, у суштини, у државно-правном погледу, нема битније разлике у садржају титуле деспота у Србији XIV века и оне у XV веку. Наиме, док у XIV веку деспотску титулу у Србији додељују српски цареви Душан и Урош, у XV веку је додељују углавном византијски цареви. Та разлика је јасна, уочљива, сама по себи разумљива и још ју је Б. Ферјанчић с правом истакао.[119]

Друга разлика, која није само формална, већ и суштинска, јесте у томе што сада деспотску титулу не носе велможе, цареви сродници и обласни господари, већ носиоци врховне централне власти, владари Србије. Већ смо видели да њима идеолошки, поред ове титуле, ту власт морално и политички обезбеђује стално истицање повезаности и сродства, макар и по споредној грани, с изумрлом владарском лозом Немањића. У том смислу, у XV веку, ова институција се разликује од исте и у Византији, одакле долази и одакле је додељивана и потврђивана. У XIV веку, међутим, за време тридесетогодишњег постојања у Српском царству, од деспота Јована Оливера до Јована Драгаша, титула деспота је имала углавном исти карактер и садржину као и у Византији. Она је додељивана обично рођацима владајуће царске породице и није била чврсто повезана с неком одређеном државном или војном функцијом, нити поседовањем одређене области.

[118] Б. Ферјанчић, *Десйоши* 174–6; Г. Острогорски, *Госйодин Консшаншин Драгаш*, Зборник ФФ у Београду 7–1 (1963), 287–294 (=исти, *Сабрана дела*, књ. 4, Београд 1970, 271–280); Р. Михаљчић, *Крај Срйског царсшва*, 177–179. И. Ђурић *„Екшесис-неа" – йриручник за „Пишакиа" о срйском йашријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник ФФ у Београду 12–1 (1974), 430–431.

[119] Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 176.

Индикативно је једино то што су носиоци ове високе титуле, као уосталом и других највиших титула византијског порекла (севастократор и кесар), били властела чија је делатност углавном била везана за области Српског царства које су се раније дуже времена налазиле у саставу Византије. Они, дакле, независно од своје титуле, поседују извесне територије и њихов однос према централној власти, према византијском моделу, подразумевао је зависан однос и признавање врховне царске власти. Тако је заиста и било у доба цара Душана. Међутим, за време његовог наследника, када централна власт слаби и јача власт обласних господара, долази до поремећаја таквог устаљеног односа, а у извесним случајевима и до потпуног осамостаљивања деспота. Најбољи пример за то је Јован Угљеша, који се у повељи поводом спора манастира Зографа и јериског епископа из 1369. потписује као *десӣоӣ и авӣокраӣор*, дакле самодржац, како се у Србији преводила византијска царска титула автократора. Ову титулу употребљавају не само цареви, већ и сви независни владари, па је тако употребљава и деспот Јован Угљеша.[120] Овакво осамостаљивање у односу на централну власт не треба повезивати само са деспотском титулом јер исту тежњу показују скоро сви српски феудалци у доба слабљења Српског царства после Душанове смрти, без обзира на титулу.

Као што је познато, први српски владар који у XV веку добија деспотску титулу био је кнез Стефан Лазаревић. Већ је речено да је титулу добио из Цариграда јер тада једино византијски цареви могу да је додељују. То се догодило у веома важном моменту у развоју српске државности после нестанка династије Немањића, после Косовске битке и прихватања вазалних обавеза према Турцима. Био је то тренутак када је у бици код Ангоре, 28. јула 1402, у којој је као вазал и сам Стефан учествовао, поражен султан Бајазит, после чије смрти је дошло до слабљења централне власти и унутрашњих борби у турском царству.[121] Та ситуација наговештавала је српском кнезу слабљење вазалних обавеза и могућност самосталнијег и снажнијег развоја и обнове српске државе.

Враћајући се у Србију са ангорског попришта Стефан Лазаревић са братом Вуком најпре је свратио у византијску престоницу Цариград, где се задржао извесно време. Наишао је ту на захвалне саговорнике и савезнике јер је и Византија била охрабрена догађајима

---

[120] Г. Острогорски, *Авӣокраӣор и самодржац*, 157 (=исти, *Сабрана дела* 4, 336); Б. Ферјанчић, *Десӣоӣи*, 181; Р. Михаљчић, *Крај Срӣскоī царсӣва*, 109.

[121] О Ангорској бици и њеним последицама опширно и с новијом литературом: М. Пурковић, *Десӣоӣ Сӣефан*, 56–64; *Исӣорија срӣскоī народа* II, 64–66 (J. Калић).

после Анторе, пошто је и сама била стешњена турским освајањима и економски исцрпљена. Била је то и за њу прилика за тешњу сарадњу са Србијом. У таквим условима, док је цар Манојло II на Западу тражио помоћ за борбу против Турака, Јован VII Палеолог, који је замењивао одсутног стрица, посебно је обдарио Стефана Лазаревића. Доделио му је августа 1402. знаке деспотског достојанства.[122] Према томе, овај чин је пре свега политичке природе, жеља ослабљеног царства чија је стварна власт у доба султана Бајазита I једва прелазила границе своје престонице, да савезима на Западу и Балкану учини нешто више за своју одбрану и обнову. А на Балкану је тада најзначајнији војни и политички чинилац још потпуно непокоран Турцима био управо Стефан Лазаревић. Зато су у праву они историчари који су мислили да је Стефанова намера да се ожени Јеленом, ћерком митиленског господара Франческа II Гатилузија, сестром Евгеније, жене Јована VII, била само формални повод за додељивање овог високог достојанства будућем царском зету.[123] Као што је познато, до остварења овог брака доћи ће нешто касније, 1405, када су се прилике у Србији средиле.[124]

Овде треба истаћи да титула деспота није додељена породици Лазаревић, дакле аутоматски Стефановим наследницима, како је мислио Јиречек,[125] већ само кнезу Стефану, лично и доживотно, каква је пракса била у византијском царству. Осим тога, овај чин није значио успостављање неког практичног византијског суверенитета над Србијом, односно вазалне односе јер ослабљена Византија на то није могла ни да помишља, а Србија је управо тада започињала снажан економски и политички успон. Са друге стране, титула деспота је сигурно уздигла углед Стефана Лазаревића изнад осталих феудалних породица у Србији. Од тада с правом можемо говорити о *Срйској де-*

---

[122] К. Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 278. М. Орбин зна за добијање титуле из Цариграда и без навођења детаља само кратко каже: *Док је раније йоменуши Сшефан боравио у Цариīраду, добио је шишулу десйоша.* М. Орбин, *Краљевсшво Словена* 104. Орбиново казивање је слично Константиновом, с том разликом што овај много опширније говори о Стефановом боравку на Митилени, што Орбин не помиње. Наши летописи не региструју добијање деспотске титуле (време и место), већ само констатују да је Стефан био деспот (велики деспот).

[123] С. Новаковић, *Визаншијски чинови и шишуле*, 277; исти, *Срби и Турци*, 309–11; Ј. Радонић, *Наши десйоши*, 13; Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 182. Ови историчари, међутим, нису сматрали да је превасходни разлог политички.

[124] Време женидбе се види из разрешнице коју је монахиња Јевгенија издала закупнику рудничке царине и побрешких царина Вукши Мишетићу 12. септембра 1405. на *Расини, када се īосйодин десйош жењаше:* Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1,198, бр. 208, 209.

[125] К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 336.

спотовини као посебном периоду у развоју српске средњовековне државности јер ће у том статусу српска држава постојати све до своје коначне пропасти. У идеолошком смислу, међутим, овим чином Стефан је признао и истакао идеалну суприматију византијског цара у замишљеној хијерархији хришћанских држава. Дакле, као што је истицао континуитет са државом Немањића, тако је исто прихватио византијску идеолошку надмоћност и на тај начин српској држави обезбедио два чврста идеолошка стуба. Ослањајући се на њих, поштујући важећа правила свог доба, деспот Стефан се зато сасвим легитимно, као и његови немањићки претходници на српском престолу, могао називати самодршцем, односно *самодржавним деспотом*.[126]

Први помен Стефанове деспотске титуле у изворима забележен је у извештају Млечанина Сагреда својој Републици од 12. октобра 1402. године. Пошто је 21. августа 1402. побегао из Брусе у Цариград, он обавештава Сенат да је *l' Imperador Calojanni fece Despoto nelle terre sue il maggior figliuolo del conte Lazzaro*.[127]

И док су Млечани били обавештени о Стефановој титули, Дубровчани, који су били у интензивној преписци са српским двором, и иначе преко мреже својих трговаца били одлично обавештени о свим збивањима у Србији, судећи бар по изворима, нису одмах били обавештени о тако високој титули која би се морала употребљавати у званичној преписци. У току 1402. Дубровчани Стефана још увек ословљавају као кнеза. Од краја јула па све до краја октобра 1402. Веће умољених у више наврата расправља о опремању и слању наоружаног бригентина ради тражења српских кнежева који су се враћали из Цариграда, затим да се пошаљу изасланици пред њих у Бар с поклонима, да се кнезу Стефану додели и опреми кућа у Дубровнику у случају да дође у град и слично. Велико веће је чак обавештено о доласку *comes Stephanus Rassie* у Улцињ и шаље изасланика да га поздрави.[128] И у једном писму ћирилицом кира Јевгенији од 20. но-

---

[126] У интитулацији повеље о повластицама Дубровчанима из 1405. Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 200. *Самодршцем и владиком отачаског ждребија*, Стефан себе назива и у повељи Хиландару из 1406: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 332; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 148. Самодршцима су се у својим титулама називали и неки обласни господари после распада српског царства – деспот Јован Угљеша, Стефанов отац кнез Лазар и његов зет Ђурађ Страцимировић-Балшић: Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 93–94.

[127] Објављено у: *Muratori* XXII, 795. Први је податак употребио И. Руварац, Гласник 47, 187 (=И. Руварац, *Стефан Лазаревић на повратку из Ангоре у Србију*, Зборник И. Руварца I, Београд 1934, 79–87), а затим S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin der Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slav. Philologie 18 (1896), 429; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 183.

[128] Видети: *Reformationes* 32, f. 117', 118, 31. VII 1402; 119', 124, 22. 10. 1402. Види и: N. Jorga, *Notes* II, 83–85, 87.

вембра 1402. Дубровчани јој одговарају да су по њеној жељи послали бригентин да тражи њену децу, али пошто су чули да су *ḡосйодин кнез и браш му* срећно стигли кући, нема више потребе за то,[129] што значи да још тада нису знали за нову титулу. Тако се српски владар у дубровачким документима с титулом деспота први пут помиње 15. септембра 1403, године када је Веће умољених одлучило да пошаље једно писмо *десйошу Србије*.[130]

У сваком случају, од тада се у дубровачкој канцеларији доследно помиње деспотска титула у тачно утврђеној форми, како и приличи једној од најорганизованијих канцеларија где се веома водило рачуна о овим питањима форме, односа и општења, тако важних за средњи век. То важи и за друге околне земље које су имале политичке и економске односе са Србијом. Млетачка република је, додуше, у својим актима Стефана са деспотском титулом први пут поменула тек у новембру 1404, иако је, као што смо видели из Сагредовог извештаја из 1402, била тачно информисана о додели титуле Стефану у Цариграду.[131] Исто тако, и угарски краљ Жигмунд, у једном свом писму Филипу, херцегу од Бургундије, 1404. Стефана још увек назива само „*Stephanum ducem Rasciae*".[132]

По питању односа према једном већ додељеној титули, за нас је свакако најважнији однос самих Византинаца. У том погледу најодређенији је извор Дука који, излажући догађаје пре 1402, српског владара назива само *Сшефан, син Лазарев*, док за касније догађаје додаје доследно титулу деспота.[133] Овакав став једног византијског историчара према деспотској титули Стефана Лазаревића најбољи је доказ да нема места сумњи да његова титула коју је добио 1402. од савладара Јована VII Палеолога није имала пуну важност без потврде владајућег цара Манојла II Палеолога за кога се зна да је увек био у затегнутим односима са својим синовцем. Ту потврду од цара

---

[129] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 196–7. У том писму Дубровчани жале што *ḡосйодин кнез и браш му* нису дошли у Дубровник *у своју кућу, јер бесмо йрийравни и чекасмо их с великом љубављу*. Истовремено се правдају да не знају за неке своје људе о којима им је она писала, који су зло спремали и сплетке плели за њу и њене синове.

[130] *Reformationes* 32 (Cons. Rog.), f. 168', 15. IX 1403. То не значи да већ на самом крају 1402. или почетком 1403. Дубровчани нису сазнали за нову титулу. У сваком случају, титула деспота се у дубровачким документима помиње знатно пре 18. марта 1405, како је према расположивим објављеним изворима (код Н. Јорге) мислио Б. Ферјанчић (*Десйоши*, 183), а преузела Г. Томовић, *Томашев найис*, 67.

[131] Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 183–4 и нап. 139, 140.

[132] Ч. Мијатовић, *Десйош Ђурађ Бранковић*, I, 28.

[133] Ducas, *Istoria turco-bisantina*, 39, 93, 97, 127, 257; Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 184, нап. 144.

Манојла он је добио када је после активног учествовања у бици између Бајазитових синова, претендената на султански престо, 15. јуна 1410. код Космидиона, поново дошао у Цариград и када је Јован VII већ био мртав. Стефанов животописац Константин Филозоф, који каже да је тада од цара Манојла *по други пут добио венац деспотског достојанства*, као да жели да истакне да први чин додељивања нема пуну снагу док га и легитимни цар не потврди јер каже даље *да Јован није био у пуној царској власти.*[134] Но, чини нам се да се ипак ради о жељи животописца да истакне важност и сјај овог тренутка, с једне стране, и потреби цара Манојла да потврди додељену титулу управо због раније затегунутих односа са својим синовцем, са друге стране. Да је реч само о потврди, а не и поновном крунисању, потврђује византијска пракса да се једна личност није могла више пута крунисати деспотским венцем, као и већ наведени Дукин однос према Стефановој титули. Цар Манојло је врло свечано дочекао и испратио деспота Стефана желећи да ојача добре, савезничке односе између српског владара и Византије. Тако је и потврда раније додељене титуле имала заправо политичку позадину: јачање савезништва у време обостране угрожености од истог непријатеља.

Ради потпунијег схватања државно-правног карактера и значаја титуле деспота Стефана, односно какву су му важност, садржину и симболику придавали сами савременици, потребно је задржати се на анализи назива и потписа самог владара у домаћим изворима и титула како их бележе документи суседних држава са којима Србија одржава интензивне везе, пре свега Дубровника. Дакле, бацимо један поглед на титулу деспота, њен садржај, па и државно-правни положај Деспотовине изнутра и споља.

Сачувано је десет повеља деспота Стефана, од којих су четири хрисовуље[135] (види табелу I). У пет његових повеља јавља се формула *царство ми*, коју је он имао право да употребљава као носилац највише титуле после царске. Та формула је редовно употребљавана у византијским деспотским повељама. Употребљена је у две хрисовуље: Хиландару из 1406. и Лаври св. Атанасија из 1407, као и повељама деспотици Јевпраксији из 1405. којом потврђује њен поклон Хиландару, Лаври св. Атанасија из 1415. и Тисмени и Водици из 1406. године. Међутим, у шест повеља је употребљена формула *господство ми* (повеља Дубровчанима 1405, Лаври св. Атанасија 1407, Хиландару 1411, Милешеви 1413, Лаври св. Атанасија 1415, Ватопеду 1417.

---

[134] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 296.

[135] Од тих десет су девет издате манастирима, а једна Дубровчанима. Од девет манастирских, четири су хрисовуље: Хиландару из 1406. и 1411, затим Лаври св. Атанасија из 1407. и 1427; С. Новаковић, *Законски споменици*, 462, 465, 497, 500.

и Лаври св. Атанасија 1427). Ову формулу су редовно употребљавали његов отац, кнез Лазар, Константин Дејановић, кесар Угљеша и други. Интересантно је при томе истаћи да се само у две повеље истовремено јављају обе формуле (хрисовуља Лаври св. Атанасија из 1407. и повеља за исту Лавру из 1415).[136]

Посебно се вреди задржати на интитулацији и потписима у сачуваним повељама деспота Стефана. Они су од изузетног значаја за владарску идеологију. Како каже један наш истакнути историчар, они су у *крајњој линији сажеши израз йолишичких циљева, шачније, најкраће изложени йолишички йрограм.*[137] Ми бисмо додали још да су они пре свега одраз практичне реализације тих циљева, фактичког стања, па тек онда претензија или реликт ранијих односа. На први поглед запажа се да су знатно веће разлике и варирања код интитулација, него код потписа који су доста уједначени. То је сасвим разумљиво и са дипломатичке тачке гледишта јер је интитулација сваки пут морала бити уклопљена у другачији контекст протокола, односно аренге, док је потпис увек сасвим самосталан и посебан.

У основи се могу разликовати два основна типа интитулације. То је краћи облик: *Аз иже в Христа Бога благоверни (благочастиви) господин (Србљем и Подунавију) десйош Сшефан*, који углавном преовлађује до 1413. године; и дужи облик: *Аз иже в Христа (Бога) благочесшивоју вероју и йо милосши Божјој господин Србљем*, који се употребљава касније (види табелу I).[138] На известан начин сасвим одступа интитулација у деспотовој повељи Дубровчанима из 1405. године. Наиме, по типу она спада у дуже, али једина од њих садржи и придевак *самодржавни.* Ово одступање је могуће објаснити тиме што је то једина световна повеља (све остале овде разматране су црквене), и то још страној држави којој је требало нагласити карактер деспотске власти у земљи. Осим тога, посреди је и преписивање формулара из истоветне повеље његовог оца, кнеза Лазара, Дубровчанима из 1387, коју између осталог Стефан потврђује. У интитулацији ове, као и у свим другим, Лазар себе назива *самодржавним*,[139] с циљем да што јаче истакне своју независност и самосталност, као и надмоћ у односу на друге супарнике.[140] У једној повељи из 1397, пре добијања

---

[136] Исто тако, обе формуле се јављају и у уводу у *Рударски закон десйоша Сшефана*, као и у потврди *(йредисловију)*. Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37, 57.

[137] Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 98, 99.

[138] Ту одступају само интитулације у повељи Тисмени и Водици из 1406. која има неспретан наставак *йо васходу власши йрежде бившими десйош* и у повељи Ватопеду из 1417. која има краћи облик (видети табелу I). У Новаковићевом издању се поткрала грешка: у повељи за Лавру из 1415. у интутулацији је убачена реч *Бога* које у повељи нема: видети снимак у *Actes de Lavra* IV, pl. XI.

[139] Видети Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 96–7 и табела 102–3.

[140] Г. Острогорски, *Аушокрашор и самодржац*, 356.

деспотске титуле, Стефан себе такође назива *самодршцем.*[141] После добијања деспотске титуле, међутим, није било потребно посебно истицати суверенитет употребом титуле самодршца која се у деспотској титули већ подразумевала. Управо зато мислимо да је помен тог атрибута у повељи Дубровчанима само механичко преузимање интитулације из очеве повеље Дубровчанима.[142]

Већ је речено да је потпис на деспотовим повељама много стабилнији. Од десет повеља, на осам је он скоро идентичан, с малим варијантама у навођењу потчињених области: *Милостију Божјеју господин всем Србљем (и Поморју) (и Подунавију) деспот Стефан.*[143] Две повеље које одскачу у односу на овако устаљен начин потписивања деспота Стефана су повеље Дубровчанима и деспотици Јевпраксији, обе из 1405. године. Повеља Дубровчанима незнатно одступа јер се уместо *всем Србљем* јавља *всој земљи српској*, а уместо *Подунавија*, стоји *подунавским странам.* У повељи деспотици Јевпраксији то одступање је знатније и донекле необично. Наиме, потпис је потпуно идентичан с интитулацијом.[144] Ово је једини такав случај код деспотових повеља јер је, као што смо видели, његов потпис био касније већ потпуно уједначен. Што се тиче опсега власти деспота Стефана, из интитулација и потписа је видљиво да је он себе сматрао *господарем свих Срба*, уосталом, као и сви ранији српски владари. Ту своју везу са Немањићима, како је већ истакнуто, Стефан је изражавао и самим својим именом. Кнез Лазар, који је и сам присвојио владарски придевак Немањића Стефан, дао је то име и свом најстаријем сину. Осим тога, у титулу су били укључени Подунавље и Поморје. Подунавље, односно *подунавске стране* се јавља у четири повеље. Подунавље је у своју титулу унео још његов отац, и то је била последица реалног стања, реалне власти. Наиме, после победе над Радичем Бранковићем 1379, кнез Лазар је загосподарио Браничевом чиме је изашао на десну обалу Дунава у широком простору. Зато је разумљиво и оправдано што Подунавље улази у титулу како кнеза Лазара, тако и његових наследника.[145] Поморје, односно *владаније*

---

141 *Дечанске хрисовуље*, 140; F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 264.

142 Интитулације су дословно исте, сем имена владара: уместо *Стефан кнез Лазар*, стављено је *деспот Стефан.* Видети Лазареву повељу: С. Новаковић, *Законски споменици*, 200–203; *Стефанова повеља:* исто, 218–221.

143 То су повеље: Тисмени и Водици и Хиландару из 1406. (У њој су Миклошић и Новаковић у потпису погрешно прочитали *Поморју*, а треба *Подунавију:* види Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 148–9 и снимак повеље), Лаври из 1407, Хиландару из 1411, Милешеви, Лаври из 1415, Ватопеду, и Лаври из 1427 (види табелу I).

144 Једина разлика је што је у потпису, после речи *господин*, додато *Србљем* (види табелу I).

145 Опширније: М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља*, Прилог српској дипломатици, ИГ 1–2 (1983), 43–52.

кнеза Лазара у приморју и *госйодсшво* над Поморјем, ушло је у Лазареву повељу Дубровчанима из 1378. више захваљујући самим Дубровчанима јер се зна да кнез није имао реалне власти у приморју и Зети. Ова одредница остаће у наслеђе и деспоту Стефану који је у овом смислу такође користи у потврдној повељи Дубровчанима из 1405. године.[146] Познато је, наиме, да су Зета и зетско приморје ушли у састав Деспотовине тек 1421. године.

Од осталих ћирилских исправа деспота Стефана издатих Дубровчанима сачувано је петнаест докумената различитог садржаја и карактера (види табелу II). Они се, по форми и садржини, могу сврстати у три врсте аката: разрешнице[147] које су најбројније (8), наредбе или налози о разним исплатама (4), писма Дубровчанима с неким обавештењима (2) и признанице о дуговању (1). Зависно од тога, разликују се и интитулације и потписи деспота Стефана у њима. У свим разрешницама интитулација је потпуно иста: *Милосшију божјеју госйодин Србљем десйош Сшефан* и, што је још занимљивије, њој је потпуно идентичан и потпис (види табелу II).[148] Дословно исте интитулације и потписи су и у деспотовим писмима. Међутим, све наредбе, пошто су то и најкраћи акти, имају и најкраћу могућу интитулацију, само: *ош десйоша Сшефана*, на самом почетку. Оне немају потписе и њихова веродостојност потврђивала се деспотовим печатом.[149] Сличном кратком интитулацијом почиње и једина сачувана деспотова задужница, односно признаница о дуговању: *ја госйодин десйош* (види табелу II бр. 15).

За разматрање питања титуле и њеног значаја и схватања код самих савременика ваља поменути и натписе на печатима који су били својеврсни симболи веродостојности исправа у правној комуникацији средњовековне државе. Треба одмах рећи да су натписи на сачуваним печатима у основи слични интитулацији и потпису на деспотовим повељама. Од сачуваних пет, на четири печата натписи су са готово истоветним текстом: *В Хрисша Бога блаоверни и хри-*

---

146 Исти, *„Владаније" кнеза Лазара у Приморју*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985), 97–114.

147 О разрешницама као специфичној врсти докумената види: С. Ћирковић, *Осумњичене йовеље кнегиње Милице и десйоша Сшефана*, 140–143; А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 12–13.

148 Једина мала разлика је у разрешници за Мароја Цинцуловића из 1406. где се уместо *Србљем* јавља *всој земљи срйској*, исто тако и у потпису: табела II, ред. бр. 2.

149 Види табелу II. Печати нису сачувани, али да су потврђивали веродостојност наредби сведоче белешке дубровачког логотета Руска Христифоровића, после преписивања тих наредби у канцеларијске или нотарске књиге који каже да је тај *лисш госйодина десйоша који беше йод његовом йечашију:* Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 215, 231.

стољубиви господин (всем) Србљем и Подунавју десиот Стефан[150] (види табелу III). На најстаријем сачуваном деспотовом печату, на повељи Дубровчанима из 1405. натпис је знатно краћи: *Благоверни и христољубиви господин десиот Стефан.* Он је готово истоветан са интитулацијама и потписима неких деспотових повеља, нарочито оне најстарије, дакле из исте 1405, која је издата деспотици Јевраксији.[151] То је последица још неуходане и неразвијене канцеларијске и хералдичке праксе после добијања деспотске титуле и увођења, у везу с њом, нове организације деспотске канцеларије.

Што се тиче новца који је ковао деспот Стефан, због карактера ове врсте извора, он није захвалан за разматрање питања титуле и владарске идеологије. Наиме, он, због ограниченог простора и мале површине, садржи најкраће могуће навођење Стефанове титуле и имена. Постоји више типова његовог новца, али кад је реч о натписима на њима, могу се поделити у пет група (од простијих ка сложенијим): *десиот и господин десиот*, дакле без имена, затим *десиот Стефан, господин десиот Стефан* и најсложенији: *в Христа Бога десиот Стефан.*[152]

У вези с питањем Стефанове титуле свакако треба поменути и драгоцене натписе поред његових портрета у манастирима. Најсложенији и најдужи је натпис поред његовог портрета у манастиру Љубостиња: *В Христа Бога благоверни и превисоки и богодржавни Стефан, десиот всем Србљем и Подунавским странам господин.*[153] Постоје још два сачувана натписа поред лика деспота Стефана. Први је знатно оштећени натпис у Манасији где се може прочитати: *де-*

---

[150] Потпуно је исти текст на три печата: два за Лавру св. Атанасија и на повељи за Милешеву. У суштини исти текст, али другим редоследом и без речи *христољубиви* налази се и на другој повељи за Хиландар из 1411. (види натписе у табели III). Иначе, о хералдици код нас, која није на завидном нивоу проучености, види: С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 293–434 и, посебно, *Допуне и објашњења* С. Ћирковића, уз овај прештампани Новаковићев рад, где су дати нови резултати као и литература до 1982, стр. 453–478, посебно стр. 460–1.

[151] Упореди табела I, бр. 1 и бр. 5 и табела III, бр. 1.

[152] Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 110–113.

[153] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* III, 80, бр. 5127; С. Ђурић *Љубостиња*, 93. Постоји још један дужи натпис с врло дугом титулом деспота Стефана из 1425. који је према Вујићевим белешкама донео Љ. Стојановић. То је натпис над западним вратима цркве Св. Николе код Шаторње: *во дни благочастиваго и христољубиваго и преславнаго великаго господина десиота Стефана, самодржица всем србским земљама и Подунавију и Угаром иЈудејсте (?) блгарске земље, босанске, Банасом и Поморју.* Међутим, због чудног набрајања земаља у титули, језика и начина бележења године он подлеже сумњи, што и Стојановић наводи, или је из каснијег времена: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 75–6, бр. 238.

сйой Сйефан, господин всех срйских земљ.[154] Други се налази поред портрета деспота Стефана у манастиру Копорину. Као и претходни, врло је кратак и гласи: *В Хрисйа Боза благоверни десйой Сйефан.*[155] Можемо одмах приметити да су ови натписи, нарочито последња два, слични потписима у деспотовим повељама (упореди, табела I).

Од домаћих извора, када је у питању владарска идеологија деспота Стефана, вреди се задржати на још неколико примера који су врло разнолики и у понечему особени. Ту пре свега мислимо на *Рударски законик* деспота Стефана, затим на бројне записе у разним књигама и рукописима, натписе, летописе и деспотово житије Константина Филозофа (види табелу IV). Оно што их разликује од осталих је, пре свега, то што је код неких од њих (летописи и записи) титула знатно проширена. У њу су унете (поред Србља, Подунавља и Поморја) и земља Зетска, Босанска, Угарска, Сремска и Посавска, односно њихови делови. То је и разумљиво јер су ово ипак слободнији наративни текстови, за разлику од раније разматраних извора који су морали да поштују строга правила владарске канцеларије и ковнице. Осим тога, њихово слободније уношење у титулу одговара историјској истини јер је познато да је у одређеним периодима деспот држао ове земље или њихове делове. Друга особеност јесте што се у два извора (*Рударски закон* и запис Инока из Далше) у титули деспот Стефан помиње као *благочасйиви међу царевима (иже в царех).* То нам говори да су састављачи ових извора били образовани људи који су знали да је деспотска титула спадала у ред царских достојанстава и да је употреба царских атрибута била редовна у византијским деспотским актима. Видели смо да је и сам деспот у неколико повеља употребљавао формулу *царсйво ми.* Међутим, можда је у овим изворима реч *цар* употребљена у смислу: *међу владарима.*

На крају, треба поменути и неколико писама из деспотове канцеларије на латинском језику упућених странцима. То су писма из 1417. године угарском краљу Жигмунду и грађанима „*de Zathmar et de Nemethy*", у вези с ускраћивањем дела прихода који му припадају, и писма манастиру Св. Лаврентија код Будима из 1426. године. У њима је деспотова интитулација и потпис: *Stephanus, dei gratia dezpotus Rassie.*[156]

---

[154] Љ. Стојановић, *Зайиси и найиси* III, 80, бр. 5128, С. Радојчић, *Порйреши срйских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 70.
[155] С. Радојчић, *Порйреши*, 69; М. Пурковић, *Кнез и десйой Сйефан*, 32–3 (снимак).
[156] Thallóczy – Aldásy, *Codex diplomaticus* II, 59–64, 71; Б. Ферјанчић, *Десйойи*, 186.

Преостаје нам да видимо сада како су деспотску титулу схватале стране државе које су имале развијене односе са Србијом. Из става њихових канцеларија најбоље се види каквог је одраза имала владарска идеологија српских деспота на околни свет. При томе је наша пажња усмерена првенствено на Дубровник који је сигурно имао најсвестраније везе са Србијом и самим тим најбоље познавао њен унутрашњи живот и установе од којих је у својим сопственим интересима умногоме зависио. Због тога је дубровачка влада строго водила рачуна о формалним обележјима комуницирања са српским двором. То се најбоље види из ћириличких писама која је она разним поводима упутила деспоту Стефану. Сачувано је укупно двадесет таквих писама. У прва три писма из 1405–6. године у инскрипцији (адреси) титула деспота Стефана гласи: *Славному и велможному господину деспоту Стефану, по милости божјој всој српској земљи господину.*[157] Сва остала сачувана писма од 1408. до 1422. имају такође скоро потпуно исту интитулацију: *Славному и велможному господину деспоту Стефану, милостију божјом всој српској земљи и Подунавију господину.*[158] Као што се види, у овим каснијим инскрипцијама додато је и *Подунавије.* Могуће је одмах закључити да се ова дубровачка канцеларијска пракса потпуно поклапа с одговарајућом праксом српске деспотске канцеларије. Наиме, Подунавље се и у деспотовим повељама, печатима и другим изворима јавља чешће тек после 1406. године.[159] Не знамо који је разлог ове праксе, поготово што је познато да је у ширењу своје области после избијања на Дунав 1379. већ његов отац укључио Подунавље у своју титулу. Једино објашњење видимо у чињеници да је непосредно пре тога, крајем 1403. или почетком 1404, деспот прихватио вазалне односе према Жигмунду и добио Мачву и Београд, чиме се његова власт потврдила, проширила и стабилизовала у Подунављу и Посавини.

Титула деспота Стефана у осталим актима Дубровачког архива који сем писама нису ишли у јавну комуникацију, већ су бележени у канцеларијске и нотарске књиге (одлуке већа, приватно-правни акти и писма и упутства дубровачким трговцима), није имала узвишени, свечани тон и била је знатно краћа. Дакле, била је прилагођена практичним потребама и свакодневној употреби. Иначе, у дубровачким документима је заиста огроман број помена Стефана с титулом јер је то време најразвијенијих привредних и политичких односа Србије и Дубровника. Због тога смо се определили да их при-

[157] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 199, 204, 206.

[158] Исто, 207, 209, 210–213, 216–219, 221–229.

[159] Видети табеле I, III, IV. Једини изузетак је деспотова повеља Дубровчанима из децембра 1405. где се јављају *подунавске стране.*

кажемо у облику прегледних табела чији садржај може бити користан не само као илустрација наших разматрања, већ и за даља истраживања. Приметно је на први поглед да постоје разлике у навођењу деспотске титуле у разним серијама, што је зависило од, како смо већ истакли, степена њихове „јавности", практичних потреба, па и праксе и начина записивања у појединим серијама. У серији *Reformationes*, односно *Acta Consilii Rogatorum* употребљавана је углавном најједноставнија титула: *Domino despoto*, уз коју је понекад додата земља којом влада: *Sclavonia* (ређе *Rassia)*. Само је неколико пута 1407. поменуто и његово име *Stefanus*.[160] Иста је ситуација и у одлукама Малог и Великог већа, с тим што је у неколико случајева код овог последњег додат и атрибут *magnificus* (види табеле VI и VII). Слично се може закључити и за иначе малобројне помене деспота у серији *Lamenta de Foris*, где се он помиње само узгред у жалбама трговаца у вези са његовим људима, цариницима и слично. Зато је употребљавана најкраћа титула: *dominus despotus* (види табелу IX).

Сасвим је другачија слика коришћења деспотове титуле у серији *Lettere et comissioni di Levante*. Познато је да су у ову серију преписивана и писма која је влада слала својим трговцима у Србију с разним упутствима, као и писма која су дубровачки посланици имали да уруче или саопште деспоту. Према томе, она су имала јавни карактер, па је отуда разумљиво што су влада и канцелари водили рачуна како употребљавају деспотску титулу. Ако је писмо упућивано трговцима због неких проблема или спорова који су имали у Србији, или се деспот у њима помиње узгред, онда је такође употребљавана титула: *signor despoth*. Међутим, ако је писмо имало званичнији карактер, или ако је било намењено деспоту, онда је употребљавана шира, званичнија титула: *Magnifico (illustro, illustrissimo) domino despotho*. У једном случају употребљена је изузетно дуга интитулација: *Illustrissimo principe et signor miser lo despoth.*[161]

У млетачким документима јављају се два основна облика титуле деспота Стефана. У ранијем периоду (1404–8) он се најчешће назива *dominus despotus Sclavoniae*, а касније (1421–6) Млечани га титулишу *dominus despotus, dux (Rassie, Raxie).* Овде вреди истаћи дугу и свечану титулу у дуждевој потврди од 3. фебруара 1427. српско-мле-

---

[160] *Reformationes* 33, f. 225', 232', 239. Види табелу V.

[161] *Lettere di Levante* 9, f. 72, 4. VII 1425. Видети и табелу VIII. Ово је писмо Matku de Luca (касније познатом бану Матку Таловцу) да се заузме код деспота поводом жалби трговаца из Новог Брда због примењивања деспотове одлуке да се у споровима са Дубровчанима и заклетви Срба има поклањати вера. Можда зато, огорчена због такве деспотове одлуке, влада употребљава придев *misero* у деспотовој титули. О овом спору види: М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 57.

тачког уговора из претходне године: *Illustris dominus Stefanus dei gratia Rassie despotus et dominus Servie.* [162] У три писма угарског краља Жигмунда деспоту Стефану из 1411. године инскрипција је углавном иста: *dominus despotus (regni) Rascie (dux).*[163]

Из свега до сада изнетог што се из расположивих извора може рећи о деспотској титули Стефана Лазаревића и о њеној идеолошкој подлози, намеће се закључак да је њена права суштина пренета из Византије, да је заправо потпуно била позната и схватана само у Србији, док је у другим околним земљама површно и недовољно позната. Она није била наследна, па се није везивала, нити се могла везивати за саму државу, већ само за личност деспота. Због тога је титула деспота у свим домаћим изворима (и у дубровачким ћирилским писмима деспоту где се дубровачки српски канцелар угледао на деспотску канцеларију и очигледно је познавао прилике у Србији) доследно стављала испред имена владара и била одвојена од набрајања области којима влада. Испред њих стоји титула *господин*, у неутралном значењу – господар, владар. Деспот Стефан је потпуно био свестан ранијег, краљевског, односно царског ранга своје државе. То се види из његовог упорног позивања и везивања за Немањиће, о чему смо опширно говорили. Уосталом, као и Византинци, знао је значење и садржај деспотске титуле која га је задовољавала у владарским амбицијама и којом се поносио јер је припадала кругу царских достојанстава. Зато је потпуно разумљиво што у неким повељама употребљава формулу *царство ми.*

Многобројни примери деспотске титуле у страним изворима које смо анализирали не показују потпуно познавање суштине владарске идеологије српских деспота. Наиме, они не праве ту разлику, па титулу деспота везују колико за Стефана, толико и за Србију, државу којом влада. Млечани и Угри чак скоро искључиво титулу везују за земљу којом влада. Дубровчани од којих би се очекивало да добро познају све што је у вези с унутрашњим односима и организацијом у Србији, ту нијансу нису осетили, или је бар у актима нису доследно примењивали. С изузетком ћирилских аката, из приложених табела се види да су мешали обе варијанте. Чак произлази да су подразумевали да се деспотска титула везује исто за личност Стефанову као и за земљу којом влада.

---

[162] Š. Ljubić, *Listine* V, 47, 102, 112, 160; VII, 217; VIII, 118, 152, 156–160, 188, 209, 238, 248–253; IX, 14–17, 18–20; Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 186 и нап. 153, 154.

[163] Thallóczy – Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 52, 56, 68; Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 168.

Табела I – ПОВЕЉЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА

Р. бр.	ДАТУМ	АДРЕСАТ	САДРЖАЈ	ИНТИТУЛАЦИЈА	ПОТПИС	ИЗДАЊЕ
1.	1405	Деспотици Јевпраксији	Дарује Јевпраксији село Јабучје и потврђује њен дар тог села Хиландару	Аз иже в Христа Бога благоверниј и христољубивиј господин деспот Стефан	Иже в Христа Бога благоверни и христољубиви господин Србљем деспот Стефан	С. Новаковић, *Зак. сūом.* 461–2; А. Соловјев, *Одабрани сū.* 190–1.
2.	1405. 2. децем. индикт XIV	Дубровчанима	Потврђује трговачке и друге повластице	Аз в Христа Бога благоверни и самодржавни по милости божјеј деспот Стефан	Милостију божјеју господин всој земљи српској и Поморју и подунавским странам деспот Стефан	F. Miklosich, *Mon. Serb.* 266–269; Љ. Стојановић, *Повеље и ūисма* I, 200–204.
3.	1406. индикт XIV	Манастирима Тисмени и Водици	Дарује им 10 села	Аз Стефан в Христа благочестивоју вероју по васходу власти прежде бившими деспот	Милостију божјеју господин всем Србљем и Подунавију деспот Стефан	P. P. Panaitescu, *Documentale*, 69–71; Новаковић, *З. сū.* 752–3; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 153–4.
4.	крај 1406.	Манастиру Хиландару	Поклања му приход од 100 литара сребра из Н. Брда	Благоверни деспот Стефан, господин всем Србљем и Подунавију	Милостију божјеју господин всем Србљем и Подунавију деспот Стефан	F. Mikl. *Mon. Serb.* 331–3; Новаковић, *Зак. сū.* 462–3; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 148–9.
5.	1407. 5. јануар индикт XV	Лаври Св. Атанасија	Поклања села манас. за давање годишњих помена деспоту	Аз иже в Христа Бога благочастиви и христољубиви деспот Стефан	Милостију божјеју господин всем Србљем деспот Стефан	Новаковић, *Зак. сūом.* 497–9; Actes de Lavra IV, 189–92, pl. VIII–X
6.	1411. 8. јун индикт IV	Манастиру Хиландару	Дарује села и установљава аделфате	Аз иже в Христа Бога благоверни господин Србљем деспот Стефан	Милостију божјеју господин всем Србљем и Подунавију деспот Стефан	F. Mikl. *Mon. Serb.* 569–571; С. Новаковић *Зак. сūом.* 465–7.

Табела I – *наставак*

7.	после 1413.	Манастиру Милешеви	Даје села и повластице манастирима	Аз иже в Христа Бога благочестивоју вероју деспот Стефан и по милости божијеј господин Србљем	Милостију божјеју господин Србљем деспот Стефан	F. Mikl. *Mon. Serb.* 333–4; С. Новаковић, *З. сп.* 607 Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 150–1.
8.	1415.	Манастиру Лавра св. Атанасија	Замењује и ослобађа работа и дажбина нека Лаврина села	Аз иже в Христа благочестивоју вероју деспот Стефан и по милости Божјеј господин Србљем	Милостију Божјеју господин всем Србљем деспот Стефан	Новаковић, *З. сп.* 449; А. Соловјев, *Одабрани спом.* 196; Actes de Lavra IV, 192–3, pl. XI.
9.	1417. 2. јул индикт X	Манастиру Ватопеду	Дарује му једно село и 60 литара сребра од новобрдске царине	Аз в Христа Бога благоверни господин деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	M. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi* 16–17; *Непозната повеља Ватопеду* 478–80.
10.	1427. 20. јануар индикт V	Лаври св. Атанасија	Поклања села уз обавезу посмртних помена	Аз в Христа Бога благочестиви деспот Стефан и по милости Божјеј господин Србљем	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	С. Новаковић, *Зак. сп.* 500–1; Actes de lavra IV, 194–5 pl. XII.

Табела II – РАЗРЕШНИЦЕ И ДРУГИ ЋИРИЛСКИ АКТИ
(писма, наредбе, признанице) ДЕСПОТА СТЕФАНА

Р. бр.	ДАТУМ	ВРСТА АКТА	ИНТИТУЛАЦИЈЕ	ПОТПИС	ИЗДАВАЊЕ
1.	1405. 20. октобар на Расини	Разрешница Вукши Мишетићу за Побрешке царине	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	нема	Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I, 199, бр. 210
2.	1406. март	Разрешница за цариника Мароја Цинцуловића	Милостију Божјеју господин всој земљи српској деспот Стефан	Милостију Божјеју господин всеје српске земље деспот Стефан	Исто, 205, бр. 214
3.	1408. 21. април у Крушевцу	Разрешница за новобрдског цариника Тудра Млаконића	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	исто, 206–7, бр. 216
4.	1411. 28. мај Ново Брдо	Разрешница за цариничке Б. Маринчетића и С. Станишића	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Исто, 208, бр. 218
5.	1414. 4. јул Приштина	Разрешница Бенку Гундулићу за новобрдску царину	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Исто, 214–15, бр. 224
6.	1415. јануар	Наредба Побрешким цариницима да исплате деспотов дуг	От деспота Стефана	нема	Исто, 215, бр. 225
7–8.	1415. 1417.	Наредбе сребреничким цариницима о исплати деспотових дугова	От деспота Стефана	нема	Исто, 221, бр. 230
9.	1422. 23. фебруар	Писмо деспота Дубровчанима о исплати дуга Н. Тамарићу	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	Исто, 227, бр. 236
10.	1422. 10. октобар	Разрешница за цариника Б. Гундулића	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Стефан	нема	Исто, 230, бр. 239
11.	1423. 1. јануар	Наредба новобрдским цариницима о исплати духа	От деспота Стефана	нема	Исто, 230–1, бр. 239

Табела II – *наставак*

12.	1423. 1. јануар	Разрешница за рудничког цариника Б. Гундулића	Ја (!) господин деспот Стефан	нема	Исто
13.	1423. 6. новембар на Морави	Писмо дубровачком кнезу о наслеђу Мароја Цинцуловића	Милостију Божјеју господин Срблњем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Срблњем деспот Стефан	Исто, 231–2, бр. 241
14.	1425. 21. новембар у Павловцима	Разрешница Вукши Мишетићу за царине у Угарској и Србији	Милостију Божјеју господин Срблњем деспот Стефан	Милостију Божјеју господин Срблњем деспот Стефан	Исто, 232–3, бр. 242
15.	око 1427. у Крупевцу	Признаница о деспотовом дугу дубр. трговцу Живку	Ја (!) господин деспот	нема	Исто, 233, бр. 243

Табела III – ПЕЧАТИ ДЕСПОТА СТЕФАНА

Р. бр.	**Године**	**ПОВЕЉА**	**НАТПИС**	**ИЗДАЊЕ–СНИМАК**
1.	1405.	Повеља Дубровчанима	Благоверни и христољубиви господин деспот Стефан	Miklosich, *Mon. Serb.* 269; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 128–9 (снимак)
2.	1407.	Повеља за Лавру св. Атанасија	В Христа Бога благоверни и христољубиви господина Срблњем и Подунавју деспот Стефан	Actes de Lavra IV, 189, снимак Pl. IX
3.	1411.	Повеља Хиландару	В Христа Бога благоверни деспот Стефан и господин все српские земље и Подунавские	F. Miklosich, *Mon. Serb.* 571. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 128–9 (снимак)
4.	1413.	Повеља манастиру Милешеви	В Христа Бога благоверни и христољубиви всем Срблњем и Подунавију деспот Стефан	F. Miklosich, *Mon. Serb.* 334. С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба*, 358–9.
5.	1427.	Повеља за Лавру св. Атанасија	В христа Бога благоверни и христољубиви господин Срблњем и Подунавију деспот Стефан	Actes de Lavra IV, Pl, XII

Табела IV – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У ОСТАЛИМ ИЗВОРИМА (записи, летописи, рударски закон и житије)

Р. бр.	Година	ИЗВОР	ТИТУЛА	ИЗДАЊЕ
1.	1408.	Запис Григорија Хиландарца на препису Зонариног Паралипомена	– Велики самодржац српски деспот Стефан – Велики у побожности, власти и премудрости деспот Стефан	Љ. Стојановић, *Зайиси и нашйиси* III, 47–8; VI, 96. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови* 177–181 (превод)
2.	1408.	Запис Радича на Триоду	– Велики господин все српские земље и Подупавским странам, христољубиви деспот Стефан	*Зайиси и нашйиси* I, 67. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 181 (превод)
3.	1412.	Увод у *Закон о рудницима* деспота Стефана	– Благочастиви и христољубиви иже в царех Стефан деспот	Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37
4.	1412.	Запис јеромонаха Јована на Панегирику	– Благоверни и христољубиви господин деспот Стефан всем српским и подунавским и посавским земљама	*Зайиси и нашйиси* I, 68–9. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 182 (превод)
5.	1416.	Запис непознатог преводиоца Четири књиге о царевима	– Благочестиви и христољубиви самодржац Срблем господин мој деспот Стефан	*Зайиси и нашйиси* I, 71–2. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 183–3 (превод)
6.	1418.	Запис Доситеја на истој књизи	– Благочастиви и христољубиви и богохранимии самодржавни господин Срблем деспот Стефан – побожни господин деспот Стефан	*Зайиси и нашйиси* I, 72. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 183 (превод)
7.	1420.	Записи уз Похвалу кнезу Лазару, у препису из 1780.	– Благочестиви Стефан деспот српские держави царства начелство правашту	*Зайиси и нашйиси* III, 46–7
8.	1421.	Запис непознатог Браничевца на зборнику Беседа црквених отаца	– Стефан Лазаревић деспот и наследник земље браничевске	*Зайиси и нашйиси* III, 3, 47. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184 (превод)
9.	1403–27.	Запис Герасима Хиландарца на зборнику рукописа различитог садржаја	– Всеблагонарочити и христољубиви велики господин Срблем деспот Кир Стефан	Записи и натписи I, 76. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184 (превод)

Табела IV – *насшавак*

10–12.	1402–27.	Записи на Лествици, тумачењу Јеванђеља и Минеју за мај	– Сија књига благочастиваго господина деспота Стефана	*Зайиси и наішиси* I, 77, Д. Богдановић, *Кашалоī* бр. 665; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184 (превод)
13.	1427.	Натпис на надгробном споменику на месту смрти деспота Стефана	– Аз деспот Стефан... милостију божјеју бих господин всем Србљем и Подунавју и Посавју и чести угарске земље и босанске еппчеже Поморју Зетскому – Благочестиви господин деспот Стефан добри господин предобри и мили и слатки господин деспот	*Зайиси и наішиси* I, 77–8; М. Пурковић, *Кнез и дейош Сшефан*, 136–7 (снимци)
14.	1428.	Запис у рукопису (октоих и празнични минеј) из Хлудовске библиотеке	– Благочестиви господин Србљем деспот Стефан	Љ. Стојановић, *Зайиси и наішиси* I, 78; IV, 25
15.	1429.	Запис инока из Далше на Четворојеванђељу	– Благоверни и всеблаго нарочити, самодржавни и христољубиви, приснопомними иже в блажеиси кончине бившаго, благочестива же в царих Стефана деспота, господина Србљем	Љ. Стојановић, *Зайиси и наішиси* I, 78–9; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184 (превод)
16.	1433–1447.	*Жишије дейоша Сшефана* од К. Филозофа	– Приснопомними, славупти, благочастиви господин деспот Стефан	В. Јагић, *Живош Сшефана Лазаревића*, 244; Л. Мирковић, *Сшаре срйске биоīрафије*, 43 (превод)
17.	1402–1427.	Млађи летописи (XVI–XVII век)	– Стефан иже бист велики деспот српские земљи и зетској страни и босанској и угарској	Љ. Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 210–11
18.	1402–1427.	Млађи летописи (XVI–XVII век)	– Стефан иже бист великиј деспот српској земљи и поморској, босанској и сремској (угарској)	Исто, 212–213

Табела V – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У ACTA CONSILII ROGATORUM

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	22. X 1402.	comitis Sclavonie	Reformationes (Cons. Rog.) 32, f. 124
2	15. IX 1403.	despoto Sclavonie	Ref. (Cons. Rog.) 32, f. 168'
3.	10. IX 1407.	domino despoto	Ref. (Cons. Rog.) 33, f. 227
4.	1407.	Despotus Sclavonie Stefanus	исто, f. 225', 232', 239
5.	2. XI 1408.	domino despoto	исто, f. 239
6.	3. V 1410.	domino despoto	исто, f. 275'
7.	21. II 1414.	domino despoto	Ref. (Cons. Rog.) 34, f. 215'
8.	2. III 1414.	domino despoto	исто, f. 216
9.	8. XII 1414.	domino despoto	исто, f. 236
10–12.	2. I, 23. XI, 27. XII 1415.	domino despoto	Cons. Rog. 1, f. 1, 29', 32'
13–15.	9. VIII, 2. X, 30. X 1417.	dominus despoth	исто, f. 77, 80', 82
16–18.	24. II, 4. V, 25. V 1418.	dominus despoth	исто, f. 92, 113', 120
19.	4. X 1418.	dominus despoth	Cons. Rog. 2, f. 1'
20–21.	31. X, 7. XI 1420.	dominus despoth	Cons. Rog. 3, f. 4', 6
22–23.	28. III, 26. VIII, 1424.	dominus despoth	исто, f. 209, 224
24–26.	30. IV, 9.X, 1425.	dominus despoth	исто, f. 247', 264, 264'
27.	10. XII 1425.	despoto Sclavonie	исто, f. 272
28.	3. IV 1426.	domino despoto	исто, f. 294
29.	8. II 1427.	domino despoto Rassie	Cons. Rog. 4, f. 11'
30–31.	9, 31. III 1427.	domino despoth	исто, f. 16'
32–33.	3, 4. IV 1427.	domino despoto de Rassia	исто, f. 17, 17'
34.	7. IV 1427.	domino despoto	исто, f. 18, 18'
35.	2. V 1427.	domino despoto	исто, f. 20'
36.	17. V 1427.	domino despoto	исто, f. 22
37.	28. V 1427.	domino despoto	исто, f. 23'
38.	2. VI 1427.	domino despoto	исто, f. 24
39.	11. VI 1427.	domino despoto	исто, f. 25
40–41.	15. VI 1427.	domino despoto	исто, f. 27', 28
42.	24. VII 1427.	domino despoto	исто, f. 30

Табела VI – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII MAIORIS

Р. бр	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	18. IV 1408.	despoto Sclavonie (Rascie)	Ref. 33 (Cons. Maius), f. 340
2.	6. V 1410.	domino despotto	Исто
3.	4. X 1417.	dominus despotus	Cons. Maius 1, f. 80'
4.	5. III 1418.	dominus despotus	исто, f. 104'
5.	6. XI 1420.	domino despoth Sclavonie	Cons. Maius 2, f. 42
6.	9. XI 1420.1.	domino despoth Sclavonie	исто, f. 42'
7.	12. XII 1420.	domino despoth Sclavonie	исто, f. 45
8.	12.XII 1420.	magnificus dominus despothus	исто, f. 46'
9.	3. I 1421.	domino despotho	исто, f. 53
10.	13. I 1421	ominus despothus	исто, f. 53'
11.	24. I 1421.	dominus despothus	исто, f. 54
12.	8. II 1421.	dominus despothus	исто, f. 55'
13.	7. V 1422.	magnifico domino despoth	исто, f. 90
14.	11. III 1424.	domino despoth Sclavonie	Cons. Maius 3, f. 15
15.	29. IV 1424.	domino despotho	исто, f. 18
16.	10. X 1425.	domino despotho Rassie	исто, f. 83'
17.	25. VII 1426.	dominus despoth	исто, f. 125
18.	12. XI 1426.	domino despoth Sclavonie	исто, f. 130'
19.	7. IV 1427.	domino despoto de Rassia	исто, f. 163
20.	8. IV 1427.	domino despotho	исто, f. 163
21.	8. IV 1427.	domino despotho	исто, f. 163'

Табела VII – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII MINORIS

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	10. V 1408.	dominus despoth	Ref 33 (Cons. Minus), f. 44
2.	18. VI 1412.	dominus despoth	Ref. 34 (Cons. Minus), f. 49
3.	8. XII 1414.	dominus despoth	исто, f. 149'
4.	16. XI 1418.	dominus despoth	A. Cons. Minus 2, f. 22'
5.	9. VIII 1419.	despoth	исто, f. 78
6.	5. VI 1420.	dominus despothus	исто, f. 135
7.	2. I 1421.	domino despothum	исто, f. 169
8.	29. III 1421.	dominus despoth	исто, f. 184', 185

Табела VII – наставак

9.	3. IV 1421.	dispoth	исто, f. 185'
10.	12. IV 1421.	domino dispoth	исто, f. 188
11.	22. IV 1421.	despoth	исто, f. 189'
12.	26. IV 1421.	despothus	исто, f. 190
13.	26. VI 1421.	domino despoto	исто, f. 201
14.	1. VII 1421.	dominus despoth	исто, f. 202
15.	29. VII 1424.	dominus despoth	A. Cons. Minus 3, f. 157
16.	4. XI 1424.	domino despoth	исто, f. 172'
17.	8. X 1425.	dominus despoth de Rassia	исто, f. 258
18.	3. IV 1427.	domino despotho de Rassia	A. Cons. Minus 4, f. 81'
19.	8. IV 1427.	domino despotho	исто, f. 83
20.	6. V 1427.	dominus despothus	исто, f. 87'
21.	15. VI 1427.	ad despothum	исто, f. 95'

Табела VIII – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У СЕРИЈИ LETTERE DI LEVANTE

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	27. IV 1405.	misser lo despoto	Lett. di Lev. 4, f. 92
2.	18. VIII 1417.	signor despoth	исто, 6, f. 39'
3.	5. X 1417.	signor despoth	исто, f. 42
4.	5. X 1417.	signor despoth	исто, f. 42'
5.	9. XI 1417.	signor despoth	исто, f. 51'
6.	9. XI 1417.	magnifico signor dispoth	исто, f. 51'
7.	9. XI 1417.	signor (misser) despot	исто, f. 54'
8.	11. XI 1417.	signor despot	isto, f. 56'
9.	20. II 1414.	signor despot	Lett. di Lev. 7, f. 97'
10.	22. II 1416.	signor despot	isto, f. 147', 148
11.	2. VII 1421.	signor despoth	Lett. di Lev. 8, f. 160–1
12.	4. VIII 1421.	Magnifico signor despoth	isto, f. 160'–161'
13.	22. VIII 1421.	signor despoth	исто, f. 165'
14.	22. XI 1421.	signor dispoth	исто, f. 171
15.	22. XI 1421.	signor dispoth	исто, f. 171'
16.	29. XI 1421.	signor dispoth	исто, f. 173
17.	12. VII 1424.	signor dispotl	Lett. di Lev. 9, f. 37'
18.	4. VII 1425.	signor dispoth	исто, f. 71'

Табела VIII – *наставак*

19	4. VII 1425.	Illustrisimo principe et signor misser lo despoth	исто, f. 72
20.	16. IV 1427.	Magnifico domino despoto	Lett di Lev. 10, f. 13'
21.	30. V 1427.	illustre signor despoth	исто, f. 19'
22.	16. VI 1427.	signor despoth	исто, f. 24'

Табела IX – ТИТУЛА ДЕСПОТА СТЕФАНА У СЕРИЈИ LAMENTA DE FORIS

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	21. II 1414.	dominus despoth	Lam. de foris 3, f. 124'
2.	26. IX 1423.	dominus despoth	Lam. de foris 5, f. 208
3.	4. X 1423.	dominus despot	исто, f. 214
4.	11. I 1424.	dominus despot	исто, f. 247'
5.	25. V 1424.	dominus despot	исто, f. 292

Деспотска титула Ђурђа Бранковића

У неповољним спољним околностима за Србију, док је трајала турска најезда а у земљи владао страх и унутрашњи немири, изненада је на путу из Шумадије за Београд, у селу Главица (код данашњег Крагујевца), 19. јула 1427. од срчане капи преминуо деспот Стефан. Питање наслеђа власти није се постављало. Наиме, још раније, вероватно 1426. на сабору у рудничкој Сребрници, деспот Стефан је пред властелом и свештенством за наследника прогласио свог сестрића Ђурђа Бранковића.[164] Са њим је деспот, упркос ранијим несугласицама, па и жестоким сукобима, од 1412. био у добрим, сродничким односима и плодној сарадњи у државним пословима. Године 1414. Ђурађ Бранковић се оженио Ирином Кантакузин, праунуком

[164] Година није позната. Из извора Константина Филозофа, према редоследу излагања, пре би се рекло да је сабор био 1425, али он није догађаје увек излагао строго хронолошки (*Живот Стефана Лазаревића,* изд. В. Јагић, 316). Међутим, посредно се ипак може закључити да је сабор био 1426; *Историја српског народа* II, 214, нап. 28 (Ј. Калић).

чувеног византијског цара Јована VI Кантакузина, што свакако није било без значаја и за касније додељивање деспотске титуле. У моменту ступања на престо Ђурађ је већ био у педесетим годинама (био је отприлике вршњак свог ујака), зрео човек пун државничког и ратног искуства. Његовим доласком на престо, дошло је до коначног и формалног уједињења земаља Лазаревића и Бранковића. Са друге стране, међутим, сам чин наследства власти није значио и наслеђивање деспотске титуле за коју смо већ видели да није била аутоматски наследна. И док за његовог ујака имамо изворе који нам прецизно говоре када је и од кога добио деспотску круну, дотле су вести о хронологији и пореклу Ђурђеве титуле противречне и нејасне, па се морамо послужити посредним закључивањем.

Оно што се одмах може рећи јесте то да је он титулу могао добити једино из Цариграда, од византијског цара. Исто тако, одмах можемо одбацити наводе из једне угарске повеље, издате крајем 1427. или почетком 1428, која каже да је Ђурађ добио од краља Жигмунда плашт, мач и митру и постављен *principem, ducem et despotum totius regni Rascie et Albanie*.[165] Аутентичност овог документа иначе подлеже сумњи. Њен настанак тумачи Ј. Радонић политичким мотивима краља Жигмунда и тежњом да увећа свој углед код папе и немачких изборних кнежева.[166] Без обзира на то, сам исказ о додељивању круне се не мора овако дословно схватати. Наиме, из самог текста се види да је деспотска титула наведена тек на трећем месту, што је мало необично. Јер, да се ради о стварном додељивању деспотске титуле, она би била на првом месту, пошто су и Угри, без обзира на свој вредносни систем звања, сигурно знали ранг и значај деспотске титуле у Византији и Србији. Према томе, ми мислимо, а и сам исказ то донекле сугерише, да је Жигмунд у овом чину пре свега подразумевао постављање, признавање Ђурђа за *владара* Србије.

Као што је познато, ово питање је за живота постављао још деспот Стефан у оквиру својих односа са Угарском, желећи да обезбеди континуитет власти у Србији после своје смрти. Он је према уговору у Тати (маја 1426) тражио од Жигмунда да призна Ђурђа Бранковића за његовог наследника, да га уврсти у ред угарске властеле, што је значило и право наслеђа пространих деспотових поседа у Угарској. Краљ Жигмунд је, судећи према сачуваном познијем препису уговора, прихватио деспотове захтеве уз услов да се обнове вазални односи Србије према Угарској и да се после деспотове

---

[165] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 74–6. Ову вест прихвата као веродостојну Јиречек, *Исшорија Срба* I, 354.

[166] Радонић, *Сйоразум у Таши*, 214 и даље; Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 187.

смрти врате Угарској градови Београд и Голубац, Мачва и крајеви западно од Дрине.[167] Према томе, Жигмундове речи из поменутог документа треба схватити као реализацију ове ставке из уговора у Тати, дакле не као стварно крунисање деспотском титулом, већ симболичко признање за владара Србије. Као што ћемо видети, касније ће угарски краљеви присвојити право додељивања деспотске титуле, али тек после коначног пада Византије 1453. Још један, управо угарски документ, говори у прилог тврдњи да Ђурађ није био крунисан за деспота од краља Жигмунда. Реч је о жалби једног угарског племића *contra et adversus Georgium Walk, ducem regionis Rascie*,[168] од 24. јула 1428. године. Сигурно је да би у једном угарском документу била наведена Ђурђева деспотска титула, поготово да је добио од краља Жигмунда пре тога, крајем 1427. или почетком 1428. године. Тај чин би сигурно одмах нашао одјек и у актима Дубровчана, номиналних угарских вазала, који су скоро стално имали своје посланике на угарском двору. Видећемо да се Ђурађ са деспотском титулом код њих помиње тек годину дана касније.

Код византијског историчара Дуке наведени су сасвим другачији подаци о времену и пореклу деспотске титуле Ђурђа Бранковића. Он, наиме, наводи да је 1435–6. византијски цар Јован VIII Палеолог послао у Србију Георгија Филантропина са задатком да Ђурђа крунише за деспота Србије.[169] Византијски историчар је потпуно поуздан када је у питању порекло Ђурђеве деспотске титуле јер њу је тада заиста могао доделити само византијски цар. Међутим, када је

---

[167] Ј. Радонић, н. д. 117–232; *Историја српског народа* II, 214–215 (Ј. Калић).

[168] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 77; Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 204; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 188.

[169] Ducas, Istoria turco-bisantina 259; Ч. Мијатовић, *Ђурађ Бранковић* I, 230–231; С. Новаковић, *Византијски чинови и титуле*, 278; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 188. Како је добро приметио Б. Ферјанчић, додељивање деспотске круне Ђурђу има извесне специфичности, супротне строгим нормама додељивања највиших звања. Прва је у томе што он није био у сродству са царском династијом Палеолога, а друга да је знаке достојанства добио посредно преко изасланика, иако је по церемонијалу ову титулу додељивао само цар у палати. Он закључује да је преседан учињен због тога што је Ђурађ био легитимни наследник власти од ујака који је такође имао деспотску титулу: Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији*, 186–7. Мислимо да овим разлозима треба додати и један практичне природе који је свакако утицао да се измени устаљена византијска пракса. Наиме, првих година Ђурђеве владавине Турци су нападали и пустошили Србију, а проблема је било и у Зети са Млечанима. Сама Византија је имала такође грдних мука са Турцима у Грчкој, где су се стално водиле борбе које су кулминирале падом Солуна 29. III 1430. У таквим околностима Ђурађ сигурно није могао отићи у Цариград ради церемоније крунисања, па је зато византијски цар послао изасланика с круном за Ђурђа кога је хтео, као и Стефана, за савезника у тешким временима заједничке угрожености од Турака.

у питању хронологија, очигледно је да је Дука потпуно побркао време догађања. И у страним и у домаћим изворима Ђурађ се са деспотском титулом јавља много пре него што то Дука наводи. Из расположивих изворних података прилично с великом прецизношћу можемо утврдити и када се то догодило.

Примање деспотске титуле најраније бележе наши летописи. Под годином 1428. они кажу: *Прими начелсшво (срйско) Ђурађ Вуковић и исшо се лешо йосшави десйошом.*[170] Сви остали извори први помен Ђурђеве титуле стављају у 1429. годину. Тако у угарским повељама имамо први помен српског владара са деспотском титулом и то у једној од 16. јула 1429. издатој у Пожуну, у којој угарски краљ Жигмунд даје деспоту (*illustris Georgius despotus seu dux Rascie*) поседе у Угарској.[171] Сам Ђурађ Бранковић себе назива деспотом први пут у повељи коју је 11. септембра 1429. издао светогорском манастиру Есфигмену.[172]

У том погледу врло су интересантни дубровачки извори који, зависно од серије, показују прилично велику шароликост. Занимљиво је да нема неког одређеног термина од када се у свим серијама употребљава његова деспотска титула. То је помало чудно јер се у Дубровнику сигурно релативно брзо дознало о званичном додељивању високе титуле. Међутим, могуће је да је то последица објективних околности. Наиме, можда баш у време кад су Дубровчани сазнали да је Ђурађ овенчан новом титулом није било повода у већима да се расправља о Србији, па тако у правом тренутку та титула није ни забележена. Зато је за нас сада релевантан први помен титуле у дубровачким документима. Најраније се Ђурађ с титулом деспота јавља у серији *Acta Consilii Rogatorum*, и то 6. VIII 1429. године.[173] У записницима остала два већа, Великог и Малог, помиње се тек у фебруару,

---

[170] Љ.Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 227–8. Ову годину наводе сви летописи изузев три (Подгорички, Верковићев, Остојићев) који наводе 1427, мислећи свакако само на промену на престолу. Иначе, сви летописи доследно разликују долазак Ђурђа на престо после ујакове смрти 1427. и овај чин примања деспотства. Занимљиво је да у поменутој летописној белешци записивачи разликују наслеђство власти од добијања титуле, што је приметио још Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 188, нап. 163.

[171] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 83–4; К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 343; Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 188–9. У ранијим исправама Ђурађ нема те титуле (нпр. у повељи арадског каптола из 1428. се каже: „*Georgius Walk dux regionis Rascie*"; а у Ђурђевом писму становницима Дебрецина којим им гарантује повластице је титула: „*Georgius Wlk, Rascie Albanieque dominus*": Thallóczy-Áldásy, II, 74–77, 82).

[172] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 541; П. Ивић, В.Ђурић, С. Ћирковић, *Есфигменска йовеља*, 10.

[173] *Acta Cons. Rog.* 4, f. 115', 6. VIII 1429. (види табелу). Према томе, није тачна тврдња да се Ђурађ у дубровачким документима јавља са деспотском титулом 3. VI 1430: Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 189, већ скоро годину дана раније.

односно марту 1430, док се у осталим серијама јавља знатно касније.[174] У млетачким изворима Ђурађ се као деспот први пут помиње доста касно, тек 11. јануара 1431.[175]

Имајући у виду све наведене савремене изворе, може се закључити да је Ђурађ Бранковић добио знаке деспотског достојанства преко Георгија Филантропина, изасланика византијског цара Јована VIII Палеолога у лето 1429, вероватно крајем јуна или у јулу те године.[176]

Један познати запис и један недавно откривени натпис, који на први поглед оспоравају овај наш закључак, не могу га озбиљније пољуљати. Врло дуги запис Инока из Далше, писара познатог *Радослављевог четворојеванђеља,* помиње *земље српске новог наследника деспота Ђурађа.*[177] Љ. Стојановић је запис несигурно датовао „око 1428", други га датују 1428–9, а данас преовлађује мишљење да је четворојеванђеље, па и запис, настало 1429, што потврђује и наш закључак о времену добијања деспотске титуле.[178] Други, недавно откривени натпис из 1427. на Мачини крај Ораховца у Метохији говори о подизању цркве Благовештења Господњег. Натпис каже да је те године ову цркву подигао Томаш, син хумског кнеза Ђурђа *в дни Стефана деспота и деспота Гјурга.*[179] Објашњење за овако рану употребу деспотске титуле уз име Ђурђа Бранковића може бити двојако: или је титула деспота несмотрено употребљена у смислу законитог

---

[174] *Acta Cons. Maius* 4, f. 79, 18. II 1430; *Acta Cons. Minus* 5, f. 24, 16. III 1430; *Lett. di Levante* 10, f 159'–160, 18. VI 1430.

[175] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 189.

[176] Овај закључак се намеће кад се имају у виду први помени деспотске титуле у угарској повељи од 16. јула и у одлуци Већа умољених Дубровачке републике од 6. августа. До истог закључка дошао је и К. Јиречек, али нешто ширег распона (мај–септембар): К. Јиречек, *Историја Срба* II, 342–3, као и С. Ћирковић *у Историји српског народа* II, 230 (средином 1429). Мислимо да је Б. Ферјанчић ставио додељивање титуле мало прерано у пролеће 1429. *(Деспоти*, 189). Можда сам церемонијал проглашења од стране византијског изасланика треба везати за неки од летњих великих црквених празника, какав је био обичај у средњем веку, рецимо за празник св. апостола Петра и Павла (Петровдан) 29. јуна. Са овим нашим закључком се у основи слаже и М. Спремић, претпостављајући да је крунисање обављено у јулу 1429. *без сумње уприличено у Жичи* јер је у њој деспот издао познату Есфигменску повељу 11. септембра 1429: М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 137.

[177] Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 78–84, бр. 250; Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184–191 (превод).

[178] Љ. Стојановић, исто. У годину 1428–9. запис датује Ђ. Трифуновић на основу догађаја које помиње Инок у запису (Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 184, 234–7). Да је *Четверојеванђеље*, па и запис, преписано 1429. види: *Историја српског народа* II, 334–5 (Д. Богдановић).

[179] Г. Томовић, *Томашев натпис*, 63–6.

господара, наследника престола и владара, чиме су га уистину народ и племство прихватили после смрти ујакове, или је ктиторски натпис постављен касније када је црква потпуно завршена и осликана (што је био чест случај) и када је Ђурађ већ имао деспотску титулу.[180]

При анализи интитулације деспота Ђурђа и уопште употребе титуле и назива кроз које се рефлектује и владарска идеологија суочени смо са знатно оскуднијим изворним материјалом него код деспота Стефана, и то нарочито када су у питању домаћи извори. Од укупно тринаест сачуваних повеља које је издао од ступања на престо, девет их је издао као деспот, односно после крунисања за деспота (види табелу I). За разлику од деспота Стефана, ни у једној својој деспотској повељи Ђурађ није употребио формулу *царсшво ми*, већ искључиво формулу *їосūодсшво ми*, као и у повељама пре добијања деспотске титуле. Међутим, треба скренути пажњу да се у једном запису деспот Ђурађ назива *самодршцем*, а у једном натпису *свешородним*, што је за склоп интитулације донекле необично.[181] Али, ваља имати у виду да су ово, за разлику од строгих канцеларијских правила, слободнији текстови које су могла састављати и мање образована и упућена лица.

Интитулације и потписи у деспотским повељама Ђурђа Бранковића су углавном устаљени и без значајнијих одступања. Сви сачувани потписи су чак потпуно идентични: *Милосшију божјеју їосūодин Србљем десūоū Гјурї.* Што се тиче интитулације, она је, разумљиво, нешто дужа и у основној варијанти гласи: *Аз (иже) в Хрисша Боїа блаїоверни и хрисшољубиви, милосшију Божјеју їосūодин Србљем десūоū Гјурї.* Само се у повељи великом челнику Радичу из 1432. у интитулацији наводи да је *їосūодин Србљем и Зеше.* У две повеље је интитулација нешто краћа, а у две је потпуно иста као и потпис и све оне датирају из последње деценије деспотове владавине.[182]

Ако титуле у повељама деспота Ђурђа упоредимо с повељама деспота Стефана, видећемо да је формула потписа иста, с том разли-

---

[180] Као једно од објашњења да је употребљена у смислу легитимног господара и владара уопште, допушта и Г. Томовић (н. д. 67). Не бисмо се, међутим, сложили са ауторкиним прихватањем као веродостојне вести о крунисању Ђурђевом деспотском титулом од стране угарског краља Жигмунда, о чему смо већ претходно расправљали.

[181] Види табелу II, р. бр. 13 и 16. Сам Ђурађ се у интитулацији и потписима није служио титулом самодршца, за разлику од његовог претходника, деспота Стефана. Чак се и његова кћи, царица Мара, у једној повеља из 1479. служи титулом *самодржице:* Г. Острогорски, *Авшокрашор и самодржац,* 336–7.

[182] Види табелу I. Краћу верзију имају повеље Дубровчанима из 1445. и Лаври св. Атанасија из 1452 (р. бр. 10 и 11), док су исте са потписом у повељама Дубровчанима о повластицама у Сребреници (1445) и митрополиту Венедикту (1456).

ком што се код деспота Стефана у потписима, нарочито у повељама из прве деценије деспотовања, јавља Подунавље и Поморје. Тога код деспота Ђурђа нема ни у потписима, ни у интитулацијама, сем у једном случају када се у интитулацији наводи Зета.[183] Разлоге за овакво сажимање титуле у набрајању земаља којима влада, нарочито у повељама као најзначајнијем облику јавног општења средњовековних владара, насупрот развијеној пракси његових претходника – Немањића и Лазаревића, и пракси у Европи и код суседа, не можемо докучити. Једино објашњење је тежња за уопштавањем јер се под *Србљем* подразумевају све српске територије којима влада, што су чинили и претходници. Можда је разлог и то што се током целе владавине деспота Ђурђа над Србијом надносила опасност турских продора који су постепено од ње откидали део по део територије. Али, зато се Подунавље појављује у титули на печатима Ђурђа Бранковића. Иначе, интитулација на његовим сачуваним печатима је иста и у основи се подудара са интитулацијом печата деспота Стефана. Она гласи: *В Христа Бога благоверни и христољубиви господин Србљем и Подунавију Гјург.*[184] Што се тиче натписа на новцу деспота Ђурђа, они су, као и код деспота Стефана, сасвим кратки, уз навођење титуле и имена.[185]

Од страних извора, о титули деспота Ђурђа, из већ поменутих разлога у случају деспота Стефана, највише трага имамо у документима Дубровачког архива. Међутим, док је за деспота Стефана сачувано много више дубровачких ћирилских писама, за деспота Ђурђа је сачувано само три ћирилска акта. У њима се набраја које су све драгоцености Дубровчани примили у поклад од *славнога (многославног) господина деспота Гјурга, господара српској земљи и ктому* после првог пада Деспотовине у току 1441. године.[186] У овом уопшта-

---

[183] Поморје и Зетско приморје се јавља у титулама деспота Ђурђа у натписима и записима: види табелу II, р. бр. 3, 13, 15, 16.

[184] Исти печат је на обе повеље Дубровчанима (из 1428. и 1445) и на повељи Ватопеду из 1432: види табелу II, бр. 1 и 4. Код натписа на печату Ватопеду је необичан израз *верни* уместо *благоверни*, што је можда последица лошег читања Ласкариса, или лоше очуваности. Одмах се уочава да нема деспотске титуле, иако су два печата из времена када је Ђурађ ту титулу носио, већ само титула *господин.* Очигледно је да је реч о истом типу печата који није измењен после добијања титуле. Поред ових, А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 34, бр. 50, наводи један печат деспота Ђурђа који се налази у Бечком архиву и који има сасвим једноставан натпис, исти као на новцу: *господин деспот Гјург.*

[185] На сачуваним примерцима имамо две врсте натписа: краћи, *деспот Гјург*, и дужи, *господин деспот Гјург.* Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 114–116 (табле XXVI, XXVII). Једна врста има на аверсу представу двоглавог орла између рогова шлема: исто, 116, табла XVII/13–14.

[186] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21–3, 25. I 1441; 24, 24. VII 1441; 25–29, 26. VII 1441.

вајућем завршетку интитулације *(кшому)* свакако је подразумевано *и осшало*, дакле остале области које су чиниле саставни део титуле (Подунавље, Поморје). У серијама Дубровачког архива титула деспота Ђурђа помиње се на стотине пута, чак много више него у случају деспота Стефана (упореди табеле). То није последица развијенијих односа. Напротив, познато је да је степен трговачких и политичких веза био најразвијенији управо у доба деспота Стефана. Зато мислимо да је то последица боље очуваности грађе као и усавршавање у развоју и организацији нотарске и канцеларијске службе Дубровачке републике. Иначе, што се тиче употребљених формула ословљавања деспота Ђурђа у појединим серијама, важе иста правила која смо навели у случају деспота Стефана. У серији *Acta Consilii Rogatorum* у више од 60% случајева, од укупно око 310 помена, употребљена је најкраћа формула: *domino despoto*. Ретко је додато име *Georgio*, јер се подразумевало. У 12% од укупног броја додато је име земље којом влада: највише *Rassia* (31), *Servia* (13) и *Sclavonia* (3). Сразмерно је ретка најразвијенија формула: *illustrissimus dominus despotus Georgio (Rascie, Servie).*[187]

Скоро исте закључке можемо изводити и на основу помена деспота Ђурђа у серији *Acta Consilii Minoris*, али на мањем узорку јер је у овој серији деспот поменут 123 пута, као и серији *Acta Consilii Maioris*, с још мање помена деспота Ђурђа (34) (види табелу IV и V). Али, оно што јесте за нас овом приликом важно је да се у овој серији записника Великог већа у неколико наврата среће и најразвијенија, најсвечанија верзија српске деспотске титуле: *Magnifico domino Georgio, despoto Sclavonie; Illustrissimus et magnificus dominus despotus Georgius.*[188] Код дубровачких писама упућених самом деспоту, или у којима се разним поводима помиње деспот Ђурађ, важе исти закључци које смо извукли разматрајући писма везана за деспота Стефана. Једина разлика је у томе што је из времена деспота Ђурђа очувано знатно више дубровачких писама која се односе на Србију.[189] И овде је интитулација дужа и свечанија када је писмо упућено самом деспоту или амбасадорима на његовом двору: *Magnifico et excelso signore (despoto); Illustri signor Zorzi, dispotto di Rassia (Sciavonia).*[190]

У млетачким документима деспот Ђурађ је најчешће титулисан кратко, с титулом и називом земље којом влада: *dominus despo-*

[187] О овим анализама упореди исцрпну табелу III, на основу које је могуће изводити и разне друге анализе.

[188] *Acta Cons. Maius* 6, f. 42, 26. VII 1440; vol. 10, f. 129, 28. X 1454.

[189] Док је из времена деспота Стефана сачувано 22 писма с поменом деспотске титуле, из Ђурђевог времена имамо 53 (види табеле).

[190] *Lett. di Levante* 11, f. 148', 15. VI 1433; f. 222, 27. II 1435; vol. 13, f. 220, 11. I 1447.

tus Rascie, ређе *de Cervia, de Servi*.[191] Само у једном документу од 14. августа 1435. имамо изузетно дугу интитулацију, неуобичајено дугу чак и за Дубровник: *Magnificus ac potens dominus, dominus Georgius, condam nunc dei gratia illustris regni Rascie despotus et dominus Servie*.[192]

Пошто је током своје дуге владавине деспот Ђурађ имао врло развијене политичке и личне везе са угарским краљем, то је оставило доста трага у документима угарске канцеларије. У њима се он титулише као: *(princeps) Georgius despotus regni Rascie*. Само у неким од ових докумената изостављена је реч *regni*.[193] У писмима владара и угарских великаша упућених Ђурађу титула је нешто дужа и званичнија: *Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus*.[194]

У два писма арагонског и напуљског краља Алфонса I из 1453. први пут се у Ђурђевој титули јавља Усора: *Illustrissimus princeps Georgius, despotus regni Raxie et Albanie, Rive et totius Ussore (Uxore) dominus*.[195] Још од 1433, када је посео Зворник, деспот Ђурађ је добио и оближњи Теочак и добар део Усоре, тако да се вероватно већ од тада у угарским документима назива *īосиодарем целе Усоре*.

У византијским наративним изворима из средине XV века има доста података о Ђурађу Бранковићу, највише о његовим борбама са Турцима који су још више угрожавали опстанак Византије. Међутим, они га ретко помињу са деспотском титулом, или о њој немају јасну представу, што је донекле чудно. Тако га Халкокондил помиње без деспотске титуле, Сфранцес га на два места назива деспотом, али очигледно без јасних представа о титули јер и кнеза Лазара назива деспотом (када говори о Косовској бици). Једино Дука, затим анонимни хроничар с почетка XV века и неке од кратких хроника јасно помињу Ђурђа са деспотском титулом.[196]

Из анализе домаћих извора везаних за титулу деспота Ђурђа може се извући исти закључак као и код Стефана Лазаревића, а то

---

[191] Б. Ферјанчић, *Десиоūи*, 190.

[192] С. Љубић, *Лисūине* IX, 80.

[193] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 101, 106, 129, 154, 155–8, 166–8, 168–70, 174–180, 182–4, 199–217.

[194] Исто, 147, 150, 171. Албанија је поменута и у једном дубровачком документу пре добијања деспотске титуле и сем деспотске титуле врло је слична угарској интитулацији: *domino Georgio Volchi, magnifico domino ducatus Rascie et Albanie: Lementa de foris 8*, f. 157, 10. II 1429.

[195] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 171, К. Јиречек. *Исūорија Срба* II, 349. Види помене усорске титуле у угарским документима и *Thallóczy-Áldásy, A Magyarorszag, es Serbia közti összeko Hetesek okleveltàra* ((1198–1526), (MHH), Diplomatari 33, Budapest 1907, 95–96. Опширније: М. Спремић, *Десиоū Ђурађ и мачванска бановина*, 26–27, као и текст у следећем поглављу, стр. 131–134.

[196] Б. Ферјанчић, *Десиоūи*, 190–191; исти, *Весūи краūких хроника*, 163–167.

је да се деспотска титула везује искључиво за владарево име, његову личност, а не за територије којима влада. То је, видели смо, у складу с византијско-српским схватањима да је ова титула индивидуално додељивана и да није наследног карактера. Зато је термин *Десйошовина срйска* творевина модерне историографије и може се употребљавати у науци само да означи последњи период у развоју српске средњовековне државе када су њени владари носили ненаследну титулу деспота која се сваки пут морала потврђивати. Међутим, такође смо видели да савремени страни извори имају другачије представе о деспотској титули српских владара. Од времена деспота Стефана, они деспотско достојанство везују и за Србију, земљу којом влада. Сходно том схватању, они и за деспота Ђурђа примењују исто становиште, па га називају *despotus regni Rascie.* Такав однос, видели смо, из угарске праксе прелази и у млетачку канцеларију. Међутим, врло је значајна и последица ове праксе, која се као повратни ефекат већ одразила на канцеларију деспота Ђурђа. Наиме, он се у интитулацијама и потписима писама упућеним на угарски двор, прилагођава тим угарским схватањима о институцији деспота и уопште западним схватањима владарске титуле. Отуда се у писмима упућеним угарском краљу и великашима титулише или потписује као *Georgius dei gratia regni Rascie despotus et Albanie dominus.*[197] Иста титула налази се и у писмима које је деспот крајем своје владавине упутио миланском војводи Франческу Сфорци (29. септембра 1454) и папи Каликсту III (13. маја 1456).[198] Ако погледамо приложене табеле, видећемо да су се Дубровчани, као и код деспота Стефана, налазили негде између ове две крајности, подразумевајући да се деспотска титула подједнако односи и на личност деспотову и на Србију, земљу којом влада.

---

[197] Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 95, 97, 142, 158, 159–162, 164, 165. То се подудара са интитулацијом угарских исправа у којима се помиње деспот: види нап. 194.

[198] Исто, 191, 204–206.

Табела I – ПОВЕЉЕ ГОСПОДИНА И ДЕСПОТА ЂУРЂА БРАНКОВИЋА

Р. бр.	ДАТУМ	АДРЕСАТ	САДРЖАЈ	ИНТИТУЛАЦИЈА	ПОТПИС	ИЗДАЊЕ
1.	19. јул 1427 – средина 1429.	Манастиру Ватопеду	Потврђује дарове деспота Стефана овом манастиру	Аз иже в Христа Бога милостију Божјеју благоверниј господин Србљем Гјург	нема	M. Laskaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 17–18.
2.	1428. 13 децембра у Некудиму	Дубровчанима	Повеља о трговини	Аз в Христа Бога благоверни господин Србљем Гјург	нема	F. Miklosich, *Mon. Serb.* 352–5; Новаковић, *Зак. сйом.* 231–6; Стојановић, *Пов. и йисма* I–2, 11–21.
3	19. јул 1427–средина 1429.	Манастиру Св. Пантелејмону	Потврђује му добра и повластице	Аз иже в Христа Бога милостију Божјеју благоверниј господин Србљем Гјург	нема	С. Новаковић, *Зак. сйом.* 527–8.
4.	1. септембар 1428–средина 1429.	Великом челнику Радичу	Потврђује му баштинске поседе	Аз в Христа Бога милостију Божјеју благочастивиј и христоубивиј господин Србљем Гјург	нема	Љ. Стојановић, *Сйоменик* III, 3; Новаковић, *Зак. сйом.* 333–5.
5.	1429. 11. септембра у Жичи	Манастиру Есфигмену	Дарује му приход од 50 л. сребра од новобрдске царине	Аз иже в Христа Бога благоверни и христољубиви милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Новаковић, *З. сй.* 541–2 Ивић, Ђурић, Ћирковић, *Есфиѓменска йовеља*, 10.
6.	1. септембар 1429–31. јул 1430.	Великом челнику Радичу	Потврђује му баштине које је добио за време деспота Стефана	Аз в Христа Бога благочастиви и милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	нечитак	Љ. Стојановић, *Сйоменик* III, 4; Новаковић, *Зак. сйом.* 336–7.
7.	око 1430.	Великом челнику Радичу	Одобрава поклон села Г. Пешчанице Св. Павлу	Аз в Христа Бога благоверни и христољубиви господин Србљем деспот Гјург	По милости Божјеј господин Србљем деспот Гјург	Стојановић, *Сйоменик* III, 5; Новаковић, *Зак. сйом.* 531–2.

Табела I – *насшавак*

8.	1432.	Великом челнику Радичу	Одобрава поклон једног села Ватопеду	Аз в Христа Бога милостију Божјеј благоверни и христољубивиј господин Србљем и Зетом деспот Гјург	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	M. Lascaris, *Actes de Vatopedi*, 19–20.
9.	1429–1439	Манастиру Лаври св. Атанасија	Надокнађује Лаври села заузета од Турака	Аз в Христа бога милостију Божјеју благочестиви и христољубиви господин Србљем деспот Гјург	нема	Новаковић, *Зак. сйом.* 501–2; *Actes de Lavra* IV, 195–7, pl. XIII
10.	17- септембар 1445. у Смедереву	Дубровчанима	Потврђује им трговачке повластице	В Христа Бога благоверни господин Србљем деспот Гјург	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* II, 11–21.
11.	17. септембар 1445.	Дубровчанима	Потврђује им раније повластице у Сребреници	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* II, 30–32.
12.	16. фебруар 1452. у Смедереву	Манастиру Лавра Св. Атанасија	Даје му прилоге за помен и надокнаду за села	Аз иже в Христа Бога благочастиви и христољубиви деспот Гјург	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	Новаковић, *Зак. сйом.* 503–4 *Actes de lavra* IV 197–200 pl. XIV–XVI; С. Ћирковић, *Две срйске йовеље за Лавру* 93–96.
13.	6. септ. 1456. Смедерево	Митрополиту Венедикту	Поклања му цркву Врађевшницу са селима	Милостију Божјеју господин Србљем деспот Гјург	нема	Љ. Стојановић, *Сйоменик* III 5; Новаковић, *З. сй.* 755.

Табела II – ТИТУЛЕ ДЕСПОТА ЂУРЂА У НАТПИСИМА, ЗАПИСИМА, ПЕЧАТИМА И НА НОВЦУ

Р. бр.	**ГОДИНА**	**ИЗВОР**	**ТИТУЛА**	**ИЗДАЊЕ**
1.	13. дец. 1428. 17. септ. 1445.	Печати на повељама за Дубровчане (исти за обе)	В Христа Бога благоверни христољубиви господин Србљем и Подунавију Гург	Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* II, 21.
2.	1429.	Запис Инока из Далше на *Чешворојеванђељу*	Благочастиви господства српске земље всепријемник, нови деспот Георгије	Љ. Стојановић *Зайиси и наййиси* I 82, 150; Ђ. Трифуновић, *Књиж. радови* 84–91.
3.	1430.	Натпис узидан циглама на кули у Смедереву	В Христа Бога благоверни деспот Гург, господин Србљем и поморју Зетскому	*Зайиси и наййиси* I, 84, 253.

Табела II – *наставак*

4.	1432.	Печат на повељи манастиру Ватопеду	В Христа Бога верни (!) и христољубиви господин Србљем и Подунављу Гјург	M. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopedi*, 19.
5.	1434.	Запис у рукопису манастира Крушедола	В Христа Бога благоверни господин Србљем аз деспот Гјург	*Записи и натписи* I, 86, 262.
6.	1434.	Запис дијака Грубца на рукопису Хлудовске библиотеке	Благочестиви и христољубиви господар Србљем, деспот Гјург	Исто, 86.
7–9.	1446.	Запис на Јеванђељу ман. Дечана и записи у рукописима на два Пролога	Благочестиви и христољубиви (господин) деспот Гјург	Исто, 90, бр. 282, 283; IV, 18, бр. 6183.
10.	1450.	Запис у рукопису ман. Хиландара	Благочастиви и христољубиви деспот Гјург	Исто, I, 91, бр. 291; IV, бр. 6143.
11.	1441–51.	Натпис на разрушеној цркви села Доца код Студенице	Благочестиви господин деспот Гјург	Исто I, 92.
12.	1452.	Запис у рукопису ман. Св. тројице код Пљеваља	Благочестиви и христољубиви господин деспот Гјург и госпођа деспотица Јерина	Исто I, 93.
13.	1452.	Натпис над вратима порушене цркве у Пећанима	Благочестиви и христољубиви и превисоки и светородни господин свеерпскија земљи и Поморју деспот Гјург	Исто I, 93.
14.	1454.	Натпис на звону из чачанске цркве (Св. Богородице Градочке)	Благоверни господин деспот Гјург	Исто I, 95.
15.	1429–56.	Запис у рукопису Париске библиотеке	Благочастиви и христољубиви господин деспот Гург, Србљем и Поморју	Исто I, 96.
16.	1429–56.	Запис у рукопису ман. Хиландара	В Христа Бога благоверни и превисоки деспот Гјург, самодржац Србљем и Поморју Зетскому	Исто IV, 29.
17.	24. дец. 1456.	Млађи летописи	Благочастиви господин Србљем деспот Гјург	Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 240.
18.	1429–56.	Новац деспота Ђурђа	(Господин) деспот Гјург	Р. Марић, *Студије из српске нумизматике*, 114–16, таб. 26, 27.
19.	1429–56.	Печат деспота Ђурђа	Господин деспот Гјург	А. Ивић, *Стари српски печати и грбови*, 34, бр. 50.

Табела III – ТИТУЛА ГОСПОДИНА И ДЕСПОТА ЂУРЂА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII ROGATORUM

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1–3.	1, 8, 9. VIII 1427.	domino Georgio Volcovich	Cons. Rog. 4, f. 31'–33
4.	19. IX 1427.	domino Georgio	исто, f. 34
5.	3. X 1427.	domino Georgio Volcovich	исто, f. 36
6.	8. XI 1427.	domino Georgio	исто, f. 40
7–10.	17, 19. VI, 11. VIII 1428.	domino Georgio Volcovich	исто f. 59', 60, 66
11.	12. XI 1428.	domino Georgio	исто, f. 79
12–13.	24, 31. I 1429.	domino Georgio	исто, f. 84, 85'
14–15.	11, 15. II 1429.	domino Georgio Volcovich	исто, f. 86', 87'
16.	3. III 1429.	domino Georgio	исто, f. 89
17.	6. VIII 1429.	domino *despoto* Rassie	исто, f. 115'
18.	5. X 1429.	domino Georgio dispot Sclavonie	исто, f. 118 .
19–21.	24. V, 17. VII, 5. VIII 1430.	domino despoth	исто, f. 165, 196, 210'
22–24.	26. VIII, 4. IX, 6. X 1430.	despoto Georgio	исто, f. 225', 229, 240
25.	25. XI 1430.	domino despoth	исто, f. 248
26–28.	23. V, 8. VI, 6. X 1431.	domino despoto	Cons. Rog. 5, f. 8, 12, 39
29.	1. III 1432.	despoto Georgio	исто, f. 69'
30–31.	2. IV, 11. VII 1432.	domino despoto	исто, f. 77, 95
32.	10. IX 1432.	despoto Georgio	исто, f. 103
33.	8. II 1433.	despoto Georgio	исто, f. 124
34–37.	26. III, 18. IV, 4, 23. VI 1433.	domino despoto	исто, f. 132', 136, 146, 152'
38–41.	1, 15. VII 1433, 21. VI 1434.	despoto Georgio	исто, f. 153, 154, 157–8, 210'
42.	19. II 1435.	domino despot Sclavonie	исто, f. 239
43–48.	26. III 1435–6. VII 1435.	domino despot	исто, f. 254, 258', 259, 261, 263', 291
49.	24. II 1440.	domino despoto	Cons. Rog. 7, f. 134'–5
50.	8. V 1441.	domino despoto Georgio	Cons. Rog. 8, f. 7
51–52.	15. V, 28. VII 1441.	domino despoto	исто, f. 8, 35
53.	7. II 1442.	despoto Georgio	исто, f. 92
54–59.	25. VI 1442–27. XI 1443.	domino despoto	исто, f. 151, 164', 178, 190, 204, 258'
60.	1. I 1444.	illustri domino despoto Georgio	Cons. Rog. 9, f. 2'

Табела III – *наставак* 1

61.	1. I 1444.	domino despoto	исто, f. 3
62.	14. I 1444.	domino despoto Georgio	исто, f. 5'
63–64.	14. I, 14. II 1444.	illustrissimo domino despoto	исто, f. 6, 19'
65–67.	5. III 2, 4. IV 1444.	domino despoto	исто, f. 26, 37, 37'
68–69.	7. IV, 6. V 1444.	illustri domino despoto	исто, f. 38, 46
70–72.	8, 27. VI, 8. VII 1444.	domino despoto	исто, f. 59, 64, 67'
73.	10. VII 1444.	domino despoto Georgio	исто, f. 68'
74–8.	30. VII, 8. VIII, 10. IX, 24. IX 1444.	domino despoto	исто, f. 73, 75', 80', 81, 83
79.	26. X 1444.	illustrissimo domino despoto	исто, f. 88'
80.	4. I 1445.	illustrissimo d. des. Georgio	исто, f. 106'
81.	4. I 1445.	domino despoto Georgio	исто, f. 107
82.	4. II 1445.	domino despotto	исто, f. 115'
83.	6. II 1445.	domino despoto Georgio	исто, f. 116
84.	6. III 1445.	domino despoto Rassie	исто, f. 128
85–6.	23, 29. III 1445.	domino despotto	исто, f. 134, 137
87.	6. IV 1445.	domino despoto Rassie	исто, f. 140'
88.	10. IV 1445.	domino despoto	исто, f. 142
89–90.	24, 26. IV 1445.	domino despoto Rasie	исто, f. 148, 150
91–3.	4. V, 15, 22. VI 1445.	domino despoto	исто, f. 155', 162', 165'
94.	26. VI 1445.	domino despoto Sclavonie	исто, f. 166
95–7.	1, 2, 21. VII 1445.	domino despoto	исто, f. 167, 168, 173
98–9.	6. VIII 1445.	illustrissimo d. des. Georgio	исто, f. 176', 178
100.	13. VIII 1445.	domino despotto	исто, f. 178
101.	19. VIII 1445.	domino despotto Rasie	исто, f. 178'
102.	23. VIII 1445.	domino despotto	исто, f. 180
103.	13. XI 1445.	illustrissimo despoto	исто f. 193
104.	15. XI 1445.	domino despoto	исто, f. 194
105–6.	15, 18. XI 1445.	illustri domino despoto Rassie	исто, f. 194'
107.	26. XI 1445.	illustri d. despoto Servie	исто, f. 196'
108.	2. I 1446.	domino despoto Servie	исто, f. 206, 209'
109.	26. I 1446.	domino despoto	исто, f. 210
110.	7. II 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 214
111.	25. II 1446.	domino despotto Servie	исто, f. 222
112.	22. III 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 228

Табела III – *насūавак* 2

113.	28. III 1446.	domino despoto Raxie	исто, f. 229
114.	28. III 1446.	domino despotto Georgio	исто, f. 230
115–19.	28. III–21. IV 1446.	domino despotto	исто, f. 230', 231, 235', 236', 239'
120.	28. IV 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 248
121.	2. V 1446.	domino despoto Georgio	исто, f. 249
122–3.	2. V 1446.	domino despoto	исто, f. 249', 250
124–5.	3. V 1446.	domino despoto Raxie	исто, f. 250', 25 1
126–8.	4, 6, 21. V 1446.	domino despoto	исто, f. 251', 252, 254
129.	22. VI 1446.	domini despoto	Cons. Rog. 10, f. 8'
130.	2. VII 1446.	illustri domino despoto Georgio	исто, f. 11'
131–2.	2, 20. VIII 1446.	domino despoto	исто, f. 17, 21
133.	6. IX 1446.	domino despoto Servie	исто, f. 26
134.	8. IX 1446.	illustrissimo domino despoto	исто, f. 27
135.	18. IX 1446.	illustrissimo d. despoto Servie	исто, f. 28'
136–7.	19, 26. IX 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 29', 31'
138–40.	1, 10, 19. X 1446.	domino despoto	исто, f. 31', 36', 38'
141–3.	23–27. X 1446.	illustrissimo d. despoto Rassie	исто, f. 40, 42, 42'
144–5.	31. X, 5. XI 1446.	domino despoto	исто, f. 43, 43'
146–7.	12, 15. XI 1446.	domino despoto Raxie	исто, f. 44', 45'
148.	29. XII 1446.	domino despoto	исто, f. 59
149–50.	7. I 1447.	domino despoto Rassie	исто, f. 61, 82
151.	13. III 1447.	despot Raxie	исто, f. 82'
152.	3. IV 1447.	domino despoto Raxie	исто, f. 88'
153.	15. IV 1447.	domino despoto	исто, f. 98
154.	26. VIII 1447.	illustri domino despoto	исто, f. 120
155.	2. IX 1447.	illustri domini despoto Georgi	исто, f. 121
156.	4. X 1447.	domino despoto	исто, f. 125'
157.	29. II 1448.	illustri d. despoto Raxie	исто, f. 162'
158.	25. V 1448.	domino despoto Rassie	исто, f. 192'
159.	18. V 1448.	illustri despoto Rasie	исто, f. 193'
160.	3. VI 1448.	domino despoto	исто, f. 199, 201
161.	3. VII 1448.	domino despoto Rassie	исто, f. 207
162.	3. VII 1448.	domino despoto	исто, f. 207'

Табела III – *насшавак* 3

163.	2. VIII 1448.	domino despoto	Cons. Rog. 11, f. 3
164.	16. VIII 1448.	illustris domino despoto	исто, f. 5
165.	22. I 1449.	domino despoto	исто, f. 35
166.	27. II 1449.	domino despoto	исто, f. 45
167–71.	1, 19. III, 13. VIII, 10. X, 2. XII, 1449.	domino despoto	исто, f. 46', 54, 100', 111', 132'
172.	18. II 1450	illustri domino despoto	исто, f. 156
173–8.	20, 25, 28. II, 5, 6, 9. III 1450.	domino despoto	исто, f. 156', 159, 160, 161, 162, 163'
179–190.	13, 21, 27, 30. III, 28. IV, 23, 26, 30. V, 5, 20. VI, 1, 10. VII 1450.	domino despoto	исто, f. 167, 172, 175, 176', 184, 195', 197, 200, 202, 209, 211', 215
191.	19. VII 1450.	illustri domini despoti	исто, f. 218
192–207.	27, 31. VII, 5. VIII, 1, IX, 21. IX, 1, 6, 8, 10, 19, 20, 22. X, 5, 7. XII 1450, 2. I 1451.	domino despoto	исто, f. 220, 221, 224, 233', 239', 243', 245', 246', 247, 247', 252, 253, 253', 269', 270, 275
208.	5. I 1451.	illustis domino despoto	исто, f. 276
209–214.	9. II, 1. III, 6, 8, 12, 13. IV 1451.	dominus despot	Cons. Rog. 12, f. 12, 20, 48', 49', 54, 55
215.	11. V 1451.	dominus despotum Rassie	исто, f. 65'
216.	22. V 1451.	domino despot	исто, f. 72'
217.	27. V 1451.	illustrissimus dominus despot Rassie	исто, f. 74'
218–222.	10, 12, 15. VI, 8. VII 1451.	domino despoto	исто, f. 77', 78', 79, 80, 98'
223.	8. VII 1451.	illustri d. despoto Rasie	исто, f. 99
224–27.	14, 23, 30. VII, 2. VIII 1451.	domino despoto	исто, f. 103, 108', 112, 113
228.	13.VIII 1451.	illustisstrimo d. despoto	исто, f. 121
229–241.	15, 31. VIII, 1, 14, 17,23, 29. IX, 27, 18. X, 6, 23, 25. XI, 4. XII 1451.	domino despoto	исто, f. 123, 132, 132', 138', 141', 143', 146, 158', 159, 163', 177, 178', 184
242–253.	7, 11, 26, I, 3, 11, 12. II, 3, 19. III, 12, 13, 21. IV 1452.	domino despoto	исто, f. 201, 203', 206', 215, 219', 225', 227', 242, 256, 273, 274', 282'
254–260.	15. VI, 3, 10, 11, 12. VII, 2. VIII 1452.	domino despoto	Cons. Rog. 13, f. 32, 45', 49, 50', 51, 52, 62

Табела III – *насшавак* 4

261.	6. VIII 1452.	illustri domino despoto	исто, f. 64'
262.	30.VIII 1452.	dominus despoto	исто, f. 77'
263.	1. IX 1452.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 79
264.	8. IX 1452.	domino despoto	исто, f. 82
265.	12. IX 1452.	illustri domino despoto	исто, f. 83
266.	19. IX 1452.	domino despoto	исто, f. 84
267–70.	23. IX, 4, 17, 20. X 1452.	domino despoto	исто, f. 85', 90', 97', 99
271.	4. XI 1452.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 106
272.	15. XI 1452.	illustri domino despoto	исто, f. 110'
273.	21. XI 1452.	domino despoto	исто, f. 113
274–80.	20.II, 5. III, 7, 29. IV, 4. V, 13. VI, 6. VII, 1453.	domino despoto	исто, f. 156', 160', 176', 185', 189, 204, 211
281.	11. VII 1453.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 214'
282–84.	18, 26. VII, 18. VIII 1453.	domino despoto	исто, f. 215', 219, 228'
285.	20. VIII 1453.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 229
286.	3. IX 1453.	domino despoto	исто, f. 233'
287.	3. IX 1453.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 233'
288.	8. IX 1453.	domino despoto	исто, f. 235'
289.	22. IX 1453.	illustri domino despoto	исто, f. 239
290.	6. X 1453.	domino despoto	исто, f. 245'
291.	10. X 1453.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 246
292.	17. XI 1453.	domino despoto	исто, f. 259
293.	8. I 1454.	illustri domino despoto Servie	Cons. Rog. 14, f. 4'
294.	31. I 1454.	domino despoto	исто, f. 14
295.	4. III 1454.	illustri domino despoto	исто, f. 28'
296.	31. V 1454.	domino despoto Rassie	исто, f. 64'
297.	20. VI 1454.	illustri domino despoto	исто, f. 68
298.	27. X 1454.	illustri domino despoto	исто, f. 95'
299.	27. XII 1454.	domino despoto	исто, f. 116
300.	28. XII 1454.	illustrem dominum despotum	исто, f. 117'
301.	2. IV 1455.	illustrem dominum despotum	исто, f. 148
302–7.	20. VIII, 1, 23, 29, X, 28, 29. XI 1455.	domino despoto	исто, f. 199, 214, 221, 232, 233', 234
308.	13. II 1456.	dominus despot et domina despotiza	исто, f. 258'

Табела IV – ТИТУЛА ДЕСПОТА ЂУРЂА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII MAIORIS

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	30. VIII 1427.	domino Georgio Volcovich	Cons. Maius 3, f. 177
2.	26. VI 1428.	domino Georgio Volcovich	исто, f. 215
3.	29. I 1429.	domino Georgio	Cons. Maius 4, f. 18'
4.	29 IV 1429.	domino Georgio Volcovich	исто, f. 32
5.	18. II 1430.	domino Georgio *despoth*	исто, f. 79
6–7.	8. IV, 28. VI 1430.	domino despoto Georgio	исто, f. 85. 113
8.	31. VII 1431.	despoto Georgio	исто, f. 147'
9.	30. III 1433.	d. despoto Georgio, despoto Sclavonie	исто, f. 268
10.	21. IV 1433.	despotus Georgius	исто, f. 272
11.	21. IV 1433.	domino despoto	исто, f. 272'
12.	24. IV 1433.	dominus despoto Georgio	исто, f. 295
13–14.	20. II, 30. V 1435.	dominus despoth Sclavonie	Sons. Maius 5, f. 24', 37'
15.	22. VI 1440.	domino despoth Rassie (Servie)	Cons. Maius 6, f. 37'
16.	27. VI 1440.	dominus despoth Sclavonie	исто, f. 39'
17.	26. VII 1440.	domino despoto et illusrissima domina uxore sue	исто, f. 41'
18.	26. VII 144o.	magnifco d. Georgio, despoto Sclavonie	исто, f. 42
19.	12. X 1440.	illustri domino despotto Rascie	исто, f. 55
20.	7. III 1441.	domino Georgio, despotus	исто, f. 87'
21.	7. IV 1441.	magnifico domino despoto	исто, f. 96'
22.	13. IV 1441.	illustris domino despoto	исто, f. 96'
23.	20. IV 1441.	magnifico domino despoto	исто, f. 97'
24–5.	20. IV, 4. VII 1441.	domino despoto	исто, f. 97', 119'
26.	12. VII 1441.	magnifico domino despoto	исто, f. 120'
27.	15. VII 1441.	dominus despoth	исто, f. 121
28.	11. IX 1444.	dominus despoth	Cons. Maius 7, f. 200
29.	7. IV 1445.	domino despotto Rasie	исто, f. 260'

Табела IV – *насūавак*

30–1.	5. 7. V 1445.	domino despoto Rassie	исто, f. 268', 270
32.	22. VI 1445.	domino despotto	Cons. Maius 8, f. 4'
33.	6. V 1450.	domino despotto	Cons. Maius 9, f. 1 14
34.	15. V 1451.	domino despoto Rassie	исто, f. 192
35.	12. VII 1453.	dominus despotus Servie	Cons. Maius 10, f. 22
36.	6. VIII 1454.	signor despoth	исто, f. 113'
37.	28. X 1454.	illustrissimus et magnificus dominus despotus	исто, f. 129

Табела V – ТИТУЛА ДЕСПОТА ЂУРЂА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII MINORIS

Р. бр.	**ДАТУМ**	**ИНТИТУЛАЦИЈА**	**СИГНАТУРА**
1.	16. III 1430.	domino Georgio, *dispoth* Sclavonie	Cons. Minus 5, f. 24
2.	5. VIII 1430.	domino despoth Sclavonie	исто, f. 52
3.	26. VIII 1430.	domino despoth Georgio	исто, f. 56
4.	27. XII 1430.	despoto Georgio	исто, f. 80
5.	7. V 1433.	dominus despoth Sclavonie	Cons. Minus 6, f. 40'
6.	12. V 1433.	despoth	исто, f. 41'
7.	4. VI 1433.	dispoth Sclavonie	исто, f. 48
8.	7. VI 1433.	dominus despoth et dispotissa	исто, f. 49
9.	27. VII 1433.	dominus despoth	исто, f. 60
10.	10. VIII 1433.	despoth Georgio	исто, f. 63'
11.	26. IX 1433.	domino despoto Georgio	исто, f. 71
12–16.	24. XII 1433–14. VI 1435.	dominus despoth	исто, f. 92, 147, 164, 228,255'
17–18.	20, 23. VI 1435.	domino despoto Georgio	исто, f. 257, 258
19.	28. VI 1435.	dispot Sclavonie	исто, f. 259'
20.	11. VII 1435.	dominus dispot Georgius	исто, f. 262'
21.	19. IX 1435.	dispoth	исто, f. 280
22.	5. XII 1435.	dispoth	Cons. Minus 7, f. 1

Табела V – *наставак* 1

23.	5. I 1436.	domino dispot	исто, f. 12
24–5.	10, 28. XII 1436.	dispoto	исто, f. 40, 104
26–9.	27. V–15. IX 1438.	dominus despoth	исто, f. 221, 221', 234', 252
30.	26. I 1439.	dominus dispot	Cons. Minus 8, f. 23a'
31.	18. VI 1440.	dominus despotus Georgius Rascie	исто, f. 169
32.	20. VI 1440.	domino dispoto Rascie	исто, f. 169
33.	21. VI 1440.	domino dispoto Servie	исто, f. 169'
34.	23. VI 1440.	domino dispoto	исто, f. 171
35.	27. VI 1440.	domino dispoto Sclavonie	исто, f. 171'
36–40.	28. VI 1440– 23. VII 1440.	domino dispoto	исто, f. 171', 173, 177, 177', 178
41.	27. VII 1440.	magnifico domino despoto	исто, f. 178'
42.	28. VII 1440.	domino dispot	исто, f. 178'
43.	28. VII 1440.	domino Georgio despoto	исто, f. 179
44.	30. VII 1440.	domino despoto	исто, f. 180
45–7.	1, 2. VIII 1440.	illustri domino despoto	исто, f. 180, 180', 181
48.	4. VIII 1440.	dominus despotus	исто, f. 181'
49.	4. I 1441.	magnifico domino despoto	исто, f. 225
50–8.	5. III, 20. VI 1441.	domino despoto	исто, f. 239', 244', 245, 246, 252, 259', 263
59.	3. VII 1441.	magnifico domino despoto	Cons. Minus 9, f. 3
60–5.	15–22. VII 1441.	domino despoto	исто, f. 5', 6, 6', 8
66.	24. VII 1441.	magnifico domino despoto Georgio	исто, f. 8'
67.	11. IX 1441.	domino despoto	исто, f. 21'
68.	5. XII 1443.	domino despoto	исто, f. 217'
69–71.	6. V 8. VII 1444.	domino despoto	Cons. Min. 10, f. 35, 43', 50'
72.	4. VIII 1444.	domino despoto Georgio	исто, f. 57
73–4.	4. II, 6. IV 1445.	domino despoto	исто, f. 102, 119
75.	18. V 1445.	domino despoto Rassie	исто, f. 129
76–7.	25, 26. V 1445.	domino despoto	исто, f. 131, 132
78–90.	29. V, 1, 7. VI 1445.	domino dispoto Rassie	исто, f. 134', 137
91.	7. VIII 1445.	illustri domino despot Servie	исто, f. 153
92.	11. VIII 1445.	domino despoto Rassie	исто, f. 154

Табела V – *насшавак* 2

93.	23. VIII 1445.	domino despoto Georgio	исто, f. 157
94–5.	16, 18. XI 1445.	illustri domino despoto Rassie	исто, f. 179', 180
96.	2. XII 1445.	illustri domino despoto Servie	исто, f. 184'
97.	26. I 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 209
98–100.	5. IV, 2. V 1446.	domino despoto	исто, f. 229', 231, 237
101–3.	22. VI, 3, 6. VII 1446.	domino despoto	Cons. Min. 11, f. 10, 23, 28'
104–5.	19, 21. IX 1446.	domino despoto Rassie	исто, f. 38', 39
106–7.	24. IX, 2. X 1446.	domino despoto	исто, f. 40, 42
108.	15. XI 1446.	domino despoto Georgio Rassie	исто, f. 54'
109.	10. XII 1446.	despot Servie	исто, f. 60
110.	10. III 1447.	domino despoto	исто, f. 81'
111.	3. IV 1447.	domino despoto Rassie	исто, f. 87'
112.	11. V 1447.	domino despoto	исто, f. 94'
113–16.	6. III–28. XI 1450, 6. IV 1451.	domino dispoto	Cons. Min. 12, f. 146, 165,207,235'
117.	27. V 1451.	illustri domino despoto Rassie	исто, f. 247'
118.	8. VI 1451	domino despoto	исто, f. 249'
119.	10. VI 1451.	domino despoto	исто, f. 250
120.	9. VIII 1451.	domino despoto	Cons. Min. 13, f. 6
121.	22. XI 1451.	domino despoto	исто, f. 30
122.	26. I 1452.	domino despoto	исто, f. 44
123–5.	1. VII, 19. IX, 15. XI 1452.	domino despoto	исто, f. 72, 82, 93
126–9.	7. VII, 18. VIII, 1. IX, 6. X 1453.	domino despoto	исто, f. 137, 143, 148, 155
130.	1. X 1454.	domino despoto	исто, f. 228
131.	24. X 1455.	domino despoto	Cons. Min. 14, f. 54
132.	25. XI 1456.	domino despoto	исто, f. 128'

Табела VI – ТИТУЛА ДЕСПОТА ЂУРЂА У СЕРИЈИ
LETTERE DI LEVANTE

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	18. VI 1430.	dispotho Zorzi	Lett. di Lev. 10 f. 159'
2.	30. VIII 1430.	signor dispoth	исто, f. 203
3.	30. VIII 1430.	magnifico dispoth	исто, f. 203'
4.	20. XII 1430.	domino despoto Sclavonie	Lett. di Lev. 11 f. 12'
5.	12. VII, 12. IX 1432.	signor dispoth	исто, f. 101, 111'
6.	15. VI 1433.	illustri signor dispoth Zorzi de Schiavonia	исто, f. 148'
7.	15. VI 1433.	illustre et excelso signor dispoth	исто, f. 148'
8.	15. VI 1433.	signor dispoth Zorzi	исто, f. 149
9.	31. VII 1433.	signor dispoth Zorzi	исто, f. 156'
10.	25. VIII 1433.	signor dispoth Zorzi	исто, f. 159
11.	27. VIII 1433.	domino despoto Georgio	исто, f. 160
12.	28. VIII 1433.	signor dispot Zorzi	исто, f. 160'
13.	28. VIII 1433.	illustri et excelso signor despoth	исто, f. 160'
14.	25. IX 1433.	signor despoth	исто, f. 161
15.	27. IX 1433.	signor despoth	исто, f. 162
16.	1. X 1433.	signor dispoth Zorzi	исто, f. 165
17.	5. X 1433.	illustri signor despoth Zorzi	исто, f. 168'
18.	21. II 1435.	signor dispoth	исто, f. 219, 220
19.	27. II 1435.	signor dispoth	исто, f. 221'
20.	27. II 1435.	magnifico et excelso signore (despoto)!	исто, f. 222
21.	24. III 1435.	domino despot Sclavonie	исто, f. 226
22.	7. VIII 1435.	domino despoto Sclavonie	исто, f. 262
23.	28. VIII 1435.	signor despoth	исто, f. 266
24–5.	23, 24. IX 1435.	signor despoth	исто, f. 270', 271'
26.	25. X 1435.	manifico signor despoth	исто, f. 273, 273'
27.	9. X 1435.	signor dispoth	исто, f. 279' at ergo
28.	20. XII 1435.	signor dispoth	Lett. di Lev. 12 f. 4
29.	25. I 1436.	signor dispoth di Sclavonia	исто, f. 6, 6'
30.	28. II 1436.	signor dispoth	исто, f. 12'
31.	6. III 1436.	signor dispoth Zorzi	исто, f. 17
32.	15. IV 1436.	prefato signor despot; magnifico signore!	исто, f. 21', 22

Табела VI – *насшавак*

33.	15. II 1437.	signor despoth	исто, f. 57'
34.	16. XI 1440.	illustre signor dispotto de Rassia	исто, f. 206
35.	11. III 1445.	illustri signor despotto	Lett. di Lev. 13 f. 168
36.	28. XII 1445.	signor despotto	исто, f. 188'
37.	11. I 1447.	illustri signor Zorzi despotto de Rassia	исто, f. 220
38.	14 1 1447.	illustri signor despoto di Raxia	исто, f. 232'
39.	5. I 1448.	signor despotto	исто, f. 248
40.	19. VI 1448.	illustri signor despoto di Rasia	исто, f. 261a'
41.	15. X 1448.	illustro signor despoto	исто, f. 272
42.	28. I 1449.	illustro signor despotto	Lett. di Lev. 14 f. 7'
43	12. III 1449.	illustro signor despotto	исто, f. 10
44.	21. 1V 1449.	illustro signor despotto	исто, f. 10'
45.	12. V 1449.	illustro signor despotto	исто, f. 15'
46.	1. VI 1450.	illustro signor despotto	исто, f. 34'
47.	19. VI 1450.	illustro signor despoto	исто, f. 37
48.	8. IV 1451.	illustro signor despotto	исто, f. 70
49.	13. IV 1451.	signor despot	исто, f. 71a'
50.	24. V 1451.	illustri signor despot	исто f. 81'
51.	20. VIII 1453.	s. d. signor despot	исто, f. 129a'
52.	2. XI 1454.	illustri signor despot	исто, ф. 157

Табела VII – ТИТУЛА ДЕСПОТА ЂУРЂА У СЕРИЈИ LAMENTA DE FORIS

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	10. II 1429.	domino Georgio Volchi, magnifici domini ducatum Rassie et Albanie	Lam. de foris 8, f. 157
2.	21. VII 1434.	domino despot Georgio Sclavonie	Lam. de foris 10 f. 204
3.	26. III 1436.	signor despotto	Lam. de foris 11 f. 75'
4.	6. V 1436.	domino despoto	исто, f. 109
5.	8. I 1440.	domino despoto	Lam. de foris 13 f. 181'
6.	14. IV 1440.	domino despoto	исто, f. 196
7.	9. VII 1440.	domino despoto	исто, f. 269
8.	28. VI 1441.	domino despoto	Lam. de foris 14 f. 254'

Десйой Лазар Бранковић

После смрти деспота Ђурђа Бранковића, 24. децембра 1456, на српски престо ступио је његов најмлађи син, деспот Лазар. Као што је познато, његова старија браћа Гргур и Стефан нису могли наследити престо јер их је још 1441. сурово ослепео султан Мурат II. То је свакако био пресудни разлог да најмлађи син буде одређен за наследника престола. Међутим, његово ступање на престо смањене и између Турске и Угарске укљештене Србије није повезано са деспотском титулом коју је он добио десет година раније. Наиме, већ у другој половини 1446. завршени су преговори о склапању брака између Лазара и Јелене, ћерке морејског деспота Томе Палеолога, и синовицом двојице последњих византијских царева Јована VIII и Константина XI Палеолога. У пратњи српских посланика млада је из Кларенце преко Дубровника стигла у Србију у децембру исте године, када је и прослављена свадба.[199] У византијском посланству био је изасланик цара Јована VIII Палеолога, Георгије Филантропин, онај исти који је крунисао и његовог оца, који је новог зета царске породице крунисао деспотским венцем.[200] Наши летописи такође повезују та два догађаја, јер кажу: *ожени се десйой Лазар... и венчаше ға часним венцем десйойсйва.*[201] Као и у случају деспота Ђурђа, оваквим крунисањем преко изасланика, поново је начињен преседан, али очигледно да је пракса утицала и на измену устаљених византијских норми и церемонијала. Већ је створена нова традиција у односима Србије и Византије прве половине XV века по којој је српским владарима од Стефана Лазаревића додељивана деспотска титула чак и кад нису били ожењени непосредним рођакама царске породице. Циљ је био да се створи државно-правни однос, који су српски деспоти прихватали, по коме су они стављани у потчињени, нижи ранг у односу на византијског цара.

Неки наши извори помињу Лазара Бранковића с титулом деспота пре ступања на престо. Поред већ поменутих летописа који тај догађај и временски тачно одређују, Лазар се као деспот помиње и у неколико записа. На рукопису *Шесйодневника* Јована Златоустог постоји запис из 1447. из кога се види да је наредио да се препише та

---

[199] В. Ћоровић, *Женидба десйоша Лазара*, Глас САН 156 (1933), 145–157; Ј. Тадић, *Промей йуйника у сйаром Дубровнику*, 89–94; Б. Недељковић, *Дубровник у свайовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ у Београду 8–2 (1964) 479–523.

[200] Б. Ферјанчић, *Десйойи*, 191–2; исти. *Визанйинци у Србији*, 206–207.

[201] Сви летописи овај догађај стављају у другу половину 1446. и бележе преко младе; *доведоше ғосйођу Јелену од Мурије Лазару*. Један од млађих летописа, Подгорички, погрешно доноси да је Лазар тада добио титулу краља. Љ. Стојановић, *Родослови и лейойиси*, 235.

књига *в Христа Бога благоверни господин Србљем десйош Лазар.*[202] Постоје још два записа из 1450. и један натпис из 1452, у којима се, поред деспота Ђурђа и синова Гргура и Стефана, помиње и најмлађи Лазар, с титулом деспота.[203]

Угарски документи из тог периода (1446–56), који помињу и Лазара, а има их неколико, не дају му никакву титулу.[204] То показује да је угарска канцеларија имала погрешне и нетачне представе о деспотској титули српских владара у овом периоду јер тек после Ђурђеве смрти имамо у угарским изворима први помен Лазара као деспота. Тако се у документу од 3. фебруара 1457, када се на угарском двору сазнало за Ђурђеву смрт, каже да га је наследио *signor Lazaro, novo despoto de Servia.*[205] Према томе, јасно је да се, као и у претходним случајевима, титула деспота Лазара Бранковића везивала за његову владавину Србијом. Зато је, по њима, он могао бити деспот Србије тек преузимањем власти после очеве смрти.[206]

За разлику од Мађара, Дубровчани су много боље познавали прилике у Србији, њихову суштину и значење јер је од тога умногоме зависило њихово уносно пословање у њој. Они су помно регистровали и много мање промене и догађаје који су им били од интереса, па је просто немогуће да нису знали, или да су игнорисали деспотску титулу Лазара Бранковића. Међутим, чињеница је да се у сачуваним архивским књигама он готово и не помиње баш у овом периоду (1446–56) из простог разлога што Дубровчани нису имали потребе да са њим комуницирају јер су све послове обављали са његовим оцем, деспотом Ђурђем, са којим су имали добре, пријатељске односе. Чак и када се помиње, у неколико наврата, помиње се најчешће без деспотске титуле, уз оца, деспота Ђурђа.[207] Интересантно је да пре добијања деспотске титуле дубровачки извори бележе кнежевску титулу Лазара Бранковића.[208] Исто је тако занимљиво да Дубровчани, иако су сигурно знали за додељивање деспотске титуле, јер су активно учествовали у довођењу младе у Србију и у самој свадбеној

---

202 Љ. Стојановић, *Зайиси и найиси* I, 90, бр. 285.

203 Записи су на четворојеванђељу из Хиландара, а натпис над вратима цркве у Пећинама: Љ. Стојановић, *Зайиси и найиси* I, 91–2, бр. 291; 93, бр. 299; IV, 29, бр. 6143.

204 Thallóczy-Áldásy, *Codex diplomaticus* II, 159–162, 162–164, 197–199.

205 Исто, 223.

206 Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 192.

207 *... despoto Georgio ... et signor Lazaro suo fiol: Lett. di Levante* 13, f. 220, 11. I 1447; *signor Lazaro: Lett. di Levante* 13, f. 232', 14. III 1447; *filii domini despoti: Acta Cons. Rog.* 12. f. 159, 18. X 1451; f. 184, 4. XII 1451.

208 *Comitis Lazari, filii illustrissimi domini despoti Georgii: Acta Sons. Rog.* 10 f. 42, 22. X 1446.

свечаности, ту исту титулу у својим актима помињу тек неколико месеци пре очеве смрти. Очигледно су знали да је стари деспот Ђурађ болестан и да је близу свог краја, па је зато сада требало помињати титулу његовог наследника. Тако се деспотска титула Лазара Бранковића први пут помиње, у нама доступним дуборвачким изворима, тек у априлу 1456. године.[209] Наравно, после очеве смрти и ступања на престо редовно се употребљава његова деспотска титула. Међутим, због краткоће Лазареве владавине и због опадања интересовања Дубровника за смањену и сталним турским ратовима за њих опасну Србију, приметан је далеко мањи број помена деспота Лазара у дубровачким документима. И формула употребљена у њима се устаљује у две варијанте. Чешћа је краћа, једноставнија: *despoto Lazaro*, а ређа нешто дужа: *illustri domino despoto Lazaro* (види табелу).

Из времена врло кратке владе деспота Лазара сачувано је само неколико његових исправа, занимљивих за нас због титуле коју он сам за себе употребљава. У повељи свом ризничару Радославу од 4. децембра 1457, којом му поклања нова имања и одређује ко ће га наследити ако умре или се замонаши, интитулација деспота Лазара гласи: *Милостију Божјеју господин Србљем деспот Лазар.* Потпуно је исти његов потпис на крају ове повеље.[210] Сачувана су и три његова потврдна акта о последњим примљеним деловима очеве оставе из Дубровника. У две признанице (од 12. августа и 14. децембра 1457) интитулација је иста, а и подударна с поменутом повељом ризничару Радославу. На првој је сачуван и велики печат, који такође има исти натпис: *Милостију Божјеју господин Србљем деспот Лазар*, док је са друге вероватно истоветни печат отргнут.[211] Треће писмо од 22. децембра 1457. којим потврђује да је послао признаницу о коначном ликвидирању оставе и у коме шаље још нека обавештења о Турцима има једноставну интитулацију *от деспота Лазара* и нешто другачији натпис на утиснутом печату: *господин деспот Лазар.*[212] Ако све ове интитулације и потписе деспота Лазара упоредимо с праксом из времена деспота Стефана и Ђурђа, видећемо да се тежи краћим формулама које су се у ствари развиле из потписа са повеља Стефана и Ђурђа и формула са Стефанових разрешеница (упореди одговарјуће табеле).

---

[209] *Acta Cons. Rog.* 14, f. 285', 15. IV 1456: *despoto Lazaro; vol.* 15, f. 73, 30. XI 1456; *domino despoto Georgio et domino despoto Lazaro.*

[210] M. Lascaris, *Actes de Vatopedi*, 20–21.

[211] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I-2, 156–7, 159.

[212] Исто, 160–161. Разлика је нормална јер се ради о писму на коме је и печат, не висећи, већ воштани, мањи и утиснут на хартију, па је разумљиво и натпис на њему краћи.

Од савремених византијских историчара само Сфранцес на два места помиње Лазара Бранковића с титулом деспота. Критовул и Халкокондил такође га помињу, али без икакве титуле.[213] Имамо још једно писмо миланског војводе Франческа Сфорце од 11. јуна 1459, дакле више од годину дана после Лазареве смрти, у коме босанском краљу Стефану Томашу честита брак између његовог сина и ћерке деспота Лазара кога титулише: *illustris princeps dominus Lazarus, despotus Rascie.*[214]

Табела VI – ТИТУЛА ДЕСПОТА ЛАЗАРА У СЕРИЈИ ACTA CONSILII ROGATORUM

Р. бр.	ДАТУМ	ИНТИТУЛАЦИЈА	СИГНАТУРА
1.	15. VI 1456.	despoto Lazaro	Cons. Rog. 14 f. 285'
2.	29. X 1456.	domino despoto Lazaro	Cons. Rog. 15 f. 63'
3.	30. XI 1456.	domino despoto Lazaro	исто, f. 73.
4.	15. I 1457.	despoto Lazaro	исто f. 85
5.	16. XII 1456.	despotiza Elena et despoto Lazaro	исто, f. 100
6.	12. III 1457.	despoto Lazaro et despotiza Helena	исто, f. 106'
7.	2. IV 1457.	domino despoto Lazaro et despotiza Helena	исто, f. 113'
8.	12. IX 1457.	domino nostro despoto Lazaro	исто, f. 148a
9.	17. IX 1457.	Illustri domino despoto Lazaro	исто, f. 149a'
10.	22. IX 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 153a
11.	26. IX 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 156a
12.	27. IX 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 157
13.	12. X 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 160
14.	22. XI 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 177
15.	23. XI 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 177
16.	25. XI 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 179'

[213] Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 193.
[214] Исто.

ДЕСПОТ ЛАЗАР У СЕРИЈИ ACTA CONSILII MINORIS

1.	17. IX 1457.	despoto Lazaro et Stefano eius fratri	Cons. Minus 14, f. 161'
2.	12. XI 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 173'
3.	23. XI 1457.	despoto Lazaro	исто, f. 177'

Последњи Бранковићи

Прераном смрћу деспота Лазара, 20. јануара 1458. нестаје с историјске позорнице последњи српски владар који је деспотску титулу добио од Византије, из чијег система и потиче. Византијско царство је престало да постоји падом Цариграда 1453, од када више нема ни византијског цара, који је једини по њиховој идеологији имао право да додељује знаке деспотског достојанства. Међутим, у кратком раздобљу, до пада српске државе, деспотска титула се и даље додељује владару, а исто тако и касније, после пада српске државе, члановима породице Бранковић и Бериславић у Угарској. Међутим, сада је она другог порекла јер је додељује угарски краљ.

После Лазареве смрти у Србији настају компликоване и тешке унутрашње прилике, које су још и појачане сталном турском експанзијом. У самом Смедереву формира се проугарска и протурска странка које се међусобно боре за превласт. Пошто Лазар није имао мушке деце, постављено је питање наследника престола. Због тога је почетком фебруара 1458. формирано намесништво које су чинили велики челник Михаило Анђеловић, Лазарева удовица Јелена и његов слепи брат Стефан. Анђеловић је био главна личност намесништва. Наши летописи бележе да је он примио *начелство српско*, а тек затим се наводи да су уз њега владали деспотица Јелена и Стефан.[215] Он је био на челу оне струје у Смедереву која је сматрала да се треба ослањати на Турску и уживао је њихову подршку. Да је ова струја у почетку имала превагу показује и то што ће грађани Смедерева у тренуцима метежа и нереда Анђеловића извикати за деспота.[216] Овај податак је за нас занимљив јер се из њега види да је после нестанка Византије део српске властеле и утицајног слоја сматрао да могу сами своје владаре проглашавати деспотима. Међутим, ова-

215 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 242.

216 То се види из извештаја млетачког посланика у Будиму својој влади од 24. IV 1458. где каже, описујући догађаје у Смедереву, да га је народ *vegnia chiamato in desposto*; В. Макушев, *Историјски споменици* II, 218–219; С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 155; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 194; Исти, *Византинци у Србији*, 209.

кво схватање које негира легалитет није превладало. Када је Михаило Анђеловић у марту 1458. пустио један турски одред у Смедерево ради осигурања директне турске потпоре, дошло је до бурног реаговања становништва које је Турке побило, а њега заробило. Тиме је проугарска струја однела победу, а на власт су дошли Лазарева удовица Јелена и слепи Стефан Бранковић.

Насилно уклањање Михаила Анђеловића (31. марта 1458) и кратка владавина Стефана Бранковића за нас је интересантна са становишта титуле коју је за то време носио последњи Бранковић на српском престолу, као и од кога ју је добио. Чињеница је да се он у више извора помиње као деспот. У нашим родословима и летописима он се скоро подједнако помиње са деспотском титулом, али и без икакве титуле.[217] Међутим, у житију његовог сина, архиепископа Максима, каже се да је после смрти Лазара Бранковића *Сūефан же ūримљеū десūоūсūва сан.*[218] У повељи босанског краља Стефана Томаша од 14. октобра 1458, којом српском логотету Стефану Ратковићу потврђује неке поседе, помиње се *браū ми ī̄осūодин десūоū Сūефан.*[219] Исто тако, и неки каснији извори говоре да је Стефан имао деспотску титулу. После збацивања с власти од стране Стефана Томашевића (21. марта 1459), који је *ūримио начелсūво срūско*, и одмах затим се оженио Лазаревом ћерком (1. априла), Стефан је протеран из Србије (8. априла).[220] Тиме је мушка лоза Бранковића престала да влада Србијом. Међутим, и у неким изворима насталим у периоду његовог изгнанства, он се помиње са деспотском титулом. У извештају моденског епископа из 1462. и писму Ђурђа Кастриота Скендербега миланском војводи Франческу Сфорци, он се недвосмислено назива деспотом.[221]

Значајно је, такође, да се у два своја писма из тог периода и Стефан сам назива деспотом. У писму истом миланском војводи од 17. фебруара 1466. он се потписује: *Stefanus, filius olim illustris Georgi, Servie despotus.*[222] Пред крај живота, болестан и у оскудици, он 1. октобра

[217] Љ. Стојановић, *Родослови и леūоūиси,* 55, 101, 119, 232, 242, 251, 255, 261, 295–298 (с титулом деспота); стр. 42–3, 58, 201, 204, 227, 236, 242–4, 251, 254, 258, 291, 295 (без икакве титуле).

[218] Гласник СУД 11 (1859), 126. Види и С. Новаковић, *Последњи Бранковићи,* 160; Б. Ферјанчић, *Десūоūи,* 194.

[219] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 481; С. Новаковић, *Последњи Бранковићи,* 138; Б. Ферјанчић, *Десūоūи,* 194–5.

[220] Љ. Стојановић, *Родослови и леūоūиси,* 244; *Исūорија срūскоī̄ народа* II, 310 (М. Спремић).

[221] Његова титула, наведена у Скендербеговом писму, гласи: *illustris Stefanus despotus, filius olim incliyti Georgii, Servie despoti*: Б. Ферјанчић, *Десūоūи,* 195.

[222] Б. Ферјанчић, *Десūоūи,* 195.

1476. препоручује Дубровчанима своју породицу да је приме после његове смрти. На крају писма се потписао: *Ја, господин десйот Сйефан.*[223] У два документа настала после његове смрти такође се назива деспотом. То је повеља угарског краља Матије Коривина из 1486. и повеља Стефановог сина, деспота Јована Бранковића из 1496. манастиру Крушедолу.[224]

Сви наведени савремени изворни подаци сигурно указују на то да је слепи Стефан Бранковић носио деспотску титулу. У томе су сагласни сви наши истраживачи.[225] Међутим, сем Јована Радонића и Божидара Ферјанчића, нико од њих се није упуштао у то када је, прецизније, Стефан добио ту титулу и, што је такође важно, од кога. Радонић је сматрао да му је титула додељена 1458. када је преговарао са Угрима о предаји Смедерева у замену за поседе у Угарској.[226] Међутим, Божидар Ферјанчић прецизније утврђује да се то морало догодити током априла или почетком маја исте године.[227] Што се тиче порекла његове деспотске титуле, Радонић мисли да је слепог Стефана за деспота миропомазала српска црква на челу са партијархом Арсенијем јер више није било византијског цара да то учини.[228] Божидар Ферјанчић томе додаје да је потпуно иста могућност да је Стефан титулу добио од угарског краља.[229] Ова могућност је исто тако реална будући да је он заједно са снахом Јеленом био на челу проугарске струје, а и с обзиром на каснију праксу. И прва могућност је реална јер су такве идеје постојале, што се види из већ поменуте вести да је туркофилска струја намеравала да Михаила Анђеловића прогласи за деспота извикивањем на улици. Али, сама побуна против таквог нелегалног чина и свргавање Анђеловића, чини нам се, даје превагу другој могућности. У сваком случају, из самих извора се ова дилема не може потпуно поуздано разрешити.

---

223 F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 518

224 Овом повељом краљ Матија додељује деспотску титулу и посед Беркасово Стефановим синовима Ђурђу и Јовану Бранковићу и каже да су *filiorum scilicet illustris quondam Stephani similiter despoti Rascie*. С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 192; Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 195. У поменутој повеља Крушедолу деспот Јован каже за Стефана: *отац мој, благочестиви Стефан десйот*: F. Miklosich, *Mon. Serbica*, 514.

225 С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 155–7; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 386, 407–8; Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 194–6; *Историја срйског народа* II, 306 (М. Спремић).

226 Ј. Радонић, *Сйоразум у Тати*, 224–5.

227 Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 195–6.

228 Ј. Радонић, *Наши десйоти*, 14.

229 Б. Ферјанчић, *Десйоти*, 196. У *Историји срйског народа* II, 306 (М. Спремић) аутор о томе не каже ништа, већ само констатује да је Стефан *био йризнат за десйота* после свргавања М. Анђеловића.

Сшефан Томашевић

До коначног пада Смедерева (20. јуна 1459), непуна три месеца, још један владар носиће деспотску титулу, добијену од угарског краља. Био је то босански престолонаследник Стефан Томашевић.

Као што смо видели, он је 21. марта 1459. стигао у Смедерево и 1. априла се већ венчао са ћерком деспота Лазара Бранковића и преузео власт у Србији. Била је то последица реализације планова да се удруживањем снага овим браком, уз помоћ Запада, појача одбрана од даље турске експанзије. Због тога је Стефан Томашевић пре доласка у Смедерево хтео да осигура помоћ и подршку Угарске. Он се крајем 1458. појавио на заседању угарског сабора где је од краља Матије Корвина добио сагласност за преузимање власти у Србији и где су му обећани сви поседи које су раније у Угарској имали Бранковићи. Последица тих договора је свакако и додељивање деспотске титуле Стефану Томашевићу после преузимања власти у Србији.

Није сачуван податак када се то тачно догодило, али је сигурно да се у једном документу из маја 1459. он помиње са деспотском титулом. Реч је о писму краља Стефана Томаша миланском војводи Франческу Сфорци од 1. маја те године, где се за Стефана Томашевића каже да је *despotusque factus est per Serenissimum Principem Dominum Regem Hungariae.*[230]

Ово је дакле први директни податак да је угарски краљ доделио знаке деспотског достојанства једном српском владару. У другој половини XV и првој половини XVI века та пракса је постала уобичајена. Бројни чланови породица Бранковића и Бериславића у јужној Угарској који поседују бивша имања српских деспота добијају од угарског краља деспотске титуле. Матија Корвин и потоњи угарски краљеви су вероватно сматрали да падом византијског царства они сада имају право да као сизерени додељују деспотске титуле српским владарима, а касније и истакнутим великашима.[231] Све то чињено је у

---

[230] Б. Ферјанчић, *Десйоши*, 197; *Исшорија срйскоī народа* II, 310 (М. Спремић). Наши летописи не помињу Стефана Томашевића као деспота, већ само као кнеза: Љ. Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 244. На основу тога Н. Радојчић је сматрао да Стефан титулу није ни добио: Н. Радојчић, *Срйски државни сабори*, 233. Међутим, за такав закључак нема основа јер летописи и иначе доносе врло штуре податке о Стефану Томашевићу. Помињу га само двапут – да је преузео српски престо и да се оженио Лазаревом ћерком. Дакле, оба пута га помињу пре вероватног добијања деспотске титуле. Осим тога, српски летописци, али и сами Срби, имају негативан став према њему јер га повезују с нечасним, *од злочесших неверника* тј. католика, изгнанством деспота Стефана: види *Родослови и лешойиси*, 244; *Исшорија срйскоī народа* II, 312 (М. Спремић).

[231] J. Радонић, *Сйоразум у Таши*, 226.

жељи да се што боље организује српски живаљ у јужној Угарској, за што успешнију одбрану јужних граница од турске опасности. Први у том низу српских деспота у јужној Угарској је Вук, ванбрачни син слепог Гргура Бранковића, који је ту титулу добио од Матије Корвина највероватније 1471. године. Њихова даља судбина није више предмет интересовања овог рада.[232]

Савладарство

На крају, потребно је вратити се још једној значајној компоненти владарске идеологије, питању савладарства у време Лазаревића и Бранковића. Ову важну установу већ смо додирнули у сумарном прегледу владарске идеологије Немањића, као и у Византији, онолико колико је она утицала на наше прилике. Међутим, ова установа у нешто измењеном и прилагођеном облику наставља да се примењује и у периоду Деспотовине. Да ли је и у овоме, као и у другим сегментима државне идеологије и праксе, преовладала жеља за континуитетом и угледањем на Немањиће, или је то била последица конкретних околности и потреба? Сигурно је да је традиција у развоју ове установе у периоду Немањића имала пресудан утицај, али и да су конкретне државне и животне околности утицале да се ова установа прилагоди измењеним приликама прве половине XV века.

Елементи савладарства нису у нашој историографији били довољно запажени, све док овом проблему Милош Благојевић није недавно посветио један посебан рад.[233] Неку врсту савладарства он види већ у статусу кнегиње Милице у првим годинама после Косовске битке, када је вођење државних послова она преузела због малолетности својих синова. Старији Стефан, који је наследио престо, имао је тада око дванаест година и није могао самостално да управља државом, па је практично све послове неколико година водила Милица, истичући увек да је легитимни владар и наследник свог оца старији син Стефан Лазаревић.[234] После Стефановог пунолетства (1393) Милица се замонашила и као монахиња Јевгенија је требало сву власт

---

[232] О деспотима у јужној Угарској види: С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*, 172–278; Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 198–204; С. Ћирковић, *Територија Војводине у средњем веку*, Војводина – знаменитости и лепоте, Београд, 1968, 207–226; Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975) 20–25; *Историја српског народа* II, 373–90; 431–479 (С. Ћирковић).

[233] М. Благојевић, *Савладарство*, 183–212. Аутор је овде детаљно обрадио проблем савладарства у овом периоду, који је уочио у свом тексту у *Историји српског народа* II, 110.

[234] М. Благојевић, *Савладарство*, 185–190.

да препусти свом сину који је по тадашњим схватањима требало и формално и стварно да самостално влада. Међутим, то се догодило само формално, док је у стварности она и даље била активна у државним пословима и вршењу власти. То се види из односа Дубровчана који јој се обраћају с поштовањем и с молбама по разним питањима, подједнако као и кнезу Стефану.[235] Још израженије је то у интитулацијама њених повеља светогорским манастирима Лаври св. Атанасија из 1395. и 1398. и Св. Пантелејмону из 1399–1400, као и манастиру Дечани из 1397, где она иступа као прави владар и где се помиње на првом месту, решавајући нека питања у корист ових манастира. Исти случај је и са разрешницама рачуна које је за неке дубровачке трговце издала монахиња Јевгенија.[236]

Сви ови набројани примери заиста указују на извесне елементе савладарског односа који се огледао у уделу у вршењу власти који је у првом периоду, до пунолетства кнеза Стефана, био доста велики, а касније све мањи. Међутим, треба рећи да се овакав однос може назвати и намесничким. Посебно то важи за време до пунолетства кнеза Стефана. Такав закључак се намеће нарочито из речи самог Стефана, који у уводу у *Закону о рудницима* каже да је тада *йримао савеше од йашријарха кир Сйиридона и других архијереја и од мајке, кнегиње Милице.*[237] Према томе, то условно названо намесништво (јер не знамо да ли је званично формирано и ко га је изабрао) чинили су, поред кнегиње и партијарха, и најистакнутији архијереји, а Милица је у њему свакако играла најзначајнију улогу.

Удео у вршењу власти у Србији за живота мајке Милице, а и неку годину после њене смрти, имао је и млађи син Вук Лазаревић, па се условно може рећи да је и он, у извесном смислу, имао савладарски статус. Он се већ од 1396. у интитулацијама Стефанових повеља јавља редовно с титулом *господин Вук.*[238] Наравно, као и у случају кнегиње Милице, овакав његов положај није озваничен или прокламован било каквим актом или одлуком владара Стефана Лазаревића или сабора, већ је то стање проистицало из реалних односа. О том савладарском односу и учешћу у власти господина Вука свакако најбоље сведочи натпис на печату повеље Дубровчанима из 1405, где се поред

---

[235] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 179–192; М. Благојевић, *Савладарсшво*, 187.
[236] Видети о томе опширније М. Благојевић, *Савладарсшво*, 187–190.
[237] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 37. После изненадне смрти партријарха Спиридона, 11. августа 1389, вероватно су у управљању државом у истом смислу уважавани савети и патријарха Јефрема (1389–1390/91), а од 1390/91. новог партијарха Данила.
[238] М. Благојевић, *Савладарсшво*, 190 и даље.

Златни печатни прстен краљице Теодоре, са двоглавим орлом, XIV век (Народни музеј, Београд)

„Тањир“ – чаша цара Душана са грбом Немањића, позлаћено сребро, XIV век (Народни музеј, Београд)

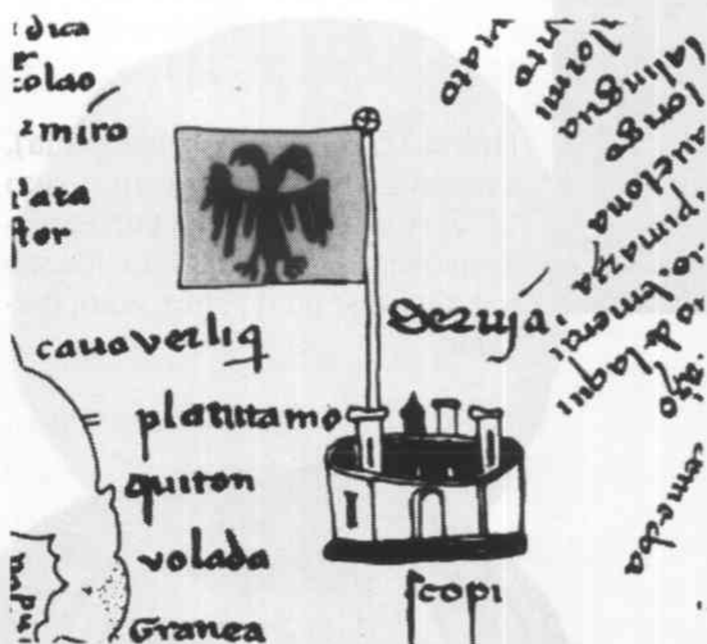

Портолан Каталонца Анђелина Дулсерта из 1339. године. Србија је на њему обележена градом Скопљем на чијој се левој кули налази жута застава са црвеним двоглавим орлом.

Златна наушница са двоглавим орлом (са развијеним цртежом) Марије Палеологине, кћерке Симеона – Синише Немањића – Палеолога, друга половина XIV века.

Двоглави орао Немањића, медаљон из хороса, висећег свећњака, сачуван у Марковом манастиру, друга половина XIV века.

Плоча са северне стране припрате кнеза Лазара у Хиландару, око 1380. године. У плитком рељефу приказан је двоглави орао Немањића.

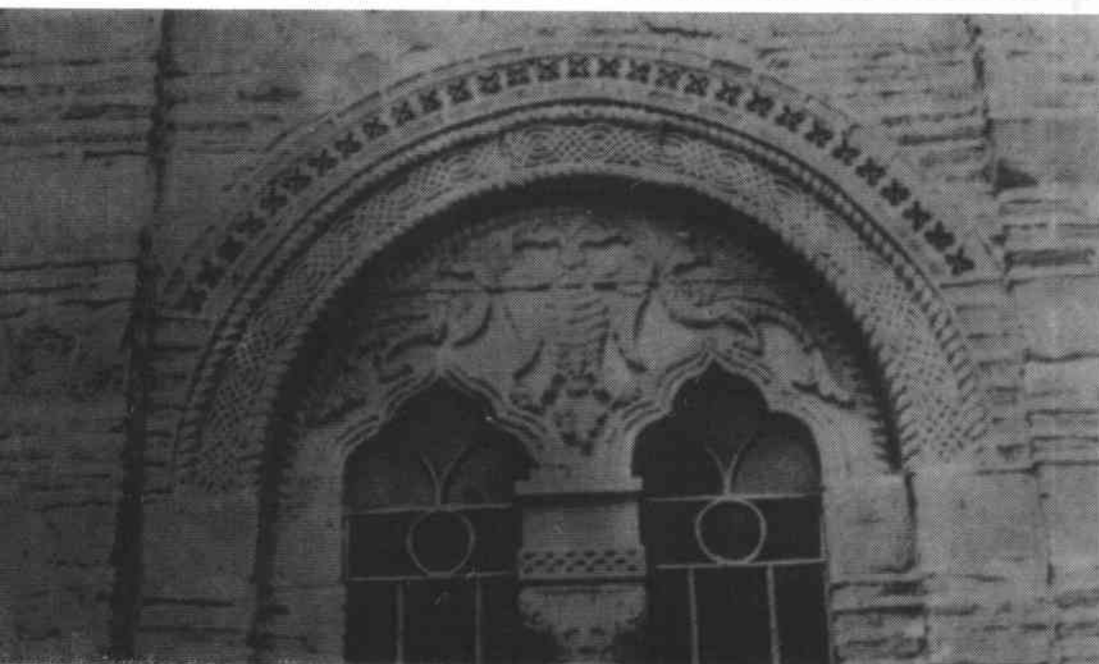

Црква Св. Стефана (Лазарица), задужбина кнеза Лазара, око 1377. године. Рељефна представа двоглавог орла Немањића изнад бифоре на југоисточној фасади.

Представа двоглавог орла на амвону из манастира Љубостиње, задужбине кнегиње Милице, око 1385. године.

Рељефна плоча са грбом кнеза Лазараа са јужне стране припрате кнеза Лазара у Хиландару, око 1380. године.

Сребрни новац деспота Стефана са двоглавим орлом на реверсу.

Други тип сребрног динара деспота Стефана са двоглавим орлом на штиту

Воштани печат са повеље деспота Стефана Лазаревића за Лавру Св. Атанасија, 5. јануара 1407. године. У грбу је јасна симбиоза елемената грба Лазаревића и Немањића: међу роговима шлема двоглави орао. Исти печат је сачуван и на повељи за Лавру од 20. јануара 1427. године

Детаљ ктиторске фреске деспота Стефана из његове задужбине Ресаве, око 1417. године. Лепо се види ромбоидна круна, а на владарском огртачу су златом извезени орлови у златним круговима

Грб деспота Стефана из 1415. године у Констанци, из Хронике Улриха Рајхентала (1418): штит са представом двоглавог орла, сваки орао у кљуну држи рог.

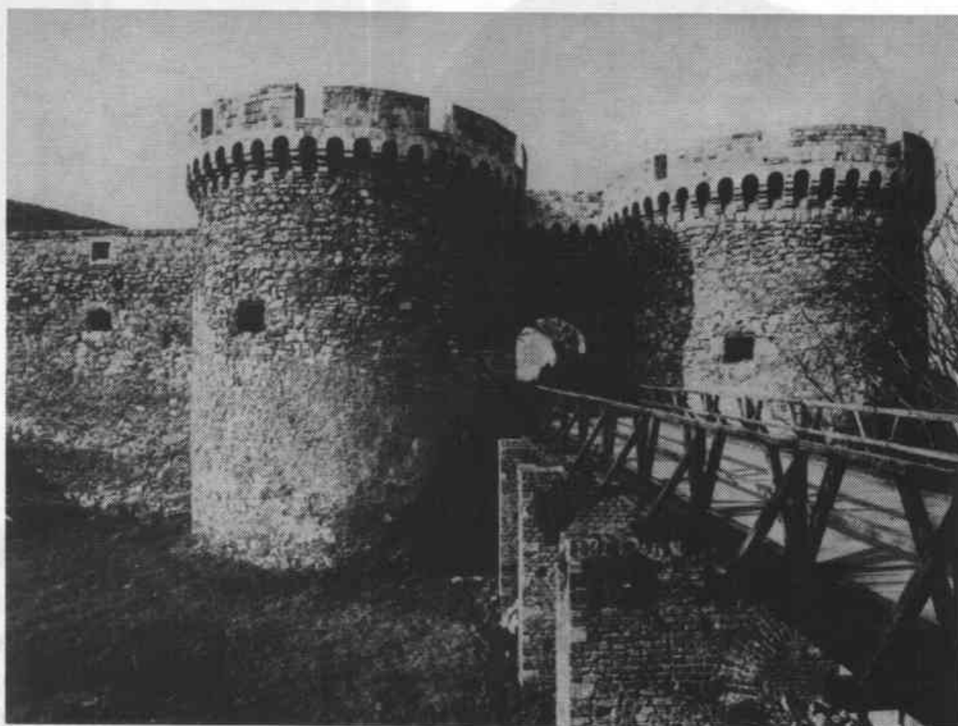

Зиндан кула, Београдска тврђава, XV век.

наведеног деспотовог натписа (види стр. 44 и 55, табела III) јавља и Вуков натпис: *Благоверни и христољубиви господин Вук Стефан.*

Односи сарадње и Вуково учешће у власти одржали су се, упркос повременим несугласицама, све до његовог отвореног преласка на страну Турака и захтева да му брат уступи део наследних земаља. То је било почетком 1409. године. Под притиском Турака, а изгледа и дела властеле, деспот Стефан је морао да пристане на поделу земље, чиме је престала свака сарадња са Вуком. Срећом, ова подела била је краткотрајна јер је Вук Лазаревић изгубио живот већ следеће године у турским међусобицама. Деспот Стефан је поново завладао његовом облашћу, оствbooстаривши опет државно јединство које је било веома важан предуслов за даље окупљање српских земаља у оквиру Деспотовине.

У првом периоду владавине Стефана Лазаревића, дакле, присутни су само елементи савладарских односа у коме су извесно време, од краја XIV века, истовремено били и монахиња Јевгенија и млађи брат Вук, све до Миличине смрти 10. новембра 1405. Док је кнез Стефан био малолетан, вршење власти кнегиње Милице пре је било намесничко, али и касније она задржава извесно учешће у управљању и одлучивању и самостално издаје повеље. Такав њен положај није последица слабости њеног сина Стефана јер је познато да је он енергично владао, нарочито после Ангорске битке и добијања деспотске титуле, већ његовог поштовања према старој и мудрој мајци која је имала и државничког дара. Вуково учешће у власти постаје стварно после стицања пунолетства, тј. последњих година XIV века (1396–9). Дакле, *савладарство* Лазаревића је у првом периоду породична владавина, у којој је најпре реалну власт имала кнегиња Милица (која увек формално истиче да је наследник престола и носилац власти син Стефан), а потом је постепено, стицањем пунолетства, преузима Стефан Лазаревић.

До правог савладарства, међутим, доћи ће тек у другом периоду владавине деспота Стефана. Познато је да он није имао потомства, па се временом све озбиљније постављало питање наслеђа престола, веома важно за опстанак и стабилност средњовековне државе. Пошто је последњих година живота деспот почео све више побољевати од ноге од које је одавно патио, тако да је по речима Константина Философа једном приликом стање било врло озбиљно;[239] он је

---

[239] О болести Стефановој, вероватно последици рањавања, још од млађих дана, говоре и дубровачки извори. Први пут је Стефан са мајком послао молбу Дубровчанима да му пошаљу свог лекара у лето 1397, што ови нису могли да учине, правдајући се да је лекар превише стар да би издржао пут у Србију. Писмо није сачувано, већ само одговор Дубровчана од 12. августа 1397: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 183. Међутим, из њега се не види ко је од Лазаревића тада

одлучио да предузме мере и озакони своју одлуку у погледу наслеђа престола. За свог наследника одредио је сестрића Ђурђа Бранковића са којим је у првом периоду своје власти имао несугласица и сукоба. Међутим, са њим се измирио још 1411, а коначно средио односе јула 1414. када је лично боравио у Приштини.[240] Од тада је са њим остварио најтешњу сарадњу, поверавајући му најважније државне, војне и дипломатске послове. Да би га и званично прогласио за наследника престола деспот је у духу немањићких традиција сазвао државни сабор у Сребрници под Рудником.[241] Пред патријархом, окупљеном властелом, архијерејима и представницима државне управе деспот је благословио свог наследника и званично га представио сабору, позивајући их да га признају за господара и да му буду верни. Тада је, дакле, Ђурађ Бранковић постао званично не само наследник престола, већ и савладар.

Да је то заиста било тако потврђује и Мавро Орбин који каже да је *Ђурађ био ӣосӣодар Зеӣе, а сем ӣоӣа савладар у Рашкој и десӣоӣов наследник.*[242] Његов положај је још боље дефинисао Константин Филозоф назвавши га *младим ӣосӣодином.*[243] Пошто је он сигурно знао да је Ђурађ тада био у педесетим годинама као и његов ујак, није случајно употребио овај термин, који Милош Благојевић потпуно исправно упоређује с термином *млади краљ.*[244] Као што је

био болестан. Зна се, међутим, да је у јесен 1408. деспот поново затражио лекара из Дубровника јер је сам био тешко болестан. Овог пута они су му радо послали свог општинског лекара Данијела из Вероне који се обавезао 14. октобра 1408. на три месеца да ће ићи у Србију да оперише деспота. За то је требало да добије месечно 80 дуката и 11 либри сребра, а деспот је имао посебно да плаћа лекове: *Reformationes* 33, f. 30, 225', 232', 239; Јеремић-Тадић, *Прилози за здравсӣвену кулӣуру Дубровника* III, 137; А. Веселиновић, *Косовске алузије у ӣовељама Сӣефана Лазаревића*, 190. Да је деспот озбиљно побољевао 1425–6, када је озбиљно мислио о наслеђу престола: К. Филозоф, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића*, изд. В. Јагић, 316, где каже: *блаӣочесӣивоӣ десӣоӣа Сӣефана хваӣаше све више ножна болесӣ од које одавно сӣрадаше, заӣо, веома се ӣобојавши смрӣи, ӣосла ӣо своӣ сесӣрића, ӣосӣодина Ђурђа...*

240 Љ. Стојановић, *Повеље и ӣисма* I–1, 214; *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 116–117 (М. Благојевић).

241 Није позната година одржавања сабора. Из редоследа излагања К. Филозофа произлази да је био пре јесени 1425: К. Филозоф, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића*, изд. В Јагић, 316, али је познато да је он и у другим случајевима реметио редослед догађаја враћајући се на претходне. О овоме нап. 164. За овакву хронологију и М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 129. Већина аутора се опредељује за 1426, везујући га за преговоре у Тати: *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 214 (Ј. Калић), с прегледом литературе. Ту се наводи и додатни аргумент: јула 1426. је деспот боравио у рудничкој Сребрници где је потврдио уговор с Венецијом.

242 М. Орбин, *Краљевсӣво Словена*, 74: *Partecipe nel dominio di Russia.*

243 К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 316.

244 М. Благојевић, *Савладарсӣво*, 198.

познато, *млади краљ* је у доба Немањића био наследник престола коме је на управу поверавана Зета и чија моћ је зависила од оца, владајућег краља. Ако се прихвати констатација М. Орбина да је Ђурађ за Стефановог живота био постављен за *господара Зете*, што није немогуће, јер је већ у аугусту 1426, после проглашења за наследника престола са женом Јерином поново дошао у Зету да настави разграничење са Млецима, онда је аналогија сасвим логична. Савладарство у Деспотовини је на тај начин доведено у склад са традицијама ове установе из доба Немањића на коју се сигурно угледало и ослањало.[245]

Међутим, ово није последњи пример савладарства у периоду Деспотовине. Још једном, до њене пропасти, имамо савладарство које је такође у потпуном складу с најбољим традицијама из доба Немањића. Наиме, већ смо видели да је деспот Ђурађ, силом прилика, још десетак година пре смрти одредио за свог наследника најмлађег сина Лазара, пошто су му старије синове ослепели Турци. Да би му осигурао престо, он је сина оженио принцезом из породице морејских Палеолога. Истовремено му је обезбедио деспотску титулу којом је тада крунисан. Овим чином Лазар је практично постао очев савладар. То савладарство није оставило неког конкретног трага у изворима и стварном животу јер је и даље све владарске послове обављао стари деспот Ђурађ. Једино су се, као што смо видели, Дубровчани понекад, поводом неких проблема својих трговаца у Србији, обраћали писмима и младом деспоту Лазару.

После тога нестаје и ова средњовековна српска установа савладарства. Након пада Деспотовине под Турке нестају и све остале владарске и државне творевине средњовековне српске државе и владарске идеологије, сем деспотске титуле која ће још извесно време живети међу Србима у јужној Угарској. Државна (владарска) идеологија остала је да живи као клица-заметак у установама српске православне цркве која делује у променљивим условима вишевековне турске власти над српским народом, а делимично и у неизбрисивом народном сећању и памћењу, да би у XIX веку васкрсла кроз стварање модерне српске државности.

[245] Исто. О боравку Ђурђевом у Зети августа 1426: *Историја Црне Горе* II-2, 149 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 202 (М. Спремић).

ГЛАВА ДРУГА

ДРЖАВНА ТЕРИТОРИЈА

Територија једне државе, њене границе и њихова постојаност или непостојаност на одређеном географском простору, уз трагове језика и културе, један су од најбољих показатеља присуства и трајности једног народа на том простору. То опште начело важи и за средњи век, када су промене у том смислу биле много чешће и динамичније, када су освајања и ратови били скоро константна појава, и када су чешћа била етничка померања и мешања. Уосталом, већ је раније поменуто да је средњовековно схватање државе и етничке свести било битно другачије, различито од данашњег, модерног. А, као што је познато, истраживач мора стално имати на уму један од основних принципа критичке историографије да савремена схватања, институције и значење појмова не преноси у прошлост, у време које истражује.

Ширење или смањење државне територије није у средњем веку повлачило за собом ширење или смањење етничког простора, нити је тако тумачено од стране савременика. Познато је схватање средњовековних византијских владара, а од њих су то преузели и српски, да су богатство државе и углед хришћанског владара утолико већи уколико је већи број *језика* (тј. народа) којима влада, и да међу њима влада одређена хијерархија.[1] Оваква схватања нису карактеристична само за Србију у време краља Милутина и цара Душана, ка-

[1] Такво схватање је у Византији преовладало знатно раније, а у Србији од времена цара Душана (можда и од његовог деде Милутина, када почиње експанзија српске државе). Видети и радове Г. Острогорског, а нарочито: *Византијски систем хијерархије држава* и *Византијски цар и светски хијерархијски поредак*, 238–62; 263-77; исти, *Србија и византијска хијерархија држава* 125–137: Т. Тарановски, *Историја српског права I*, 119–127, 237–8; *Историја српског народа* I 524–540; Д. Богдановић, *Политичка филозофија средњовековне Србије*, 5–29. Од извора, поред аренги Душанових повеља, видети и алузију о владавини *многим језицима* у речи цара Душана уз његов законик: Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 85.

да их треба и очекивати због снажне експанзије српске државе и царских амбиција владара јер тада и други народи улазе у њен састав, а царска власт тежи универзалности. Одблесак тих идеја имамо и у периоду који нас овде занима, у време деспота Стефана Лазаревића, када су се границе српске државе вратиле сопственим етничким просторима.

Ипак, овде треба нагласити да је терминологија за државну територију у ово време првенствено етнички обојена. Код К. Филозофа и деспота Стефана државна територија је пре свега *земља*, *земља ошачасшва*, затим *срӣска земља* и *ӣредели срӣски.* Унутар тога, Балшине земље које је деспот наследио најчешће назива *Арбанаси*, *арбанашки*, док крајеве преко Дрине којима влада (део државе око Сребренице) деспот назива *босански крајеви.* У титули патријарха још се у периоду Деспотовине чувају *срӣске земље и ӣоморске.*[2] Из свега реченог, види се да се у изворима *Србија* у доба Деспотовине исто тако мало спомиње као и у претходном раздобљу Немањића, али да је управо због повратка граница сопственим етничким просторима, *Србија* ослоњена чвршће на територију деспота.

Државна територија Деспотовине, видећемо и из каснијег излагања, постепено се образује и коначно формира. Њено језгро је пре свега област кнеза Стефана која је формирана под његовим оцем кнезом Лазаром, а коју је он наследио. Овом језгру се прикључују најпре области на северу, после регулисања односа са Угарском и прихватања вазалних односа. У вези с тим је и нешто касније проширење границе преко Дрине. Завршна фаза тог процеса је припајање територија Бранковића и Балшића крајем владавине деспота Стефана.

---

2 Код Константина Филозофа (у уводном и завршном делу житија) имамо неколико таквих места у алузијама, која свакако одражавају схватање времена. К. Филозоф, *Живош десӣоша Сшефана*, изд. Јагић, 247–8, 327; превод Л. Мирковића, 46–7, 124. На једном месту имамо схватање самог деспота о другим народима (при насељавању Београда); исто, 287–8; превод, стр. 86. Исто то се јавља и у вези с поштовањем указиваним деспоту и терминима *царски* (устав, палата, град). Код К. Филозофа јавља се за Србију термин *земља* (превод Л. Мирковића, стр. 90, 95, 116), *ошачасшво* (101) *ошачаску земљу своју* (80, 90), *срӣска земља* (43, 89, 99), *ӣредели срӣски* (79), *мишроӣолиш беоӻрадски*, *еӻзарх свију срӣских земаља* (85), *кир Никон*, *ӣашријарх срӣских земаља и ӣоморских* (123); *Арбанаси*, *арабанашки ӻосӣодин* (76, 78, 79, 110, 111); *босански крајеви* (114). *Срӣске земље* се јављају и у натпису са косовског мраморног стуба: Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 158; *Хиландарској ӣовељи* из 1406: исто, 162, 163; *земља царсшва ми:* повеља Тисмени и Водици, исто, 167, 168; *земља ошачасшва мојеӻа*, *земља моја у* Уводу у *Закон о рудницима:* исто, 172. О могућим разлозима зашто К. Филозоф назива Балшу III *арбанашким ӻосӣодином* види: И. Божић, *Улоӻа и орӻанизација рашничких дружина у Зеши XV века*, Немирно Поморје XV века, 160.

Границе

Као и у ранијим периодима, и у време српских деспота, границе су се често мењале. Али, за разлику од претходног периода, када су се углавном шириле, сада је наступио обрнути процес: временом су се границе сужавале и територија смањивала. Само су кратки периоди у том погледу били мирни, нарочито друга половина владавине деспота Стафана Лазаревића, када долази до процеса обједињавања најважнијих српских области и ширење граница. Може се уопштено рећи да је ширење или повлачење српске власти и граница условљено јачањем или слабљењем моћи српске државе исто колико снагом или слабошћу њених суседа у датом историјском тренутку и околностима. При томе треба истаћи да су источна и јужна граница биле најдинамичније и да су се ту у односима са Турском највеће промене и сукоби одигравали. Из тог смера је агресивно наступало Турско царство, које ће срушити државу српских деспота 1459. године.

О средњовековном схватању саме границе, и о томе како је и којим нормама она била уређена, мало се може рећи. Ова констатација важи из простог разлога што је о томе сачувано мало изворног материјала, па и то мало не говори нам ништа изричито, него се подаци о границама и њиховом регулисању само успут и посредно јављају. Но, то не значи да у средњовековној Србији као и Византији границе нису биле обележаване, надзиране и брањене. Тако се у једном византијском спису о управи и одбрани државе каже да се онај заповедник који је задужен за пограничне области царства, или надзире значајне клисуре и пролазе, мора старати на све начине да непријатељ у царство не упада.[3]

На сличан начин је чување граница било уређено и у средњовековној Србији. Граница или, тачније, погранична област или жупа, звала се *крајиште*, и била је свакако специфично уређена, с посебним обавезама и задужењима. Крајиштем је управљао властелин који се звао *крајишник* и који је имао знатно већа овлашћења. Сигурно је да је држао стални одред војске са којим је будно чувао границу. То недвосмислено произлази из чл. 49. *Душановог законика*, према коме је он дужан, ако непријатељска војска упадне у државу и пљачка је, да јој пресече пут на повратку и одузме јој плен. Ако то не учини, мора да плати штету коју је војска начинила.[4] Наравно, крајиш-

---

[3] Ф. Успенский, *Съборник статьей по славяноведению*, Ст. Петербург 1883, 3; исти, *Военое устройство византийској империи*, Известия Руского археологического института в Константинополе 6 (1900), 154–207.

[4] Н. Радојчић, *Законик цара Душана*, 52.

ник је могао успешно да сузбије мање непријатељске и пљачкашке одреде, а у случају изненадног већег напада непријатеља, могао је да пружи само први отпор и обавести владара, који с већом војском може да се успешније супротстави непријатељу. Осим ове обавезе, властелин крајишник је, према *Душановом законику*, имао обавезу да земљу чува од упада гусара и разбојника из друге земље. Ако не би спречио њихову пљачку и крађе, морао је надокнадити штету седмоструко.[5] Да је таквих упада било, нарочито када јужни сусед Србије постају Турци, сведочи и помен *йлена Хасанова* у једној повељи деспота Стефана из 1407. године. Ради се о честим упадима и пљачкањима турских одреда у Петрушком крајишту 1402–5, чему се ово крајиште успешно супротстављало. Приликом таквих упада пљашкаша, крајишник је поред сталног одреда, ради организованог хватања гусара, имао право да дигне сељаке на *йошечицу*, односно да дигне општу хајку против њих. То се види из повеље деспота Стефана Лазаревића Лаври св. Атанасија из јануара 1427. године.[6] Можда је то специфичност само овог каснијег, деспотског периода.

Од времена деспота Стефана Лазаревића, *власшелин крајишник* добија титулу *војводе-крајишника*,[7] с истим, али вероватно још наглашенијим овлашћењима условљеним сталним опасностима од Турака и упадима на српску територију с југа и југоистока. Због тога је сада војвода за прву одбрану границе од непријатеља, поред сталног одреда, добио право да скупља у крајишту и тзв. *војску крајишшну*. Ове обавезе, као *и йошечице*, владар није ослободио чак ни манастирске сељаке, што се види из већ поменуте повеље деспота Стефана за Лавру св. Атанасија из 1427. године.[8] О томе сведоче и

---

[5] Исто, чл. 143, стр. 70. О одговорности и казни за село ради спречавања гусара и разбојника у крајишту говори и чл. 145, стр. 71.

[6] *О йлену Хасанову*, тј. упадима Турака у Петруско крајиште говори се у деспотовој повељи Лаври св. Атанасија на Св. гори од 5. I 1407: Д. Анастасијевић, *Срйски архив*, 11–13. О проблему аутентичности види *Actes de Lavra* IV, 184–192; М. Благојевић, *Крајишша средњовековне Србије*, 37–38. *Повеља Лаври* из 1427: С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 500, *Actes de Lavra* IV, 194–5, pl. XII. Деспот ослобађа сељаке дарованих села свих обавеза сем *лешњих унчи*, војске, али ако је предводи сам деспот, затим изузев *йошечице и војске крајишке која се скуйља на крајишшу, коју су дужни служиши са їосйодином војводом крајишким.* Одредбу сличну *йошечици* има и *Пољички сшашуш* у чл. 97. где се јавља као *йошич* против гусара: А. Соловјев, *Нейознаша йовеља десйоша Сшефана манасширу Вашоиеду*, 482–3.

[7] Војвода крајишки се помиње у већ поменутој повељи деспота Стефана Лаври св. Атанасија на Св. гори (види претходну напомену) која се односи на села у области Петруса (данас параћински крај) који је заиста био погранични и где се помиње и мимоходна царина у селу Извору; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 500.

[8] Види напомену 6.

малобројни подаци који се односе на три мало боље позната крајишта на овој страни – Петрушко, Врањско и Новобрдско.[9]

Војводу крајишког је постављао сам деспот и појава је свакако у вези с реформом деспота Стефана, која је извршена после 1409. године. Тада за управнике већих градских, рударских и трговачких насеља такође долазе војводе, које на тој функцији скоро потпуно мењају раније кефалије.[10] Исто тако су и *властелина крајишког*, који је могао носити разне титуле, тада замениле *војводе крајишке*, које су се, изгледа разликовале од њих не само по титули, већ и по богатству и друштвеном положају. Док је властелин крајишник био и баштиник и најмоћнији на крајишту, дотле крајишки војвода то није морао бити. Он није ни морао бити везан за једно крајиште као раније властела-баштиници, већ су, напротив, деспотове војводе биле врло покретне, вршећи дужности по владаревом наређењу у разним крајевима државе.[11]

Постепеном генезом државног устројства, пошто се ишло ка тражењу ефикаснијег система одбране Деспотовине, у ситуацији условљеној све већим проблемима угрожености турским надирањем, приметно је све веће замењивање крајишта *властима*, односно њихово изједначавање. Тако се Петрушко крајиште из 1427. поново помиње три деценије касније, 1457, као Петрушка *власт*.[12] Према томе, и власти су имале наглашени војно-територијални карактер, али ни ова реорганизација није могла створити ефикасну брану против надирања Турака. Међутим, треба рећи да и једна и друга организација пограничне одбране није била слаба сама по себи, већ да је њихово рушење последица изразите нераљноправности у односима војних снага и других потенцијала у корист Турске. Штавише, овај систем је показивао изузетну жилавост у пружању отпора. Најбољу потврду за то имамо у извесном преузимању крајишког система од стране Турске и хришћанских држава Европе које су се од ње браниле. Тако су се крајиштима (крајинама) називали привремено најистуренији делови турске територије у периоду њихове експанзије, па и касније у периоду одбране и повлачења, а исто тако и одбрам-

---

9 О њима и о проблему крајишта уопште у Србији позног средњег века: М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 29–42.

10 М. Динић, *За историју рударства* II, 72; М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, 241; *Историја српског народа* II, 125. (М. Благојевић.)

11 М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 40. Види и изагање у гл. 3 и 5 о војводама.

12 Помиње се у повељи деспота Лазара Бранковића ризничару Радославу од 4. децембра 1457. M. Laskaris, *Actes serbes de Vatopedi*, 21.

бене пограничне области Угарске, Хабзбуршке монархије и Венеције.[13]

Говорећи о државној граници као међи која раздваја српску државу од суседних држава, морамо обратити пажњу на неке појединости које откривају дуги развојни пут до схватања државне границе у периоду Деспотовине као идеалне линије која повезује обележене тачке. На такав закључак наводе неки успутни и индиректни помени граница у изворима из овог периода. Немамо, нажалост, ниједан директан извор који би говорио о повлачењу државних граница и њиховом обележавању на терену. Једино из граничног подручја с Млетачком Републиком имамо податке о граничним споровима и описе граница градских дистриката које су постале државне границе.

Условно се може рећи да се у ранофеудалном периоду граница чешће схватала као шири или ужи појас чија је ширина зависила од географских одлика терена. Погранични појас је обично био ненастањен, или пак слабије насељен због честих пограничних упада или харања гусарских и пљачкашких група.[14] Изузетак су чинили делови граница који су се поклапали с природним границама (морска обала, реке, језера, планински гребени) и где је гранична линија била тачно одређена. Иначе се у свим периодима тежило да државна граница допре до природних граница, које се лакше бране. Што је интензивнији био успон српске државе у доба развијеног феудализма, то је изразитија и тежња ка прецизнијем утврђивању граница у свим њеним деловима, па и у планинским и равничарским. Уз гранични појас подизан је систем утврђења, по угледу на Византију која је тако чувала своје границе. Некада су то биле примитивније утврде. Та-

---

13 С. Новаковић, *Пронијари и баштиници*, Васкрс државе српске и друге студије, Београд 1986, 166–7; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 330. О крајинама код хришћанских држава Европе и у Турској видети више радова у зборнику: *Војне крајине у југословенским земљама у новом веку до Карловачког мира 1699*, Београд 1989. За Босну као турско крајиште: H. Šabanović, *Bosansko krajište*, Godišnjak istorijskog društva BiH 9 (1958), 177–220; исти, *Vojno uređenje Bosne od 1463. do kraja XVI stoljeća*, Godišnjak Društva istoričara BiH 11 (1961) 173–224. Турске заповеднике пограничних области, крајишта, К. Филозоф зове крајишким војводама. Тако се, на пример, помиње у вези с ратовима са Мусом крајишки војвода Игит-паша (Пашаит); К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, превод Л. Мирковић, 100.

14 Н. Радојчић, *Природа византијско-српске границе од XI до XIII века*, Зборник радова словенских географа и етнографа, Београд 1932, 538–563. О природи српско-византијске границе у рано-феудално доба види и: Р. Новаковић, *О Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и почетком XII века*, Прилози КЈИФ 34/1–2 (1968), 3–29; исти, *Још неколико речи о могућном граничном појасу на Зигосу*, Четири прилога историји и историјској географији Србије, Зборник ФФ у Београду 11–1 (1970) 233–236; Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985), 73–90.

ко се у опису хиландарскиг поседа из око 1300. године сачувао помен *трай срйски* као траг ранијег пограничног утврђења.[15] Из таквих утврђених тачака се, поред чувања границе од непријатеља, строго надгледао промет путника.

У доба Деспотовине државне границе се у свим деловима утврђују прецизно, на границама последњег настањеног сеоског атара, или објекта на терену. Ова еволуција је свакако у вези са степеном насељености и нивоом развоја државног апарата, чиновника и правне регулативе, који тада, још увек ослоњени на византијске традиције и *Душанов законик*, а под јаким утицајем западних католичких феудалних држава (пре свега Дубровачке републике, Венеције и Угарске) достижу врхунац, као уосталом и рударство, трговина и укупна привреда.

Да је граница прецизно утврђена, имамо потврду у ово време још *у Раваничкој хрисовуљи* кнеза Лазара из 1380–81. године.[16] Набрајајући дванаест села која поклања манастиру Раваници у области Пека, у опису међа једног од њих, Камијева, помиње се једно крајиште. Наиме, каже се да је, између осталих, међа овог села ишла и „**надь краише хатарь**".[17] Пошто је село Камијево убицирано, налазило се у доњем току Пека, 12 км јужно од Великог Градишта, а скоро исто толико западно од Голупца,[18] можемо утврдити о помену кога крајишта је овде реч. Познато је да кнез Лазар није држао град Голубац и да је у његово време овај град био у угарским рукама, да би први пут пао у турске руке после Косовске битке.[19] Из описа ме-

---

[15] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 64. Ради се о поседима Хиландара на Струми близу Штипа. Видети С. Ћирковић, *Хрељин йоклон Хиландару,* ЗРВИ 21 (1982), 103–117; исти, *Шший у XIV веку,* Зборник на трудови посветени на академикот М. Аполстолски, Скопље 1986, 25–37. О дипломатичкој анализи повеље: В. Мошин, *Повеље краља Милуйина – дийломайичка анализа*, ИЧ 18 (1971), 53–85. Иначе, Даничићев *Рјечник* не зна шта је *трай.* О њему као врсти примитивног граничног утврђења, какво се помиње и код Ане Комнине *(Визанйијски извори за исйорију народа Југославије* III, Београд 1966, 385-6) на граници према Србима (ров утврђен наслаганим деблима или камењем, некад утврђен и примитивним кулама од дрвета или камена) види К. Јиречек, *Исйорија Срба* I, 107; II, 5–6. О уређењу границе по византијском узору: К. Јиречек, исто, и рад Н. Радојчића цитиран у претходној напомени.

[16] О повељи, преписима, хронологији и властелинству види: С;. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља,* Раваница 1381–1981, Београд 1981, 69–82; Г. Шкриванић, *Раваничко власйелинсйво у* истом зборнику, стр. 83–99.

[17] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 194; Болоњски препис повеље: *Раваница 1381–1981,* 260.

[18] М. Динић, *Браничево у средњем веку,* 6–7 (=Српске земље у средњем веку, 87); Г. Шкриванић, *Раваничко власйелинсйво,* 93–94. А. Веселиновић, *Североисйочна Србија у средњем веку,* 48.

[19] С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку,* Пожаревац 1965, 11; *Исйорија срйског народа* II, 48. (С. Ћирковић).

ђа овог села види се да је његов атар прелазио и на десну страну Пека, где се граничио с атарима села Бикин и Барич, које је кнез Лазар поклонио манастиру Тисмени и Водици, а његов син деспот Стефан је тај дар потврдио 1406. године.[20] Према томе можемо тачно оцртати границу између области угарског Голупца и Србије у доба кнеза Лазара. Она је ишла до Дунава, северно од Голупца, од данашњег села Винце (средњовековно Воинце), затим источним међама села Пониква, Бикиње, Камијево, Барич и Воилово. Угарски Голубац је обухватао, дакле, једино непосредну околину самог града, до првих већих узвишења, односно Туманске и Бикинске реке. У изворима није сачуван помен имена овог крајишта, али можемо претпоставити да се могло звати крајиште Пек,[21] или још вероватније Голупско крајиште, јер се налазило наспрам угарског Голупца, а знамо да је касније, када Голубац улази у састав државе деспота Стефана, он у њему формирао *Голуйску власш*, која се додуше помиње тек 1457, али војвода голубачки већ 1427. године.[22] Прецизно одређивање граница на терену од знака до знака имамо у односима са Венецијом, о чему ће бити речи касније.

И сам деспот Стефан Лазаревић посебну пажњу је посвећивао границама своје државе. Нарочиту бригу за њено одржавање, чување и тачно утврђивање он је могао поклањати тек после Ангорске битке, када се ослободио вазалне потчињености према Турцима, кад почиње јачање Србије и ширење њених граница. То се види из једног описа деспотовог обиласка граница земље код Константина Филозофа. Догодило се то после Ангорске битке, у време добијања Београда од Угара, али се из стилизације овог дела текста види да је он то обичавао чешће да чини. Константин каже да је деспот при томе, обилазећи своју земљу, учврстио своју власт у областима *које су се од сшарине само називале срйским*, али је и покорио неке околне крајеве, као и оне своје области и градове *које су Исмаилћани йре са-*

---

20 P. P. Panaitescu, *Documentale*, 70; А. Веселиновић, *Североисшочна Србија*, 50. Да је атар Камијева прелазио Пек и додиривао се с међама села Барич и Бикин, види се из помена Крушеве Пољане и баре у опису међа Камијева, а можемо их препознати у данашњем селу Доња Крушевица и Крушевачки венац, североисточно од Камијева, на десној обали Пека, и топонима Баре између села Барич и Бикиње (види секцију: Велико Градиште, размер 1: 100.000, изд. Војногеографског института). Према томе, није вероватна претпоставка Г. Шкриванића да се топоним Баре у опису међа може везати за данашње села Чешљева Бара, 10 км јужно од Камијева: Г. Шкриванић, *Раваничко власшелинсшво*, 94.

21 О области Пека види: А. Веселиновић, *Североисшочна Србија*, 48–50.

22 M. Lascaris, *Astes serbes de Vatopedi*, 20. Да је ова власт формирана још у доба деспота Стефана и да је војвода Јеремија који је 1427. предао Голубац Турцима био заповедник голубске власти види: М. Динић, *Власши за време Десйошовине*, 237–8; А. Веселиновић, *Североисшочна Србија*, 61–62.

мовласно отргли, ... а судије које су они раније поставили, саме побегоше. Даље Константин каже да је због оваквог свог старања о границама и држави деспот заслужио поштовање угарског владара Жигмунда, који му је тада уступио и Београд.[23]

Тежња да се прецизно одреде границе државе примећује се и у случајевима када се оне пружају и дуж природних граница. Видели смо да се у брдовитим и планинским пределима оне врло прецизно одређују, уколико је крај насељен, границама атара најистуренијих села, а уколико је крај ненасељен, онда је граница вероватно ишла планинским гребеном, развођем, планинским реком или другим природним објектима. Посебна пажња посвећивана је оним границама које су се пружале дуж већих, пловних река. Због њиховог стратешког, али и привредног значаја, дуж њих се подижу утврђења која контролишу саму границу и промет путника, а њихово приобаље се обично с обе стране организује у крајишки систем одбране. Такав случај био је нарочито изражен на граници између Србије и Угарске, на Сави и Дунаву. Тај систем је постојао и у доба Деспотовине и у периодима када су односи између Србије и Угарске били добри, савезнички. Посебно је био занимљив положај острва на Сави и Дунаву. Она су била стратешки веома важна, нарочито у случају форсирања реке бродовима, или прве одбране у случају преласка и напада, с циљем да се пребаци војска на другу обалу. Зато је свака страна желела да контролише речна острва, иако је, у принципу, као и данас, граница обично ишла средином тока реке. То се види и из неколико помена острва на Сави и Дунаву у овом периоду.

На једном безименом савском острву одиграо се оружани сукоб још 1390. између мачванског бана Стефана Лошонца и његовог локалног противника кога су помагале трупе Срба и Турака. Ове борбе су се водиле у склопу одбране Мачванске бановине од заједничких српско-турских напада после Косовске битке и прихватања вазалних обавеза Србије према Турској. После тог напада бан Стефан је на том острву ради боље одбране подигао утврђење од дрвета.[24]

---

[23] К. Филозоф. *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 284; превод Л. Мирковић, стр. 82–3.

[24] Да су се ове одбрамбене борбе, вођене на мађарској територији против Срба, одиграле на острву чије име не наводи, а које се налазило на Сави недалеко од ушћа Босута (код дан. Сремске Раче) опширно расправља и доказује В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 103–107. Једино се не бисмо сложили са његовим убицирањем Четуртекхеља (Chethurtechel), близу кога се налазило поменуто острво. Трпковић га идентификује с топонимом Четвртиште, код Винковаца (В. Трпковић, н. д. стр. 103–4), што је доста удаљено од места догађаја (скоро 50 км). Мислимо да је реч о Четвртковишту, насељу на месту данашње Бијељине. Наиме, кроз читав XV и XVI век данашња Бијељина се углавном јавља под име-

У време деспота Стефана, када је граница с Угарском била на Сави и Дунаву, иако са северним суседом није било сукоба, помињу се нека острва на овим рекама. Изгледа да су нека од њих била у српским рукама. Поред трговачког и стратешког значаја, она су пред крај деспотовог живота, приликом турског напада на Деспотовину у лето 1427, послужила као склониште народу који се пред *исмаилћанском војском* склањао у утврђене *ӣрадове и осӣрва.*[25]

Поред острва на Сави и Дунаву, од великог трговачког и војног значаја су била и стална места на којима се скелама и бродовима прелазила река. То су такозвани *бродови* где се у мирно доба наплаћивала царина и скеларина, а у ратним приликама ту се пребацивала војска на другу обалу. Због тога су ови *бродови* били обезбеђени утврђењима и угарски краљ је приходе и надзор над њима уступао градовима и истакнутим феудалцима, међу којима је био и деспот Ђурађ Бранковић. На граничном делу Саве таквих *бродова* било је осам, а на Дунаву четири.[26]

Примера тачног утврђивања државних граница и њиховог чувања има још у изворима, и поред сиромаштва грађе која говори о

ном Четвртковиште: A. Handžić, *Tuzla i njepa okolina*, Sarajevo 1975; P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi instituta za istoriju 13, Сарајево 1977, 24; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, 78, 84–5. Ово важи тим пре што су мачвански банови, како неки тврде, још после Косовске битке искористили прилику да упадну преко Дрине у Усору и у околину данашње Бијељине где су се задржали све до краја 1390: P. Živković, *Usora i Soli, poprište historijskih događaja u* XIV *i* XV *stoljeću*, Članci i građa XV, Tuzla 1984, 34. Ово није сигурно јер се не наводи извор, поготово ако се мисли на Жигмундову повељу браћи Горјански из 1406. (F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka* XV *stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938), 279, где се помиње Белин (Beleen); међутим, то је место у северној Србији, а не Бијељина (М. Динић, *Срӣске земље у средњем веку*, 47). Али, ако би ово и било тачно, то не значи да 1390. у склопу борби око острва на Сави угарска војска није прелазила у Усору и боравила у Четвртковишту.

25 К. Филозоф, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића*, изд. Јагић, 318, 320, превод Л. Мирковић, 116–117. Овај напад Турака на Србију био је најпре усмерен на Ново Брдо, које је у фебруару 1427. опседнуто. У лето те године продори су били усмерени на Поморавље јер су се у тренутку деспотове смрти Турци налазили у близини Ресаве, што је условило бежање становништва. Поред овога места код К. Филозофа о овом нападу види и: М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* II, *48; Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 216. Иначе К. Филозоф изреком помиње два острва на ушћу Саве у Дунав, који се на том месту делио на три крака: К. Филозоф, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића*, изд. Јагић, 253; Иначе, реч *осӣров* се код Срба у средњем веку схвата широко. Види М. Динић, *Из ӣрошлосӣи Срема, Сремско осӣрво*, Српске земље у средњем веку, 288–290.

26 Опширно о *бродовима и* њиховом значају: П. Рокаи, *Бродови на Дунаву и ӣриӣокама на ӣодручју јужне Уӣарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 139–177.

самој држави и њеном функционисању тако да их морамо помно анализирати да бисмо пронашли какву успутну белешку или алузију. Најдетаљнији и најбогатији су у том погледу извори који говоре о разграничењима са Млечанима у Зетском приморју, које ћемо касније детаљније разматрати. Ту је неспорно граница утврђивана на терену од села до села, од куће до куће, од објекта до објекта. Оскудица у обрадивом земљишту које може донети приход и традиција правно уређених приморских општина су то захтевале. Још док је Србија била непосредни сусед Дубровника у залеђу, питање винограда, земљишта и уопште територија прецизно је решавано међусобним уговорима. Исто то важило је и за дистрикте аутономних приморских комуна у оквиру српске средњовековне државе, па и у време када Зета улази у састав Деспотовине, водило се рачуна о свакој *педи* земљишта.[27]

Вероватно је тај принцип утврђивања граница у основи важио и за друге границе Деспотовине, наравно, на терену који је био насељен и где су то географске одлике дозвољавале. И ту је граница утврђивана, као што смо рекли, спољним границама атара последњег, односно првог села, конкретним објектима на терену, или чак по породицама које у том пограничном појасу живе. Наравно, сачуваних извора о томе нема да бисмо границе увек тачно могли описати. Али има један податак који такав закључак намеће. Наиме, у Дубровачком архиву има више сачуваних докумената који изричито казују да је део горњег Полимља припадао најпре области Вука Бранковића, а после и Деспотовини, и да је прва кућа која је на тој граници припадала Вуку, односно Србији била кућа Прибила Кућинића, ситног Вуковог, а касније деспотовог властеличића у том крају. У његовој кући била је караванска станица где су пристајали каравани, или је пак до ње уговаран превоз робе. Помиње се у документима од 1392. до 1406. године.[28] Кућа Прибила Кућинића се налазила у Комаранима или у његовој близини. Комарани се такође помињу више пута 1421–36. као прво село Ђурђа Бранковића још пре доласка на престо.[29] У горњем Полимљу је била граница између земаља Сандаља Хранића и Деспотовине: западно од Комарана помиње се

---

27 О овоме види детаљно: *Историја Црне Горе* II–I, 83–94; II–2, 3–257, као и више радова И. Божића обједињених у књизи *Немирно Поморје* XV *века*, Београд 1979.

28 *Diversa cancellariae* 30, f. 124', 9. VII 1392; f. 151', 152; vol. 34, f. 15, 15. IX 1401; vol. 36, f. 85, 13. VII 1406. К. Јиречек, *Историја Срба* II, 323, каже да се у изворима помиње 1392–1405, али, као што се види, помиње се и 1406. О Прибилу види и М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска трговина*, Српске земље у средњем веку, 309, 316.

29 М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, 154, 309. Динић је утврдио да су Комарани код Бродарева на Лиму и да се ови подаци не односе на Комаране код Сјенице, како је мислио Јиречек.

између 1422–37. босанско село Бреза где је била граница између Сандаља и Србије.[30]

Помен *мимоходне царине* је такође знак да је у непосредној близини граница јер је, као што је познато, ова врста царине наплаћивана на последњем пограничном тргу ако трговац жели да робу коју није продао извезе у другу земљу или област, или пак за извоз сребра и других производа из Србије.[31] Тако се у деспотовој повељи за Лавру из 1427. помиње у Петруском крајишту „**Ищворь и сь царином мимоходномь**", што значи да је у његовој близини била државна граница која ће се ту одржати све до пада Деспотовине под турску.[32]

Имамо један пример у изворима који потврђује да трговци нису могли прелазити границу било где, већ само на одређеним местима. Били су то гранични прелази на устаљеним трговачким путевима или на местима где се плаћала мимоходна царина. Из познатог сукоба дубровачких трговаца и деспота Стефана због увођења нових царина у Сребреници 1417. и забране трговине од стране дубровачке владе која је на то уследила, види се да су трговци тада настојали да избегну сребрнички брод (прелаз – *parezo di Srebreniza*) и да границу пређу на другим прелазима. Међутим, као одговор на то деспотови чиновници и цариници повећали су царину и у Костиреву код Зворника где је одраније постојала мимоходна царина (*gabella di passo*), а такође су постављени чувари, *кайиције* (*kapizia*) који су чували прелазе (*parezi*), спречавајући Дубровчане да њих користе и усмеравајући их на сребренички прелаз.[33]

И код разних међудржавних преговора о територијама вршило се тачно одређивање граница уступљених области. Поред преговора с млетачким властима, пример је област Топлице и Дубочице које су на јужној и југоисточној граница Деспотовине вероватно биле

---

30 М. Динић, н. д. 154, 309. О Брези и Комаранима види: Р. Ћук, *Бреза и Комарани, средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73.

31 О царинама уопште, као и о мимоходној царини види: А. Веселиновић, *Царински сисӣем у Србији у доба Десӣоӣовине*, 7–38.

32 С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 500; М. Благојевић, *Крајишӣа средњовековне Србије*, 37–38. Дербенџијско село Извор се помиње касније у једном дефтеру из 1536. као опасно погранично место пуно разбојника, које се налази *у сред йланине Кучајна, на йуӣу који води из санџака Видин у санџак Смедерево:* М. Васић, *Сӣановнишӣво крушевачког санџака и његова друшӣвена сӣрукӣура* у *XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 66–67.

33 *Lettere di Levate* 6, f. 40', 8. IX 1417; f. 42'-43, 5. X 1417. О овом сукобу опширније: М. Динић, *За исӣорију рударсӣва I*, 64–69; А Веселиновић, *Забране и йрекиди ӣрговине*, 29; исти, *Цaрински сисӣем у Србији*, 25–26. Костирево се налазило на месту данашњег села Костјерево, на левој обали Дрине, код ушћа Дрињаче у њу: Секција Зворник, размер 1:100.000, изд. Војногеографског института у Београду 1959.

крајишки организоване. Последица турских напада на Србију 1425–27. године била је та да је добар део ових области освојен. Њих је, као што је познато, деспот Ђурађ и формално предао Турцима већ 1433. као мираз султану Мурату II уз кћер Мару. Она је тада обећана султану, мада је у турски харем одведена тек 1435. Касније је нови султан Мехмед II 1451. вратио Мару оцу, а за кратко (до 1453–4) и ове две области, као њен мираз, сада су враћене ради њеног издржавања.[34] Из пописа ових области, насталог 1444–5. године (први попис није сачуван, а настао је вероватно тридесетих година XV века, дакле у време Мариног одласка у харем) могу се доста прецизно оцртати границе ових области, па према томе и границе према Турцима у време кад су ове области биле у склопу Србије.[35]

Државна територија у време деспота Стефана Лазаревића

Као и у доба Немањића, државна територија у периоду Деспотовине била је веома жив, динамичан организам, подложан брзим и честим променама. Али, одмах треба приметити, док се она за време Немањића углавном ширила, достижући под царем Душаном неслућене размере највеће и најјаче балканске државе која је у својим границама обједињавала и друге балканске народе, дотле је у време Деспотовине доживљавала обрнут процес, процес повлачења ка северу. Тада је у ствари најважнији циљ био обједињавање и одржавање на окупу старих српских области, матичних територија. У великој мери то је пошло за руком једино деспоту Стефану Лазаревићу, великом државнику и ратнику Србије XV века. Он је успео да обједини све главне српске области. Штавише, он је учинио нека значајна територијална проширења (Мачва, Београд), чак и област која раније никад није припадала Србији (Сребрница), и да у једном релативно кратком мирном периоду створи услове за највећи процват привреде, нарочито рударства и трговине, а исто тако и материјалне и духовне културе Србије. Али, већ од последњих година његовог живота, захваљујући пре свега неповољним међународним околностима, а посебно јачању и експанзији Османлијског царства на Балкану, као и унутрашњим слабостима, почиње незадрживо слабљење

---

[34] Види о томе: М. Динић, *За историју рударства* II, 48–50; Константин Михаиловић из Островице, *Јаничареве успомене или Турска хроника*, приредио Ђ. Живановић, Београд 1986, 115; *Историја српског народа* II, 241–2, 289.

[35] О. Зиројевић, И. Ерен, *Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице* (1444–46), Врањски гласник 4 (1968), 378–416 (видети и карту на стр. 417).

Србије, њено територијално повлачење према северу и Подунављу, да би се завршило њеним падом 1459. и великим миграцијама становништва према западу и северу, нарочито према Панонској низији.

У тешким приликама после Косовског боја млади кнез Стефан Лазаревић наследио је, као последицу ове битке, ослабљену територију свог оца, која је додуше заузимала централни, најзначајнији део старих српских земаља. То је била Моравска Србија, која је обухватала готово цели слив трију Морава и простирала се од Косова до Саве и Дунава (сем територије Београда и Голупца) и од доњег Лима и Дрине до Хомољских планина, обухватајући слив Велике Мораве и Ниш на истоку.[36]

У првим годинама после очеве смрти Стефан је био малолетан и није могао владати сам, па је уместо њега и млађег брата Вука, вероватно све до 1393. године, владала мудра и енергична мајка Милица.[37] Суочени с последицама Косовске битке, они су уз велике напоре настојали да задрже те територије. Пошто је Угарска са севера одмах после Косова почела своје продоре у северну Србију с намером да запоседне те територије, Лазареви наследници су видели излаз у измирењу са Турцима. Одлука о томе донета је још за живота патријарха Спиридона, а свакако пре средине 1390. године. Срби су прихватили вазалне обавезе према султану, које су се састојале у плаћању годишњег харача и давању помоћних одреда у рату.[38] Последица овог споразума јесте да већ у лето 1390. Срби и Турци заједно ратују против Мађара, и захваљујући турској помоћи Срби враћају нека утврђења која је угарски краљ у претходним походима заузео. Велики поход против Срба, које назива својим *супарницима и побуњениц-*

---

[36] О територији кнеза Лазара види: *Историја српског народа* II, 28–29 (с картом) (Р. Михаљчић); М. Благојевић, *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 112–119; Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, Историја, култ, предање*, Београд 1989, 108–110.

[37] Да је Стефан рођен 1377. види: М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке републике* II, 580; исти, *Из наше раније прошлости* IV, *Година рођења Стефана Лазаревића*, Прилози КЈИФ 30 (1964), 243–246. О различитим мишљењима о години његовог рођења види: А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама деспота Стефана Лазаревића*, 184–186. Кнегиња Милица се закалуђерила између августа 1392. и 8. маја 1395, највероватније 1393. Види: М. Пурковић, *Када се покалуђерила кнегиња Милица*, Јужни преглед 13 (1939), 323–6; исти, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, 18. Тада је и кнез Стефан, поставши пунолетан, преузео власт иако је кнегиња Милица и даље својим искуством учествовала у државним пословима. О томе опширније у делу поглавља I, под насловом *Савладарство.*

[38] Да је вазални однос успостављен по савету патријарха Спиридона каже нам деспот Стефан у уводу у *Закон о рудницима:* Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, 37. О вазалним обавезама: *Историја српског народа* II, 47–8 (С. Ћирковић).

има, краљ Жигмунд је предузео неколико месеци после Косовске битке, у јесен 1389, освојивши при томе Честин и Борач у Гружи, које није дуго задржао.[39] Овај његов став и поход свакако је изазвала силом прилика наметнута и наговештена политика Србије о прихватању вазалних обавеза према Турцима, па он зато Србе и назива *побуњеницима* јер је раније, као што је познато, кнез Лазар према Лајошу I имао вазалне обавезе. Осим тога, он је желео да искористи ситуацију и повратити што више територија северне Србије, на коју угарски краљеви одувек полажу право. Зато је Жигмунд предводио походе на Србију и у лето 1390, као и наредне две године. Сукоби су се одигравали на целом простору од Мачве до Браничева, где је Жигмунд продро све до Ждрела у теснацу Млаве, у мају 1392. године. У тим ратовањима Мађари су повратили територију Мачве, која се у лето 1392. помиње као угарска бановина, подељена на дистрикте.[40]

Што се тиче граница Мачванске бановине у XIV и XV веку, односно српско-угарске границе у северозападној Србији, раније се мислило да се она кретала знатно јужније од Ваљева. Најновија истраживања, међутим, показују да су се Ваљево и околина налазили у саставу Србије, а да је Мачванска бановина обухватала равне пределе ближе Сави. Када су Угри њом стварно господарили, она је обухватала област Битве, Мачве и по свој прилици Колубаре и Тамнаве. Све што је било јужније од Тамнаве, средњовековне жупе Уб, Непричава, Рабас, Пепељевац, Љиг, Топлице, Горња и Доња Обна, није припадало Мачванској бановини, нити је над њима постојала угарска власт. [41]

До даљих територијалних промена дошло је после битке на Ровинама (17. маја 1395) и код Никопоља (25. септембра 1396). У обе ове

---

[39] Опширно о овом походу: В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, 96–102.

[40] О овим походима види: В. Трпковић, н. д. 103–112. Да је Мачванска бановина у угарским рукама после 1392, а и нешто раније: Ј. Радонић, *Споразум у Тати*, 139. Стефан Лошонц се помиње као мачвански бан 1390–92; В. Трпковић, н. д. 109, 116. О дистриктима који се помињу у повељи краља Жигмунда из 1392, и касније у уговору у Тати из 1426. од којих нису сви припадали Мачванској бановини (дисктрикти Мачва, Колубара, Љиг, Топлица, Дебрц, Уб, Битва, Горња Обна, Доња Обна, Рађевина, Непричава, Тамнава, Рабас, Бељин и Пепељевац) и њиховој убикацији види: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, 24–25; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, 100–126; С. Ћирковић, *Црна Гора и проблем српско-угарског граничног подручја*, 63–67.

[41] Према томе, границе Мачванске бановине би биле: на западу Дрина између Лознице и Бадовинаца, источна на десној обали Колубаре између Милошевца и Конатице, јужна до долине Томнаве и средњег и доњег тока Јадра. Северна граница није ишла данашњим током Саве јер је у средњем веку њен ток био јужније, па је граница ишла од Дрине код Бадовинаца, избијајала на Саву више Шапца, а онда Савом до Бељина и ушћа Колубаре: М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, 88–89.

битке учествовао је као турски вазал и кнез Стефан Лазаревић. Иако је прва била турски пораз, а друга победа, у обе се, нарочито код Никопоља, као ратник истакао млади српски кнез. С друге стране, Вук Бранковић није био тако ревностан вазал. Зато су Турци притисли његове области. Већ у марту 1396. наилазимо на Бајазитовог кадију у Глухавици, а тада је вероватно пала и Приштина. Убрзо после Никопољске битке он ће пасти у султанове руке, где је у сужањству и умро 6. октобра 1397. године. Највећи део његове области Турци су уступили Лазаревим наслединицима, док су само мањи део оставили на управу његовој жени Мари и синовима. Тако је Стефан, захваљујући награди за верност, постао прва личност међу српском господом, управљајући заједно са мајком и братом територијом већом него што је његов отац поседовао у време највеће моћи. Међутим, за разлику од оца, он није имао самосталност као Лазар јер су, нарочито јужни део његове државе, контролисале турске посаде и чиновници који су надзирали путеве и наплаћивали царине. Тако се 1399. помиње Пашаит који држи царину на Лиму, а у исто време се помињу турске кадије у Звечану и Јелечу.[42]

Преокрет за Србију настаје после битке код Ангоре 28. јула 1402, где је тешко поражен, а нешто касније и убијен султан Бајазит од стране Монгола. Међу осталим балканским вазалима у овој бици су учествовали и Лазаревићи (Стефан и Вук) и Бранковићи (Гргур и Ђурађ). Због унутрашњих борби у турском царству, које су настале после Ангоре, Стефан Лазаревић је добио знатно шире и слободније поље деловања које је било усмерено ка фактичној независности српске државе, њеном каснијем територијалном проширењу и свестраном развитку. Наравно, у прво време неће бити територијалних промена, чак ће бити унутрашњих проблема и подела земље с братом Вуком, али ће ипак период после Ангоре бити подлога каснијем територијалном ширењу и окупљању свих старих српских области. Први корак ка томе било је додељивање деспотске титуле у августу 1402. на повратку из Ангоре. Доделио му је Јован VII Палеолог, који је заступао цара Манојла II Палеолога који се тада налазио на Западу тражећи помоћ за борбу против Османлија. Приближавање Византији било је израз жеље да се Србија ослободи турског притиска, чему је и Византија тежила. Формално сређивање односа са Турцима било је предвиђено једном одредбом уговора у Галипољу из 1403. по коме је деспот имао да и даље плаћа данак Сулејману и шаље помоћни одред, али сада без обавезе да га сам предводи.[43]

---

42 К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 331–4; М. Динић, *Обласши Бранковића*, 25–6 (=*Срйске земље у средњем веку*, 172–3); *Исшорија срйског народа* II, 64 (Ј. Калић).

43 М. Динић *Писмо угарског краља Жигмунда бургундском војводи Филийу*, Зборник МС за друштвене науке 13–14 (1956), 94, 97; *Исшорија срйског народа* II, 69 (Ј. Калић).

Други, још значајнији корак у промени односа према Турцима, који је за Србију значио још већу прекретницу, јесте тражење јачег савезника него што је била ослабљена Византија, која је такође била притиснута од Турака. Тог савезника деспот Стефан је нашао у Угарској. Изгледа да је иницијатива за преговоре потекла с угарске стране којој је савез са Србијом такође био потребан као штит од турске опасности која је долазила на угарске границе. Тако је дошло до прихватања вазалних односа деспота Стефана према угарском краљу Жигмунду крајем 1403. или почетком 1404. године.[44] За прихватање вазалних обавеза које су подразумевале учешће на угарским саборима и војну помоћ деспот је заузврат добио Мачву са Београдом. Како је негде у исто време добио и Голубац, то је значило знатно проширење територија, али и снажно везивање Деспотовине за обале Саве и Дунава. У Београд се преноси и престоница деспота Стефана. Ово приближавање Угарској имало је и дубљи значај јер је Србија обезбедила поуздан ослонац и савезника у борби против Турске. Суштину тог преокрета изразио је и сам деспот у аренги изгубљене повеље за Београд (крај 1404. или почетак 1405), где битку код Ангоре означава као ослобођење од Турака. Иста алузија се јавља и у аренгама повеља за Хиландар и Тисмену и Водицу, као и у уводу *у Закон о рудницима.*[45]

Развијање још приснијих односа са Угарском довело је до једне такође значајне територијалне промене. Ради се, наиме, о добијању богатог рударског и трговачког средишта, града Сребренице са околним подручјем, које је до тада било у саставу босанске државе. У склопу скоро деценијског рата са Босном, краљ Жигмунд ју је одузео почетком 1410, заједно са још неким тврђавама и градовима североисточне Босне. Неке је припојио освојеној Усори, а Сребреницу је нешто касније поклонио српском деспоту.[46] Ово уступање Сребренице деспоту Стефану свакако је у вези с подршком и помоћи коју је он пружао угарском краљу у поменутом сукобу са Босном,

---

[44] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 284; превод Л. Мирковић, 82–3. Он само кратко и фигуративно помиње ово успостављање вазалних обавеза. Видети о томе: М. Динић, *Писмо угарског краља Жигмунда*, 93–98. Опширније: Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 83–84; *Историја српског народа* II, 71–72 (Ј. Калић).

[45] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 272, прев. Л. Мирковић, 70; *Хиландарска повеља из 1406;* F. Miklosich, *Monumenta Serbica* 331–2; повеља за Тисмену и Водицу из исте године: P. P. Panaitescu, *Documentale tarii Romanesti*, 69–71; Н. Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана*, 37. О овим аренгама опширније А. Веселиновић, *Косовске алузије*, 187–194.

[46] М. Динић, *За историју рударства* I, 56–57; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 213–14.

чиме су се пријатељски односи са Жигмундом значајно продубљивали. Сребреница се последњи пут помиње у угарским рукама маја 1411, а први пут у саставу Деспотовине 15. маја 1413. године, и у том раздобљу је сигурно предата деспоту.[47] Међутим, када је то учињено тешко је утврдити. Свакако је то повезано са деспотовим боравком с одабраном пратњом на будимском двору. У том периоду одржана су у ствари два таква сабора у Будиму, у лето 1411. и од 22. маја до 23. јуна 1412. године.[48] Највероватнија је, међутим, претпоставка да се то догодило за време сабора у лето 1411, када су вођени преговори о даљим српско-угарским везама и када је Жигмунд поклонио деспоту значајне поседе у Угарској, међу којима и богата рударска места Сатмар, Немци, Нађ и Фелше-Бању.[49]

Долазак Сребренице под српску власт, као и поседа у Угарској, одакле је преко својих чиновника убирао приходе, знатно је ојачало материјалну основу власти деспота Стефана. Сребреница управо тада доживљава врхунац свог развоја као један од највећих рудника сребра. Тако је деспот у једном тренутку (1417) само од закупа сребреничке царине остваривао огроман приход од 3.100 литара сребра (еквивалентно 62.000 перпера или око 24.800 дуката, односно 1.016,58 кг сребра.[50] Због тога су се Босанци тешко мирили са губитком Сребренице, па су је безуспешно нападали још 1425. године. До коначног пада под Турке, Сребреница је четири пута прелазила у босанске руке и три пута у турске. Али, и поред тога, она је највише времена би-

---

47 О последњем помену угарског кастелана у Сребреници маја 1411: К. Јирчек, *Исӣорија Срба* I, 343; II 323. Први помен да је у рукама Србије је 15. маја 1413, а не октобра како је навео Јиречек: М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* I, 57. У том интервалу историчари су се опредељивали за различите датуме: Љ.. Ковачевић за 1412. (*Годишњица Н. Чуӣића* 3 (1879), 420–3); В. Ћоровић се не опредељује (*Сребреница за владе десӣоӣа Сӣефана*, Прилози КЈИФ 2 (1922), 61–2), док Пурковић мисли да је то било 1413. (*Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 106).

48 Љ. Ковачевић, н. д. стр. 420–423; Ј. Радонић, *Сӣоразум у Таӣи, 155;* В. Ћоровић, н. д. стр. 61.; М. Пурковић, н. д. стр. 100–102; *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 85–7. (Ј. Калић).

49 Да је Сребреница тада дарована деспоту: Ј. Радонић, *Сӣоразум у Таӣи*, 155; М. Динић, *За исӣорију рударсӣва I*, 58; С. Ћирковић, *Исӣорија средњовековне босанске државе*, 214; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе, 56; Исӣорија срӣскоӣ народа* II, (Ј. Калић). О даровању поседа деспоту у Угарској 1411. види: L. Thalóczy, A. Áldásy, *Magyarország melléktartományainak okleveltara*, Budapest 1907. (MMH 33), 52–57; Ј. Калић, *Цариници десӣоӣа Сӣефана Лазаревића у Уӣарској*, 82.Опширно о овоме, као и Сребреници у оквиру Деспотовине: А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 90 и даље.

50 О висини закупа сребреничке царине, као и познатим подацима о закупу других царина: А. Веселиновић, *Царински сисӣем у Србији у доба Десӣоӣовине*, 14–16, где је наведена старија литература.

ла под српском влашћу, све до смрти деспота Лазара 20. јануара 1458, после чега је заузима краљ Томаш, да би 1462. пала у турске руке.[51]

Управо у време када се Сребреница и њена околина нашла у поседу српске државе (1411) и после тога, босански град Борач је постао погранични град. Када би избијали спорови због царина, дубровачка влада наређивала је својим трговцима који иду за Зворник или Сребреницу да робу истоварају у Борчу, на граници српске државе и чекају док се спорови не смире.[52] Српској држави је тада припала територија коју захвата велика окука Дрине северно од Вишеграда па све до ушћа Дрињаче. Граница је вероватно ишла реком Јадар, а онда Дрињачом до њеног ушћа, крећући се на западу развођем планине Деветак и Јавор.

Ово територијално проширење на веома значајно среброносно рударско подручје Сребренице уследило је пошто су минуле велике унутрашње борбе и раздор у самој Србији. Наиме, још крајем 1408. против брата се побунио Вук Лазаревић, тежећи да преузме власт у земљи, или да је бар подели са братом. Непосредни повод овог сукоба није познат, али је сигурно да су несугласице после битке код Трипоља стално тињале, иако је мајка Милица успела да браћу измири и држи у релативној слози. После мајчине смрти Вукови захтеви били су све израженији, да би крајем 1408. он, ради њиховог остварења, пребегао султану Сулејману, а придружили су му се и Бранковићи. Већ средином фебруара 1409. почео је Вуков напад на Стефана. Према Орбину, предводио га је чувени султанов војсковођа Евренос, са војском од око 30.000 људи.[53] Напад је био силовит и неочекиван, остављајући за собом пустош. Борбе су се посебно распламсале на Косову и највише погодиле Приштину, одакле су у Дубровник стизале вести о разарањима које је град претрпео. Деспот Стефан је, међутим, очекивао овај напад. Њему је у помоћ притекла угарска војска коју је још крајем јануара преко Ковина повео у Србију тамишки жупан Пипо Спано и који је учествовао у борбама око Приштине. Борбе су трајале цело пролеће, а почетком маја се у њих укључио и сам краљ Жигмунд са својом војском. Међутим, мађарска војска није деспоту пуно помогла. Једино је у марту угарска посада из Новог Брда упала у Приштину, спалила је и опљачкала, Турке одбила, али су се зато Дубровчани жалили да им је та

---

[51] Опширније о борбама око Сребренице: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 323–5; М. Динић, *За историју рударства* I, 57–86.

[52] К. Јиречек, *Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник К. Јиречека I, 295; Д. Ковачевић-Којић, *Градска* насеља, 95–6.

[53] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105–106.

победа загорчала живот.[54] У лето исте године Турци су извршили још силовитији напад на Србију и стигли до капија Београда, у који се повукао деспот Стефан. Одбио је да се потчини Турцима, али је морао да преговара са братом и да му уступи јужни део земље. Вук је, заједно са Бранковићима, тада признао врховну власт султана Сулејмана над територијама којима су владали.[55] Тако је земља за кратко била подељена. На срећу, подела је трајала само годину дана. У турске међусобице, у које овде нећемо улазити, убрзо после битке код Космидиона (15. јуна 1410), био је умешан и Вук, да би у њима по наређењу принца Мусе био убијен (6. јула 1410). Неколико дана после њега погубљен је и Лазар Бранковић.[56] Територије Лазаревића поново су биле обједињене.

У јесен 1412. догодио се за Србију још један важан преокрет. У земљу се из Солуна вратио Ђурађ Бранковић. Он је још раније преко своје мајке настојао да се измири са ујаком.[57] Сада, када су у турским међусобицама, вешто подстицани на узајамна непријатељства, изгинули сви Лазаревићи и Бранковићи, ујак и сестрићи су коначно увидели да само сарадњом могу очувати српске земље. Био је то предуслов за даље ширење Деспотовине, односно за коначно обједињавање старих српских земаља.

Следеће проширење државне територије Деспотовине ускоро је уследило на сасвим супротној, источној граници са Турцима. Била је то област Знепоља, планински крај између Ниша и Софије, са цен-

---

54 J. Gelcich, L. Thallóczy, *Dipl. Ragusanum*, 183–4; М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан* 89–90.

55 К. Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића*, изд. Јагић, 290–292; J. Gelcich, L. Thallóczy, *Dipl. Rag.* 183; М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 105, 333; Љ. Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 222. Видети М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан*, 88–90; *Исшорија срйскоѓ народа* II, 81–82 (J. Калић). Како је тачно земља била подељена може само да се нагађа јер извори то не говоре. Орбинове вести о томе су потпуно збркане. Стефану је приписао немогућу територију: *йрема Дунаву и Новом Брду*, а Вуку *код Мораве на зайад*. Он каже да је деспот морао да брату даје и пола прихода од земље: М. Орбин, н. д. 106, 333. С. Новаковић сматра да је добио области јужно од Мораве *шшо би обухвашало обласш Ниша, Крушевца, Чачка* према турским и Бранковићевим границама, а Стефану да је остало оно што је још било земље према угарским границама: С. Новаковић, *Срби и Турци*, 370.

56 Љ. Стојановић, *Родослов и лешойиси*, 222–3. К. Филозоф нашироко описује Вукову и Лазареву смрт при чему се датум Вукове смрти поклапа с летописима, а Лазареву ставља у петак, 11. јула 1410; *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 297–9. Ослањајући се на Константина, исту али сажетију причу доноси и М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 106, 334. О турским међусобицама 1409–11. види: М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан*, 90–97; *Исшорија срйскоѓ народа* II, 81–87 (J. Калић) с изворима и литературом.

57 К. Филозоф. *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 301, 303–4; М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан*, 100.

тром у Трну и с још неким суседним пределима. Ове области заједно са градом Копријаном деспот је добио од новог султана Мехмеда I (1413–1421), после завршених борби против султана Мусе.

Нешто раније, крајем 1412. и почетком 1413, Муса је продро у Србију. Најпре је савладао и погубио свог војводу Хамзу који се одметнуо од њега у градовима Соколцу и Сврљигу, а онда је напао и освојио градове Болван и Липовац, и после дуже опсаде Сталаћ, па затим Копријан.[58] У пролеће 1413. Муса је продро до Браничева и долине Топлице, опустошио параћински крај, а код Крушевца се сукобио са деспотовом војском и победио је. Због свега тога је у организовању и припремању одлучујућег напада на Мусу запажену улогу имао деспот Стефан. Успоставио је везу са Мусиним братом Мехмедом и позвао га да пређе у европски део Турске ради обрачуна са противником. Такође је обезбедио помоћ Угарске, чији је био вазал и која је послала одреде под командом мачванског бана Јована Моровића, као и помоћ босанског војводе Сандаља Хранића.[59] Са војводом Сандаљем имао је добре односе нарочито после 1411. када се војвода оженио деспотовом сестром Јеленом, удовицом Ђурађа Стратимировића Балшића.

До одлучујуће битке са Мусом дошло је 5. јула 1413. код села Чаморлу под Витошом. Ту се истакла српска војска на челу са Ђурђем Бранковићем, који се нешто раније, у јесен 1412, као што смо ви-

---

[58] К. Филозоф, *Живош десӣоӣа Сӣефана Лазаревића*, прев. Л. Мирковић, 104. О убикацији Соколца са истоименим градом код Соко Бање види: Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984), 34; А. Веселиновић, *Североисӣочна Србија у средњем веку*, 65. Покушај убикације код данашњег села горња Соколовица код Књажевца, чини нам се, нема довољно аргумената: С. Мишић, *Поход султана Мусе на Десӣоӣовину 1413. и исӣочна срӣско-ӣурска ӷраница*, ИГ 1–2 (1987), 77–8.

[59] М. Орбин, поред мачванског бана Ивана Моровићког и Сандаља из Босне, помиње и неког војводу Петра (М. Орбин, *Краљевсӣво Словена*, 107) за кога је тешко утврдити ко је јер се у другим изворима не помиње. Додуше, К. Филозоф, који не наводи имена предводника војске која је дошла у помоћ, само каже да су у помоћ дошли *уӷарски великаши и босански* (К. Филозоф, *Живош десӣоӣа Сӣефана*, прев. Л. Мирковић, 104). На другом месту он помиње једног од угарских великаша које је деспот откупио из турског ропства, после 1415. Петра Мировијског Иваниша (К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Консӣанӣин Косӣенечки*, София 1986, 414). Л. Мирковић у преводу неоправдано ово раздваја као две личности *Пеӣра и Иваниша Мировијскоӷ* (К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, прев. Л. Мирковић, 109.). Поведен овим, М. Пурковић наводи да су учешће у борби против Мусе узели браћа Петар и Јован Моровићи (М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 104). Међутим, у Босни је заиста 1415. заробљен Иван Моровић, а неки Petar de Zapes је познат из повеља тог доба. Зато је ова неспретна комбинација К. Филозофа која се односи на две личности изазвала забуну. О томе види С. Ћирковић, *Коменӣари уз Орбиново Краљевсӣво Словена*, стр. 334.

дели, измирио са ујаком и од тада са њим тесно сарађује. Исто тако у српској војсци се нарочито истакао један од заповедника, челник Радич, а помињу се и војводе Шахин и Михајло. Битка се завршила поразом Мусе и његовом погибијом. За своје значајно учешће у окончању турскик династичких сукоба деспот Стефан је, као што је наведено, од новог султана Мухамеда I добио област Знепоље с Трном (област око данашње српско-бугарске границе), затим град Копријан код Ниша који му је Муса одузео *и друга йросшрансшва, и од шада жишељи и све сшвари добише мирно сшање*, како каже Константин Филозоф.[60] То значи да је деспот Стефан прихватио вазалне обавезе према султану са којим је надаље одржавао добре односе. Значило је то за земљу толико жељено раздобље мира.

Догађаји су показали да распарчане снаге хришћанских држава нису могле да се супротставе Турцима који и даље остају најзначајнија снага на југоистоку Европе, иако после Ангорске битке није тако изгледало. У сваком случају, Србија од тада улази у релативно мирно раздобље развоја које ће јој обезбедити изванредан привредни и друштвени развој. Све до 1425. није било већих ратних сукоба ни на једној страни. Зато се напредак могао приметити у свим областима живота: пољопривреди и занатству, а нарочито трговини и рударству. Развијају се нова насеља и тргови, отварају нови рудници, шири се мрежа путева и градитељска делатност. Постепено се формира и слој домаћег грађанства које све више учествује у занатству и трговини. Деспот Стефан је зато могао не само да истакне, већ и да у великој мери оствари претензије на окупљање свих српских земаља.

У складу с тим, тај период прве две деценије XV века био је и време сталног ширења државне територије. Међутим, после 1413. није било територијалних промена све до 1421, када је дошло до припајања Зете Деспотовини. И овај чин је обављен мирним путем. Поступајући по државно-правним схватањима из доба Немањића, Балша III, који није имао мушких потомака, пред смрт је предао Зету *Немањином йраунуку*, свом ујаку деспоту Стефану. Чврсто решен у тој намери, он је дошао на деспотов двор у Београд почетком 1421. године. Та одлука била је последица стања односа последњих година владе овог последњег потомка некад моћне породице Балшић у Зети. Од 1419. Балша III водио је други скадарски рат против Млечана који су се све више ширили на источној јадранској обали, желећи да овладају целим зетским приморјем. Још раније су заузели Ска-

---

[60] К. Филозоф, *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 309, прев. Л. Мирковић, 106. Опширније о борби против Мусе 1413: К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 344–5; М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан*, 102–6; *Исшорија срйског народа* II, 88–90. О Знепољу: К. Јиречек, *Трговачки йушеви и рудници*, 281.

дар, Дриваст, Љеш и пристаниште Свети Срђ на Бојани. Котор, важно привредно средиште тог дела обале и најважнија лука Приморја у немањићкој Србији, предао им се 1420. године.[61] Одмах затим, Млечани су заузели и Будву.

Већ тешко оболео, без средстава и без наследника,[62] у току преговора о миру са Млечанима, Балша је одлучио да пође деспоту у Србију, сматрајући да се једино он може одупрети њиховом притиску у Зетском приморју као некадашњем интегралном делу српске државе. Осим тога, једино је његов ујак доследно могао да и даље штити права српских цркава и јурисдикције зетског митрополита. Упркос оскудици, јер је више од половине своје владавине провео у ратовима против Млечана, Балша је у току свога владања Зетом то и сам настојао да чини, васпитан поукама своје мајке Јелене, ћерке кнеза Лазара. Знао је, такође, да вешта политика двојног вазалства осигурава његовом ујаку подршку и Турске и Угарске, чији су интереси били угрожени ширењем Млечана дуж источне обале Јадранског мора. Међутим, убрзо по доласку на српски двор у Београд, Балша III је умро, 28. априла 1421. године,[63] преневши пред смрт на ујака наследно право на Зету. Деспот Стефан га је достојно ожалио и свечано сахранио, а Константин Филозоф му одаје највећу похвалу да је владао својом земљом *„сијајући сваким добрим делима“*,[64] мислећи вероватно баш на његову упорну одбрану од Млечана и бригу о православним црквама и манастирима.

Тако су се припајањем Зете поново ујединиле земље Лазаревића, Бранковића и Балшића у једну државну целину која се пружала од Дунава до Јадранског мора. Међутим, између формалног присаједињења и стварног, потпуног поседовања постојала је велика разлика и за њено остварење предстојао је тежак пут. Речено је већ да

---

[61] О овим догађајима опширније: A. Dabinovič, *Kotor rod Mletačkom republikom* (1420-1797), Zagreb 1934, 11–24; исти, *Kotor u drugom skladarskom ratu* (1419–1423), Rad JAZU 257 (1937) 133–271; *Историја Црне Горе* II–2, 124–127; И. Божић, *Коѿор ӣосле ӣрихваѿања млеѿачке власѿи*, 12 вјекова бокељске морнарице, Београд 1972, 34–42 (= *Немирно Поморје XV века*, 3–15).

[62] Балша III се два пута женио, први пут ћерком Никете Топије; син рођен 1415. убрзо је умро. Из другог брака са ћерком Које Закарије имао је две ћерке које су тада биле малолетне: старија Јелена се касније удала, 1424, са 17 година за Стефана Вукчића Косачу, а млађа Теодора за босанског великаша Петра Војсалића, господара Доњих Крајева. Млечани су рачунали да би наследник могао бити Балшин рођак Стефан Марамонте, са којим је једно време и делио власт. К. Јиречек, *Исѿорија Срба* II, 348; *Исѿорија Црне Горе* II–2, 119–129.

[63] Љ. Стојановић, *Сѿари срӣски родослови и леѿоӣиси*, 118, 225, 246, 631; исти, *Сѿари срӣски заӣиси и наѿӣиси* VI, 86.

[64] К. Филозоф, *Живоѿ десӣоѿа Сѿефана*, изд. Јагић, 280, 313, прев. Л. Мирковић, 78–9, 110.

ни у области Бранковића није била успостављена потпуна контрола и власт. У овој области која је повезивала земље Лазаревића и Балшића, то су спречавали турски чиновници и посаде који су контролисали важне путеве и градове, па се ту створила нека врста специфичног двовлашћа. За Зету је, међутим, предстојало и стварно преузимање територије, због чега се деспот неизбежно морао сукобити са Млечанима. Наиме, пометњу која је настала после Балшине смрти, они су обилно искористили. Њихову власт је одмах поново признао Дриваст, а затим Улцињ и Бар, тако да је Венеција сада имала у свом саставу све Балшине градове на обали. Међутим, док су Млечани још већали у Сенату о уређењу тек освојених крајева, стигли су им посланици великог војводе Сандаља Хранића. Они су им предали захтев да му уступе Горњу Зету и градове Бар и Будву на које је полагао право, али су Млечани нашли разлога да га одбију, наводећи да су та места слободном вољом изабрала њихову власт и заштиту.[65]

Господари Горње Зете су, међутим, убрзо признали власт Стефана Лазаревића, надајући се да ће под њим имати више самосталности него под његовим сестрићем. Ђурашевићи се нису одазвали примамљивим понудама Млечана, већ су и Ђурађ и Љеш постали војводе деспота Стефана. Ни Сандаљ Хранић, иако је прижељкивао Горњу Зету, није узнемиравао деспота јер се оженио његовом сестром Јеленом Балшић. Тако су се неизбежно морала сукобити два главна претенданта у Зети, Млечани и деспот Стефан Лазаревић.

Сазнавши да су Млечани запоселидео његовог наследства у Зети, деспот Стефан је у августу 1421. похитао са војском да то питање реши. Тим пре јер је пропао његов покушај да спор реши преговорима због чега је послао двојицу посланика у Венецију. Тако је крајем септембра 1421. Стефан опсео Скадар, Бар и Улцињ, претходно запосевши Дриваст. Већ средином новембра заузео је и Бар. После тога Стефан се вратио у Србију остављајући војску под Скадром, а за управника Зете поставио је војводу Мазарека, са седиштем у Бару. Са Млечанима је склопио примирје на пола године.[66] Тако је деспот, сем Улциња, запосео сва места која су после Балшине смрти заузели Млечани.

Међутим, проблеми са Млечанима у Зети овим нису решени јер ниједна страна није остварила свој циљ: Срби, да им се врате сви поседи у Зети, а Млечани, да им деспот врати поседе заузете претходне године. Стефан је најпре покушао да проблем реши преговорима

---

[65] Š. Ljubić, *Listine* VIII, 94, 95.

[66] Опширније о овим догађајима: *Историја Црне Горе* II–2, 136–139 (И. Божић). О војводи Мазареку: М. Динић, *За историју рударства* II, 21–22; И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, *Немирно Поморје XV века*, 178–9.

пре истека примирја, па је у Венецију преко Дубровника упутио војводу Витка, који је скоро цео април 1422. провео у преговорима, али без видљивог резултата. Свака страна је упорно остајала при своме, тако да ни примирје није продужено.[67]

После тога Млечани су се припремали за одбрану, а деспотов војвода је с војском опсео Скадар. Међутим, у децембру 1422. је претрпео пораз од знатно мање млетачке војске. Због тога је деспот изгубио део Забојане са Свачом, а у пролеће 1423. Млечанима су пришли и Паштровићи.[68] Све ово натерало је Стефана Лазаревића да енергичније иступи против њих. Међутим, пошто је сам био заузет за њега важнијим односима с Турском и Угарском, сада је сређивање стања и односа са Млецима у Зети препустио сестрићу Ђурђу Бранковићу који је одлично познавао и пратио прилике у Зети, која се граничила са облашћу Бранковића. Ђурађ је заиста одмах у лето 1423. с великим одредом од 8.000 коњаника дошао под Скадар и Млечане одсекао од мора. Његова енергична акција изазвала је страх код Млечана који су сада постали попустљивији. Пристали су на мир који је склопљен 12. августа 1423. у Ђурђевом шатору код Св. Срђа. По наређењу млетачког Сената мировни уговор је прихватио Франческо Бембо, а уз Ђурђа је било и пет његових војвода, од којих два Турчина (то су војводе: Војин Југа, Шајин, Алијаз-бег, Новак и Хребељан).

По тексту мировног уговора, који је саставио деспотов канцелар Никола де Архилупис из Котора, Венецији су остали Котор, Улцињ и Скадар, а Србима су припали Бар и Дриваст. Такође су Млечани обећали да ће Србима бити предата и Будва са соланама у Грбљу, док је о Паштровићима деспот и Сињорија требало да се накнадно споразумеју. Уговором је регулисано и низ других питања међу којима и то да деспот добија хиљаду дуката годишње на име скадарске провизије коју су добијали и Балшићи; затим договор о реду и миру, враћању бегунаца, мешовитим судским споровима, размени заробљеника и праву деспотових трупа да прелазе преко млетачке територије.[69] Али, мада је мир био склопљен и деспотова војска се повукла из Зете, сва

---

67 Š. Ljubić, *Listine* VIII, 152, 156–164. О мисији војводе Витка опширно су писали: С. Станојевић, *Борба за наслеђство Баошино* (1421–1426), Ср. Карловци 1902, 25–35; *Историја Црне Горе* II–2, 140 (И. Божић); М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 117–21.

68 Опширније: И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959), 156–7 (=Немирно Поморје, 112–14); *Историја Црне Горе* II–2, (И. Божић), 143–4.

69 Š. Ljubić, *Listine* VIII, 248–253. О овом миру опширније: *Историја српског народа* II, 200 (М. Спремић). О Николи Архилупису: Р. Ковијанић, *Два податка о Николи Архилупису*, Историјски записи 11/1–2 (1955) и Д. Ковачевић-Којић, *О библиотеци Николе из Котора, канцелара на двору српских деспота*, Зборник радова Филозофског факултета у Сарајеву, 1972, 415–419.

питања нису коначно решена, првенствено због тога што се с обе стране одуговлачило с испуњењем уговорних обавеза. Тако је Венеција задржала Паштровиће на које су Срби полагали право, а спорни су били и Луштица, Ратачка опатија, Грбаљске солане и област северно од Скадра. Једна мешовита комисија састављена од Которана, Млечана, деспотових поданика и Ђурашевића безуспешно је покушавала да одреди границе которске општине. Спорна је била и тврђава Ђурђевац с околном територијом, тј. да ли припада Которанима или Ђурашевићима, деспотовим војводама, који су је и држали. Због сталне затегнутости настављени су преговори у Плани где је 26. августа 1424. постигнут договор само о неким споредним питањима (оживљавање међусобних веза, слободно кретање трговаца, коришћење двовласничких имања), док се у питање граница није ни улазило.

Деспот Стефан, међутим, није желео половична решења, па је у јуну 1425. упутио посланство на челу са војводом Николом. Споразум опет није склопљен јер је деспот тражио Паштровиће, плаћање трибута за Котор који се и раније давао Балшићима, а није прихватао ни арбитражу неког неутралног хришћанског владара, општине или универзитета. Па ипак, Млечани су желели наставак преговора, тако да је коначно разграничење постигнуто мировним уговором склопљеним 22. априла 1426. у Вучитрну, на двору Ђурђа Бранковића који је водио прговоре на основу пуномоћја деспота Стефана. Уз њега су учествовали грачанички митрополит и српске војводе Лукач и Мркша, а у име Млечана преговоре је водио њихов представник – скадарски капетан Франческо Квирин.

Овај уговор донео је коначно српско-млетачко разграничење у Зети. Њиме је требало да буду разрешени сви неспоразуми и сукоби до којих је долазило после Балшине смрти. Уговором су Млечани добили Паштровиће, Грбаљ и сто кућа у северном делу скадарског дистрикта које је држао Андрија Хумоје, који је још током рата 1423. пришао деспоту. Млечани су такође били ослобођени плаћања которског трибута деспоту. Срби су добили Будву, остала им је Ратачка опатија, а солане су подељене онако како је и раније било: оне које су држали Балшићи и њихови поданици припале су деспоту, а Венеција је задржала которске солане.[70]

Деспот Стефан је ратификовао уговор под Сребреницом 22. јула 1426, а млетачки Сенат тек 3. фебруара 1427. године.[71] Спрово-

---

70 Š. Ljubić, *Listine* IX, 7–14. Уговор су детаљно анализирали К. Јиречек, *Исӣорија Срба* I, 349; *Исӣорија Црне Горе* II–2 (И. Божић), 149; *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 201–202 (М. Спремић).

71 Š. Ljubić, *Listine* IX, 17–20. Млечани су знатно касније потврдили уговор јер су чекали да се одредбе мира претходно спроведу у живот.

Карта Србије у доба деспота Стефана, највећи територијални обим.

ђење одредби мира у живот почело је после деспотове потврде, кад је у августу 1426. Ђурађ Бранковић са женом Јерином и пратњом стигао у Зету. Пре тога он је већ био проглашен за наследника престола. Посебне мешовите комисије вршиле су утврђивање граница на терену, при чему су их врло прецизно обележавале. На основу предлога ових комисија Ђурађ Бранковић и Франческо Квирин су се сложили о разграничењу и 11. септембра 1426. у Дривасту саставили *Изјаве* о границама Скадра, Дриваста, Улциња, Ратачке опатије, Будве и Котора, а за касније је остало разграничење поседа између Которске општине и Светомихољске метохије. Решена су и друга питања као, на пример, слободно довожење соли у Бар и Будву, пружање узајамне војне помоћи на поседима у Зети, плаћање скадарске провизије од 1.000 дуката годишње деспоту итд. Такође су постигли споразум о јурисдикцији и правима православне и католичке цркве. Зетски митрополит је имао надлежност на деспотовим поседима, али и над српским црквама на млетачкој територији, као и у доба Балшића. Једино је за постављање игумана у цркви св. Петра у Скадру и св. Михајла у Улцињу била потребна дозвола млетачких власти. Католички барски надбискуп и остале цркве добили су сва стара права на деспотовој територији.[72]

Тако је споразумима из 1426. био бар привремено окончан низ спорова у Зети између Млечана и српског деспота. Они су за обе стране били компромисно решење јер ни Венеција није успела да задржи све што је заузела у другом скадарском рату, а ни деспот није успео да је потпуно истисне из Зете. Па ипак, резултат свега је да је Србија поново избила на море и држала скоро целу обалу од Котора до Бојане, с изузетком Улциња и Паштровића. Војвода Алтоман је боравио у Бару као деспотов намесник за Зету. У састав српске државе улазило је и залеђе Котора и Будве, области које су држали војводе Ђурашевићи. Док су градови који су ушли у састав Млетачке републике изгубили унутрашњу самоуправу и били укључени у њен привредни и политички систем, дотле деспот није дирао права својих приморских градова који још интензивније учествују у трговини са Србијом, али и са осталим средиштима на Јадрану. Србија је тако укључењем Зете доживела свој највећи територијални опсег у периоду Деспотовине.

До краја свог живота деспот Стефан је одржавао и проширивао своје везе с Угарском. Иако је увек био свестан турске снаге и опасности, због чега је прихватио вазалне обавезе и настојао да са

---

[72] Š. Ljubić, *Listine* IX, 14–20; *Исшорија Црне Горе* II–2, 149–50 (И. Божић); *Исшорија срйскоī народа* II, 202 (М. Спремић).

Турцима развија добре односе, он је истовремено предузимао низ мера да оснажи државу и одбрани земљу. Тако је, као што смо видели, уведен нов управни систем *власти* са војводама на челу, повећане су војне обавезе становништва, наметнута нова дажбина за издржавање војске, а упоредо су се градила утврђења широм земље. Међу њима су Београд и Манасија, Голубац и Крушевац били највеће тврђаве српског средњег века, одраз историјског стања и домета војне аркитектуре.

Као да је Србија у доба деспота Стефана била уверена да ће преживети тешка времена и очувати своју државу. Али, истовремено, као да је у свом постепеном повлачењу ка северу показивала да највећу помоћ у томе види у хришћанском западу, чији је најјачи представник, истовремено и њен северни сусед, била католичка Угарска, takође непосредно угрожена од Турака. Због тога никада до тада северне границе Србије нису биле тако отворене, чинећи у пуном смислу мост не само за политичке, већ и привредне везе. Српски трговци из Београда и других градова слободно одлазе у Угарску ради трговине или на бројне деспотове поседе које је у тој земљи добио од краља, где налазе посао и зараду. Истовремено, угарски краљ и његови поданици тако су исто долазили у Београд и друге српске градове. Како каже Константин Филозоф, *као из дома у дом прелажаху по угарским и српским градовима.*[73] Сам деспот Стефан је редовно одлазио на саборе угарске властеле у Будим. При томе је с пратњом одседао у раскошној палати коју је имао у овом граду.[74]

Желећи да задржи такве односе од обостраног интереса с Угарском и после своје смрти, деспот Стефан је о томе повео преговоре са краљем Жигмундом у бањи Тати у коморанској жупанији, маја 1426. године. Жигмунд је пристао да призна Ђурђа Бранковића за деспотовог наследника, да га уврсти у ред угарске властеле с правом наслеђа деспотових поседа у Угарској, али уз услов да обнови вазалне обавезе и да после Стефанове смрти врати Мачву, Београд, Голубац и крајеве западно од Дрине.[75]

---

[73] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, прев. Л. Мирковић, 108.

[74] Ј. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975), 51–58.

[75] Текст споразума није сачуван у оригиналу, већ у каснијим преписима и научници га углавном сматрају веродостојним. Преглед издања и литературе о њему видети у студији Ј. Радонића, *Споразум у Тати*, 117–232. Он једини у овом делу донекле оспорава постојање уговора у Тати, иако га је у свом ранијем делу *Западна Европа и балкански народи према Турцима у првој половини XV века*, Нови Сад 1905, 49–50, сматрао веродостојним. Оцену и каснију литературу дала је Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 101 и нап. 90; *Историја српског народа* II, 215 (Ј. Калић).

Смањење државне територије

Реализација одредби уговора у Тати одмах после деспотове смрти довешће до нових територијалних промена и то је почетак обрнутог процеса, процеса смањења државне територије Деспотовине, које ће трајати све до њеног пада. Догађаји после смрти деспота Стефана (19. јула 1427) потврдили су и следили највећи део тачака споразума у Тати. Краљ Жигмунд који се тада налазио у Влашкој, где је ратовао против Турака, на вест о деспотовој смрти, с војском је пожурио у Београд да би непосредно утицао на догађаје у Србији и обезбедио спровођење одредби споразума. Он се ту састао са Ђурђем Бранковићем, који је такође на вест о ујаковој смрти похитао из Зете у Београд. Краљ га је примио у ред угарских барона и признао за наследног владара Србије. Истовремено, Ђурађ је кроз свечани церемонијал прихватио вазалне обавезе према краљу Жигмунду.[76] Тиме је за обе стране био обезбеђен значајан континуитет политике коју је водио деспот Стефан, што је подразумевало и заједничку борбу против Турака.

Међутим, када је реч о територијалним променама у смислу како је предвиђао споразум у Тати, треба истаћи да су оне делимично модификоване. Ђурађ је Жигмунду морао домах да преда Београд. Дотадашња престоница Србије коју је деспот с толико труда обнављао и изграђивао и за коју је, и поред преузетих обавеза о враћању према уговору у Тати, изгледа ипак веровао да ће остати у српским рукама,[77] већ у новембру 1427. се помиње у угарском поседу, тј. краљ Жигмунд је назива својим градом.[78] У саставу Деспотовине, пак, оста-

---

[76] К. Јиречек, *Историја Срба* I, 354; *Историја српског народа* II, 219 (М. Спремић).

[77] Деспот је, како каже његов биограф К. Филозоф, Београд и манастир Ресаву зидао до краја живота, *у све дане живота свога никад не престаде да приутврђује сваким најбољим притвором и надгледањем* (*Живот деспота Стефана*, прев. Л. Мирковић, 88). Да је то чинио и после споразума у Тати, види се из повеље за Лавру св. Атанасија на Света гори од 20. јануара 1427. којом ослобађа њена три села свих обавеза, осим војне, и то кад војску води сам деспот, и *зидања Београда*: С. Новаковић, *Законски споменици*, 500–501; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 95. То би указивало на деспотову наду и жељу да Београд остане трајнија престоница Србије, да је можда ову тачку уговора сматрао формалном, тј. да ће његовом наследнику прихватањем вазалних обавеза бити потврђено поседовање Београда.

[78] И Ђурађ и Жигмунд су већ у септембру били у Београду, што значи да су натезања око предаје Београда трајала скоро два месеца и да је ту било неких проблема и отпора. Тек повељом од 7. новембра 1427. Жигмунд позива занатлије Шопрона да се населе у Београду, кога назива својим градом, а два дана касније обавештава Дубровчане да се град и тврђава налазе у његовим рукама: L. Thallóczy, A. Aldásy, н. д. 73; М. Динић, *Грађа за историју Београда* II, 20–21; Ј. Калић-Мијушковић, *Београд у средњем веку*, 102–103. Опширно о предаји Београда: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 94–95.

ла је шира околина града, у којој је најзначајнији био рудник племенитих метала Рудишта на Авали, где је деспот Ђурађ Бранковић једно време имао и ковницу новца.[79]

Поред залеђа Београда, Ђурађ Бранковић је, супротно споразуму у Тати, задржао и Мачванску бановину. Да ли је он одбио да врати Мачву Жигмунду, како га је споразум обавезивао, или је ову област Ђурађ добио на основу неког посебног договора са угарским краљем за време њиховог сусрета и решавања ових питања у Београду у септембру и октобру 1427, што је вероватније, ми не знамо.[80] Без обзира на то, поседовање ове територије и њено укључење у српску државу врло је важно не само због развијене пољопривреде у њој, већ и због поседовања значајних млађих рудника племенитих метала који се тада нагло развијају – Крупањ, Зајача, Бохорина и Црнча, као и нових тргова – Ваљево и Заслон.[81] Споразумом у Тати Ђурађ Бранковић је био дужан да врати и неке деспотове поседе западно од Дрине. Које су то територије изричито се не помиње. Пошто није била у питању Сребреница, вероватно се то односило на неке мање градове из њене околине, можда од Костијерева и Кучлата према Сребреници. У изворима се не помиње да ли се Жигмунд уопште користио овим правом о повраћају или га се одрекао, као у већ поменутим случајевима.[82]

---

[79] М. Динић, *За историју рударства* II, 24–26. О Рудиштима види и: Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудишта под Авалом*, Годишњак града Београда III (1956), 99–106.

[80] Многи аутори су сматрали да је Ђурађ Бранковић по уговору у Тати поред Београда вратио и Мачву. Још је К. Јиречек мислио да Жигмунд није добио целу Мачву, већ само њен северни део, а да је јужни предао Србима: К. Јиречек, *Историја Срба* 1, 354; II, 327. Слично је мислио и Ј. Радонић, *Уговор у Тати*, 190, док је М. Динић сматрао да је Мачва остала Србима, али није био потпуно сигуран у то: М. Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Археолошки споменици и налазишта у Србији I, Београд 1953, 27 (=Српске земље у средњем веку, 54) И. Божић је сматрао да је Мачва припадала Ђурђу и да је то било последица неког посебног споразума са Жигмундом: *Историја народа Југославије* I, Београд 1953, 436. Ове дилеме потпуно је рашчистио и детаљно обрадио М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, 23–27; *Историја српског народа* II, 220 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 97–98.

[81] О овим рудницима и трговима види: М. Динић *Западна Србија у средњем веку*, 23–27 (=Српске земље, 44–54); *За историју рударства* I, 71–73; Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем веку*, ИГ 3–4 (1953), 91–102; М. Исаиловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, иста, *Најстарији подаци у писаним изворима*, Ваљево, Постанак и успон градског средишта, Ваљево, 1994, 23–48; С. Ћирковић, *Шабац у средњем веку*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 91–94. М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, *Јадар у прошлости*, Нови Сад *1985*, 41–75; исти, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 111–130. Исти. *Средњовековни рудници и тргови северозападне Србије*, Ваљево, Постанак и развој градског средишта, Ваљево 1994, 93–110.

[82] М. Динић, *За историју рударства* I, 73.

Слично је било и са Голупцем, али је он измакао из руку и Жигмунда и Ђурђа, не њиховом вољом, нити жељом. Овај стратешки веома важан град су сигурно обојица желела да поседују за себе, али је Ђурађ морао пристати да га због његове важности и поштовања уговора врати угарском краљу. Десило се, међутим, да су га обојица изгубила и да је Голубац тада пао у турске руке. Наиме, када је Жигмунд дошао под град ради његовог опседања, заповедник Голупца, војвода Јеремија, одбио је да га преда док му се не исплати 12.000 дуката које му је, наводно, дуговао покојни деспот. Краљ није пристао да овај дуг исплати, оспоравајући ваљаност деспотовог писма којим се потврђује дуг, па је Јеремија одлучио да град преда Турцима. Није помогло ни посредовање Ђурђа Бранковића који је дошао под Голубац, али га је Јеремија напао на градској капији и натерао на повлачење. После тога је град предао Турцима који тако стицајем околности за дуже време долазе у посед једне од најзначајнијих тврђава на Дунаву. Држали су га непрекидно до обнове Деспотовине 1444. године.[83]

Овим догађајима нису престале невоље и осипања територија српске државе после промене на престолу. Окончани су једино српско-угарски спорови око територија и већих промена није било све до краја постојања српске средњовековне државе. Много већи притисци и угрожавање опстанка управо су почињали са друге стране, од јачег и опаснијег непријатеља у експанзији, коме је Србија била само једна мала, али жилава препрека у продору ка хришћанској Европи. Систематско угрожавање и освајање њене територије од тада па до коначног пада под Турке и грчевит отпор и настојање да се нађе излаз и спас за народ и државу испуњавају политику деспота Ђурђа кроз скоро три деценије његове владавине.

Први догађај у трагичном низу територијалних губитака јесте заузимање Ниша и Крушевца 1427. године. Била је то последица проугарске политике деспота Стефана коју је он интензивније водио последњих година своје владавине. Та политика се уклапала у шире оквире противтурских планова у Европи. Обавештен о њима с разних страна, султан Мурат II је још у јесен 1425. преко Пирота и Ниша провалио у Поморавље до Крушевца. Турска војска је пленила и разарала по Србији којој је стигла војна помоћ од Угарске, под вођством Пипа од Озоре (Пипо Спано). Ова непријатељства су обустављена преговорима са султаном, после којих су се Турци повукли из Србије.[84] Исти или слични разлози изазвали су нови султанов поход

---

[83] О овим догађајима, као и о историји Голупца исцрпно С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.

[84] *Исӣорија срӣскоѓ народа* II, 212 (Ј. Калић); Ј. Калић, *Десӣоӣ Сӣефан Лазаревић и Турци* (*1421–1427*), ИЧ 29–30 (1982–3), 15.

на Србију почетком 1427. године. Подозрење Турака је у међувремену сигурно повећано после поновног Стефановог окретања према Угарској које је резултирало споразумом у Тати.

Главни правац напада овог пута био је усмерен према најважнијем рударском граду Србије Новом Брду, које је више месеци безуспешно опседано. У лето 1427. Турци су преко Ниша продрли у Поморавље и у тренутку деспотове смрти су били у близини Раванице. Њихов продор изазвао је страх и пометњу, па су људи бежали тражећи спас у утврђеним градовима и на острвима. Тада су напали и заузели Крушевац, а како каже Константин Филозоф, *предадоше се и други градови.*[85] Можда је међу тим градовима већ тада заузет и Ниш јер је он био на правцу продора према Крушевцу, иако француски путописац Бертрандон де ла Брокијер каже да је Ниш заузет годину дана касније, 1428 године.[86] Пошто су у турске руке пали још неки градови јужно од састава две Мораве,[87] турска територија се у ства-

---

[85] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, превод Л. Мирковић, 117–19; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108; М. Динић, *За историју рударства* II, 48–49.

[86] Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 126–7. Он каже да је Мурат II Ниш *узео* од деспота *пре пет година*, а Крушевац *пре шест година.* Међутим, из писања К. Филозофа види се да је Мурат II заузео Крушевац и *друге градове*, пре него што је ударио на Ново Брдо, где се *много трудио али не успе*: К. Филозоф, н. д. 119. Исти редослед догађаја је и код Орбина, који каже да је султан заузео *Крушевац и неке друге земље* и да је онда с великом војском дошао под Н. Брдо, где је пре њега већ био Исак-паша, и држао га под опсадом 48 дана. Он даље каже да је угарски краљ тада био у Београду и да је његова помоћ тада допринела да Турци не заузму целу земљу: М. Орбин, *Краљевство Словена*, 108. Да није само зима утицала да Мурат дигне опсаду Н. Брдо и да *отиде својој кући* (К. Филозоф, н. д. стр. 119), поред Орбина каже и вест из *Троношког родослова*, где се поред *належаште зиме*, повлачење у Једрене повезује и са *нахожденијем Угров по Дунаи, иже воступили били во државу Амуратову* (Ј. Шафарик, *Троношки родослов*, Гласник Друштва српске словесности 5 (1853), 101; Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ* I, 144). Ми, међутим, знамо да је султан лично држао опсаду Н. Брда још почетком 1427. што се види из тестамента једног Дубровчанина, састављеног 25. фебруара 1427. у Н. Брду: И. Божић, *Дубровник и Турска*, 34; М. Динић, *За историју рударства* II, 48. То само показује да султан сигурно није сам све време командовао опсадом Н. Брда. О паду Ниша види: Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984), 36.

[87] Ч. Мијатовић *Деспот Ђурађ Бранковић* I, 141; М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 107. Да је деспот Ђурађ изгубио територије не само у околини Крушевца, већ и у Топлици и Дубочици, види се из његове повеље Св. Пантелејмону из 1427–8, где обећава да ће вратити манастиру села која су им Турци узели ако опет дођу под његову власт (С. Новаковић, *Зак. спом.* 527–8; *Actes de Saint Pantéléèmon*, 189–90). Зна се, наиме, да је овај манастир одраније, поред осталих, имао и села у Топлици и Дубочици која је монахиња Јевгенија са синовима потврдила овом манастиру 1400. године: С. Новаковић, *Законски споменици* 517–520; *Actes de Saint Pantéléèmon*, 185–7. Види и Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији XIV и XV века*, ИЧ 5 (1955), 74–5.

ри као клин усекла у средиште српске земље ради лакше контроле и даљег заузимања, претећи да је располови, што ће се касније и десити. Граница је тада била, како каже Брокијер, на доњем току Западне Мораве.[88]

Прве године владавине деспота Ђурђа Бранковића, иако наговештавају проблеме са Турцима и територијално слабљење Србије, још увек не представљају непосредну претњу њеном опстанку као што ће каснији догађаји показати. Напротив, оне показују привид и наставак извесне стабилности, претходно остварене мудром политиком деспота Стефана између два снажна противника, Угарске и Турске. Тако и даље тече релативно снажан развој рударства, а такође, повезано с њим, интензивне трговине у којој учествују бројни Дубровчани, али и све већи слој домаћих трговаца.

У овим годинама, после почетних губитака након промене на престолу и извесне стабилизације имамо и једно релативно скромно, али значајно територијално проширење. Поседи преко Дрине који су обухватали Сребреницу и њено подручје проширени су на Зворник и Теочак и околне области у Усори, на левој обали Дрине, територије које раније Деспотовина није поседовала. Додуше, неко време Ђурађ је држао и Вишеград на Дрини,[89] да би се даље на север граница углавном кретала Дрином, сем Сребренице, која је како је већ речено дуго припадала Деспотовини, прелазећи повремено и у босанске руке. Такође, Деспотовини сада припадају и нове области, Зворник и Теочак у доњем току Дрине, које су заједно са Сребреницом чиниле компактну територију на левој обали Дрине у саставу Деспотовине.

Делове Усоре, са значајним трговачким градом Звоником (Зворником) и тврђавом Теочак, деспот Ђурађ је припојио Србији у про-

---

[88] Б. де ла Брокијер, *Пуӣовање ӣреко мора*, 128–9.

[89] Вишеград је заузет у рату између краља Томаша и деспота Ђурђа око Сребренице, коју је од 1446. држао босански краљ. У септембру 1448. деспотов шурак Тома Кантакузин је потукао босанску војску, па је у деспотове руке поново дошла Сребреница и област све до Вишеграда, заједно с њим. На страни деспота у овом сукобу је био Стефан Вукчић с војском: М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* I, 78; С. Ћирковић, *Сӣефан Вукчић-Косача и његово доба*, 105–6; *Исӣорија срӣског народа* II, 261 (М. Спремић). Иначе, Вишеград се први пут помиње у српским рукама у дубровачким изворима 12. марта 1449: *Lett. di Lev.* 14, f. 10; К. Јиречек, *Трговачки ӣуӣеви и рудници*, 300; исти, *Исӣорија Срба* I, 372; 323; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 99–100. Не зна се тачно до када је Вишеград остао у српским рукама: М. Динић, *Срӣске земље у средњем веку*, 256. О граници у Полимљу видети: Д. Минић, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ 4, Пријепоље 1976, 101–110; В. Шалипуровић, *Нека ӣиӣања границе Босне и Херцеговине и Десӣоӣовине и месӣа и ӣоложаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ 7, Пријепоље 1979.

леће 1433. године. Ово проширење је заправо било последица сукоба између деспота и босанског краља Твртка II, који је трајао последњих неколико година и вукао корене из конавоског рата (1430–32). У ствари, непријатељство према босанском краљу деспот Ђурађ је наследио због напада на Сребреницу 1425. и сталне тежње да овај богати град који је давао велике приходе (у то време више од 30.000 дуката)[90] поврати босанској држави. Не само Сребреница, већ и друге територије с леве стране Дрине представљаће сталну јабуку раздора између Србије и Босне. Краљ Твртко II се у новембру 1430. сукобио с великашком породицом Златоносовића, чије су земље биле у источној Босни, у граничним пределима према Србији. Није познат узрок сукоба, али није немогуће да је до њега дошло због сарадње Вукашина Златоносовића са деспотом Ђурђем. Сукоб се завршио Вукашиновом смрћу и потпуним истребљењем ове феудалне породице. То је утицало на избијање отворених непријатељстава између босанског краља и српског деспота на чијој је страни био и Сандаљ Хранић.[91]

Још у пролеће 1431. деспот је нанео извесни пораз краљу Твртку II, што је довело до забране кретања и трговине Дубровчана кроз Босну према Србији. Трговина се морала обављати само преко Зете и Сандаљеве територије уз изузеће Зворника и Сребренице.[92] Ратни сукоби су се после извесног затишја наставили и следеће 1432. године. У априлу је Твртко II предузео поход против деспота. У изворима се помиње да се тада са војском налазио у Главичици ниже Зворника, али се не зна какав је био исход похода. Те исте јесени Дубровчани јављају да се поново краљ и деспот налазе *на граници својих области, чине један другом штете, узнемиравају се и пакосте.*[93] Иако, дакле, извори говоре о конкретним војним акцијама противника, тада није дошло до заузимања Зворника и Теочака од стране деспота Ђурђа,[94] већ тек на пролеће, следеће 1433. Наиме, још крајем априла те године помиње се краљ Твртко у Звор-

---

90 *Историја српског народа* II, 234 (С. Ћирковић).

91 С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265; исти, *Историја српског народа* II, 235. (С. Ћирковић).

92 *Acta, Cons. Rog.* 5, f. 37', 1. X 1431; f. 39', 41, 12. X 1431. Види о овим забранама: *Историја српског народа* II, 235. (С. Ћирковић). А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине*, 32.

93 М. Динић, *За историју рударства* I, 36–37, 74; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 265; исти, *Историја српског народа* II, 235.

94 Д. Ковачевић-Којић, *Зворник (Звоник) у средњем веку*, Годишњак друштва историчара БиХ 16 (1965), 19 тачно каже да је Зворник прешао у деспотове руке 1432–3, али у новијој монографији: *Градска насеља средњовековне босанске државе*, 74, вероватно омашком каже да је Зворник 1432. прешао у српске руке.

нику у борби против деспота,[95] па је, дакле, тек после тога Зворник могао пасти у руке Срба.

У овом рату на страни деспота Ђурђа био је војвода Сандаљ Хранић.[96] Међутим, војвода Радосав Павловић најпре је био на страни краља Твртка II. Изгледа да је тада, пре 1430, Радосав заузео неке деспотове градове у пограничном подручју на Дрини. То се види из писма Дубровчана деспоту Ђурђу у коме му сугеришу да је дошао повољан тренутак да се освети Радосаву и поврати своје градове које овај држи *против сваког разлога.*[97] Касније, када је краљ био поражен, у септембру 1433, Радосав га је напустио и пришао победничкој страни. Тада се измирио са Сандаљем и деспотом са којима је подржавао довођење новог краља Радивоја Остојића, турског штићеника, уместо Твртка II.

Поред Зворника, деспот Ђурађ је те године дошао у посед и других делова Усоре уз Дрину, у којима је најзначајнија била тврђава Теочак, северозападно од Зворника. То значи да се средњовековна Усора протезала све до Дрине. Види се то и из титуле деспота Ђурђа који се називао господарем целе Усоре (totius Uxore dominus, 1453),[98] иако је у ствари држао само део Усоре. Био је то шири појас с леве стране доњег тока Дрине са Зворником и Теочаком као најважнијим градовима (види карту).

Што се тиче добијања дела Усоре са Теочаком, ту ствар није тако јасна, мада већина истраживача сматра да га је деспот освојио кад и Зворник. Међутим, Усора је у то време сматрана територијом угарског краља, чији је деспот Ђурађ био вазал, па је Теочак био међу деспотовим угарским поседима.[99] Због тога су неки историчари сматрали да је деспот Ђурађ добио Теочак на дар од краља Жигмунда.[100]

---

[95] Паладин Гундулић, посланик код босанског краља, писао је својој влади из Под-Звоника 29. априла 1433. године: К. Јиречек, *Трговачки ūушеви и рудници*, 252, нап. 120; М. Динић, *За исшорију рударсшва* I, 74, нап. 3.

[96] Много касније, 1451, поводом планова деспота Ђурђа, босанског краља и Дубровчана око откупа на Порти и поделе земаља херцега Стефана, Дубровчани су, да би показали да овај план може бити реалан, подсећали на раније искуство, када су деспот и Сандаљ Хранић *ошкуйили* земљу краља Твртка, да је деспот на тај начин загосподарио Зворником и Усором: *Lett. di Lev.* 14, *f.* 91, 2. IX 1451; К. Јиречек, *Трговачки ūушеви и рудници*, 252, нап. 120; С. Ћирковић, *Херцеī Сшефан*, 166.

[97] В. Ћоровић, *Десиош Ђурађ Бранковић ūрема Конавском рашу*, Глас САНУ 110 (1924), 10–11; *Исшорија сриског народа* II, 233 (С. Ћирковић).

[98] К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 359; II, 349.

[99] *Исшорија сриског народа* II, 236, нап. 15 (С. Ћирковић).

[100] К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 359; II, 325; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља*, 85. У раду који се специјално односи на средњовековну историју Усоре: P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore i srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za

Црква светог Стефана, „Лазарица“, дворска и градска црква, задужбина кнеза Лазара, око 1377. године

Новац деспота Ђурђа са именом града Смедерева, реверс, Народни музеј, Београд

Раваница, црква Вазнесења Христовог, задужбина кнеза Лазара, манастирски комплекс са остацима утврђења, око 1387. године

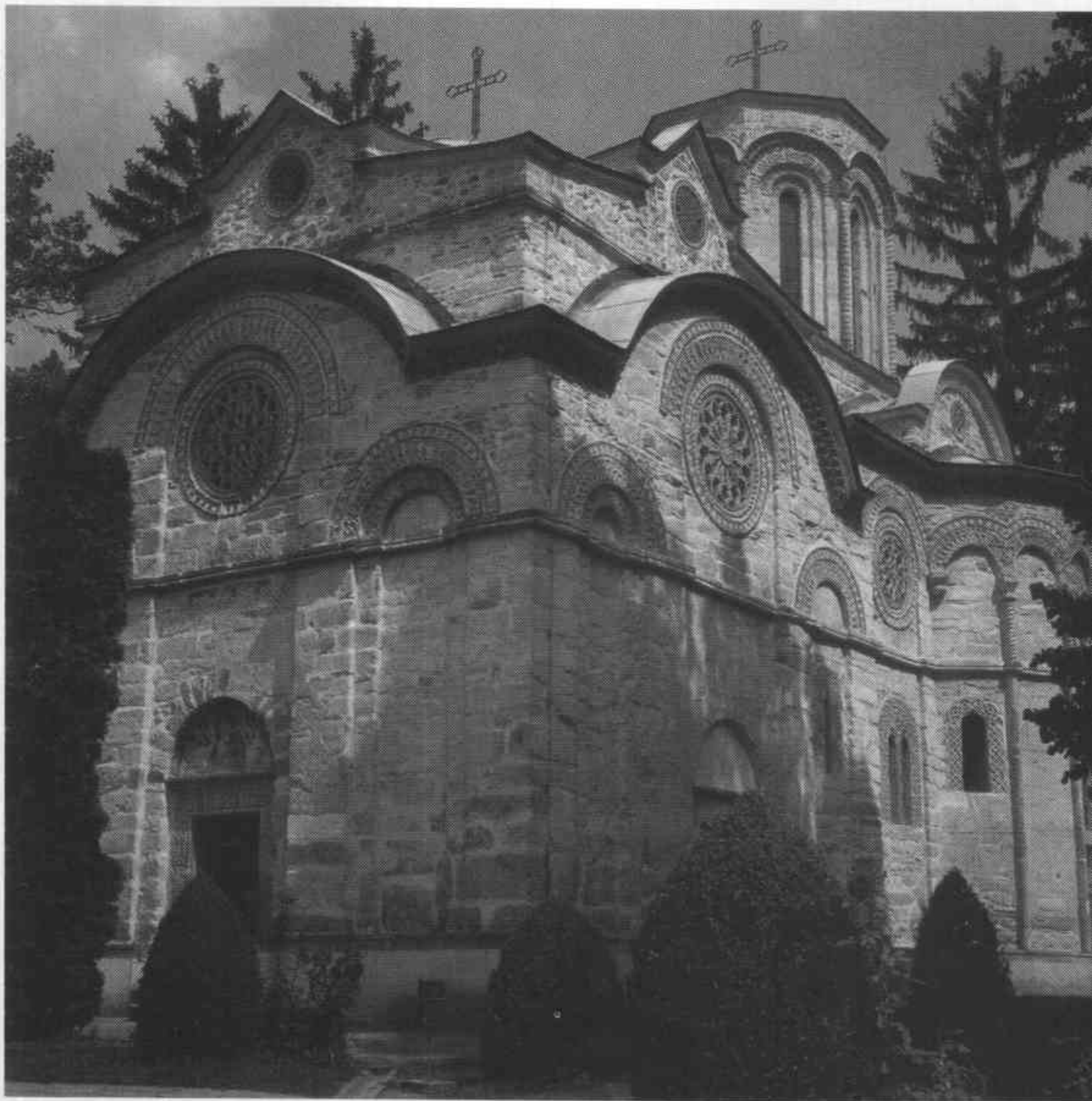

Манастир Љубостиња, посвећен Успењу Богородице,задужбина Милице, око 1380–1390. године

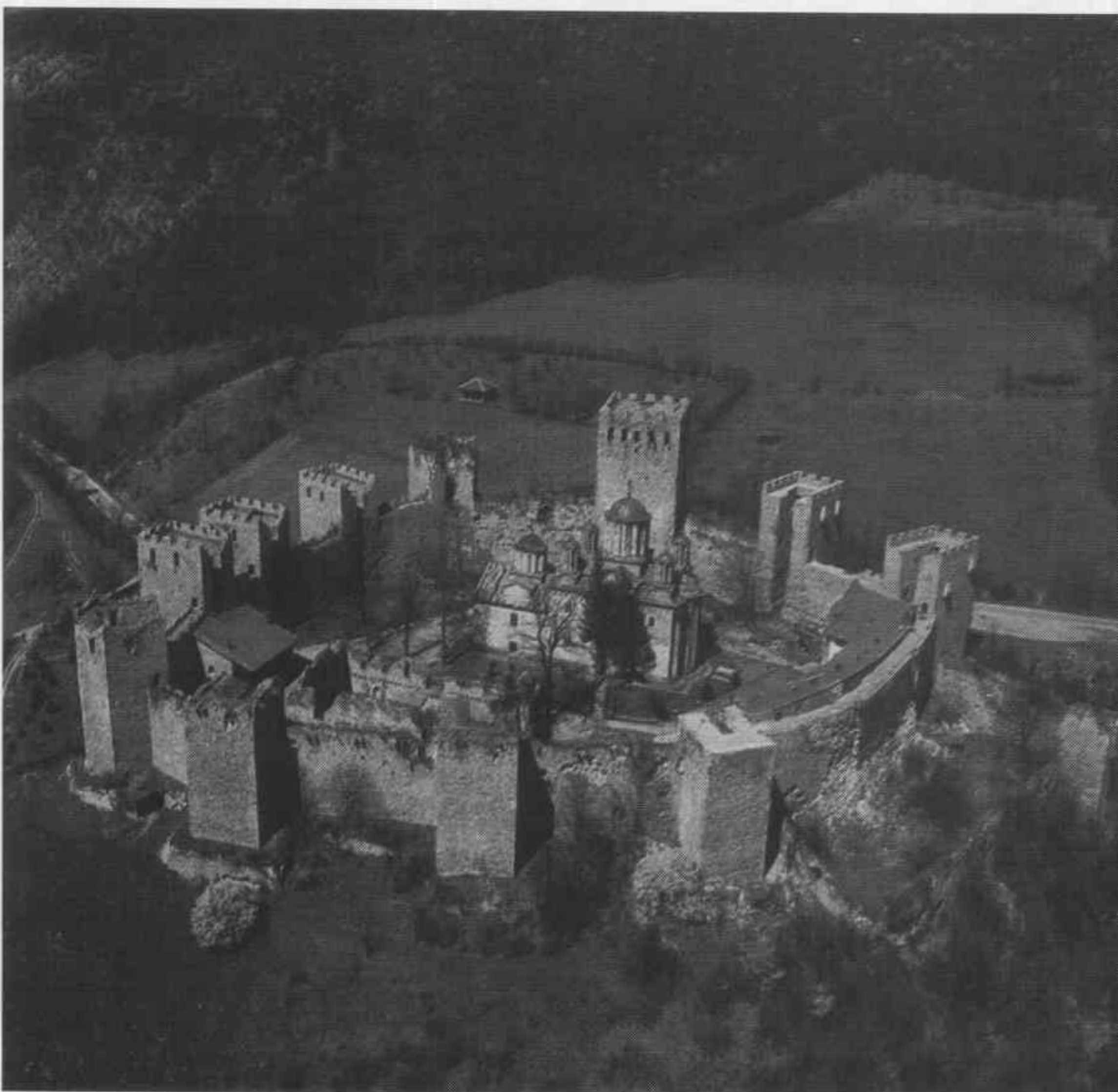

Ресава – Манасија, манастирски комплекс са утврђењем,задужбина деспота Стефана, грађена од 1407–1418. године.

Манасија (Ресава), главна црква посвећена Св. Тројици

Манастир Каленић, црква Ваведења Богородице, задужбина деспотовог протовестијара Богдана, око 1410. године.

Детаљ карте Балканског полуострва око 1444. године (Национална библиотека у Паризу). С лева на десно, уз Дунав: Београд (Belgrado), Смедерево (Smedrico), Голубац (Cholonbazo), а највећи град са заставом је Ново Брдо (Gravarex, alto et fortissimo = град на висини и најутврђенији). На територији Србије уцртана су још два града без имена, вероватно Крушевац и Ниш

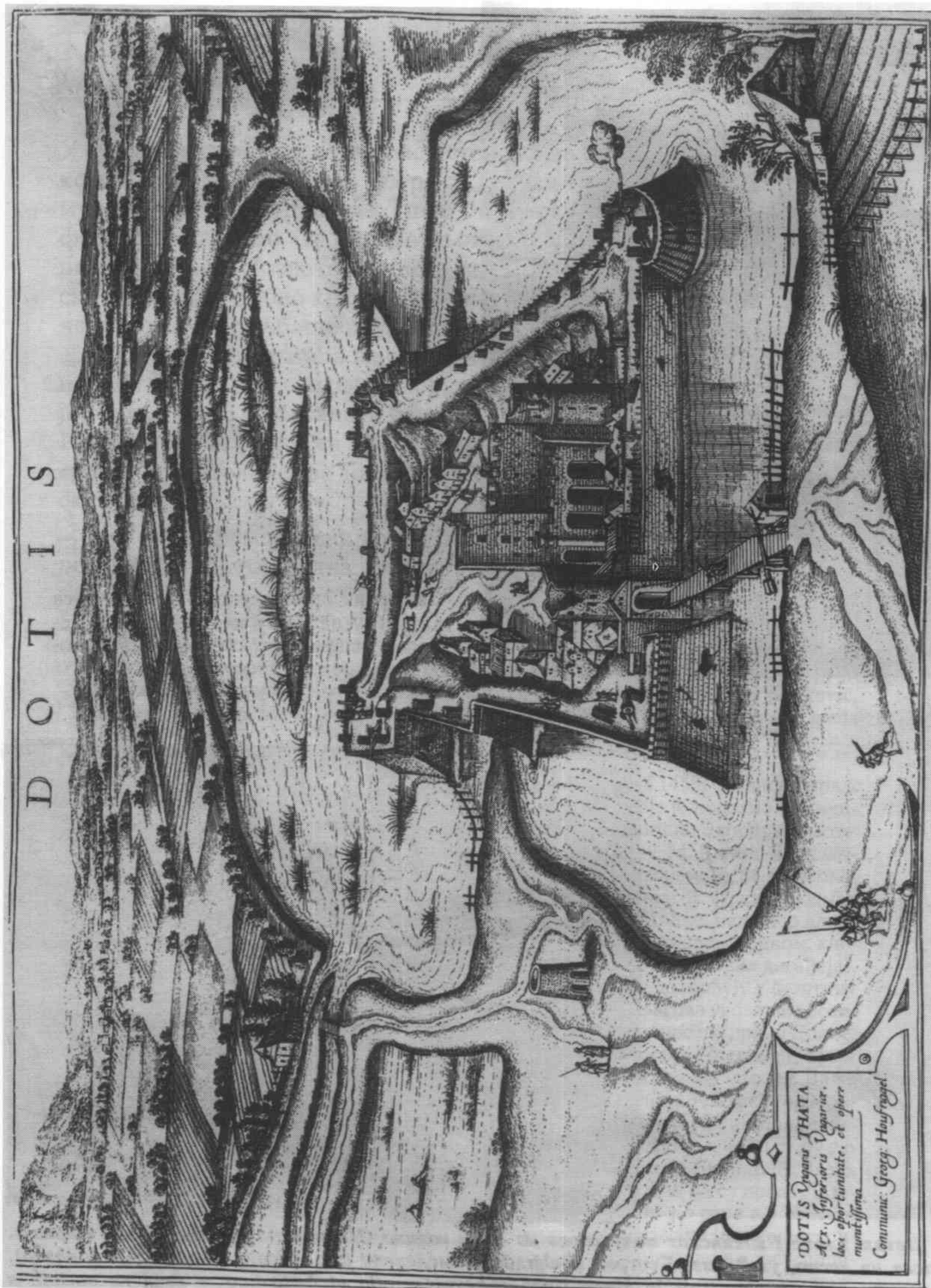

Тата, град и бања у Угарској, у Коморанској жупанији, у коме је маја 1426. године, склопљен уговор између деспота Стефана и краља Жигмунда Луксембуршког. Гравира штампана у Келну 1617. године

Споменик од студеничког мермера са натписом на месту смрти деспота Стефана, Црквине код Младеновца, 1427. године

Манастир Враћевшница, црква Св. Ђорђа, 1428–1429. године.

У суштини, ствар се сводила на исто јер и да је у том сукобу са Твртком II деспот освојио део Усоре са Теочаком, то се са краљем Жигмундом могло решити тако што би му га овај, као свом вазалу, и формално даровао. Од утицаја на овакво решење могла је бити и ранија традиција. Познато је, наиме, да је још краљ Драгутин, као угарски вазал и зет добио крајем 1284. од угарске владарске куће тзв. Мачванско-босанску бановину, у оквиру које и области Усору и Соли, а коју је до тада држала његова ташта, краљица Јелисавета. Усору и Соли држао је и његов наследник краљ Владислав све до 1322–3. јер се тек од 1323. босански бан назива господарем Усоре и Соли.[101] Иначе, делови Усоре са Зворником и Теочаком остали су у саставу српске деспотовине све до почетка 1458, до уочи њеног пада под турску власт.[102]

Док је према Босни водио офанзивну политику, остварујући и поменута територијална проширења, деспот Ђурађ је према Вене-

---

istoriju u Sarajevu 13 (1977) 17–45, само се констатује да је деспот Ђурађ дошао у посед делова Усоре, али се не каже на који начин. Има чак и један рад који се односи на средњовековну историју Усоре и Соли, а да се у њему и не помиње да је једним добрим делом Усоре владао деспот Ђурађ дуги низ година: P. Živković, *Usora i Soli — poprište značajnih historijskih događaja u XIV i XV stoljeću*, Članci i građa 15, Tuzla 1984, 33–45.

101 *Историја срйскої народа* I, 441–2, 497.

102 После смрти Ђурађевог наследника, деспота Лазара, 20. I 1458, босански краљ Стефан Томаш заузео је Сребреницу и још 11 тврђава, које је поделио Станчићима и Ковачевићима, а за себе је задржао поред Сребренице, Зворник и можда Теочак, и тако границу Босне поново померио на Дрину: М. Динић, За *историју рударства* I, 84–5; *Историја српског народа* II, 307 (М. Спремић); М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 517. Међутим, треба нагласити да тада није одмах цела територија која је припадала Србији на левој обали Дрине, пала под власт босанског краља. Наиме, из повеље самог краља Стефана Томаша са сином, кнезом Стефаном Томашевићем, од 14. октобра 1458. (дакле после ових догађаја), српском великом логотету Стефану Ратковићу, којом му потврђују у баштину раније проније, види се да су после смрти деспота Лазара, његова удовица, деспотица Јелена и њен девер, слепи деспот Стефан, додељивали поседе преко Дрине, *у власти теочачкој село Луково и села Прекопац Доњи и село Прекопац, Средњи и село Куњцели и Подлужје и Тобуд Доњи, што су држали Весковићи.* Даље се изричито каже: *и још што су му придали по смрти светопочившег господина деспота Лазара, светла госпођа деспотица Јелена и господин деспот Стефан, у Усори село Пакларе, што је било Милоша Белмужевића; и што су му дали у замену у власти тишачкој село Саребире, што је било Вучино:* F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 157. То је сигуран знак да су после Лазареве смрти његови наследници држали извесне територије у Усори и у *власти тишачкој*, али не знамо да ли и град Тишницу. Да ли су држали још неке територије и до када, из извора се не види. О убикацији поменутих села и феудалцима који су их држали види наш рад: *Граница између Србије и Босне у XV веку*, Симпозијум Босна и Херцеговина од средњег века до најновијег доба, Београд 1995, 94. и даље.

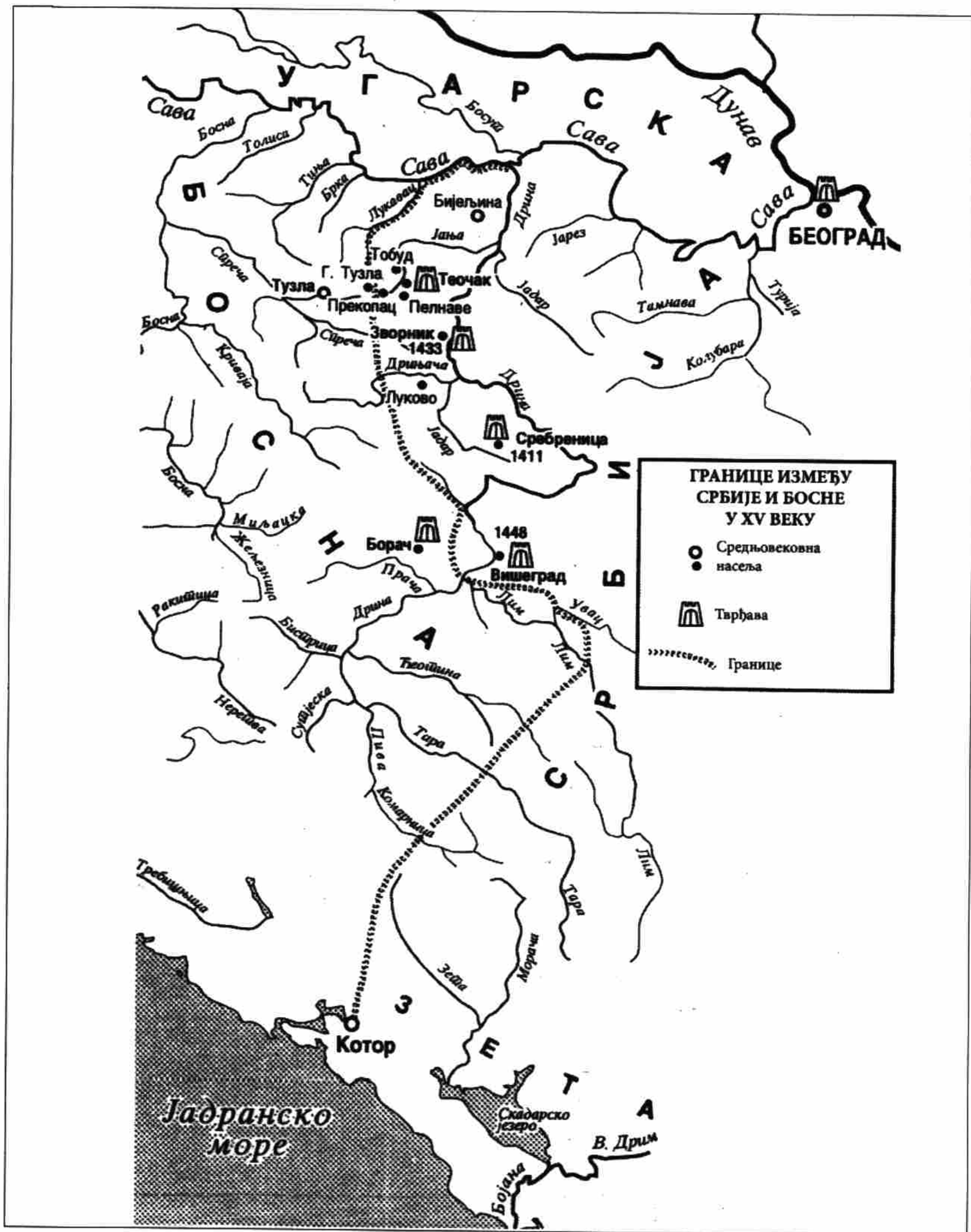

Граница између Србије и Босне у XV веку.

цији водио попустљиву политику. Он више није тежио да поврати неке земље Балшића због којих је својевремено деспот Стефан ратовао против Венеције, већ је због ангажовања на другим странама више настојао да се спроведу и поштују раније склопљени уговори. Али, у том извршавању уговора границе су играле важну улогу. Као што смо видели, основа мира и разграничења постигнута је уговорима из 1423. код Св. Срђа, из 1426. у Вучитрну и *Изјавом* састављеном у Дривасту исте године. Преговори о неким, до краја неизвршеним одредбама ових уговора вођени су у почетку владавине деспота Ђурђа у три маха: почетком 1431. у Венецији, новембра 1433. у Котору и августа 1435. у Смедереву, где су отклоњене и последње тешкоће захваљујући великој попустљивости деспота Ђурђа. Територијални спорови су коначно решени тако што су, због деспотове широкогрудости, усвојена решења која су била најближа млетачким ставовима. Тако је Млечанима Ђурађ предао свој део Паштровића, али су му још раније, уговором у Котору, враћени делови Светомихољске метохије. Такође је решено и питање трговине сољу у Будви којој, као и деспотовом Бару, раније нису били признати тргови соли. Млечани су сада пристали да се у Будву може довозити и продавати со која припада деспоту и његовим поданицима, тј. која је произведена на његовој територији. Поново су се обе стране обавезале да ће поштовати црквену аутономију: Млечани да ће пазити на поседе и приходе манастира и православног митрополита, а деспот да ће осигурати права которског бискупа над католичким парохијама у Србији. Деспот је прихватио и све млетачке захтеве који су се односили на Ђурашевиће. Они су још 1434. морали да сруше своју тврђаву Ђурђевац изнад Грбља, а сада су морали да врате неке поседе и надокнаде штету Млечанима.[103]

Сређивање односа са Млечáнима у Зети Смедеревским уговором ипак није било најважније политичко питање за Деспотовину. Међутим, оно је било значајно управо из разлога да би се Ђурађ могао посветити важнијим спољнополитичким питањима од којих је зависио опстанак Србије. Тиме се може тумачити његова попустљивост према Млечанима, проистекла из жеље да се на тој страни коначно среде спорна питања. Односи Србије према Турској и Угарској, међутим, били су питање опстанка Деспотовине јер је деспот Ђурађ био у вазалном односу према обема овим силама које су по-

---

[103] О овим споразумима види опширније: *Историја Црне Горе* II–2, 165–171; И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 151–158 (=Немирно Поморје, 105–149); исти, *О јурисдикцији Которске дијецезе у средњовековној Србији*, Споменик 103 (1953), 11–16 (= Немирно Поморје, 15–27); *Историја српског народа* II, 239–240 (С. Ћирковић).

лагале право на Србију. Обе је требало задовољити и успешним лавирањем настојати да се сачува држава. Ситуацију је отежавало то што су оба противника била неповерљива према деспоту Ђурђу, сматрајући га човеком оног другог. Иако су у уговорима Угарске и Турске после примирја у пролеће 1429. прецизно били регулисани њихови односи са вазалним државама, ни једна ни друга велика сила није могла своје вазале држати под пуним надзором. Према тим споразумима угарски вазали нису смели у време мира нападати Турску, нити турски вазали Угарску, а вазалне државе су морале своју политику прилагођавати понашању својих врховних господара. Специфичан положај деспота Ђурђа, двојно вазалство државе, био је управо и отежавајући и извор неповерења с обе стране.[104] Наравно, деспотове обавезе према Порти биле су много теже него према угарском краљу. Тако се Деспотовина налазила у центру сукоба два велика противника који су по вери и култури чинила два потпуно супротна и непомирљива света. Њихов стални сукоб доводио је Србију у све тежи положај, нарочито према Турској, и довешће до првог губитка независности и државне територије.

Један од начина на који је деспот Ђурађ покушавао то да спречи јесте склапање политичких бракова својих кћери. Тако је кћер Кантакузину (Катарину) удао 1433/4. за Улриха Цељског, блиског рођака угарске краљице Варваре, Жигмундове жене. Другу, старију кћер Мару морао је да обећа султану Мурату II. Ова удаја је, као што је већ речено, уговорена још почетком 1433, а реализована је тек септембра 1435. године. Брак је склопљен уз велики мираз који је са другим драгоценостима садржао и формално уступање Топлице и Дубочице.[105] После тога је Мурат II потврдио мир саЂурђем, али заклетву да ће га поштовати није дуго одржао.

Међутим, и до тада су Турци у самој Деспотовини имали извесну контролу, не само спољну, већ и унутрашњу. Познато је да је још од краја XIV века област Бранковића била посебним уговорима и обавезама везана за султана. По њима су у главне градове и тврђаве распоређени турски чиновници и посаде. То стање се у овим областима задржало и после ступања деспота Ђурђа на власт. Чини се

---

[104] О датуму примирја између Угарске и Турске: Ј. Радонић, *Западна Европа*, 56; о односима вазала и противречностима балканске политике: *Историја српског народа* II, 230-231 (С. Ћирковић).

[105] Види стр. 111 и нап. 34, 35. О Мари, њеном животу, и жртви за спас отаџбине види: Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25 (1978) 53–97, где је наведена и старија литература. О удаји Катарине за Улриха Цељског: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230; К. Јиречек, *Историја Срба* I, 359; Ј. Радонић, *Западна Европа*, 78: М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 177–179.

да су турске власти сада биле присутне у више места него раније. Такав положај деспотове очевине задржао се све до њеног пада под турску власт. Док се за време деспота Стефана помињу турске *кефалије*, *кадије* и *склави* уз српске чиновнике у Звечану, Јелечу и Глухавици, сада се јављају и у Приштини и Трепчи.[106] Оваква двојна управа постојала је у земљама Бранковића током целе владавине деспота Ђурађа и одлуке турских кадија и склава је морао да поштује и сам деспот. Тај својеврсни кондоминијум чинио је сметње слободном одвијању рударства и трговине па се Дубровчани често жале деспоту на самовоље и проблеме које су имали због турских чиновника. Деспот им је могао само одговорити, као што је то учинио на жалбу трговаца из Приштине 1445, да им нови турски склав омета извоз сребра, да за област свог покојног оца има посебне уговорне обавезе према султану и да им једино може саветовати да опрезно кријумчаре сребро да не би претрпели штету.[107] Поред тога што су контролисали кретање људи и трговаца, трговину сољу и сребром, имали своје судове (кадије) пред које су некад приморавали и Дубровчане да долазе, Турци су у њима држали или контролисали и царине. Двовлашће које је Србима и дубровачким трговцима само загорчавало живот, Турцима је одговарало не само из економских разлога и користи, већ и због контроле главних праваца и тврђава, чиме ће се касније олакшати коначно освајање ових области.

Заклетву о одржању мира, дату деспоту 1435, султан је одржао само пар година. Већ 1437. као повод за њено кршење је искористио успешни угарски поход до Сталаћа и Крушевца, иако у њему деспот није учествовао.[108] Султанови одреди су почели да харају по Србији. Пошто Ђурађ није могао да им се супротстави, успео је да се нагоди са Муратом II тако што је морао да жртвује богати град Браничево који од тада, заједно са Голупцем, постаје важно турско упориште на Дунаву,[109] Слично се догодило и годину дана касније када је Мурат II, на вест о Жигмундовој смрти, провалио у Ердељ истовремено пљачкајући и Србију. Турци су тада пленили по Кучеву и Браничеву, заузели и разорили градове Борач, Островицу и мана-

---

[106] К. Јиречек, *Ис̄торија Срба* II, 328–334; М. Динић, *Облас̄т Бранковића*, 26–27 (=Српске земље у средњем веку, 172–4); исти, *Тре̄̄пча у средњем веку*, 4 (=Српске земље у средњем веку, 401–2); Д. Ковачевић-Којић, *Прӣшт̄ина у средњем веку*, 69–71. Турски суд са кадијом јавља се у ствари и у Приштини још 1421: К. Јиречек, *Ис̄торија Срба* II, 330.

[107] М. Динић, *Облас̄т Бранковића*, 28 (=Српске земље, 175); Д. Ковачевић-Којић, *Прӣшт̄ина у средњем веку*, 70.

[108] Љ. Стојановић, *Родослови и ле̄тописи*, 230. О походу Угара опширније М. Спремић, *Крушевац у XIV и XV веку*, 16, 23.

[109] *Ис̄торија ср̄пског народа* II, 244 (М. Спремић).

стир Раваницу. Да би га смирио, деспот је морао да му уступи Ждрело и Вишесав на Дунаву, али је све било узалуд.

Следеће, 1439. Мурат је просто прегазио земљу с југа и опсео Смедерево, које се после јуначке одбране предало 18. августа 1439. Деспот је са породицом и пратњом прешао у Угарску. Иако је са Смедеревом пао северни, највећи део, ипак је освајање осталих делова ишло постепено. Једино је Ново Брдо, највећи рударски центар Србије, уз помоћ Дубровчана који су у њему били, одолевало још скоро две године, да би се предало Турцима 27. јуна 1441. године. Тако је цела Србија, сем Зете, први пут потпуно пала под турску власт.

И ситуација у Зети била је да је претила опасност да и ту нестане деспотове власти. На њу је почео да полаже право босански војвода Стефан Вукчић, турски вазал, чија је жена Јелена била кћи Балше III. Синови Ђурђа Црнојевића, господари Горње Зете, а ни деспотов војвода у Зети, нису имали довољно снаге да му се одупру. Зато је деспот, нарочито после неуспелог мешања у борбе за угарски престо, кренуо у мају 1440. преко Дубровника у Зету. Али ни ту није успео да учини ништа, па је у априлу 1441. напустио Зету, претходно подаривши Будви и Бару привилегије о самоуправи.[110] После тога се деспот Ђурађ, као владар без државе, поново преко Дубровника, где се задржао три месеца, вратио у Угарску.

Тада је у Зети настала права борба између Стефана Вукчића и Млечана око деспотових поседа. У јесен 1441. Стефан је заузео Горњу Зету с Медуном, придобивши за себе Црнојевиће, а у марту 1442. је освојио Бар и већи део Паштровића. Зато је деспот из Угарске поручивао Млечанима да преузму његове поседе ради заштите. Будва се због тога 1. августа 1442. предала Млечанима који су јој потврдили деспотове повеље о самоуправи. После расцепа у породици, три брата Стефанице Црнојевића, који је сам био уз Стефана Вукчића, ступили су у млетачку службу. Млечанима су се убрзо предали и деспотов Дриваст и Ластва (данашњи Петровац). Одмах затим они су опсели и Бар, који је заузет после неколико месеци, у пролеће 1443. године. Када се, потом, Млечанима покорио Стефанов присталица Стефаница Црнојевић, њихова власт се проширила на цело зетско приморје од Котора до Бојане. Србија је тада заувек изгубила излаз на море јер ће такво стање остати и после обнове Деспотовине.[111]

[110] О деспотовој мисији у Зети види опширно: *Историја Црне Горе* II–2, 187–195. О повластицама Будви и Бару: *Сшашуш Будве*, Будва 1988, 10–11.

[111] С. Ћирковић, *Сшефан Вукчић-Косача*, 46–70; *Исшорија Црне Горе* II–2, 198–209; *Исшорија срйскоī народа* II, 252–3 (М. Спремић).

Обнова Деспотовине била је повезана с такозваном *Дугом војном* 1443–4. године, великом војном офанзивом хришћана против Турака. Њено организовање као крсташког похода, који је и папа подржавао, уследило је после неколико успешних похода Јанка Хуњадија 1441–2, најистакнутијег војсковође младог угарског краља Владислава и заповедника јужне угарске границе. Велика крсташка војска, у чије опремање је огромна средства уложио и сам деспот Ђурађ, прешла је Дунав код Београда у рану јесен 1443. године. Предводили су је млади краљ Владислав, Јанко Хуњади и искусни деспот Ђурађ, а чинили су је око 25.000 Угара, Пољака и других ритера, више од 8.000 Срба коњаника и пешака и око 700 босанских коњаника које је предводио војвода Петар Ковачевић. Продирући на југ Цариградским друмом, сукобила се са Турцима 3. новембра између Бовна и Ниша и до ногу их потукла. Без већих тешкоћа крсташка војска је даље продрла до Софије која је заузета и опљачкана. Добар предводник у овом походу био је деспот Ђурађ који је из ранијих ратовања изврсно познавао ове пределе. Напредовање према Пловдиву и Једрену крсташи су прекинули због јаке зиме, несташице хране и све јачег турског отпора. Међутим, и у току повлачења Турци су два пута били поражени: код Софије 24. децембра и на планини Куновици између Пирота и Ниша 2. јануара 1444. Деспот Ђурађ је настојао да војску задржи у Србији до пролећа да би рат био настављен, али су исцрпљени крсташи желели да се што пре врате кући. С војском се у Будим морао вратити и сам деспот.

Хришћански успеси су утицали на покрете покорених народа па Балкану. Избили су устанци у Новом Брду, Бугарској, Албанији и Грчкој. Одушевљење победом утицало је на расположење на Западу да се рат настави и да се Турци коначно истерају са Балкана. Са друге стране, Мурат II је желео мир, како због ових пораза, тако и због проблема које је имао у Азији. На крају је и угарски краљ, подстицан од деспота, и увидевши да упркос жртвама није било икаквог конкретног резултата *Дуге војне*, пристао на преговоре о миру који су започели у Једрену у пролеће 1444. године. Султан је пристао да Ђурђу врати државу, укључујући и Голубац, који су Турци држали од 1427. године. Споразум о десетогодишњем примирју је прихваћен 12. јуна 1444. и требало је да ступи на снагу одмах чим га прихвати угарски сабор и потврди краљ. То је учињено крајем јула 1444. у Сегедину.[112]

---

[112] *О Дугој војни* и Сегединском миру, чији текст није сачуван, постоји обимна литература. Види: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 366–369; *Историја српског народа* II, 254–258 (М. Спремић). Још опширније, с изворима и литературом, М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 277–292.

Према посебном уговору који је тада деспот Ђурађ склопио са султаном, преко његових изасланика, враћена му је земља са 24 града, међу којима се помињу Смедерево, Голубац, Браничево, Островица на Руднику, Ново Брдо, Копријан, Козник код Александровца и други, али је Крушевац с још неким градовима, изгледа, остао у турским рукама. Султан му је вратио ослепљене синове, а обе стране су пустиле на слободу заробљенике. Деспот се обавезао да ће остати Муратов вазал и да ће плаћати велики харач.[113]

Ђурађ се одмах са турским посланицима вратио из Сегедина у Србију и већ је 22. августа ушао у Смедерево, а онда су му турски заповедници предали поменуте градове. Био је то за њега велики успех јер је повратио државу и то у већем обиму него када ју је напустио. Само је некадашња област Вука Бранковића остала у истом односу према султану као и раније, и у њој су остале турске посаде и чиновници.

Иако је Србија у овом периоду ратова претрпела огромне штете јер је неколико година пљачкана, становништво било проређено због страдања и миграција на север, а градови порушени, ипак је деспот Ђурађ постигао значајну победу јер је личним ангажовањем и вештом политиком повратио већ изгубљену државу. Осим тога, он је сада успео да је незнатно и увећа. Поред Голупца, настојао је да поврати и крајеве у Зети које је раније изгубио. Зато се већ у октобру 1444. састао са Стефаном Вукчићем, који је лично дошао деспоту и са којим је склопио савез. Он му је вратио Горњу Зету са тврђавама Соко и Медун, тако да су их већ у новембру деспотове трупе преузеле. Управу над Горњом Зетом деспот је поверио свом војводи, најпре Томи Комнину, а касније Алтоману, који су управљали из новог средишта, Подгорице.[114] Међутим, Млечани су одбили да му врате запоседнута места, пре свега Бар, Будву и Дриваст с околином. У томе су истрајали и у каснијем сукобу 1450–52. године. Тако

---

113 *Историја срйскоī народа* II, 257–8 (М. Спремић). Да су Крушевац и још неки градови – Козник, Прокупље, Лесковац, са списка враћених градова код Длугоша, који можда потиче из неке повеље, (J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, XIII, Cracoviae 1877, 703, Ч. Мијатовић користи посредно: *Десйош Ђурађ Бранковић* I, 383), остали Турцима сведочи то што су, према попису Крушевца, Топлице и Дубочице из 1444–5, у турским рукама: О. Зиројевић, И. Ерен, *Пойис области Крушевца, Тойлице и Дубочице*, 377–8. Халкокондил, каже да је деспот пристао на име харача да плаћа половину својих укупних прихода, што је можда претерано: L. Chalcocondylae, *Historiarum demonstrationes* II, Budapestini 1922, 89–90; Од њега ово преузима Орбин, М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 116; М. Спремић, *Турски шрибушари* XIV и XV *века*, ИГ 1–2 (1970), 24. О враћању земље Ђурђу опширно: М. Спремић, *Десйош Ђурађ и њеīово доба*, 294–298.

114 С. Ћирковић, *Сшефан Вукчић-Косача*, 80; *Историја Црне Горе* II–2, 210–212. (И. Божић).

је дуго ратовање, преко десет година, завршило без повратка раније изгубљених градова. Чак је после угушења Грбаљске буне у току 1452. Стефаница Црнојевић, који је пришао Млечанима, потукао у два мака деспотову војску коју је предводио најпре војвода Алтоман, а затим деспотов шурак Тома Кантакузин. При томе је за рачун Венеције Стефаница посео Горњу Зету све до Мораче.[115]

Преосталих десетак година самосталности Србије протекло је у још већим невољама и у сталном смањењу државне територије. За то време приметно је све веће удаљавање од Угарске. Оно је нарочито било изражено после битке између Јанка Хуњадија и Мурата II на Косову 17. октобра 1448. У тој бици хришћани су претрпели тежак пораз. Као што је познато, деспот Ђурађ, поучен ранијим искуствима у њој није суделовао, већ је заузео строго неутралан став. Хуњади је после пораза ухваћен и одведен деспоту у Смедерево, одакле је после дугих преговора пуштен тек уз обећање да ће платити 100.000 дуката на име штете коју је у походу угарска војска начинила у Србији.[116] Следеће године угарски сабор није прихватио Ђурђеве предлоге за примирје између Угарске и Турске, а нове одредбе споразума које је сабор израдио он није подржао бојећи се реакције Турака. Све је то још више заоштрило његове односе с Угарском, што је 1450. искористио губернатор Угарске Хуњади да заузме све деспотове поседе које је имао у овој земљи, а с којих је протерао његове чиновнике.

Са друге стране, деспот Ђурађ је врло брижљиво неговао везе с Портом јер је био свестан да опстанку државе отуда прети највећа опасност. Међутим, 3. фебруара 1451, после тридесетогодишње владавине, у Једрену је умро Мурат II, кога су и византијски хроничари сматрали честитим царем. Наследио га је млади и даровити Мехмед II, касније назван Освајачем, који је убрзо средио стање у турском царству. У почетку је показивао жељу за миром, како са суседним земљама, тако и са својим хришћанским вазалима. Зато су они пожурили да му изразе покорност. Међу првима је то учинио деспот Ђурађ, честитајући му долазак на престо. Том приликом Мехмед II је показао необичну наклоност према старом српском деспоту, продужујући раније споразуме, уз вазалне обавезе и обећавајући да ни он ни његов син Лазар за живота неће бити нападани од Турака. Истовремено, султан је своју маћеху Мару Бранковић, према којој је це-

---

115 *Историја Црне Горе* II–2, 214–228 (И. Божић); *Историја српског народа* II, 266–7 (М. Спремић).

116 Опширно о Хуњадијевом походу и бици на Косову: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 336–345.

лог живота био пажљив, ослободио харема и с поклонима вратио оцу. Као што је већ речено, при томе је на име њеног издржавања вратио деспоту Топлицу и Дубочицу, крајеве који су тада били погранични и који су дотад били у турским рукама.[117]

Тако је за кратко време био враћен један део српске територије и народа под власт свог владара, док је велики део Срба и њихове територије и даље остао под влашћу султана. Слична судбина ће уосталом ускоро снаћи цео српски народ и његову државу, изузимајући онај његов део који је избегао преко Саве и Дунава. Чини се да је то било јасно не само деспоту и владајућем слоју, него и народу после пада Цариграда 29. маја 1453. године. Ако су до тада и гајили наду у преокрет и помоћ западних хришћана, сада су те наде покопане јер пад некада најмоћније православне државе источног Средоземља и Балкана није спасла њихова обећана помоћ по цену прихватања црквене уније у децембру 1452. године.[118] Запад је, наиме, био превише заокупљен сопственим проблемима, неслогом, нејединством и међусобним ратовањима. То су најбоље показале дипломатске мисије које је деспот Ђурађ слао по Италији, после пада Цариграда, у раздобљу 1453–1456. (Напуљ, Милано, Ватикан, Венеција) с циљем да покрене рат европских држава против Турске. Ове мисије предводио је деспотов посланик Јуније Градић, дубровачки властелин и један од његових највећих дипломата XV века.[119]

Сви ти напори нису уродили плодом, као ни деспотова посредничка улога почетком 1454. да се између Угарске и Турске склопи мир. Тада је једино у Угарској постојала жеља, коју је подстицао папа, да се против Турске покрене нови рат.[120] Са друге стране, султан Мехмед II, који је освајањем Цариграда показао своје право осва-

---

[117] Види стр. 111 и нап. 34 и 35. О овим предговорима које је водио Паскоје Соркочевић и уговору са Мехмедом II; М. Спремић, *Десйоӣ Ђурађ*, 361–362.

[118] Пошто је папа у први план стављао унију, Константину XI није преостало ништа друго него да ради помоћи пристане да папски легат Исидор 12. децембра 1452. у Св. Софији одслужи римску мису и прогласи унију. Народ предвођен калуђерима је изашао на улице да би изразио привржености својој вери. Упркос томе, помоћ са Запада није стигла. Највећи одред Латина који су бранили Цариград био је одред од 700 Ђеновљана: Г. Острогорски, *Исӣорија Визанӣије*, 526–8. О опсади и паду Цариграда: *Исӣорија срйскоī народа* II, 291–3; М. Спремић, *Десйоӣ Ђурађ*, 396–403.

[119] М. Спремић, *Дубровник и Араīонци*, 26, 106; Д. Динић-Кнежевић, *Срйска десйоӣовина йрема Турцима од йада Цариīрада до опсаде Беоīрада*, 129; *Исӣорија срйскоī народа* II, 294 (М. Спремић, Ј. Калић); М. Спремић, *Десйоӣ Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Араīонски*, 135–7, 140; исти, *Десйоӣ Ђурађ Бранковић и йайска курија*, 169–170, 175.

[120] О томе опширније: С. Ћирковић, *Десйоӣ Ђурађ Бранковић и уīарско-ӣурски йреīовори 1454. īодине*, 103–112.

јачко лице, спремао се да после тога почне освајачки поход и на балканске државе. Наравно, прва је на удару била Србија. Не чекајући да се из Смедерева врати посланик који је требало да од Ђурђа затражи предају Србије Турцима јер она наводно после Стефанове смрти припада султану, а Ђурађ је по њима могао да влада само облашћу коју је некада држао његов отац Вук. Не отказујући формално мир, султан је средином јула 1454. кренуо са својом војском из Једрена на Деспотовину. Упавши у Србију, војска се поделила на неколико делова, преплавила целу земљу, палећи и пљачкајући. Због невиђених зверстава народ се склањао на сигурнија места, а деспот се са породицом и благом склонио на своје угарске поседе. Тако су Турци освојили Островицу на Руднику и друге градове, стигли до Дунава и опсели Смедерево.

Међутим, престоница се добро припремила за одбрану и успешно је одолевала нападачима. На вест да се Хуњади спрема да с угарском и деспотовом војском пређе Дунав, султан је дигао опсаду и повукао се у Софију, вукући са собом огроман плен и многобројно робље. Код Крушевца је оставио део војске са три санџак-бега, која је наставила да пљачка. Деспот се вратио у Смедерево и сакупљао војску с којом се прикључио Хуњадију. Усиљеним маршом стигли су до Крушевца, изненадили Турке и 1. октобра их потукли, при чему су једног санџак-бега убили, други је побегао, а заповедник Крушевца Фериз-бег је са 18 старешина ухваћен и предат деспоту. После тога Хуњади је наставио да пустоши према Нишу и Пироту, затим је спалио Видин, одакле се вратио за Београд.[121] Овај поход, и поред великих разарања и жртава није изазвао веће територијалне промене. Само су Топлица и суседне области, које је три године раније султан вратио деспоту, тада остале под непосредном турском влашћу. Међутим, био је ово непосредни почетак краја Деспотовине.

Очекивана провала Турака десила се већ у рано пролеће 1455. године. Овог пута је војска преко Ћустендила кренула на Ново Брдо. Становништво и војска су очекивали напад, па су се заједно са Дубровчанима који су у граду живели припремали за одбрану. Опсада је трајала четрдесет дана, при чему су зидине тучене великим топовима. Кад су видели да више не могу одолети, браниоци су пристали на предају под условом да становништво може остати у граду. Међутим, султан је погазио обећање, и према опису Константина Михаиловића из Островице, сурово се са њима обрачунао. Све излазе из

[121] О походу Мехмеда II Освајача 1454: *Исӣорија сриског народа* II, 295–6. (М. Спремић, Ј. Калић), где су наведени извори и литература. Још опширније: М. Спремић, *Десиоӣ Ђурађ*, 429–432.

града је затворио сем једног кроз који је морало да прође становништво без икакве имовине, испред самог султана Мехмеда. Затим је наредио да се разврстају према полу и старости, па је дао одмах погубити најугледније људе, 320 младића је узео за јаничаре, а 704 жене је поделио војницима као робиње. Остало становништво, као и рударе је поштедео.[122] Тако је 1. јуна 1455. пало Ново Брдо, један од најзначајнијих градова Србије и највеће рударско средиште, не само средњовековне Србије, него и Балкана, и од тада почиње његова нагла стагнација и опадање рударске производње.

После пада Новог Брда, за само неколико дана, Турци су заузели читав југозападни део Деспотовине, тј. некадашњу област Вука Бранковића, у којој су већ око 60 година у појединим градовима и тврђавама они имали своје власти и посаде. Тада су заузети стара престоница Призрен, Призренац, Липљан, Бихор на Лиму, Приштина, Трепча и други градови. Док су ова освајања трајала, деспот је био у Угарској на државном сабору где је подстицао планове за крсташки поход. Због тога је путовао и у Беч, али без успеха.[123] Разочаран, по повратку у Смедерево ступио је у преговоре с Турцима и почетком 1456. склопио мировни уговор са султаном, коме је морао препустити јужни део Србије. Њему је остао део земље северно од Крушевца и Западне Мораве, уз прихватање вазалних обавеза.

Овим султановим освајањима прекинута је непосредна веза између Деспотовине и Зете. Још 1453. деспотовог војводу Милоша поразио је Стефаница Црнојевић, а затим у име Млечана запосео Жабљак и Подгорицу. Деспоту је остао само Медун, кога је војвода Милош у име деспота морао почетком 1456. да преда Турцима. Они у Медуну тада постављају свог субашу. Тако је коначно нестала свака власт деспотова у Зети.[124] Његова дуга и упорна борба са Млечанима и одметнутим Стефаницом Црнојевићем била је узалудна, пре свега зато што није могао да јој се више посвети јер се борио за сопствени опстанак између Угарске и Турске.

И следеће 1456. Мехмед II је кренуо на Србију, иако је само који месец раније с њом склопио мир. Деспот се поново повукао на сво-

---

[122] Константин Михаиловић из Островице, *Јаничареве усйомене или Турска хроника*, приредио Ђ. Живановић, Београд 1986, 121–122. Константин каже да је и сам са два брата био међу оних 320 младића. Даље прича занимљиву причу о завери осморице дечака Срба које је султан одабрао за коморнике и страшној казни султановој кад су откривени: исто, 122–3. О опсади Н. Брда: М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 64–5; *Исшорија срйскоī народа* II, 297–8 (М. Спремић, Ј. Калић). М. Спремић, *Десйош Ђурађ*, 429–432.

[123] М. Орбин, *Краљевсшво Словена*, 126–7.

[124] *Исшорија Црне Горè* II–2, 229–30; *Исшорија срйскоī народа* II, 299 (М. Спремић, Ј. Калић).

ја добра у јужној Угарској, у Бечкерек, да би одатле организовао отпор. Смедерево се успешно одупрло нападу, али је главни правац напада био усмерен на Београд који су Турци опсели и с реке и с копна. Напад с копна је одбијен, а одлучујућа битка је вођена бродовима на реци, где је турска флота такође претрпела велики пораз. Под зидинама Београда био је рањен и сам султан. У јесен исте године стари деспот Ђурађ настојао је да склопи споразум са Турцима, али је умро 24. децембра 1456. године, *„у петак у седми час"*, оставивши Србију у још тежим околностима безизгледне борбе за опстанак.[125]

Ђурђа је наследио најмлађи син Лазар, једини који није био ослепљен. Он је пожурио да среди односе са султаном, са којим је 15. јануара 1457. склопио мир. Лазар је морао плаћати данак, додуше нешто мањи него Ђурађ, јер више није држао богато Ново Брдо, а султан се обавезао да га до смрти више неће узнемиравати. Што се тиче Угарске, деспот Лазар се убрзо умешао у њене унутрашње борбе, подржавајући краља Ладислава против Хуњадијевих синова и њиховог ујака Михаила Силађија. У тим борбама деспоту се предао Ковин, а запосео је и друге *побрешке градове*. Повратио их је тек после Лазареве смрти Михаило Силађи.[126] Српска граница се тада први пут у средњем веку закратко померила на леву обалу Дунава, и то у време када се Деспотовина налазила пред коначним падом.

А тај пад се неумитно приближавао. Поспешила га је неслога међу Ђурђевом децом. Исте ноћи кад им је умрла мајка Јерина 3. маја 1457. на Руднику, побегли су султану у Једрене најстарији Ђурђев син Гргур, његова сестра Мара, бивша султанија, и њихов ујак Тома Кантакузин, који су били поборници турске политике. На другој страни, присталице што чвршћег везивања за Угарску били су деспот Лазар, нарочито његова жена Јелена и други деспотов брат Стефан. Све то изазвало је раздор и незадовољство међу поданицима у судбоносним данима по земљу.

Султан Мехмед будно је пратио догађаје у Србији, али, иако су кружили гласови да прикупља војску за напад на Србију, током 1457. није предузео ништа. Тако је деспот Лазар сачувао земљу, укључујући и поседе у источној Босни. Али одмах на почетку 1458, 20. јануара, деспот је изненада умро. Имао је тек тридесетак година. Његову смрт је искористио босански краљ Стефан Томаш који је одмах заузео Сребреницу и још 11 тврђава, од којик је пет дао Станчићима

---

125 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 240. О опсади Београда и смрти деспота Ђурађа, опширно, с изворима и литературом: М. Спремић, *Деспот Ђурађ*, 477–500.

126 Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 241. Види и С. Ћирковић, *Прилошци за историју Ковина у средњем веку*, 85–6.

и четири Ковачевићима. За себе је задржао Сребреницу, вероватно Зворник и још један град. Тиме је у највећем делу границу своје државе померио на Дрину. Међутим, под влашћу Срба остала је *власш шеочачка*, или бар њен највећи део, као и део Усоре.[127]

Пошто деспот није имао наследника, управљање земљом је преузело намесништво које су чинили Лазарева удовица Јелена Палеолог, њен девер, слепи Стефан и велики војвода Михаило Анђеловић. Главну реч у намесништву водио је управо Анђеловић, кога су подржавали Турци јер му је брат био Махмут-паша, најпре румелијски беглербег, касније велики везир и пријатељ султана Мехмеда. Грађани Смедерева су га чак извикали за деспота због чега је дошло до сукоба у намесништву. Кад је Михаило пустио у Смедерево одред Турака у марту исте године, дошло је до побуне становништва и преврата. Турци су посечени, а Михаило је бачен у тамницу. За деспота је признат слепи Стефан који је са властољубивом снахом, Гркињом Јеленом, владао још годину дана.[128]

Ови догађаји изазвали су турску реакцију, нарочито румелијског беглербега Махмут-паше, чији је брат доспео у затвор. У марту 1458. турска војска је пошла на Србију, водећи са собом Гргура Бранковића као свог претенданта на деспотски престо. Пошто се вој-

---

[127] Ово Томашево проширење после Лазареве смрти види се из једног писма упућеног сплитском посланику у Милану 22. фебруара 1458, где се каже да је босански краљ после смрти деспота Лазара заузео Сребреницу и још 11 тврђава *себи задржао 3 шврђаве, 5 дао Сшанчићима, а 4 Ковачевићима:* В. Макушев, *Исшоријски сйоменици* II, 204–5; I. Nágy, A. Nyary, *Magyar diplomacziai emlékek Matyás kiraly korábol* I, Budapest 1875, 6. Видети и К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 386; II, 325. М. Динић сматра да је Томаш за себе, поред Сребренице задржао *свакако Зворник, а други можда Теочак* као и да се босанска граница вратила на Дрину; М. Динић, *За исшорију рударсшва* I, 84–5. И у *Исшорији срйскоī народа* II, 307 (М. Спремић) каже се да је Томаш, поред Сребренице, *йо свој йрилици задржао Зворник и Теочак. Тако је исшочну īраницу своје државе йомерио на Дрину.* Међутим, из повеље самог Стефана Томаша логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458. којом му потврђује раније поседе, добијене од деспота Ђурђа и његовог сина Лазара, види се да Стефан Ратковић тада још увек држи осам села *у шеочачкој власши.* Да је Теочак био у власти краља Томаша, сигурно се не би употребљавала српска терминологија административне поделе *на власши*, која је у Босни била непозната. Одмах затим краљ Томаш потврђује Стефану и *у Усоре село Пакларе* за које изричито каже *шшо су му йридали йо смрши свешойочившеī īосйодина десйоша Лазара, свешла īосйођа Јелена и īосйодин десйош Сшейан:* F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 157. Према томе, поседе преко Дрине додељивали су после смрти деспота Лазара и његови наследници, што значи да су имали фактичку власт. Видети о томе опширније стр. 131–133 и напомену 100.

[128] О овим догађајима, као и изворима и литератури о њима, видети: К. Јиречек, *Исшорија Срба* I, 386–7; И. Божић *Дубровник и Турска*, 154; *Исшорија срйскоī народа* II, 306 (М. Спремић); М. Спремић, *Десйош Тураħ и њеīово доба*, 515–520.

ска задовољила пљачкањем, почело је освајање утврђених места. Манастир Ресава је освојен 10. маја, затим је пала Бела Стена код Ваљева и Жрнов на врху Авале. У лето је заузет Вишесав на Дунаву, на ушћу Поречке реке, а у августу је заузет и Голубац. Тако је практично освојена цела Деспотовина и Турци су избили на Дунав. Њени остаци били су сведени на Смедерево с околином и још неке територије у западним деловима земље, те је било само питање времена кад ће и овај остатак пасти. Наиме, интересантно је овде навести да су се у северозападном делу земље (између две Мораве, у данашњој Шумадији) и преко Дрине задржале велике територије под српском влашћу. Изгледа да су Турци заузели и контролисали само наведене кључне тврђаве. Из поменуте повеље Стефану Ратковићу из октобра 1458. види се да се потврђују и додељују поседи преко Дрине, али и у власти лепеничкој, борачкој, островичкој, некудимској, смедеревској, као и сви поседи Михаила Анђеловића.[129]

Истовремено, током 1458. вођени су преговори о удаји најстарије кћерке деспота Лазара Јелене (Јелаче) за Стефана, сина босанског краља Стефана Томаша, који се надао да ће овом женидбом добити у мираз Деспотовину. Преговоре је у име деспотице Јелене водио велики логотет Стефан Ратковић. С овим планом се сагласио и угарски сабор у Сегедину, јануара 1459. године. При томе је Томаш признао краља Матију за господара и прекинуо све везе са Турцима, а младом Стефану Томашевићу су препуштени поседи деспота у Србији и Угарској као мираз. У Угарској се рачунало да ће спајањем Србије и Босне бити створен нови бедем против Турака. У ствари, све су то биле комбинације без реалног основа јер је Деспотовина била сведена на Смедерево и околину, а и у босанској држави која је била ограничена такође су се већ налазили Турци. Па ипак, марта 1459. Стефан Томашевић је стигао у Смедерево у пратњи угарских трупа и 21. марта је примио *начелство српско*, а већ 1. априла се венчао са Лазаревом кћерком. Тако је остатак Деспотовине добио новог господара кога је угарски краљ именовао за српског деспота. Био је то први помен у изворима да је знаке деспотског достојанства доделио угарски краљ који ће касније то више пута чинити.[130] Слепи деспот Стефан је збачен с власти и 8. априла протеран из Смедерева. Тако је престала да влада мушка лоза породице Бранковић, која

---

[129] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156–7.

[130] Б. Ферјанчић, *Деспоти*, 197. О склапању брака између српске принцезе и босанског краљевића види: К. Јиречек, *Историја* Срба I, 387–8; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, 317–19; *Историја српског народа* II, 310–311. (М. Спремић). М. Спремић, *Деспот Ђурађ и његово доба*, 536–539.

је скоро стотину година играла важну, а од 1427. водећу улогу у Србији.

И Стефан Томашевић није дуго владао у Смедереву, само непуна три месеца. Уз њега је ту боравио и стриц Радивој, некадашњи претендент на босански престо. Иако је његов отац истицао да је постављен за деспота *уз сложну вољу свих Срба*, он није био прихваћен од турске струје у српској престоници, а као католик, изгледа да није радо гледан на српском престолу и од осталих Срба. Осим тога, Турци су будно пратили промене у Смедереву и, сматрајући да су повређена њихова права као врховних господара, решили су да уклоне и последње остатке српске државе. Још у марту су турске трупе пристигле у Крушевац где су градиле ратне бродове за спуштање на Дунав. Ускоро је стигао и султан с војском од Софије и без отпора прошао кроз Србију до смедеревских зидина. Од младог деспота се није могло ни очекивати да озбиљније брани Смедерево. Зато је уместо њега стриц Радивој започео преговоре о предаји града Турцима. Босанцима је допуштено да с иметком напусте град, а са њима и младој деспотици која је у Босни прозвана Маријом, као и њеној мајци, Лазаревој удовици. Угарску посаду су Турци заробили. Тако је по други пут за двадесет година пало Смедерево у руке Турака, овог пута коначно – у среду, 20. јуна 1459. године. Турци су поскидали звона са цркава и претворили их у џамије, како су обично чинили по заузећу хришћанских градова, а српска престоница је постала седиште Смедеревског санџака.[131]

Пад Смедерева, као последњег остатка Деспотовине, изазвао је велико узнемирење на Западу, слично оном приликом пада Цариграда. Сада је, међутим, свима било јасно да је нестало свих препрека које су штитиле католичку Европу и да су Турци сада на њиховом прагу. Краљ Матија и папа су оптуживали босанског краља, његовог брата и сина да су за новац предали Турцима тврди смедеревски град. Има, међутим, у изворима података, као што је случај код Константина Јаничара, да су Срби сами желели радије да град предају Турцима него Угрима, ранијом кривицом Хуњадија, због кога су омрзли Угре.[132] После пада Смедерева, угарски краљ је запленио сва добра српских деспота у својој земљи.[133]

---

[131] Љ. Стојановић, *Родослови и лейойиси* 244; Опширно о паду Смедерева, с изворима и литературом; М. Спремић, *Десйой Ђурађ и његово доба*, 543–546.

[132] К. Михаиловић из Островице, *Јаничареве усйомене*, 124–5.

[133] О коначном паду Деспотовине опширније; К. Јиречек, *Исйорија Срба* I, 388–9; *Исйорија срйског народа* II, 312–313 (М. Спремић), са изворима и литературом; о томе и о судбини Ђурађевих потомака после пада Смедерева; М. Спремић, *Десйой Ђурађ и његово доба*, 547–559.

Тако је Србија, некад најмоћнија сила на Балкану, потпуно, за више векова, изгубила своју територију и своју државну самосталност. Била је то последица скоро стогодишње неравноправне борбе са турским царством, у којој је најчешће изостајала, или је била недовољна и неорганизована, помоћ осталих европских хришћанских држава. Турци су је као вазалну државу и ратно поприште најпре економски потпуно исцрпли и уништили, да би је онда и стварно заузели и на тај начин избили на Саву и Дунав, припремајући се за продор у средњу Европу.

Српско становништво се у току низа деценија јако проредило, нешто због погибија и одвођења у ропство, а добрим делом због бежања и расељавања према западу, још више према северу преко Саве и Дунава. Делом се ту претопило и покатоличило, али у јачим енклавама касније Војне крајине и јужне и средње Угарске оно ће очувати своју самобитност и веру. У тим областима ће се оно економски развијати, стварајући танак, али значајан слој економски јаког грађанства и интелигенције, духовне и световне, која ће у повратном таласу значајно допринети формирању модерне српске државе у XIX веку.

Смањење државне територије

ВОЈСКА*

Војска је у средњем веку, уосталом као и до данас, била један од главних ослонаца државе. Али, више него данас, од њене величине, снаге и организованости зависила је и снага, величина и стабилност државе, њен опстанак и ширење, као и углед владара и династије међу суседима.

О српској војсци и војној организацији у средњем веку мало је писано. Два обимнија рада посвећена српској феудалној војсци, иако настала у доста великом временском размаку, прилично су застарела и превазиђена. Док је дело Стојана Новаковића[1], настало на самом крају XIX века, превазиђено самим развојем историјске науке, новим истраживањима и изворима, али још увек у много чему употребљиво, рад Николе Стијеповића[2] из средине прошлог века не нуди ништа ново, а уз то је ограничено и оптерећено крутим марксистичким погледима на средњи век. Више корисних расправа и чланака о појединим проблемима везаним за средњовековну војску, оружје и ратовање објавио је Гавра Шкриванић,[3] док су се остали аутори углавном узгред дотицали проблема, а велики синтетички прегледи српске историје се, самом својом природом, нису могли опширније бавити овом проблематиком.[4] Ни наша намера овде није да попунимо ту празнину у потпуности јер би то захтевало посебна истраживања и напоре. Циљ нам је само да прикажемо укратко развој војске и вој-

---

* Део овог поглавља је објављен: А. Веселиновић, *Војска у средњовековној Србији,* Војно-историјски гласник 1–2 (1994) 385–422а).

1 С. Новаковић, *Стара српска војска,* Београд 1893.

2 Н. Стијеповић, *Српска феудална војска са кратким прегледом војне историје,* Београд 1954.

3 Десетак радова Г. Шкриванића види у даљем цитирању и у списку литературе.

4 К. Јиречек, *Историја Срба* I, 273–4; II, 104–116; 416–18; *Историја српског народа* I, 377, 382, 386, 536; II, 123, 125.

не организације у доба Немањића, и на тој основи посебно развитак и извесне промене до којих је дошло у периоду који нас интересује, у периоду Деспотовине.

Уопштено говорећи, организација средњовековне српске војске, базирала се на двема претпоставкама, боље рећи на два утицаја. С једне стране, на њу је утицало старо словенско наслеђе од времена доласка на Балкан; с друге стране, укључивање у нове феудалне односе преко којих на њену организацију утичу, као и у свему другом, највише суседна Византија, али и западноевропска искуства преко Приморја. Тај западни утицај, видећемо касније, евидентан је и преко Угарске, нарочито у периоду Деспотовине, када је Србија имала врло блиске односе с њом.

У време досељења на Балкан Срби су свакако имали племенско војно уређење које је одговарало родовско-племенском друштвеном уређењу. Таква војна организација чинила је неку врсту војне демократије јер су рат, освајања и одбрана постали редовна функција народног живота. У рат су ишли углавном сви способни мушкарци. Војска на тај начин организована на нивоу племена и племенских савеза, пре стварања првих српских држава, била је уистину народна, да употребимо савремени и можда неадекватан термин. Она ће, међутим, задржати такво своје обележје и у ранофеудалном добу, дакле у време стварања првих државних организација, иако се већ тада уз владара почињу формирати његове наоружане дружине.

Родом је управљао најстарији и најспособнији члан, а племеном главар који се звао *жуйан*, биран на племенским скупштинама. Жупан је био и *војвода* племенске војске, а истовремено и судија, уколико спорове није решавао владар. Најважнија функција била му је управљање, односно командовање војском. Звање војводе осим код Словена налазимо још код Мађара (*војвода, вајда*) и Румуна (*војевод*).[5] То звање и функција се код словенских народа задржало све до данас. У *Душановом законику* чл. 129 се каже: *На свакој војсци да зайоведају војводе исшо као и цар...*, а предвиђа се да *судови* (тј. спорови – прим. аутора) *мали и велики који су на војсци, да им суде војводе, а други нико.*[6] Према томе, ова ранословенска установа ушла

---

[5] О родовском-племенском уређењу код Срба и у вези с тим најранијим елементима војне организације види укратко: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 4–5, 37–56, с изворима и старијом литературом. Старија и донекле превазиђена схватања, обојена панславизмом: L. Niederle, *Život starych Slovanu*, III, svazek 2, v Praze 1925, 189, 490. Види и Н. Стијеповић, *Срйска феудална војска* 7–20 (без научног апарата и донекле шаблонских схватања), као и Г. Шкриванић, *Органиизација средњовековне војске*, 141–3.

[6] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 67.

је у законодавство Србије развијеног феудализма, и у пракси је веома широко функционисала. Као што ћемо касније видети, у средњовековној Србији је постојало и звање великог војводе. На основу каснијих извора о звањима (тисућник, сатник, педесетник и десетник), али и наговештаја у савременим изворима (*Чуда Димитрија Солунског*) о организацији и подели војске, може се претпоставити да је у племенској војсци постојала подела по декадном систему, како је то било и у византијској војсци.[7]

Жупани, односно војводе су на племенским скупштинама одабирали за рат најспособније чланове родова. Код старих Словена ти изабрани чланови звали су се *ратници*. Од старословенске речи *рат* изведено је још низ речи, а од речи *воина* речи *воиник* и *војевати*.[8] У *Летопису попа Дукљанина*, који по мишљењу Николе Радојчића представља *ратнички зборник*, налазимо трагове старе словенске војничке организације која је утицала на њен каснији развој. Прве ратничке групе око вође биле су групе сродника (*parentes*) па тек онда долази народ (*gens*). Најчешћи израз који поп Дукљанин употребљава за војску је *gens*, па затим *exercitus*, *populus*, и на крају тек *milites*. Сродственици су могли чинити читаве мале војске којима су се прикључивали они који су били економски везани за одређени род. Као пример Радојчић наводи случај када су браћа и сестрићи Бодинови побегли у Дубровник са 40 наоружаних људи и одатле нападали његову војску.[9]

Поред војничке групе одабране од најспособнијих људи на челу са жупанима, односно војводама, у већим и критичнијим ратним ситуацијама и походима у војску су ступали сви способни чланови заједнице без обзира на године. Способност ношења и руковања оружјем је тада био једини критеријум. Понекад су у изузетним приликама у нападима учествовале и словенске жене. Познати пример за то је напад Словена на Цариград 626, када су на моноксилима учествовале и жене.[10] На организацију и развој словенске војске свакако је утицао и савез са Аварима, као и заједнички напади на Византију чи-

---

[7] Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, 13; Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 142. О помену декадне организације у савременим изворима види: Ф. Баришић, *Чуда Димитрја Солунског као историјски извор*, Београд 1953, 127.

[8] L. Niederle, н. м.

[9] Н. Радојчић, *Друштвено и државно уређење код Срба у раном средњем веку*, ГСНД 15 (1936), 21; видети и Ф. Шишић, *Летопис попа Дукљанина*, Београд – Загреб 1928, 362.

[10] К. Јиречек, *Историја Срба* I, 56; Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 142. О војној организацији, начину ратовања и наоружању старих Словена види опширније: Н. Стијеповић, *Српска феудална војска* 10–20.

је су војне тековине и сами преузимали јер им је искуство говорило да су савршеније него њихове. Све то им је олакшавало да се ослободе дотадашњег родовско-племенског уређења. То је утицало и на племенску хомогенизацију, ослобођење од аварске доминације и заједнички живот под једним својим господарем. То је време, по мишљењу Лубора Нидерлеа, када је поникла кнежевска власт и када се почела организовати војска заснована на иметку, приватној својини појединца.[11] Тада је створена нова друштвена организација, нови систем код Словена, феудално друштво и уређење које ће заједно са христијанизацијом и новом црквом одредити социјалну структуру и идеолошки садржај целокупне средњовековне српске цивилизације, па самим тим и војске.

И у Византији као наследници Источног римског царства и у државама насталим на развалинама Западног римског царства формирало се феудално уређење засновано на земљорадничкој баштинској својини и економији, па је нормално да се на истој основи формирала и војна обавеза. Природно је, због византијског утицаја, јер је српска држава настала на бившим територијама Византијског царства, да је и српска војска с настанком државе, настала и развила се на истој основи. Срби су у средњем веку, како каже Константин Јиречек, важили у очима суседа за храбар и ратоборан народ с којим није било лако ратовати и за много јаче државе, као што је била Византија. Он наводи низ примера из извора почев од времена цара Манојла Комнина па до Душановог доба.[12] Вреди овде, у вези с тим, навести речи једног странца, Бугарина Григорија Цамблака који, говорећи *о великом и најславнијем народу српском*, хвалећи лепоту земље и мудрост владара, каже да је *војничким силама превазилазио друге народе, и да је наткриљивао околне славом и богатством.*[13]

Свакако одмах треба рећи да ова ратничка особина српског народа није последица некакве генске посебности, већ пре свега мукотрпне историје. Од досељења на Балкан, па кроз цео средњи век, историја Срба се састојала од готово сталних ратовања, најпре за стварање државе и њено проширење, а затим за очување, да би се завршила губитком државности у ратовима против Турака. Овој карактеризацији српског ратничког бића у средњем веку треба додати Јиречеков закључак да су српске трупе биле најбоље када су ратовале у својој земљи, као и мишљење Димитрија Кидона – да Срби нису волели да ратују у далеким земљама.[14]

---

[11] L. Niederle, н. д. 476–7.

[12] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 104–5.

[13] *Старе српске биографије* XV и XVII *века*, *Цамблак*, *Константин*, *Пајсије*, Београд 1936, 4.

Задржаћемо се сада нешто детаљније на војној организацији у доба развијеног феудализма у периоду Немањића. Потребно је то због тога што ће у суштини иста војна организација бити на снази и у периоду Деспотовине, с извесним новим елементима које су наметали нови услови и околности, а које ћемо овде посебно истаћи. Овакав континуитет војне организације је сасвим разумљив ако се има у виду идеолошки и државно-правни континуитет између државе Немањића и Деспотовине, који је деспот Стефан Лазаревић посебно неговао, а што је у поглављу о владарској идеологији детаљно обрађено.

Војска у доба Немањића добија устаљени организациони и формацијски изглед који ће у основи остати исти све до пропасти средњовековне српске државе. Као што је то било и у доба раног феудализма, и даље се војска састојала из два рода, *пешадије* и *коњице*. Међутим, за разлику од ранијег периода, сада одлучујућа улога у потпуности прелази на коњицу, и то тешко оклопљену, која игра пресудну улогу у већини ратова. Што се тиче унутрашње организације и формацијског изгледа, постепено се напушта декадни систем. Видели смо да он вуче порекло како из старословенске, тако исто и из византијске организације, која се опет ослања на римске традиције. Да је српска војска у ранофеудално доба и у време првих Немањића била организована по декадном систему, имамо потврду код Немањиних биографа који, описујући државне саборе на којима се Немања одрекао престола а Стефан крунисао за великог жупана, кажу да су поред осталих ту били окупљени *војводе, тисућници, сатници, петидесетници и десетници*.[15] Више чинове је свакако држало крупније племство, док је ниже чинове сигурно добијало ситно племство, властеличићи. У наредним деценијама овај систем постепено ишчезава јер се у изворима више не помиње.

Војска се тада организовала на феудима који су, зависно од величине, организовали војне јединице.[16] Уколико се декадна организација и задржала, могла је функционисати само у оквиру одреда које су организовала поједина властелинства, односно баштиници и касније пронијари. Ови су пак имали обавезу према владару да на ње-

---

14 К. Јиречек, *Историја Срба* II, 105.

15 Доментијан, *Живот светог Саве и светог Симеона*, Београд 1988, 81; Теодосије, *Житија*, Београд 1988, 127; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 106. У изворима се помињу двојица сатника по имену: сатник Јура који је заступао Немању у Котору 1186, а у првој половини XIII в. наводи се имотски сатник Воислав Радошевић, човек хумског жупана Радослава; М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 43–4.

16 Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, 31–32.

гов позив опреме одређени контингент војника са свог поседа. Тако је сада земљишни посед био основица за војну организацију феудалне, односно *земљишне или народне војске*, како је назива Стојан Новаковић.[17] Тај систем чиниће основицу организовања војске и у Деспотовини све до пропасти српске средњовековне државе. Изван овог система била је једино најамничка војска, која се у Србији врло рано јавља, и о којој ће бити посебно речи.

Заправо, војска се у Србији развијеног феудализма може поделити на *башӣинску*, *ӣронијарску* (од времена појаве проније у Србији) и *најамничку*. Овој подели треба додати *крајишку војску*, као и *заманичку војску*, која је управо карактеристична за период Деспотовине. Оваква подела је, наравно, условна и извршена је према начину прикупљања и организовања војске. Што се тиче родова војске, већ смо рекли да је чине два основна рода, коњица и пешадија. Ту свакако треба додати и трећи важан род, а то су помоћни одреди који су се бринули о снабдевању, опреми, наоружању, исхрани и слично (комора, занатлије разних занимања, пре свега козачи и оружари, нека врста санитета и тако даље). Кад је у питању социјална структура српске средњовековне војске, ако занемаримо најамнике који су могли бити осиромашеног властеоског и ситновластеоског порекла или пак слободни сељаци и разни авантуристи и бегунци, али пре свега странци, њу су сачињавала два социјална слоја. Крупна властела са својом пратњом, ситном властелом и властеличићима (баштиници и пронијари) чинила је најелитнији део војске, тешко оклопљену и наоружану коњицу, док су наоружани зависни сељаци и Власи углавном и по потреби чинили бројчано највећи део војске, лако наоружану пешадију и стрелце, као и разне помоћне службе.

Башӣинска војска

Баштинска војска је чинила у средњовековној Србији у развијеном феудализму основу и највећи део војног потенцијала. Баштинска својина над земљом била је једна од основа феудалног уређења, па је зато природно што је на њој почивала и војна обавеза. То се најбоље види из 42. члана *Душановоӣ законика* који има наслов *О слободној башӣини: И све башӣине да су слободне од свих рабоӣа и дажбина царсӣва ми, осим да дају соће и војску да војују ӣо закону.*[18] Из овога произлази да је баштина, односно њен поседник, властелин

[17] С. Новаковић, *Сӣара срӣска војска*, 45–49.
[18] Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана Душана*, 51.

морао сопственим средствима да врши војну обавезу *(војску да вοјује)* када то нареди владар. Наравно, ова обавеза војне службе није падала буквално само на власника баштине, властелина, и на њему потчињене ситније племиће-баштинике на истом поседу, већ и на његове зависне људе на властелинству који су не само економски морали да обезбеде опремање војника с поседа, већ су и сами у случају владаревог позива, по одређеном систему, морали да као војници-пешаци учествују у војном одреду који се формирао на том баштинском властелинству.

Дакле, властелин се одазивао на позив владара, а насељеници са баштине су војну службу вршили на позив свог господара, власника баштине. Властелин је морао да у одређеном року, о свом трошку, у пуној ратној спреми и на коњу дође *на војску* и да са собом поведе одређени број војника, такође потпуно опремљених и наоружаних. Да би баштина што боље одговорила својој војној обавези, тј. обезбедила средства за што бољу опремљеност обавезног броја војника, дат јој је економски имунитет, односно била је ослобођена од осталих дажбина, како се лепо види из цитираног члана *Душановоī законика.* Оваква пракса по питању војне обавезе сигурно је примењивана и раније, а сада је само озакоњена, док је и касније примењивана свакако до краја средњовековне државности. То се види и из Душанове повеље Иванку Пробиштиповићу из 1350, чију баштину цар ослобађа *свих рабоūа царсūва ми, и великих и малих, и да немају ни које дажбине,*[19] све у циљу што ефикаснијег вршења војне обавезе.

Из 42. члана *Душановоī законика* произлази да никаква санкција није била предвиђена уколико властелин не изврши војну обавезу која је везана за баштинску својину. Међутим, сигурно је да је и то питање и те како било регулисано. Из једне одредбе тзв. *Јусūинијановоī закона* види се да је властелин био дужан да иде у рат за владарем када га овај позове, а ако то не учини да ће бити лишен живота и поседа који у том случају припада цару: *Јеīде имаū бран биūи, сии војска: всаки кнез и војвода и бољарин да ӣридеū с војском својом ка цару својему īде љубо будеū, и всаки бољарин или власūелин иже не ӣридеū с војском својом на бран к цару, да лишū се љуūо живоūа, и именија јеīо вса будуū царева. Ашūе би било царево ӣовеленије, а он би небреīл ūоīо, да лишиū се својеīо живоūа.*[20] Као што је познато, преведени *Јусūинијанов закон* је у зборницима

---

[19] С. Новаковић, *Законски сӣоменици* 306–7.
[20] Ј. Ђорђевић, *Закон цара Консūанūина Великоī и Јусūинијана*, Србски летопис I (1859), чл. 81. Боље и приступачније издање: А. Соловјев, *Законодавсūво Сūефана Душана, цара Срба и Грка*, књиге Скопског научног друштва 2, Скопље 1928; С. Новаковић, *Сūара срӣска војска*, 51.

најчешће преписиван заједно са *Душановим закоником*, што значи да су и његове одредбе коришћене у пракси. Да је овај члан примењиван у пракси у Србији, говори нам и то што је уврштен као члан 84. у један од млађих преписа *Душановоӣ законика*, *Софијски рукоӣис.*[21] Овако тешка казна за неодазивање властелина на владарев позив у рат је разумљива јер се у средњем веку овакав поступак сматрао неверством, једним од најтежих облика издаје свог сизерена.

Да је неизвршавање властеоских обавеза повлачило санкције, види се посредно и из 144. члана *Законика* који помиње властелина или властеличића *ӣобеӣлаца.*[22] То је онај властелин или властеличић који је из војске побегао да не ратује или се није одазвао на владарев позив у рат. Према томе, из овог члана се види да је било дезертера за које су постојале одговарајуће казне. Издаја, тј. *невера* спада међу три највећа кривична дела која може да учини властелин (остала два су силовање жене или девојке из властелинског сталежа и *крв*, тј. убиство или тешка телесна повреда) и која спадају у такозване *цареве дуӣове.* За њих се, према чл. 192. *Душановоӣ законика*, ишло на суд пред самог цара. Да је само за неверу владар одузимао баштину, види се из повеље деспота Ђурђа великом челнику Радичу из 1428–9. године.[23] Према томе, зависно од околности, властели је за то дело цар могао изрећи и најстрожу казну према горе већ цитираном члану из *Јусӣинијановоӣ законика.* Ради поређења, ваља навести да је за исти прекршај у Дубровнику изрицана знатно блажа казна. Дубровачки грађанин који се не би одазвао на позив за одбрану града губио је право грађанства и одузимана му је имовина на дубровачкој територији,[24] али му није претила смртна казна.

Из *Душановоӣ законика*, повеља и других извора, као и онога што је до сада речено види се да у средњовековној Србији, сем најамника, није постојала стална војска у правом смислу речи. Војска се

---

[21] Т. Тарановски, *Исӣорија државе и ӣрава* I, 30; Г. Шкриванић, *Орӣанизација средњовековне војске*, 146; А. Соловјев, *Законик цара Сӣефана Душана*, Београд 1980, 90–91. Овај рукопис је из средине или друге половине XVII века (А. Соловјев, н. м.) и у њему је такође преписан и тзв. Јустинијанов законик. Текст 84. члана је потпуно исти као у Јустинијановом законику, једино недостаје последња реченица о казни за пренебрегавање царевог наређења.

[22] Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана Душана*, 70–71.

[23] Исто, 81. Остали *цареви дуӣови* које чине отроци и станици су најтежа дела која су прописана члановима 103. и 183. и за које се није ишло пред цара већ пред цареве судије. (Исто, стр. 62, 80); С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 334, 337.

[24] Monumenta Ragusina I 90, 108, 144; Г. Шкриванић, *Орӣанизација средњовековне војске*, 146. Дубровачка влада доноси одлуку 1361. да казни своје грађане у Котору на овај начин јер се нису одазвали позиву да на месец дана дођу у Дубровник да га бране.

у ствари скупљала за рат за одређену војну операцију и када се за то укаже потреба. Међутим, поред најамничке војске, о којој ће посебно бити речи, неку врсту сталне војске невеликог обима чинила је наоружана властела стално присутна на двору. То је био одред, дружина, која је владару стално стајала на располагању за личну одбрану, а истовремено је била језгро пронијарске и баштинске војске у војним походима. Властела је била обавезна да на владарев (краљев, царев, деспотов) позив долази на двор, а истовремено, то је за њу била највећа почаст и признање. Она је на двору била постављана за разне државне достојанственике или је вршила разне дворске службе. Дворска служба била је истовремено и својеврсна школа за властеоску омладину која се, поред државних послова учила и војној обуци и витешким играма.[25] Обуку властеоске омладине изводили су свакако искуснији ратници и витезови из редова властеле – дворана.

Да је такве властеле било, сведочи и *Душанов законик* који помиње *власшелу која сшоји у кући царсшва ми всеґда.*[26] Велики број властеле на двору деспота Стефана *у сваком чину* помиње и Константин Филозоф.[27] Исто тако, обуку су свакако обављали и веома искусни странци – најамници, које су српски владари скоро увек држали. Да је ово стално језгро властеоске војске у одређеним ситуацијама играло важну, па и одлучујућу улогу, сведоче и неки примери из наше ратне историје. Краљ Милутин је углавном с оваквом властеоском војском угушио побуну Мелека, вође турских најамника, о чему ће касније бити речи. Исто тако, Стефан Дечански је у рату против бугарског цара Михаила 1330, пошто је добио извештаје о кретању противника, кренуо са Добрич поља према Велбужду иако се није сакупила сва баштинска војска, само захваљујући томе што је уз себе имао спремну сталну властеоску војску и најамнике.

Дакле, ван овог сталног језгра, властеоске војске или, још боље речено, владареве сталне дружине, главнина баштинске војске се окупљало по потреби, у случају рата, или кад владар то нареди. Да је некад ова војска скупљана, због околности, на брзину, сведочи и пример Велбушке битке, када су неки одреди сустизали главнину

---

25 Т. Тарановски, *Исшорија срйскоґ йрава* I, 32; Г. Шкриванић, *Орґанизација средњовековне војске*, 144. Опширније: Г. Шкриванић, *Прилози за йроучавање вишешких иґара*, 174–180.

26 Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 97, чл. 177. Овај члан прописује да ако се таквој властели суди, суди им искључиво дворски суд.

27 *Живош Сшефана Лазаревића*, изд. Јагић, 283; превод: К. Филозоф, *Жишије десйоша Сшефана*, приредила Г. Јовановић, 99: *а о сшварима дома царскоґ, множина ових беше у сваком чину, шако да их буде довољно у свако време, да их има досша, йа и сувише.*

краљеве војске успут јер је овај морао кренути у сусрет Бугарима пре него што се његова војска потпуно окупила *због власшеле која је задоцнила.*[28] Зато се за средњи век не може употребити модерни термин *војску служиши*, већ оновремени, у изворима посведочени термин *војску војеваши*, што дословно значи ићи у војни поход.[29]

Војска је у средњем веку углавном значила привремене, ad hoc формиране војне јединице,[30] па је војна обавеза у правом смислу те речи трајала колико и војни поход. То је нарочито било важно за потчињене, зависне слојеве становништва који су учествовали у војном походу јер они нису, мимо нужне потребе, смели дуго бити одсутни с поседа и својих обавеза у производњи на властелинству. Мада у изворима о томе нема ни речи, и ова војска, пешадија, коју су углавном чинили зависни и коју је у одређеном броју са свог поседа био дужан да доведе властелин, морала је бити обучена за основне ратне радње напада и одбране. Како је вршена та обука не знамо, али је сигурно да ју је организовао сам властелин преко својих искусних потчињених или властеличића, да је трајала кратко у одређеним сталним интервалима и да је нарочито интензивирана уочи већих ратних похода, уколико се унапред за њих знало.

Колико је сама војна обавеза трајала тешко је рећи. По мишљењу Константина Јиречека, она је трајала месец дана јер су, како он каже, Срби нерадо остајали под војном обавезом више од месец дана, док Гавра Шкриванић сматра да је војна обавеза трајала од једног до три месеца.[31] Наравно, ови реални оквири важили су само у годинама када је било већих ратних похода. Ако је то ситуација захтевала, сигурно је да се војска морала држати на окупу и дуже. У сваком случају и владари и феудалци су настојали да војску држе оку-

---

[28] Ђ. Даничић, *Живоши краљева и архиейискойа срйских*, 182; превод Л. Мирковић, Београд 1935, 136–7 и Београд 1989, 42; С. Новаковић, *Сшара срйска војска*, 55–6.

[29] Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 143. Поред *Душановог Законика* овај термин је употребљен у повељи Богородици Бистричкој (1234–43).

[30] Т. Тарановски, *Исшорија срйског йрава* I, 28.

[31] Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 144. Потврду Јиречековог мишљења, формираног на основу наративних извора, да су Срби нерадо остајали под војном обавезом више од месец дана, имамо у кануну за Влахе Смедеревског санџака, који се налази у попису истог санџака из 1476–7. У њему се каже да се у турску војску даје од пет влашких кућа по један војник наизменично, *йешник, и* да он служи војску, *обавља службу месец дана:* Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови йрви кануни*, 258, 263. То временско ограничење по свој прилици потиче из раније, деспотске организације средњовековне војске, јер турском војнику служба траје неограничено. У каснијим влашким законима нема овог ограничења на месец дана, што значи да су се Власи временом морали прилагодити турским обичајима ратовања у крајиштима. *О йешнику* види у даљем тексту о заманичкој војсци.

пљену само колико морају јер су се трудили да материјална производња на којој је почивао читав систем што мање трпи, тако да би се зависни сељаци што пре вратили свакодневним пословима, обради земље, сточарству и занатима.

Насупрот томе, властели је рат и војска била основно занимање, па им је живот пролазио у сталним витешким играма, турнирима, лову и припремама за рат. Властелин је, заједно са својом пратњом, био главна оружана сила на свом поседу где је одржавао ред, покорност и, заједно са владаревим чиновницима, функционисање државе. Властелин је обично споро прикупљао људство у случају мобилизација. То је било условљено не само слабијим путевима, већ и начином опремања одреда с поседа јер је требало припремити храну за људе и коње, опрему и оружје, одећу и сл. Нема директних података колико је обично трајало прикупљање војске. Стојан Новаковић наводи податке из народне песме где су рокови за окупљање војске нереално дуги *(за ӣри ӷодинице)*.[32] Никола Стијеповић сасвим оправдано наводи да је уобичајено време за окупљање војске било месец дана, позивајући се на прописе суседне византијске војске код које је управо овај рок био уобичајен.[33] У изузетним приликама, као што смо већ навели у случају Велбушке битке, није се могло чекати да се у уобичајеном року скупи сва војска, већ се кретало у поход, а одреди који касне прикључивали су се војсци успут или у току саме битке.

Црква, црквени поседи, дакле и црквена властела и зависно становништво, били су у доба Немањића ослобођени свих војних обавеза према држави. Скоро у свим манастирским повељама где се набрајају њихови поседи и повластице истиче се и њихово ослобађање од војне обавезе. Примера ради, узећемо само повељу краља Милутина обновљеном манастиру Св. Ђорђа код Скопља из 1300. године, у којој се изричито каже да се људи са његовог властелинства *не смеју ӣераӣи ни на какву рабоӣу, ни у војску да не иду, ӷрадове да не зидају ни чувају, ... ӷласове* (тј. поруке) *да не ӣреносе...*[34] Будући да је црква била један од највећих и најбогатијих поседника, може се замислити колико су ове повластице утицале на слабљење војне моћи

---

32 С. Новаковић, *Сӣара срӣска војска*, 55–56.

33 Н. Стијеповић, *Срӣска феудална војска* 49–50. Он, међутим, не наводи византијске изворе који о томе говоре. То чини С. Новаковић, *Сӣара срӣска војска*, 123–4. Реч је о походу Матије Кантакузина против Сера у лето 1357. Види *Визанӣијски извори за исӣорију народа Јуӷославије* VI, Београд 1986, 566. Ту Кантакузин каже да му је потребно 30 дана за сакупљање војске.

34 А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици*, 75. Слично и у *Бањској ӣовељи*, исто, 95. Исто тако у повељи краља Душана хиландарском пиргу из 1331. ослобађају се сви потчињени *свих рабоӣа краљевсӣва ми*, укључујући и *ӷрадске рабоӣе и војске*: С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 486.

државе јер се сужавао простор и број људи за мобилизацију. Али, заузврат, црква је била снажан идеолошки фактор који је подржавао учвршћење власти владара и државе. У самој војсци и рату црква је, иако ослобођена војне обавезе, помагала у идејном оправдању ратних циљева, јачању патриотизма и ратног морала. Иако у војсци није постојао неки црквени орган, свештеници су учествовали у ратним походима из већ поменутог разлога одржавања ратног морала, а и због верских потреба владара и војника. Тада су они ишли иза војске, заједно с комором занатлијама и трговцима.[35] Неко од високих црквених достојанственика или њихових личних исповедника, духовника, увек је у ратним походима ишао уз самог владара. То се наслућује из примера молитве Стефана Немање уочи битке код Пантина, у цркви у Звечану, и Стефана Дечанског у свом шатору уочи саме Велбушке битке,[36] као и молитве кнеза Лазара уочи Косовске битке.[37]

Ово ослобођење црквених властелинстава од војне обавезе према владару и држави не значи да она нису имала никаквих војних дужности. Неки од црквених *башūиника и војника*, дакле властеле и властеличића, били су дужни да врше стражарску службу у манастирским утврђењима *(ḡрадобљуденије)*, док су други са својим људима чинили војне поседе у манастирским утврђењима. *Градозиданије* се сводило на оправку и градњу манастирских утврђења. Властеличићи су чинили и оружану пратњу када је игуман ишао на пут.[38] Све ове обавезе у манастирима важиле су углавном у мирнодопско време, а обавезу чувања и градње градова имали су зависни сељаци и на световним властелинствима како у мирно, тако и у ратно доба.

И у периоду Деспотовине манастирска властелинства су углавном била ослобођена од војне обавезе. То је изричито наведено у неколико повеља Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића. У повељи кнеза Стефана са мајком и братом Св. Пантелејмону из 1400. између осталог се посебно наводи да су њихови поседи ослобођени *војске и ḡрадозиданија.*[39] Ослобођење од *војске* је изричито помену-

---

35 Н. Стијеповић, *Срūска феудална војска* 52–3.

36 С. Првовенчани, *Сабрани сūиси*, 69: *изабрав једноḡ од ūравоверних јереја својих, ūосла ḡа да ūвори обноћну молиūву и оūеū лиūурḡију, свуноћну и дневну службу ūо реду.* Ђ. Даничић, *Живоūи краљева и архиеūискоūа срūских*, 182, превод Л. Мирковића, 136–7; Г. Цамблак, *Живоū краља Сūефана Дечанскоḡ*, Старе српске биографије XV и XVII века, 25.

37 Видети Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, поглавље *Изворна вредносū кулūних сūиса*, стр. 127–139 и прилог бр. 5, стр. 256.

38 С. Новаковић, *Законски сūоменици*, 697; *Исūорија срūскоḡ народа* I, 377 (М. Благојевић).

39 С. Новаковић, *Законски сūоменици*, 520. О хронологији види: *Actes de Saint Panteéléémon*, 185–7.

то још у повељи Ђурађа Бранковића манастиру Св. Павла из 1410. *(ни градозиданија ни војске)* и у повељи деспота Стефана из 1417.[40] У другим повељама се уопштено помиње као ослобођење *от всех работ господства ми великик же и малих*, при чему је војна обавеза, као једна од најважнијих, свакако спадала у *велике работе.*[41]

Међутим, оно што је занимљиво јесте да се у периоду Деспотовине, у односу на претходни период, изгледа нешто мења када је у питању војна обавеза манастирских поседа. Наиме, у појединим деспотским повељама јављају се извесна ограничења кад је реч о ослобађању од војних дужности према држави. Та ограничења су свакако у вези с вазалним обавезама према Турцима (давање помоћних трупа и плаћање данка) као и повећаним војним обавезама и потребама због сталних ратова и одбране земље. Тако се већ у поменутој повељи за Лавру из 1395. манастирски поседи ослобађају свих работа *разве работе великаго господара која ће прийти на всу земљу српску.*[42] У повељи деспота Стефана истом манастиру од 20. јануара 1427. налази се још занимљивије ограничење уобичајених манастирских привилегија. Деспот набројане поседе ослобађа свих работа, осим летњих унчи и, како сам каже, три ствари: *ако се би случило господству ми самому главом поћи на војску, и они да пођу за господством ми; и потечице и војске крајиштне које се прилучају на крајишту да су длжни оправљати с војводом господским крајиштним; и ако се би згодило иној метохији лаврској поћи на зидање Белграда, тада и овази више речена села да походе с ними заедно, а на ино градозиданије ни на једно.*[43] Дакле, када је деспот сам предводио војску у походу, вероватно значајнијем, могло је бити суспендовано ослобођење манастирских поседа од војне обавезе. Важно је и друго ограничење привилегија да се набројана села не ослобађају крајишке војске и потечице. Наиме, поседи о којима је реч припадали су Петрушком крајишту, па је зато разумљиво што су морали сносити исте обавезе у погледу војске као и остала села.[44] То је подразумевало стражу и систем мобилније крајишке војске, као и обавезу *потечице*, тј. потере против разбојника. Слично ограничење наведено је и у већ поменутој деспотовој повељи Ватопеду из 1417. где се село Копривница *у новобрдском метоху* ослобађа од војске у *држави господства*

---

[40] С. Новаковић, *Законски споменици*, 529; M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi, 17.*
[41] Видети повеље за Лавру Св. Атанасија 1395, 1407, 1415, 1427; манастиру Милешеви из 1413; манастиру Св. Павла из 1419. и Враћевшници из 1456; С. Новаковић, *Законски споменици*, 496, 498, 499, 500, 607, 531, 756.
[42] С. Новаковић, *Законски споменици*, 496.
[43] Исто, 500–501.
[44] М. Благојевић, *Крајишта средњовековне Србије*, 36–40.

ми, али не и *војске у Турке и онде у крајишшу мешоха Новобрдског*.[45] Све то нам говори о сужавању манастирских имунитета, нарочито у време вођења ратова (1402–4, 1409–13. и 1421. до пред крај живота деспота Стефана) када су се војне обавезе манастирских поседа приближавале онима на осталим властелинствима, што се види из горњих примера. Наметнуте обавезе тешко су се укидале по завршетку рата, па су поједини манастири тражили да им се врате старе повластице. Деспот им је излазио у сусрет уз напомену да су повластице на снази док не искрсну нове неодложне потребе. Пошто су оне стално искрсавале, нови манастирски поседи нису ни стицали потпуни имунитет.[46]

Деспоти су нарочито настојали да се не одрекну новчаног прихода намењеног војним потребама. Овај намет је у ствари новина управо овог времена када су вазалне обавезе према Турцима и повећани ратни напори захтевали много већа средства за војне издатке. Тај нови *данак господски*, познат под именом *унче*, уведен је крајем XIV века. Први пут се помиње у повељи кнеза Стефана са мајком и братом из 1395. године.[47] Зависно становништво је ову обавезу исплаћивало у два рока, лети и зими, па отуда у изворима срећемо *летње и зимске унче* (једна обрачунска унча износила је 20 динара). Новчана средства скупљена на овај начин сливала су се у владареву благајну и служила су за подмирење све већих војних расхода.[48] Тако су деспоти Стефан и Ђурађ, поред баштинске и пронијарске војске, могли имати прилично јаку најамничку војску, увек спремну и мобилну.

Из повеља се види извесна разлика између летњих и зимских унчи; као да су деспоти више пажње поклањали летњим унчама. Када су поједине манастирске поседе ослобађали унчи, што су нерадо чинили, радије су их ослобађали зимске него летње унче. Из извора се не види директан разлог због чега се прави ова разлика. Да ли је он лежао у разлици у висини дажбине, или је летња била важнија због времена скупљања, које се поклапа са сезоном војних и ратних дејстава? Ова друга претпоставка нам изгледа вероватнија.

У изворима се јавља још један термин за војни данак или намет. То је *војница* или *војшшашик*.[49] Необично је, мада не и немогуће,

---

[45] M. Lascaris, *Actes serbes de Vatopédi*, 17; М. Благојевић, *Крајишша средњовековне Србије*, 40–41.

[46] *Исшорија срйског народа* II, 124 (М. Благојевић).

[47] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 496. У области Бранковића се јавља нешто раније, у повељи Вука Бранковића из 1392; исто, 459–460.

[48] О унчама види: С. Новаковић, *Сшара срйска војска*, 94–96; *Исшорија срйског народа* II, 122, 124 (М.Благојевић); исти, *Крајишша средњовековне Србије*, 38–9; исти, *Десйош Сшефан Лазаревић и Милешева*, 173.

да се за исту намену сакупљало у исто време више различитих дажбина. Зато мислимо да је војница или војштатик само друго име за једну од унчи, и то за летњу, за коју смо истакли да је извори издвајају као значајнију. То скоро недвосмислено произлази из већ помињане повеље Ђурађа Бранковића Св. Пантелејмону из 1427–9. године. Он поседе овог манастира у Србији, између осталог, ослобађа соћа и зимских унчи и затим каже: *а шшо су унче лешније, војшшашик, онози да се сбира у кућу госиодсшва ми, да се шемзи ошпраља војска.*[50] Према томе, сада је прилично јасно питање нове војне новчане дажбине, као и њене намене, уведене војном реформом Стефана Лазаревића крајем XIV и почетком XV века.

Већ смо рекли да је ова нова дажбина у принципу падала подједнако на све потчињене становнике Србије. Међутим, и поред тога, поједини манастири су успевали да од деспота издејствују потпуно или делимично ослобађање од ње, иако су они то очигледно нерадо чинили. Зато није тачна тврдња Јована Радонића да од *војнице није нико могао биши ослобођен, йа ни манасшири.*[51] Већ 1395, дакле можда одмах после увођења нове обавезе, ослобађање од унче, значи и једне и друге, издејствовао је за своје нове поседе манастир Лавра св. Атанасија. Исто ослобођење обезбедио је себи манастир Св. Павла на Светој гори 1410. и 1419. године.[52] Као што смо већ рекли, деспоти су се с манастирских поседа радије одрицали зимске него летње унче, односно војштатика. Тако у два случаја имамо ослобађање манастирских поседа само од зимске унче,[53] док се само летње не одричу ниједанпут. Колико су се тешко и нерадо деспоти одрицали од ове тако им неопходне дажбине, сведочи и пример из деспотове повеље манастиру Милешеви, где је овај манастир успео да издејствује осло-

---

[49] Војница се јавља у повељи деспота Стефана Хиландару из 1411, затим Милешеви из око 1413, док се војштатик јавља у повељи Ђурађа Бранковића манастиру Св. Павла из 1419. и Св. Пантелејмона из 1427–9; С. Новаковић, *Законски сйоменици* 466, 607, 531, 528. О новим дажбинама, унчи и војштатику види у поглављу IV о финансијама.

[50] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 528. За хронологију повеље: *Actes de Saint Pantéléèmon*, 189–90. Оваквом схватању војштатика био је склон, мада не потпуно, и С. Новаковић, *Сшара срйска војска*, 96. и К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 402, 433 (J. Радонић), као и Иван Божић, *Доходак царски*, 55–56. Супротно мишљење изнето је *у Исшорија срйског народа* II, 122, нап. 34 (М. Благојевић).

[51] Поглавље *Војно уређење* у: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 416 (J. Радонић); прештампано у J. Радонић, *Срйска војска у XV веку, 221.*

[52] С. Новаковић, *Законски сиоменици*, 496, 529, 531.

[53] Од зимске унче ослобођени су Лавра Св. Атанасија 1427. и Св. Пантелејмон 1427–9: С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 500, 528.

бођење од унче, односно војнице, само на две, односно пет година.[54]

Већ смо напоменули, властелин је од владара уз баштину добијао и људе на њој, како за њену обраду и производњу свих материјалних добара, тако исто и за војну службу. На основу тог додељивања поседа, господар баштине је дуговао свом сизерену – владару одређени контингент војске. Колико је војника, коњаника или пешака морао опремити у случају владаревог позива у поход из извора се не види, али је за савременике то свакако било познато и регулисано. То је сигурно зависило од неких битних чинилаца као што су величина баштине, број насељеника на њој и однос властелина и владара. Што је био већи посед и јача централна власт, и обавезе су биле веће, или су се бар стриктно морале испуњавати. За период Деспотовине није искључено да је у том смислу утицао пример суседне Угарске с којом је деспот Стефан блиско сарађивао. Према одлукама Темишварског сабора из 1397, било је утврђено да сваки властелин на 20 становника властелинства опреми једног лако наоружаног коњаника и да, поред десетка цркви, даје деветину производа за војне потребе.[55] Ову војну реформу угарски државни сабор је донео управо због све веће опасности од Турака. Могуће је да је овај систем утицао и на Стефана Лазаревића, који је отприлике у исто време и из истих разлога извршио војну и административну реформу у својој држави. Колико је једном коњанику одговарало опремљених пешака није познато, али су и ту вероватно постојале одређене пропорције.

Да је овај угарски модел био примењен у Деспотовини, сведочи нам једна законска одредба, додуше из 1536, из кануна за Смедеревски санџак, о којој ће касније бити више речи. По тој одредби Турци су из претходног периода Деспотовине, поред заманице, преузели и систем скупљања војске који се називао *йешник* и који је подразумевао да када цар иде у поход, или ако су проблеми на границама, од сваких пет кућа опрема се један наоружани коњаник.[56] Ако знамо да је на основу статистике за западну Европу у средњем веку, па и за наша подручја према турским дефтерима, просечно домаћинство бројало око четири одрасла члана, онда се ова одредба потпуно поду-

---

[54] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 607.

[55] К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 416 (Ј. Радонић) прештампано у: Ј. Радонић, *Срйска војска у XV веку*, 220. Касније се тај однос знатно изменио. Према једном попису војних обавеза у Угарској из 1454–9, постојала је обавеза да се на сваких 100 кметских селишта опреми један оклопљени коњаник: С. Ћирковић, *Цена најамника у југоисшочној Евройи*, 17.

[56] Д. Бојанић-Лукач, *Ко је учесшвовао у заманичкој војсци*, 242.

дара с поменутим угарским законом да се на 20 становника опрема један коњаник.

Војне обавезе имали су и приморски градови у немањићкој Србији. За сваки од њих те обавезе су биле посебно и прецизно утврђене. То се види из *Будванског статута* који одређује да град Будва има обавезу да даје цару Душану, али само када цар (imperador) лично учествује у ратном походу, 50 наоружаник војника. Одред је био организован и под заповедништвом једног капетана на коњу који је од општине добијао двоструку плату (као два ратника) и коња. Овај одред је стављан на располагање цару само у случају да су се његове ратне операције обављале на простору Приморја, од Скадра до Котора и Зете. Уколико би будвански одред у рату дошао до ратног плена, цару је припадао десети део, а граду остатак.[57] Ове војне обавезе приморских градова су свакако важиле и у доба деспота. То се посредно може закључити из потврде будванског статута деспота Ђурђа у којој Будванима даје исте повластице као што је имао и деспотов град Бар.[58]

Положај странаца, пре свега Дубровчана који су били најбројнији, стално или привремено настањени у Србији, био је регулисан повељама – уговорима између Дубровника и српских владара, почев од Немање па до деспота Ђурђа. У овим уговорима, између осталог, регулисан је њихов положај и у погледу војне обавезе. Питање војне обавезе за Дубровчане се, у ствари, није ни постављало, све до времена краља Милутина, јер до тада нису имали никаквих војних обавеза. У време краља Милутина ово питање се поставило вероватно због тога што је тада број Дубровчана, трговаца у Србији порастао, и што су се многи од њих више година непрекидно настањивали у Србији и стекли имовину. Да се ово питање постављало говори и чињсница да се одредба о војној обавези налази на самом почетку уговора. Дубровчани су успели да се у повељу из 1302. унесе одредба *да не ходе на војску.*[59] Исто тако, ослобођени су обавезе да дају коње за разне потребе, од којих су неке могле бити и војне *(и да им се коњи под ризницу не узимају ни на коју работу).* Ту привилегију су иначе уживали ратници и властела. Коначно, овом повељом Дубровчани су ослобођени обавезе зидања, одржавања и чувања утврђења: *и града да не работају ни га бљуду.* Међутим, краљ је задржао право да суди Дубровчанима за тзв. резервате или, како се називају

---

[57] *Средњовековни статут Будве*, Будва 1988, 92, превод стр. 16. Чланом 275. је поновљена забрана слања војске ван граница под претњом казне ко то заговара: исто, 72, 148.

[58] Исто, 10–11.

[59] С. Новаковић, *Законски споменици*, 161; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 84–5.

у Душановом законику, *царске дуѓове*, међу којима и за *неверу* која је значила и војну издају или дезертерство.[60]

Питање војне обавезе Дубровчана није се више потезало све до времена кнеза Лазара и његовик наследника, деспота Стефана и деспота Ђурђа. У међувремену се не само повећао број Дубровчана по градовима и рудницима Србије који су све дуже непрекидно боравили у њој, већ се међу њима повећао и број оних који су стицали непокретности, куће, земљишта и нарочито делове рудника и рударских постројења. Њихове обавезе сада нису могле бити исте као и оних Дубровчана који су само ради трговине привремено боравили у Србији. Зато је требало направити разлику између оних који су се *забаштинили* и осталих који и даље имају привилегију да су ослобођени од свих војних обавеза. Забаштињени Дубровчани добили су сада обавезу *ѓрадозиданија и ѓрадобљуденија.* Тако се у повељи кнеза Лазара из 1387. каже: *И који се је Дубровчанин забашшинил у Новом Брду*, *шази да зиђе ѓрад и да чува; који ли су ѓосшије и несу се забашшинили*, *да им је на вољу шшо им ѓоде.*[61] Иста ова одредба понавља се и у повељама Вука Бранковића из исте године, затим деспота Стефана из 1405, браће Бранковић са мајком Маром из исте године, као и деспота Ђурђа из 1428. и 1445. године.[62] Ова одредба је важила за све градове Деспотовине где су живели Дубровчани као баштиници, иако је посебно наведено Ново Брдо, где се овај проблем прво и појавио. То се види из повеље Вука Бранковића из 1387. и повеље његових синова са мајком Маром из 1405, где се каже да одредба важи *йо наших ѓрадовех.*[63]

Да ова одредба није била само нормативна, на папиру, већ да се стварно и примењивала у пракси, види се из других извора. Када је султан Муса почетком 1412. напао област кесара Угљеше, опустошио Врање и *усшреми се на Ново Брдо*,[64] у успешној одбрани града учествовали су и Дубровчани који су у њему живели. На њихово часно држање дубровачка влада није пропустила да подсети деспота Стефана 1417. када је дошло до сукоба између њега и новобрдских трговаца: *они добри људије веру йоказаше не ѓледаје сшраха*, *сшре-*

---

[60] Исто. *О царским дуѓовима* види чл. 103, 183, 199. *Душановоѓ законика:* Н. Радојчић, *Душанов законик*, 62, 80, 81.

[61] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 201; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 121. Изгледа да се баш у доба кнеза Лазара Ново Брда највише изградило: М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 29.

[62] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 204, 220, 223, 234; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 138, 152, 202; I–2, 16.

[63] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 204, 223; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 138, 152.

[64] К. Филозоф, *Живош Сшефана Лазаревића*, изд. Јагић, 305.

ле и сабље турске ни предбе срдитога цара Мусије, Турком Ново Брдо убранише.[65] Овај град је много озбиљније био угрожен под крај владе деспота Стефана. Деспот је већ у лето 1425. очекивао напад на Ново Брдо, па је наредио Дубровчанима у граду да сваки мора имати самострел. Дубровачка влада је у августу 1425. одобрила својим грађанима у Новом Брду по један самострел са по 50 стрела.[66] Опсада Новог Брда поново је започела почетком 1427. и трајала све до краја године и у њему су били опседнути и Дубровчани који су сигурно учествовали у одбрани града.[67]

Имамо још један случај који говори о активном учешћу Дубровчана у одбрани српских градова. Наиме, користећи већ поменути упад Турака у Деспотовину, у јесен 1425, босански краљ Твртко II је опсео Сребреницу с намером да је преотме од Срба. Том приликом босанска војска доживела је тежак пораз, а у одбрани сребреничке тврђаве учествовали су и Дубровчани. То ће им донети велике неприлике од стране босанског краља, који им је годинама због тога пребацивао, тражећи чак надокнаду од њих за штету коју је тада претрпео у износу од 10.000 дуката.[68]

Када смо већ код Сребренице, треба поменути да је деспот успео да наметне забаштињеним Дубровчанима, изгледа још почетком 1414, а сигурно од краја 1418, да плаћају нову дажбину од једног дуката годишње. Дубровачко Веће умољених је, да би избегло нове сукобе са деспотом, морало да одобри ову меру.[69] Ова нова дажбина наметнута Дубровчанима вероватно је управо био војштатик намењен војним потребама деспота. То је био знатан извор прихода јер је тада у Сребреници било око 700 кућа, па је само од овог прихода деспот годишње добијао 700 дуката на име ове дажбине.[70] Овде поново дотичемо питање висине унче и војштатика. Тешко је претпо-

---

65 Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 223.

66 *Acta Cons. Minoris 3*, f. 252, 31. VIII 1425; М. Динић, *За историју рударства* II, 47; Ђ. Петровић, *Дубровачко оружје*, Београд 1976, 80–82.

67 М. Динић, н. д. 48.

68 Опширније о томе М. Динић, *За историју рударства* I, 58–60.

69 *Lett. di Levante* 7, f. 100, 6. III 1414. *(dohana over colta ali merchadanti Regusei et ale possesion sue ...); Acta Cons. Rog.* 2, f. 9, 30. XII 1419. (=1418.) ... *pro ducato solvendo despotho quod solvant dictum ducatum.* Видети и М. Динић, *За историју рударства* I, 62, 70.

70 М. Динић, *За историју рударства* I, 70. Овде М. Динић није сигуран да ли је ова дажбина соће *(царева перпера)* или војштатик, мада предност даје војштатику. Соће није могло бити јер су у уговорима Дубровчани ослобођени свих дажбина. Додуше то се у њима директно не каже, али се посредно закључује јер се од дажбина помиње само царина коју плаћају. Тек се у *Лазаревој повељи* из 1387. каже да не плаћају никакве дажбине у трговима: С. Новаковић, *Законски споменици*, 201.

ставити да је један дукат био прописан и за домаће зависно становништво јер би то, поред других дажбина, био неиздржив намет за зависног сељака. Па ипак, испада да је он био за домаће становништво само незнатно мањи од једног дуката. Наиме, обрачунска унча је износила 20 српских динара (20x2=40 динара, зимска плус летња унча), док је један дукат тада вредео око 30 дубровачких, а 42 новобрдска динара.[71]

У вези са Дубровчанима и њиховим положајем у Србији интересантно је питање како је регулисан њихов статус и заштита у случају избијања рата између Србије и Дубровника. Уговори су регулисали ово питање на тај начин што се недужним трговцима који су се у случају рата затекли у Србији због својих послова оставља довољно дуг рок да напусте земљу са својим иметком и врате се у Дубровник. Колики је био тај рок у почетку не знамо јер се у најранијим уговорима ово питање и не помиње.[72] Први пут се јавља у *Драгутиновој йовељи* из 1281. Ту је наведен рок од три месеца колико се мора дати Дубровчанима да се у случају рата могу повући у свој град.[73] Да је овај проблем постао актуелан баш у ово време, сигурно су допринели сукоби између Дубровчана и краља Уроша, којих је било бар три, и у којима су вероватно страдали и недужни дубровачки трговци који нису стигли да се склоне у Дубровник. Зато су Дубровчани искористили прву прилику, и у повељу Урошевог сина успели да унесу поменуту одредбу. У повељи цара Душана из 1349. тај рок се повећава на шест месеци.[74] Овај рок је вероватно повећан на тражење Дубровчана јер се због све разгранатијег пословања испоставило да је краће време недовољно да трговци претходно обаве започете послове, нарочито да наплате дугове. То се види и из каснијих уговора (кнез Лазара, Бранковића, деспота Стефана и деспота Ђурђа) где се ова одредба понавља и где се наглашава да у року од шест месеци Дубровчани *са имањем* напусте Србију.[75] То подразумева да у том

---

71 О односу дуката и перпера, односно динара у то време: М. Решетар, *Дубровачка нумизмаūика I*, 473; М. Динић, *За исūорију рударсūва* II, 77–80; А. Веселиновић, *Царински сисūем*, 15. С. Новаковић је мислио да је унча *ūрема вредносūи сребра оūūрилике колико и ūерūер:* С. Новаковић, *Сūара срūска војска*, 95. Зна се, међутим, да је обрачунска унча била 20 динара (или гроша), а перпер је садржао 12 динара, што очигледно није исто. О унчи као дажбини: *Исūорија срūскоī народа* II, 122 (М. Благојевић).

72 Зато је тврдња Г. Шкриванића да је тај рок у почетку био 15–30 дана произвољна (не наводи одакле му тај податак), Г. Шкриванић, *Орīанизација средњовековне војске*, 147. Међутим, све до *Драīуūинове ūовеље* из 1281. овај проблем се не јавља.

73 Љ. Стојановић, *Повеље и ūисма* I–1, 33.

74 С. Новаковић, *Законски сūоменици*, 171.

75 Исто, 202, 221, 224, 235.

року прикупе своје имање и дугове и заврше започете послове. Да ли су ове одредбе поштоване у пракси тешко је рећи јер се то из извора не види. Исто тако, тешко је претпоставити да је у пракси владар увек могао пола године раније да предвиди рат и упозори Дубровчане на ратну опасност јер је до сукоба могло доћи изненада, што се најчешће и догађало. Ипак, у изворима имамо случај да су ово питање Дубровчани, због његове повреде, потегли у сукобу са деспотом Стефаном 1417. године у Новом Брду. Због сукоба са новобрдским војводом Петром, деспот је наредио Дубровчанима да у року од три дана напусте град, претећи им конфискацијом имовине и наредивши дужницима да им не плаћају своје дугове.[76] Спор се, међутим, убрзо стишао и Дубровчанима су враћене старе привилегије.

Пронијарска војска

У саставу феудалне војске, поред баштинске која је чинила највећи део, постојала је и пронијарска војска. Дакле, био је то део војске који је прикупљан и опреман на пронијарским земљишним поседима. Зато треба нагласити да то није ни по чему (организационо и тактички) посебан род војске. Ови пронијарски одреди су се разликовали само по томе што су потицали с посебног типа земљишног поседа, проније, која се знатно разликовала од баштинског земљопоседа.

Пронија је систем земљишних феудалних односа који смо, као и много тога другог, примили од Византије.[77] Зато се она јавља за време краља Милутина, најпре као затечени облик земљопоседа у новоосвојеним областима од Византије, да би се затим проширио на све области српске државе и задржао све до пада Србије под турску власт. Пронија је, за разлику од баштине, условна државина и не представља пронијареву наследну својину, као што је био случај са баштинама и баштиницима. Право располагања пронијом припадало је држави, односно владару. Услов под којим је пронијар добијао пронију био је најпре вршење војне службе. Пронија се у Србији, као и у Византији, могла наслеђивати, али само уз услов да је и наследник био способан да преузме пре свега војне обавезе према владару. Зато у *Душановом закону*, у члану 59, стоји да се пронија не мо-

---

[76] *Lett. di Levante 6*, f. 51, 9. XI 1417; *Acta Cons. Rog.* 2, f. 2–3, 4. и 15. X 1418. Опширније о овом сукобу; М. Динић, *За историју рударства* II, 52–54.

[77] На пронији се овде нећемо опширније задржавати, већ само онолико колико је потребно као оквир за објашњење овог типа војске. Опширно о пронији видети: Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951, посебно о пронији у Србији стр. 127–151.

же продати ни купити, ни поклонити цркви.[78] То не значи да се проније нису поклањале манастирима, већ само да их пронијар није могао поклонити цркви. Насупрот томе, владар као врховни власник тих земљопоседа могао је да и пронију поклони цркви. Према Георгију Острогорском, српски владари су, чак више него византијски, поклањали проније манастирима,[79] с тим што тај посед тада престаје да буде пронија, већ постаје баштина манастира. Ако би се на том поседу затекли ситнији пронијари, они су обично задржавали своју пронију уз услов да и даље врше своју војну обавезу, али сада према манастиру (чување манастира и његових поседа, манастирских утврђења, оружана пратња игумана и сл.). То се најбоље види из Милутинове повеље Св. Ђорђу код Скопља из 1299–1300, у којој је сачуван први помен проније и у којој се каже да Манота може наследити пронију свог таста уз услов да обавља за цркву војну службу: *да рабоūа цркви у војнички закон, да му се коњ не ūовари и ūовар да не води.*[80] *Војнички закон*, који је уведен још у време Стефана Немање, дакле, штитио је властелина и војника од других обавеза сем војних и, као што се види, важи и касније за пронијаре јер су многи од *војника* постали пронијари.[81] Пронија се још више раширила у доба цара Душана, а пронијаре који су припадали властеоском сталежу чинила је властела различитог имовног стања, од ситних властеличића до крупне властеле.

За уступљену пронију пронијар је био дужан да се одазове на позив владара да испуни своју војну дужност у случају ратног похода. Дакле, војна дужност и верност владару је његова основна обавеза. Пронијар се позиву владара одазивао сам, наоружан и на коњу, или са још одређеним бројем о свом трошку наоружаних војника, што је сигурно зависило од величине проније. Уколико не би испунио своју војну дужност, губио је посед, пронију. То се лепо види из повеље Стефана Лазаревића Хиландару из око 1392, у којој он каже да је властелину Обраду Драгосалићу за *њеīову неверу узех му, и дах њеīову башūину власūелину моме у ūронију.* Међутим, када су хиландарски монаси подсетили кнеза да је сам Обрад *обрекао* Хиландару своје поседе, на шта је као баштиник имао право, он их је одузео од пронијара коме их је недавно доделио и овом повељом потврдио Хиландару.[82] Према томе, из ове повеље се види да је владар

---

[78] Н. Радојчић, *Законик цара Сūефана Душана*, 54.
[79] Г. Острогорски, *Пронија*, 131, 137–40.
[80] А. Соловјев, *Одабрани сūоменици*, 75; Г. Острогорски, *Пронија*, 128–131.
[81] *О војничком закону* опширније Р. Михаљчић, *Војнички закон*, 305–308.
[82] С. Новаковић, *Законски сūоменици*, 758.

као врховни власник проније (настале у овом случају од раније баштине, конфискацијом због невере баштиника) могао посед одузети без икакве кривице од пронијара.

Оно што је у наведеном примеру претварања баштине у пронију изузетно важно јесте то да се у овом периоду, изгледа, запажа тежња Стефана Лазаревића да ојача пронијарске поседе на рачун баштинских. Иначе, треба рећи да су баштински поседи у Србији, и поред ширења система проније, и раније и тада чинила већину феудалних земљишних поседа. Ту тежњу је добро запазио још Георгије Острогорски.[83]

Ако се има у виду већ поменута војна реформа деспота Стефана о чијим детаљима из извора нисмо упознати, јасно је зашто је то баш у ово време чињено. Пронија као условно земљишно власништво увек је била подложна ревизији у случају неиспуњавања обавезе, а као што смо видели и из других разлога могла је бити од стране владара одузета. Због тога се пронијар изузетно трудио да максимално и на најбољи начин испуни војну обавезу и да буде веран и покоран владару. Насупрот томе, баштиник, сигуран у своје власништво, могао је на разне начине да избегава обавезе и немарно их испуњава, не улазећи у ризик да буде оптужен за неверу. На тај начин био је сметња учвршћењу централне власти. Зато је деспот настојао да прошири круг верних пронијара, нарочито ситних који се тек уздижу, желећи да их веже за себе и да истовремено обезбеди што више војника, неопходних за све веће ратне потребе. Траг и наговештај оваквих настојања видимо у савету султана Бајазита кнезу Стефану приликом његове покајничке посете октобра 1398: *Јер војском се најјача царства одржавају и шире ... Сатри своје силне и доведи на своју вољу ... а било благородне било нишите од својих људи уздигни и учини славним...*[84]

Да би се обезбедио континуитет ревносног вршења војне службе пронијара у периоду Деспотовине, посезало се у даровној повељи и за одредбама којима се то унапред постиже. Тако се у повељи деспота Лазара Бранковића од 4. децембра 1457. дарују три села у пронију у *власти* Смедеревској и Голубској, али се одмах предвиђа да ако пронијар, ризничар Радослав умре или се закалуђери, поменуту пронију преузимају његови сестрићи Радослав и Радован *да их држе у пронију, а да од њих работају и војују као и ини пронијари.*[85] Према томе, из ове повеље се види да је карактер проније у Србији од њене појаве у доба Милутина, па до пада Србије остао

[83] Г. Острогорски, *Пронија, 145.*
[84] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 286; М. Пурковић, *Деспот Стефан*, 53–4.
[85] M. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopédi*, 20.

исти: у њеној основи је била војна служба (*да војују као и друīи ӣронијари*). Овде се, међутим, помиње поред војне службе и *рабоӣа* пронијара. Она свакако не представља радне обавезе пронијара, већ јавне функције или, како их Острогорски, назива *īрађанску службу*[86] коју пронијару поверава владар, као што је у овом случају Радослав обављао значајну функцију деспотовог ризничара.

Сличне радне обавезе у виду јавних функција за које су били способнији него за војну службу вршили су сигурно и Дубровчани пронијари који се јављају у Деспотовини. Један од њих, Николин Цријевић, који је боравио у Србији од 1445. до 1453. где је стекао знатне некретнине, па и нека села у пронију, вероватно у Зајачи. Он је чак своју пронију унео као капитал у трговачко друштво које је основао заједно са братом. То сведочи о извесној деградацији проније као условног власништва јер се њоме овде располаже скоро као са баштином.[87] Међутим, то не значи и деградацију војничког карактера проније. Корисније употребљавање Дубровчана, искусних трговаца и рударских предузимача, да као пронијари обављају разне стручне послове (цариници, финансијски стручњаци на деспотовом двору, посланици у разним мисијама и сл.) не значи да су њихова села, проније, изузете од војне службе.

Да се систем проније ширио на рачун баштине у периоду Деспотовине због повећаних војних потреба услед турске опасности, сведочи посредно и последња повеља из времена Деспотовине, повеља босанског краља Стефана Томаша за великог логотета Стефана Ратковића од 14. октобра 1458.[88] Из ње се види да је Стефан Ратковић као логотет на двору деспота Ђурђа и Лазара, захваљујући њиховим даривањима, био један од најкрупнијих пронијара, држећи у својим рукама неколико десетина села као проније. Симптоматично је да му те огромне поседе деспоти нису додељивали као баштине, већ упра-

---

[86] Г. Острогорски, *Пронија*, 148.

[87] Б. Крекић, *Прилоī ӣроучавању ӣроније у средњовековној Србији*, 227–233. Не бисмо се сложили са Б. Крекићем: 1. да је поступање ових Дубровчана с пронијом као са баштином деградација проније као условног добра јер се у уговору о друштву предвиђа да се после распада друштва пронија врати Николину, а приликом ликвидације друштва ова пронија се и не помиње, што значи да ју је деспот у међувремену одузео, вероватно због оваквог поступања с њом; 2. већ смо овде изнели да то не значи ни војну деградацију проније јер села странаца-пронијара и даље сигурно врше војну службу, а коришћење Дубровчана као пронијара за друге владареве службе је само њихово ефикасније коришћење јер су у њима кориснији, него да врше војне дужности којима као трговци нису били вични.

[88] Повељу је објавио F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU 1 (1867), 156–8. Видети о повељи и Острогорски, *Пронија*, 148–150. Види о њој и стр. 134 (нап. 102) у поглављу Државна територија.

во као пронију.[89] Невоља је само у томе што је из периода Деспотовине сачуван веома мали број повеља световним феудалцима. Преовлађују оне издате манастирима. Да је обрнут случај, сигурно бисмо о овом процесу јачања проније знали много више конкретних података.

Знатно више података о пронијарском систему, па и војним обавезама пронијара налазимо у млетачким изворима за скадарску област из периода млетачке власти. Под њиховом влашћу пронијари су углавном имали исте обавезе и права која су имали и под претходном српском влашћу. При томе треба истаћи да је пронијарски систем у областима Зете био раширен док је она била у саставу српске државе, нарочито у периоду Деспотовине. Зато подаци о њему из времена млетачке власти значе и његово проучавање у доба Деспотовине, уз извесне специфичности развијене током времена.[90]

Обавезе пронијара биле су првенствено војног карактера, као и за време српске власти. То се види из повеље млетачке владе од 9. III 1400, године где се од пронијара Скадра и Дриваста захтева да испуњавају исте обавезе као и за време својих бивших господара (тј. Срба), а то је пре свега дужност да врше коњаничку војну службу (equitare).[91] У једној млетачкој инструкцији од 13. марта 1455. говори се о пронијарима који имају служити са својим коњима на основу поседовања проније. Међутим, у њој се истовремено истиче и разлика између пронијара који су дужни да држе коње и оних који то нису.[92] То значи да су размере војне службе зависиле од величине поседа пронијара и средстава које може од њих да оствари. Ситнији пронијари су вршили војну службу лично, било на коњу или без њега ако га нису имали, дакле као наоружани пешаци. Крупнији пронијари су према свом поседу били обавезни да дају одговарајуће одреде коњаника и пешака, опремљене о сопственом трошку.

У млетачким изворима имамо чак сачуване податке колики је био тачан број војника које су поједини пронијари или њихова села морали да опреме. Овакви подаци су посебно драгоцени јер ни у византијским, ни у српским изворима нема таквих података. Тако је Георгије Дукађин, један од највећих пронијара почетком XV века, према повељи од 5. маја 1403, имао 40 коњаника и 100 пешака *увек спремних за све наредбе наших ректора*.[93] Исто тако, познат је при-

---

89 Управо повељом Стефана Томаша ови његови поседи претворени су из пронијарских у баштинске јер Босна није знала за пронију као облик феудалне земљишне својине, већ само за баштине: Г. Острогорски, *Пронија*, 149–150.

90 Г. Острогорски, *Пронија*, 151–3.

91 Š. Ljubić, *Listine* IV, 422; Г. Острогорски, *Пронија*, 152, 161–2.

92 Š. Ljubić, *Listine* X, 52–3; Г. Острогорски, *Пронија*, 162.

93 Г. Острогорски, *Пронија*, 162.

мер великог села Подгора које је давало 300 војника, од чега 80 коњаника.[94] Крупнији пронијари су по својим селима имали *komandadore*, који су их замењивали у надзору тих села, али и командовали одељењима војника из тих села у саставу пронијаревог одреда.[95]

За разлику од византијских, млетачки пронијари у скадарској области, били су дужни да плаћају у виду десетка извесне дажбине од својих села. Из већ помињане повеље од 9. марта 1400, у којој се захтева да пронијари Скадра и Дриваста испуњавају обавезе као и према својим ранијим господарима, према којима су морали *equitare et facere certas angarias.*[96] Под неодређеним изразом *certas angarias* овде се вероватно подразумевају јавне или друге функције које би им врховна власт одредила. Такве обавезе су имали и српски пронијари, што смо видели из повеље Лазара Бранковића из 1457, која говори о дужности пронијара *да рабоӣају и војују.*[97]

Пронијарске дужности су се, као и баштинске, повећавале с порастом опасности од Турака. То се лако може запазити ако се упореде обавезе пронијара из *Душановоӣ законика* с онима из XV века. Према *Душановом законику*, меропси су на пронијарским поседима давали *цареву ӣерӣеру*, а у једном другом члану као *царски доходак* се сматрао кабао жита који је свако био обавезан да даје на име соћа, али се могао заменити плаћањем *ӣерӣере динарми.*[98] Према томе зависни сељаци на феудалним поседима су плаћали владару (држави) или перперу или кабао жита. Међутим, према *Скадарском земљишнику* из 1416, пронијари из скадарске области давали су од сваке куће по један дукат у новцу, по један модиј жита, затим четири гроша на име *оброка* о Божићу и Ускрсу и десетак у просу.[99] Словенски називи ових дажбина упућују на њихово формирање још за време српске власти.

Као што смо видели раније, у периоду Деспотовине су такође у односу на Душаново време заведене неке нове дажбине и оптерећења која су сносили зависни сељаци и на баштинама и на пронијама (унче, зимске и летње, односно војштатик, турски данак или турска плата). Пошто је обавеза странаца (Дубровчана) у Србији била један дукат годишње, то је, како смо видели, по вредности готово исто што и две унче за домаће становништво у Србији, као и плаћање једног дуката у *Поморју* и Зети Балшића (и под млетачком влашћу). Значи да је ова дажбина у Српској деспотовини била скоро иста за

---

94 Г. Шкриванић, *Орӣанизација средњовековне војске*, 149.
95 Г. Острогорски, *Пронија*, 161.
96 Š. Ljubić, *Listine* IV, 422.
97 Види горе стр. 175–176 и нап. 85, 86.
98 Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана Душана*, чл. 68, 198, стр. 56, 83.
99 Г. Острогорски, *Пронија*, 164–166.

целокупно становништво, а доносила је деспоту велике приходе.[100] Ти приходи су се могли кретати од неколико десетина до пар стотина хиљада дуката у време највећег обима Деспотовине, што зависи и од процене броја становника, односно кућа зато што о томе немамо изворних података.

Из свега изложеног може се закључити да, што се тиче организације, а вероватно и броја војске која се у случају потребе дизала са баштинских и пронијарских поседа, није било битнијих разлика. И пронијар и баштиник имали су војну обавезу према владару, били су дужни да на његов позив у одређеном року пођу у поход и у њему учествују одређено време, сами или са одредом наоружаних војника, коњаника и пешака, што је зависило од величине поседа. За разлику од властеле и властеличића, баштиника који су били коњаници, видели смо да се међу пронијарима прави разлика између ових који су били коњаници и оних који нису били обавезни да имају коња, што је зависило од имовног стања; такви ситни пронијари су вероватно били малобројни. Исто тако, властела баштиници и властела пронијари су обављали и друге дужности и јавне функције осим војних, на које их одреди владар. Из извора произлази да су њихови потчињени, меропси и остали, сносили исте дажбине и работе, без обзира на то да ли су на пронији или баштини, међу њима и оне везане за војску.

Може се извући закључак да је основна и за нас најважнија разлика између проније и баштине по питању војних обавеза у њиховој ефикасности и ревности. У том погледу је пронија била у предности. Пронијар, коме је војна служба и обавеза била на првом месту и увек посебно истицана, и за коју је он у ствари првенствено и уживао пронију, био је заинтересован и стимулисан да за њено задржавање и евентулано предавање наследницима, такође у условно власништво, што боље и ефикасније обави свој задатак, да мобилише што више војника са свог поседа и да их што боље опреми и обучи. То је била предност проније у односу на већ трому и мање ефикасну баштину, у првој половини XV века, у времену повећаних војних напора и потреба, у времену сталне турске опасности. Ту морамо тражити и разлоге што се тада систем проније ширио и што се то уклапало у остале реформске подухвате Стефана Лазаревића на војном плану.

И баштинска и пронијарска војска се сазивала владаревим писмом које су носили курири. Иако у изворима нема пуно директних податка о томе, то се може закључити из неких наративних текстова. Тако, на пример, Григорије Цамблак *у Житију Стефана Дечанског* на једном месту каже: *би позван Јунац писмом на војску*, *и по-*

---

[100] *Историја српског народа* II, 122 (М. Благојевић)

дигавши оне које је имао у власти, иђаше са великим величијем.[101] Из ове реченице лепо се види како владар писмом позива своје вазале, властелу у рат и како ови одмах после тога мобилишу своје поданике с властелинства. Да се на војску *позивало писмом*, посредно се може закључити из *Душановог законика* где се *књизи царства ми* придаје велики значај и за мање важне ствари него што је позив у рат.[102] Исти начин позивања у војску био је у време Деспотовине јер је поменути случај Јунца управо из времена деспота Стефана, почетком XV века.[103] У изузетним ситуацијама, када се ратни сукоб унапред очекивао, владар је сакупљање војске могао прогласити и на претходно сазваном сабору властеле.[104]

Најамничка војска

Постојао је у средњовековној Србији део војске којој није требало слати писмене позиве за окупљање и која се налазила стално у мобилном стању уз владара. Била је то најамничка војска. Она је била једина стална војска којом је владар неограничено располагао и која је делимично била и његова телесна стража. Због тога је, и поред своје релативне малобројности, она била значајан чинилац за онога ко ју је поседовао и у одсудним моментима је често играла одлучујућу улогу. Њена величина и ефикасност зависили су од новчаних средстава којима је владар располагао. За разлику од баштинске и пронијарске војске које су се заснивале на феудалном земљишном поседу, најамничка војска је плаћана готовим новцем из владареве благајне. Како каже Гавро Шкриванић, који се највише бавио средњовековном војном историјом, најамничка војска била је *професионална војска којој је оружје било алат, а ратовање занат и средство за живот.*[105] Најамници

---

[101] Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, 37, Новији превод: Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989, 79; С. Новаковић наводи примере из народне песме да је властела писмом позивана у рат: С. Новаковић, *Стара српска војска*, 124

[102] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана Душана*, 63, 65, 69, 70–71.

[103] Наводећи случај са Јунцем као једно од чуда светог краља Стефана Дечанског, Цамблак каже: *што са вама и саме наше очи видеше, а и многи други беху гледаоци.* Г. Цамблак, *Живот краља Стефана Дечанског*, 36. Зна се да је Цамблак боравио у Србији око 1402–1409. и да је извесно време био игуман Дечана, где се епизода са Јунцем и одиграла. О времену боравка Цамблака у Србији: Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, приредио Д. Петровић, Београд 1989, 13–14.

[104] О овом начину нема података у другим изворима сем у народној песми из Косовског циклуса коју наводи С. Новаковић, *Стара српска војска*, 125–6.

[105] Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 81; исти, *Организација средњовековне војске*, 151.

су живели искључиво од плате и ратног плена, па су били верни ономе ко их плаћа, нарочито ако је при томе био издашан. Они су као професионалци били најбоље наоружани и, што је још важније, одлично увежбани. У мирно доба они су се бавили увежбавањем и проверавањем ратних способности. Већ смо поменули да су коришћени на владаревом двору као искусни витезови-странци за обуку властеле, нарочито младе властеле у ратним вештинама. То се види из описа Мавра Орбина који каже да су се сви они који су били на Душановом двору морали *вежбати у оружју* и учествовати у витешким турнирима.[106] Као познаваоци ратне вештине и тактике истакнути витезови међу најамницима су коришћени и као старешине мањих јединица.

Најамничка војска била је уобичајена појава још код Римљана, од којих је остала као један од начина војног организовања и у Западној Европи и у Византији. Врло рано, већ у првој половини VI нека, Византинци су у своје најамничке одреде почели узимати и Словене, а после формирања јужнословенских држава, већ од XI века, међу осталим најамницима у византијској војсци срећемо и Србе. Касније, у XIII веку их има и у Угарској, вероватно и у другим западним земљама. Већ развијено сталешко уређење државе омогућавало је и поданицима Србије да ступају као најамници у службу других земаља, исто онако као што су странци ступали у службу српских владара.[107]

Ступање у најамничку службу других земаља било је могуће само када држава није била у рату дуже време и када се у њој јављао вишак слободних војника који су могли да уновче себе и своју ратну вештину. Тако ће 1403. Грубач Дапчић из Србије, о коме ће бити касније још речи, ступити у најамничку службу у Дубровнику, дакле у време после Ангорске битке, када су српске земље извесно време живеле неузнемираване од Турака. Исто тако, Дубровник је за време Конавоског рата (1430–1433) узимао најамнике из Босне и Паштровића, а Млечани 1448. из дубровачке околине.[108]

Најранији податак о најамничкој војсци у средњовековној Србији налазимо већ за време Стефана Немање. У његовом животопису који је написао његов син Стефан 1216, говорећи о борби браће против Немање, Стефан каже да су Немањина браћа *најмила ӷрчке војнике, Фруӷе* (тј. Французе) *и Турке и друӷе народе.* Даље се каже да је битка код Пантина била *снажна и силна*, а Немања је уз помоћ Божју и св. Ђорђа победио *нейријайеље своје, инойлемене народе.*[109]

---

[106] М. Орбин, *Краљевсйво Словена*, 33

[107] О томе опширније: С. Новаковић, *Сйара срйска војска*, 76–8; Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 80, 81; исти, *Орӷанизација средњовековне војске*, 150–151.

[108] Г. Шкриванић, *Орӷанизација средњовековне војске*, 151.

[109] С. Првовенчани, *Сабрани сйиси*, 69.

Убрзо потом, Стефан Првовенчани поново помиње *иноплемене пукове*, описујући побуну старијег брата Вукана 1202–3, који је уз помоћ угарског краља Емерика успео да га за кратко збаци с престола: *с њиме су иноплемени пукови били многобројни... и падосмо у плен иноплеменика...*[110] Иако је Вукан ратовао уз помоћ угарских савезника, као што је Стефан ратовао уз помоћ бугарских, ове речи се односе вероватно и на најамничке одреде. Наиме, тешко је претпоставити да један претендент на престо у то време, који се за то припремао, ради остварења циља није прикупио и јаке најамничке одреде.[111]

Најамнички одреди у српској војсци помињу се нарочито од времена краља Милутина, што се може повезати с експанзивном политиком Србије која је од тада посебно истакнута. Тако се у Милутиновој војсци као најамници помињу Кумани, малоазијски Турци, украјински Татари, Осети с Кавказа, као и истакнути ратници са Запада.[112] Успомена на најамничку службу западних витезова у Србији за време краља Милутина сачувала се и у италијанском витешком роману *Fortunatus Siculus ossia L'Avventuroso Ciciliano.* У њему се говори о пет барона, присталица Француза, који после Сицилијанског вечерња (1282), незадовољни превратом у својој отаџбини, крећу у туђину. Један од њих, *messer Ulivo de Fontana* са десет присталица ступа у службу српског краља (*Re de Rascia*), који је могао да подигне војску од 20.000 коњаника. Убрзо Уливо постаје маршал и генерални капетан краљеве војске – и даље се описују његови тобожњи доживљаји у ратовању за српског краља.[113] О Италијанима у Милутиновој служби говори и један натпис из Тревиза из 1304. године. У њему се помиње неки *Franciscus de Salomone* који се одликовао у служби српског краља Уроша, који га је произвео у витеза (*Orosium Regem Rascie militari cingulo donatus*).[114]

Извори помињу најамничке одреде и у војсци краља Стефана Дечанског. Према Нићифору Григори, он је за поход против Бугара 1330. имао и најамнике, и то 1.000 коњаника Келта, а по Кантакузину 300 оклопника Аламана. Међутим, према подацима Дубро-

110 Исто, 87.
111 Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 82.
112 К. Јиречек, *Историја Срба* II, 110; Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 152. Описујући догађаје после 1282. Данило помиње да су Милутину долазили многи страни ратници из околних држава који су слушали о краљевој слави и храбрости и нудили му своје услуге против Грка: Данило, *Животи*, 114; превод: Данило II, *Животи краљева и архиепископа српских*, Београд 1988, 116.
113 К. Јиречек, *Историја Срба* II, 112–114.
114 Исто, 110.

Каленић, Свети ратници, северна певница, око 1413. године

Свети ратници, манастир Ресава, северна певница, до 1418. године.
Представе оружја и опреме на фресци су из деспотовог времена.

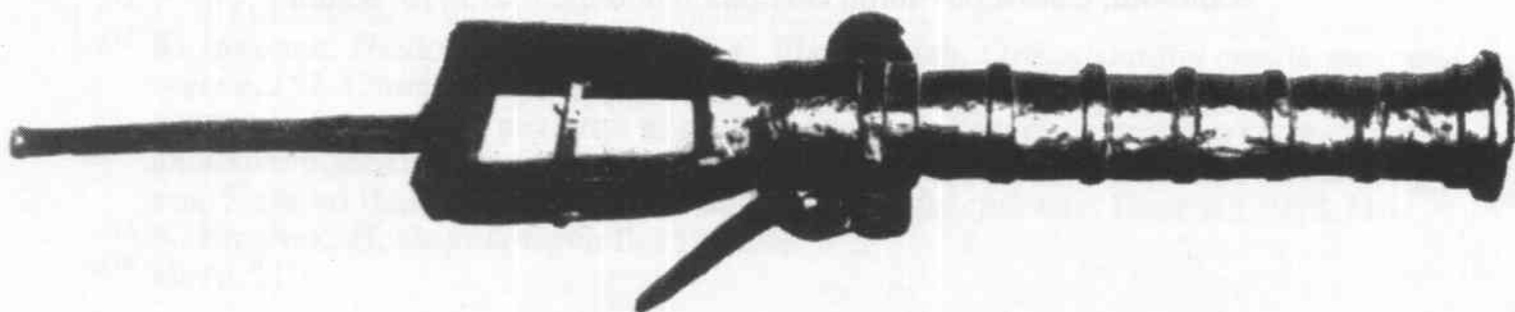

Самострел, XV век

Ресава, Свети ратници, детаљ исте композиције, сл. 26.

Свети Димитрије, икона са краја XIV или почетком XV века,
Музеј примењене уметности. Насликано оружје и опрема су из тог времена

Филип де Сколарис, звани Пипо Спано или Филип Маџарин,
угарски великаш, у оклопу витеза из тог времена.

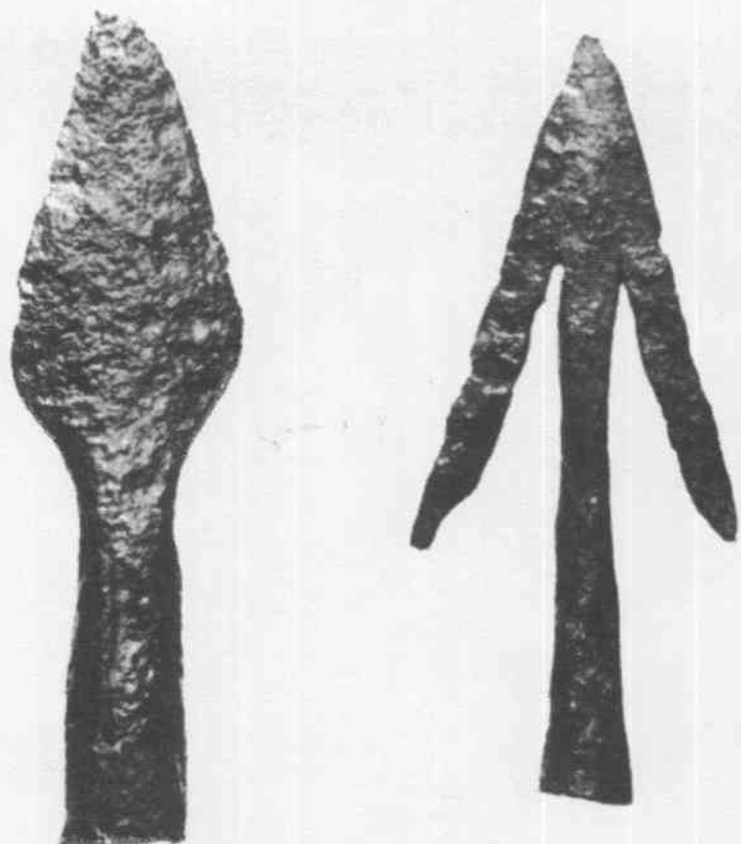

Врхови стрела за самостреле,
XV век, Београдски горњи град
(Музеј града Београда)

Шлем из XV века, Народни музеј,
Смедерево

Средњовековни буздовани,
Историјски музеј Србије, Београд

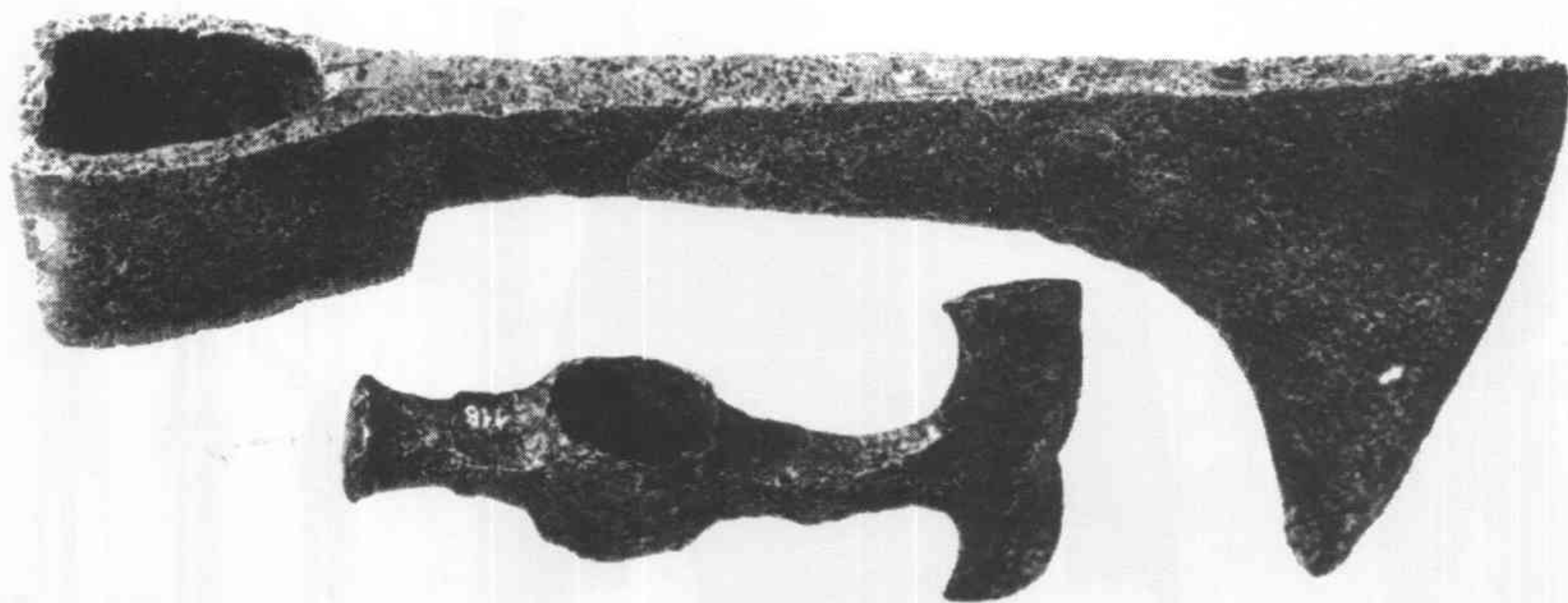

Средњовековне ратне секире, Историјски музеј Србије, Београд

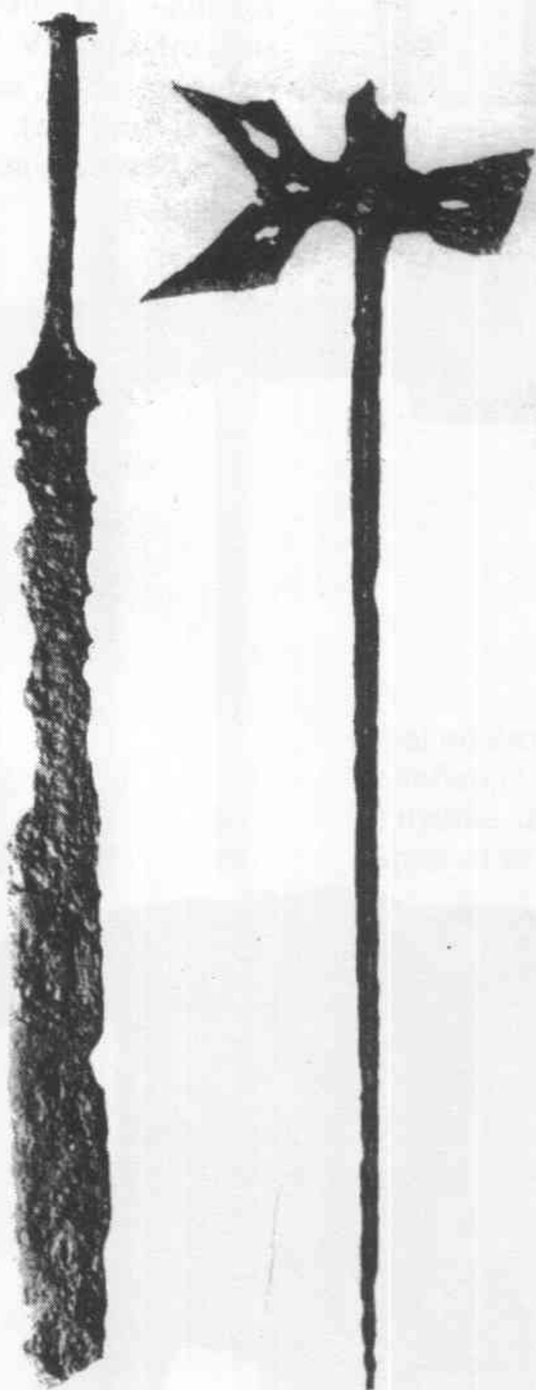

Мач и хелебарда из XV века из Београдске тврђаве, Музеј града Београда

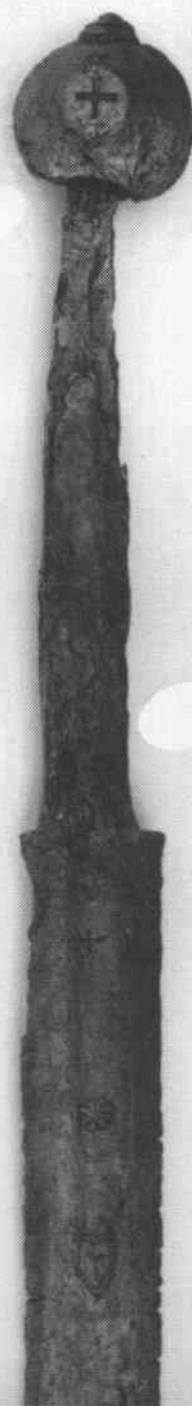

Дршка мача, крај XIV или почетак XV века, Војни музеј, Београд

Комплет витешке опреме и оружја XIV–XV век (панцир, шлем, мач, буздован, мамуза), Војни музеј Београд, део сталне поставке.

Панцир-кошуља са капуљачом и два типа буздована, XIV–XV век.

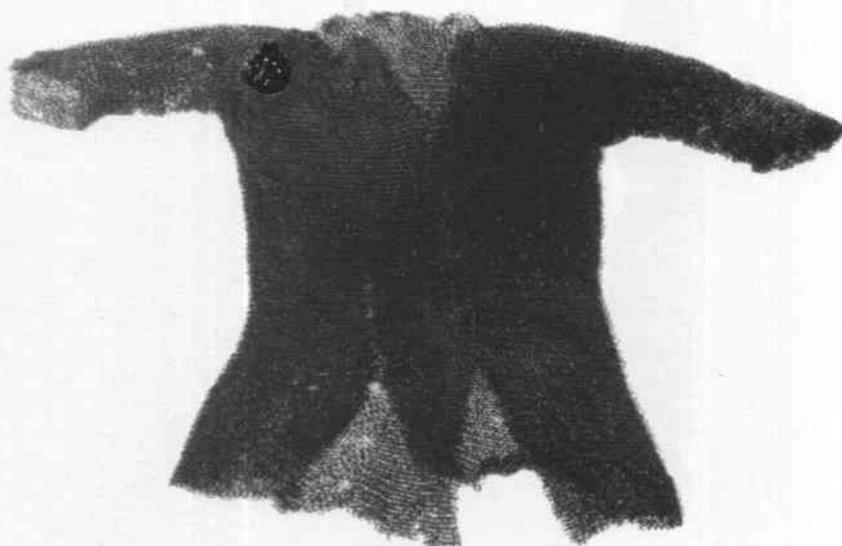

Панцир-кошуља XIV–XV век, Војни музеј Београд

Хладно ватрено оружје XV века, Војни музеј Београд: а) копље и хелебарде из XV века (реконструкција на основу оригинала); б) пушке „кукаче“ из Смедерева (десно); в) попречно: одливак бомбарде са каменом куглом, XV век

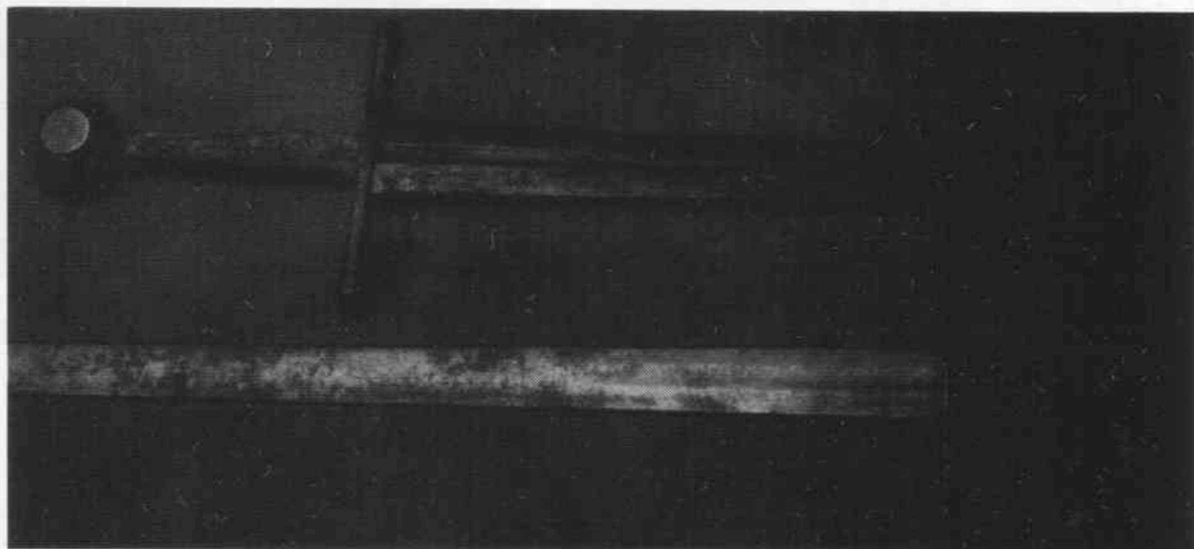

Средњовековни мачеви из збирке Војног музеја, Београд

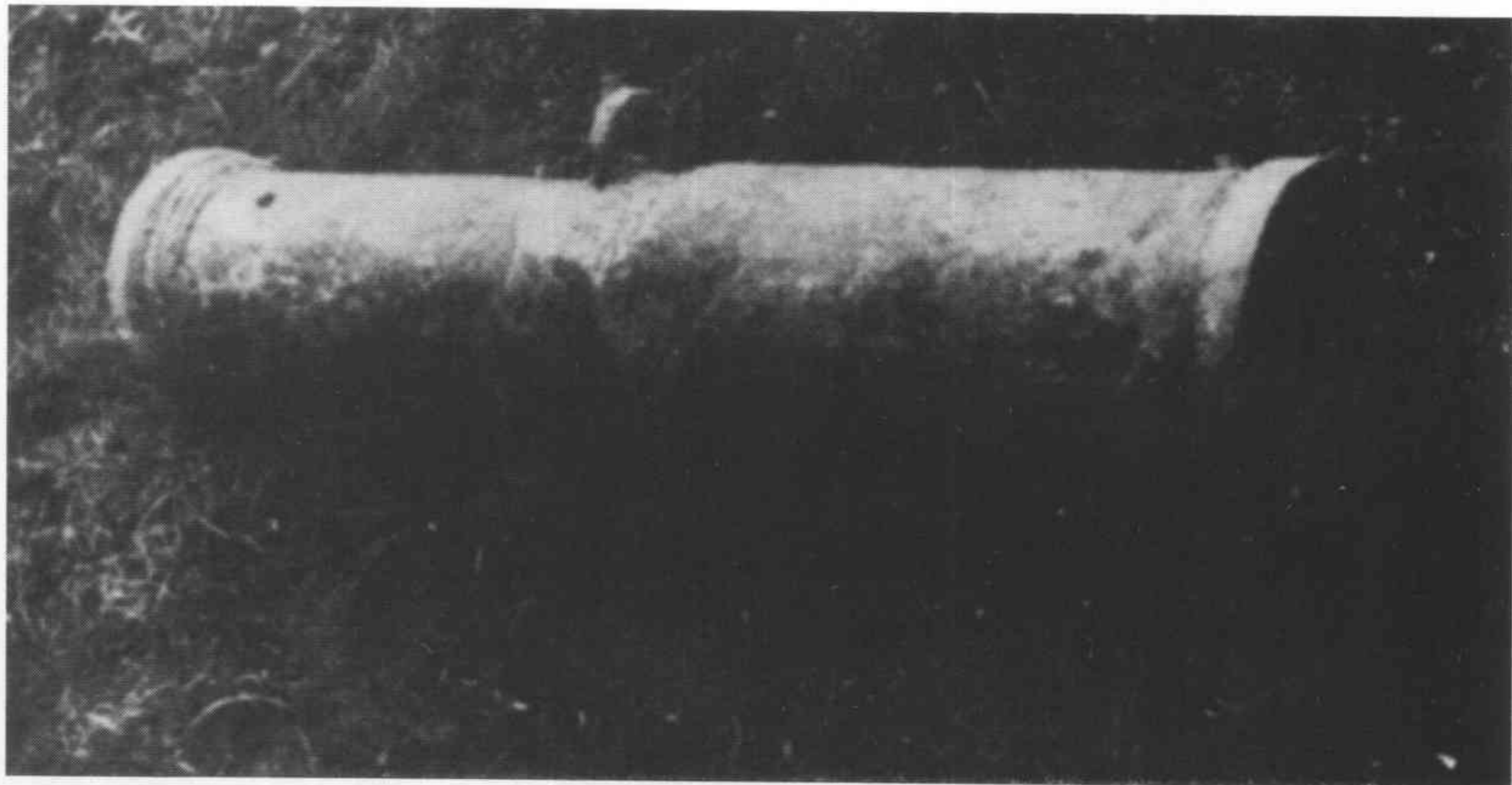

Топ из XV века, нађен код београдске куле Небојше у Доњем граду.

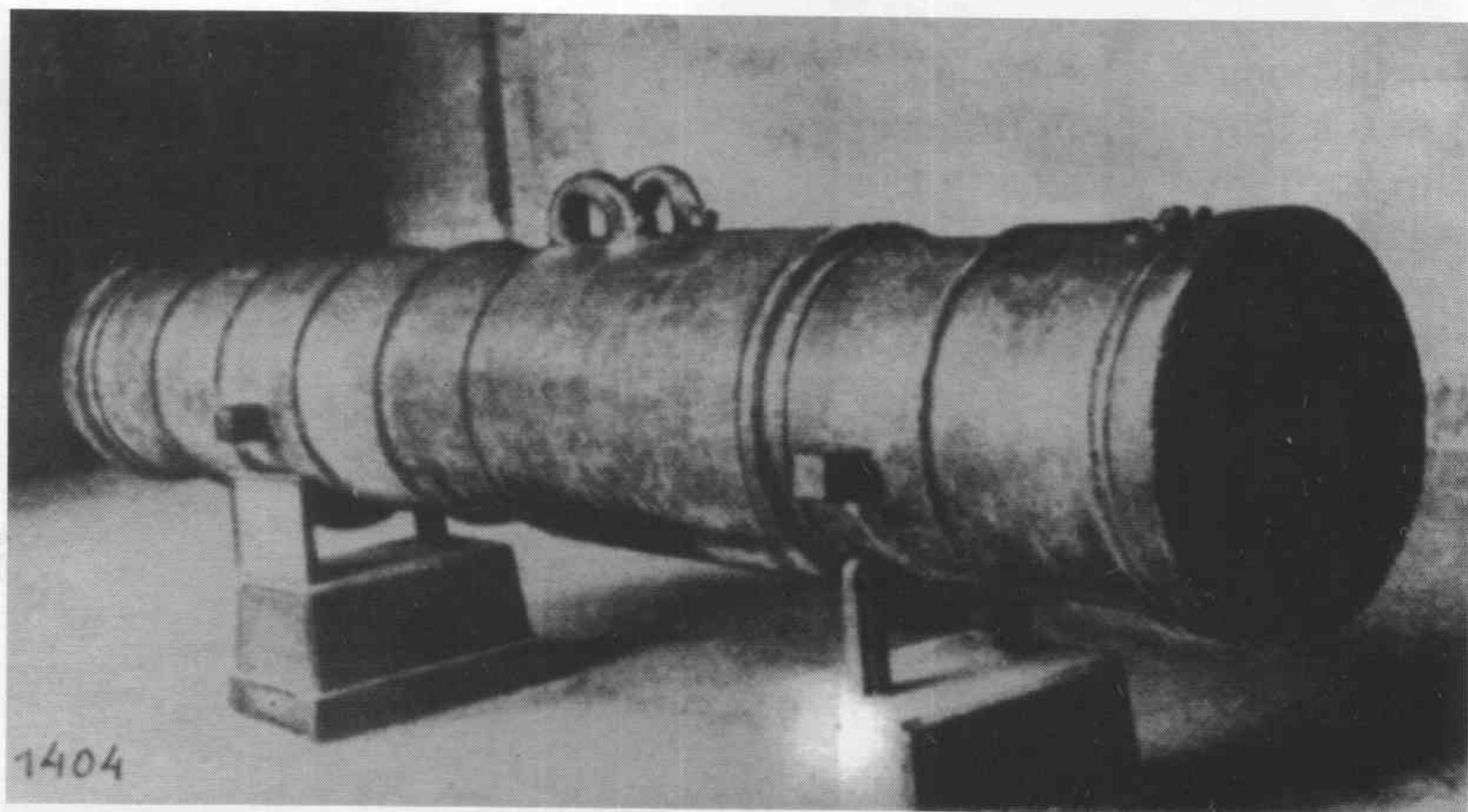

Бронзани топ изливен 1404. године, у Инсбруку за угарског краља Жигмунда.

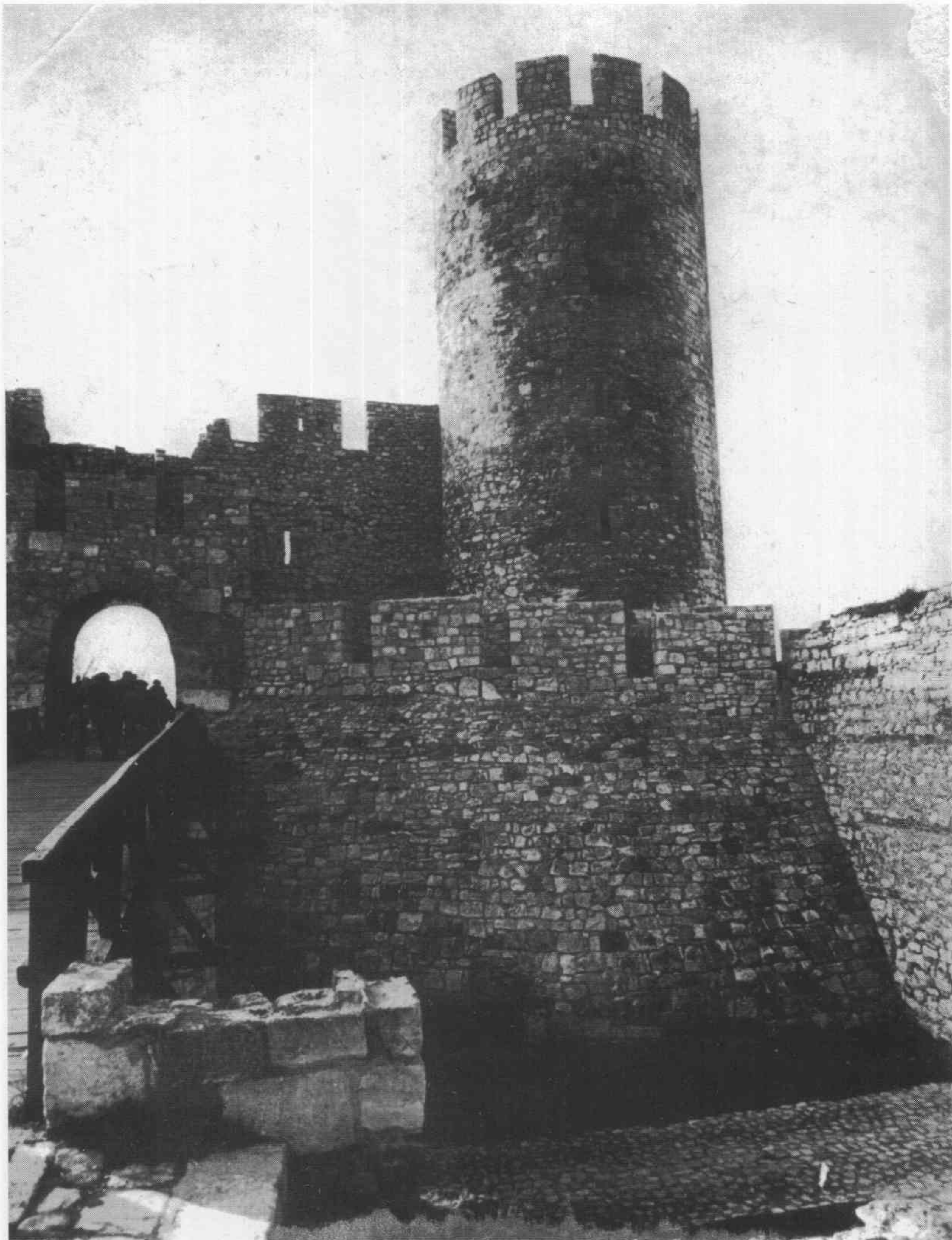

Београдска тврђава, Деспотова кула, XV век.

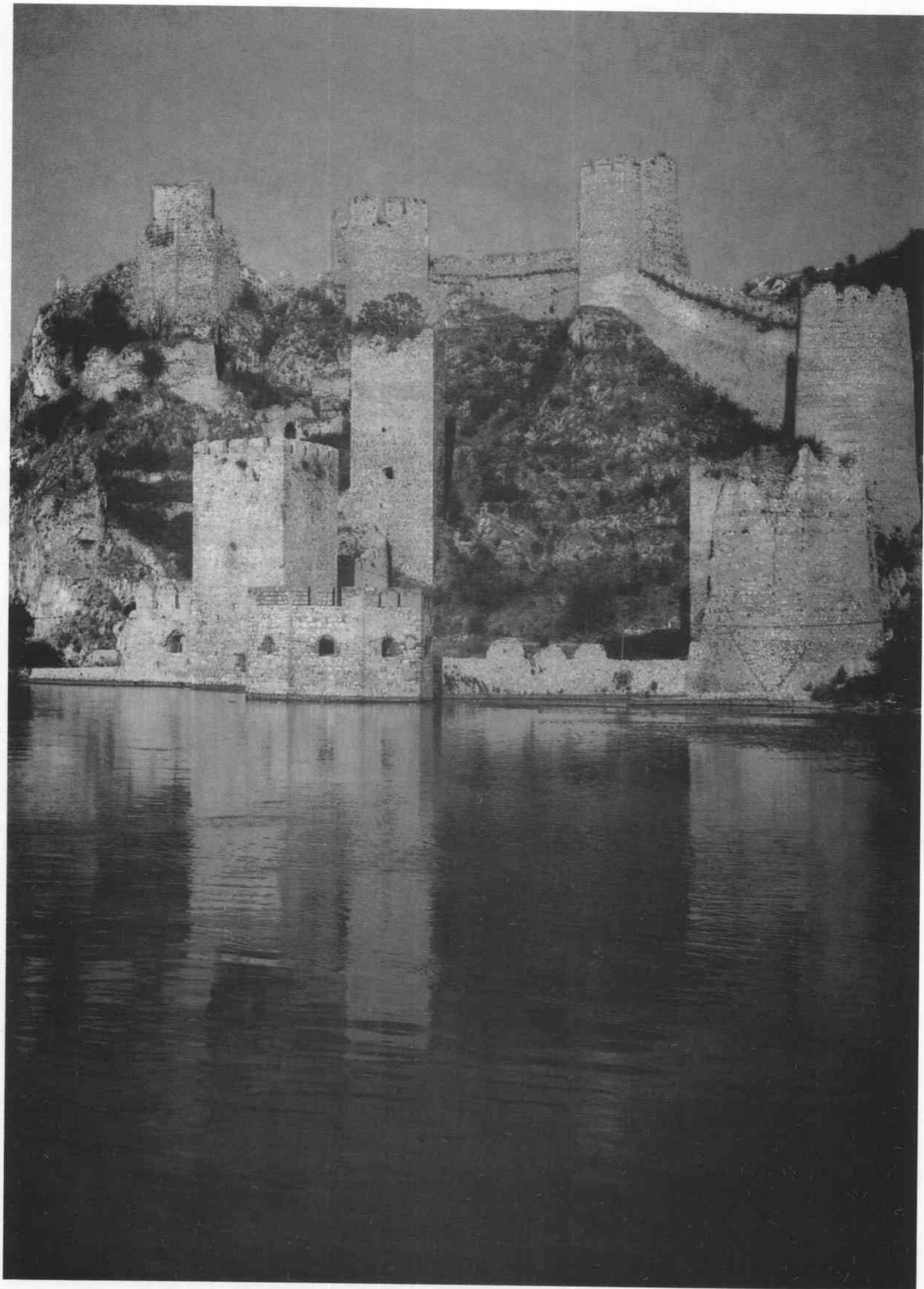

Голубац, поглед на град са Дунава, XIV–XV век

Смедеревска тврђава, Мали град, око 1430. године

Смедерево, 1430. године, део палате у Малом граду. Виде се отвори у зиду од греда које су чиниле спратне конструкције.

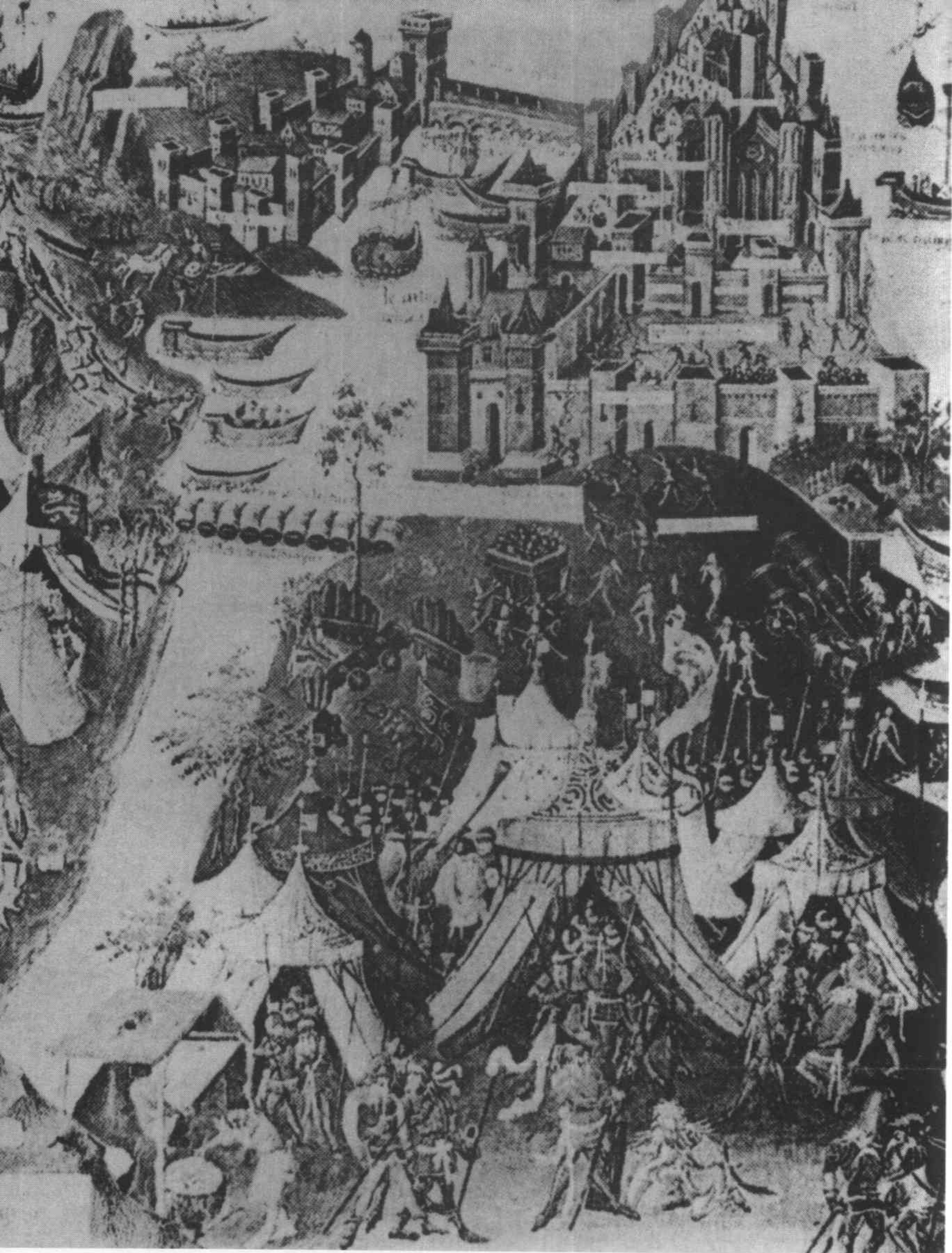

Опсада Цариграда 1453. године, минијатура из 1455. године.
Национална библиотека Париз.

Ново Брдо, поглед из подножја на „Кулу“ (акропољ), XIV–XV век.

Ново Брдо, остаци катедралне цркве, XIV–XV век.

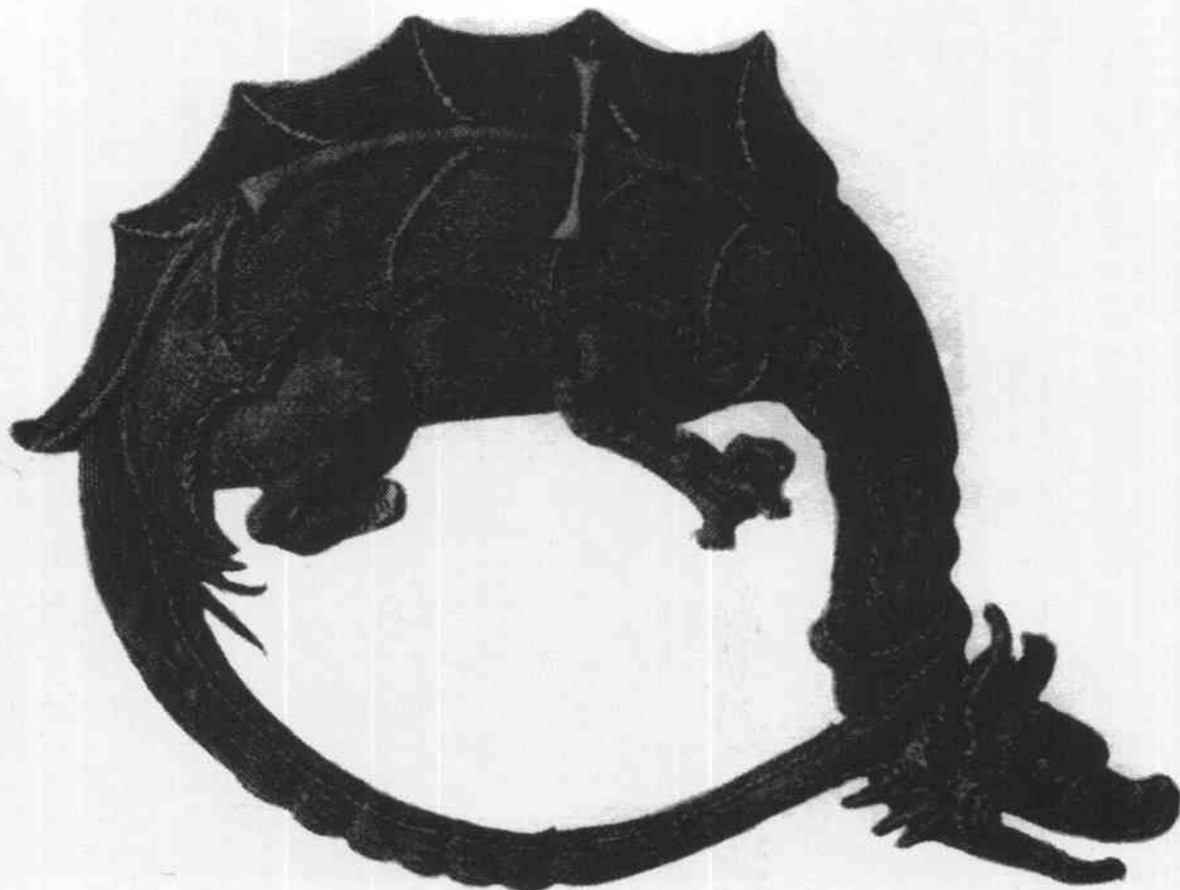

Оригинал знака витешког Змајевог реда, кога је основао краљ Жигмунд 1408. године, а први међу 24 члана реда је био деспот Стефан.

Цртеж ордена Змајевог реда у књизи о хералдици Конрада Гриненберга из 1483. године

вачког архива, то нису били ни Келти ни Аламани, већ Шпанци.[115] У бици код Велбужда противник Дечанског, бугарски цар Михаило је такође имао војску у којој је било и најамника.[116] За време сукоба са братом Константином због престола оба брата су у својим трупама имала најамнике. Изгледа да је баш у оваквим унутрашњим сукобима била важна улога најамника јер се домаћа властела са својим одредима могла држати колебљиво на обе стране. Цамблак каже да је Константин *сакупио довољно војске, а призвавши још и од околних предела не малу помоћ*. Дечански, који је такође имао спремну војску, пре сукоба брату поручује: *да не ратујемо с туђим народима на своје отачаство, а довољно је и мени и теби у толикој ширини земље живети*.[117]

Најамнике је у својој војсци имао и краљ (цар) Душан. Његова изразито освајачка политика, као и енергична унутрашња политика учвршћивања централне власти захтевала је знатне, стално мобилне најамничке одреде. Иако Орбин помиње да је имао мањи одред турских најамника који је био стациониран у близини Дања,[118] Душан је предност давао западним најамницима, свакако због њихове боље опремљености, квалитетнијег оружја, увежбаности и дисциплине. То се види и из података млетачког архива. Тако млетачка влада одобрава 6. децембра 1336. да кроз њене области може проћи 300 пешака најамника за краља Рашке. Реч је о трупи немачких најамника коју је Душан врбовао за своју телесну стражу (*pro securitate sue persone*).[119] Касније, 1341, видимо да Млетачка република забрањује српском краљу Душану да врбује и унајмљује војску у млетачким областима,[120] што значи да је пре тога то чинио.

Заповедник поменуте Душанове телесне гарде био је познати немачки витез Палман, који је био утицајна личност на двору и у војсци и који је боравио код Душана као најамник од 1333. све до 1355. године, до цареве смрти. Филип Мезијер у једном писму, говорећи о цариградском латинском патријарху Петру Томи, који је као папски

[115] Исто, О Шпанцима и њиховом учешћу у бици код Велбужда: М. Динић, *Шпански најамници у српској служби*, ЗРВИ 6 (1960) 15–28.

[116] Према Цамблаку, цар Михаило је имао војску *од различитих народа, а призвавши још и не малу помоћ од Гота који су живели с оне стране Дунава:* Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, 67; а описујући гоњење потучене бугарске војске Данило каже да је било састављена од многих народа: Данило, *Животи*, 140; превод: *Данилови настављачи*, Београд 1989, 44.

[117] Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, 63.

[118] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 35.

[119] Š. Ljubić, *Listine* II, 11; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 111; Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 153.

[120] Š. Ljubić, *Listine* II, 111.

легат боравио код цара Стефана Душана 1355, каже да је код српског цара затекао у служби *многе немачке ӣлемиће*, да је на двору 300 Немаца, племића и најамника, под командом једног капетана који је био веран присталица римске цркве.[121] Осим за телесну гарду, цар Душан је одреде Немаца користио и као гарнизоне у неким стратешки важним местима. Тако је Кантакузину, који је тада био пребеглица на његовом двору, дао и немачке најамнике, *увек сӣремне за војевање, јер су ӣлаћени*, за освајање Бера 1343. Тај одред је остао као посада у овом граду јер га цар Јован Кантакузин ту затиче приликом заузимања Бера за себе 1350. године.[122]

И касније, у периоду Деспотовине, у изворима има података да је у српској војсци било страних најамника. Међу њима највише је било најамника из Угарске, Италије, а сигурно је било и Турака. Тако се од страних војсковођа, вероватно најамника, у време деспота Стефана помиње и Турчин Шахин, који је имао титулу војводе.[123] Осим војводе Шахина, потписивању мира са Млечанима присуствовао је поред осталих и војвода Алијаз-бег,[124] који је као и Шахин, вероватно био један од војних заповедника у деспотовој војсци која је тог лета ратовала у Зети против Млечана и коју је предводио Ђурађ Бранковић. У пратњи деспота Ђурђа, приликом боравка у Дубровнику 1441, помиње се и неки Турчин Ибрахим, који тужи суду свог слугу Радича да му је, између осталог, украо и лук.[125] Да је у деспотовој војсци било турских најамника показују походи деспотовог војводе Алтомана против Млечана у Зетском приморју 1452. године. Он је тада предводио војску од 12.000 Срба и Турака. Нешто касније Тома Кантакузен је такође предводио војску од 25.000 Срба и Турака у Зетском приморју.[126] Иако се овде по свој прилици радило о најамницима, треба оста-

---

[121] Житије Петра Томе штампао је Ђ. Даничић у *Гласнику XXI*, види стр. 284–287. Новије и боље издање житија Пере Томе *The life of Saint Peter Thomas* by *Philippe de Mezieres*, ed. J. Smet, Textus et Studia Historice Carmelitana, 2, Rome 1954. 53–188. О томе Мезијеровом писму и Палману, његовој служби код цара Душана видети: С. Новаковић, *Сӣара срӣска војска*, 85–6; К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 111–112; M. Dinić, *O vitezu Palmanu*, Zgodovinski časopis, 6–7 (1952–3) 398–401.

[122] *Визанӣијски извори за исӣорију народа Југославије* VI, 438–440; 506–7.

[123] Он се јавља у Србији још 1399. на двору госпође Јевгеније, а затим на двору деспота Стефана 1406. Посебно се истакао у борби против Мусе 1413, где је био један од деспотових војсковођа. Као сведок присутан је приликом склапања мира са Млечанима 1423, К. Јиречек, *Исӣорија Срба* I, 344, 426; II, 379, 383; М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 105, 125. У једном недатованом запису из рукописа у манастиру Прохор Пчињски као сведок куповине једне баштине помиње се и *Кефалија Шаин:* Љ. Стојановић, *Заӣиси и наӣӣиси* II, 464, бр. 4596.

[124] К. Јиречек, *Исӣорија Срба* I, 426; II, 379.

[125] К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 379–380.

[126] К. Јиречек, *Исӣорија Срба* I, 376; II, 417; *Исӣорија Црне Горе* II–2, 227–228 (И. Божић).

вити и извесну дозу резерве јер није искључено да су Турци овде ратовали као савезници деспота Ђурђа, тј. као помоћ свом вазалу.[127]

О угарским најамницима за време деспота Стефана Лазаревића може се рећи да су сигурно постојали. То се може видети из деспотовог животописа од Константина Филозофа. Говорећи на једном месту о добрим односима с Угарском он каже: *Долажаху најсветлији њихови и најхрабрији да служе деспоту*, што се односи и на племиће и на витезове. Описујући касније деспотову смрт и дубоку жалост коју су изражавали сви слојеви становника, Константин између осталог каже: *А угарски витезови, слуге његове, избезумљеним гласовима су викали: Коме ћеш нас сада слати? Шта смо величанству твоме сагрешили те нас овако наједанпут одгониш? Где ћемо наћи твоје славе и красоте и многе дарове? Од сада смо сиромаси и туђини.*[128] Сам садржај овог исказа довољно јасно казује да је реч о угарским витезовима, вођама угарских најамника, а не о угарској властели која је могла бити на деспотовом двору. Мађара најамника било је и у војсци деспота Ђурђа. Један хроничар бележи да је у ратовању деспота Ђурђа у Зети 1448–9. деспот послао војску од 4.000 коњаника и 1.000 Мађара у циљу напада на Бар, а при том је опустошена и которска околина.[129]

Из изложеног се види да је најамничка војска била значајан чинилац у Србији од времена Немање па све до пада Српске деспотовине. Видели смо да су они у доба Немањића коришћени како за унутрашње борбе око престола, тако и за ратове са спољним непријатељима. Њихова верност је најчешће зависила од величине уговорене награде. У случају незадовољства, постојала је опасност издаје у одсудним тренуцима или подмићивања од стране непријатеља. Познат је пример Мелека, вође најамника Туркопула, који је незадовољан сковао заверу против краља Милутина, с намером да опљачка државу. Милутин је на брзину скупио војску од властеле, сродника и телесне гарде и победио заверенике, Мелека ухватио и погубио, а његове најамнике делом побио, делом продао у робље, а делом протерао преко границе.[130]

Што се тиче броја и јачине најамничке војске у Србији, она је знатно заостајала за баштинском и пронијарском војском и, као што смо већ истакли, зависила је од богатства и платежне способности самог владара. Највећи у изворима помињани број најамника је за

---

[127] Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 88.
[128] К. Филозоф, *Живот Стефана Лазаревића*, изд. Јагић, 313, 319–320; превод: К. Филозоф, *Житије деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1989, 119, 124.
[129] *Историја Црне Горе* II–2, 220 (И. Божић).
[130] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 110.

време краља Милутина када се помиње 2.000 Кумана и 1.500 Туркопула под Мелеком. За време Дечанског помињу се најамници у бици код Велбужда, при чему је њихов број тада могао бити нешто између 1.000–1.500 странаца.[131] Видели смо да се за време деспота Ђурђа помиње податак о 1.000 мађарских најамника у једном походу. Сви ови подаци су фрагментарни, тако да не можемо закључити колико је који владар држао сталних или повремених најамника.

Најамници су обично узимани за краћи временски период, док је постојала потреба за њима или док је трајао неки ратни поход. Најбољи пример за то су шпански најамници Стефана Дечанског, изнајмљени за Велбушку битку. Одмах после битке они се помињу у Дубровнику на путу за своју домовину или у потрази за новим послом.[132] И примери из Дубровника и Венеције такође показују да су војници били унајмљивани углавном на рок од једног до три месеца. На Западу је важило правило да је *сезона раӣовања* 200 дана, од краја априла до почетка новембра, што се углавном поклапа и с нашом, у народној традицији сачуваном изреком *Ђурђевданак хајдучки саӣанак, Миӣровданак хајдучки расӣанак*. Изрека је производ свакако раније, па и средњовековне праксе.[133] Али, већ је наведено да је било примера да су се поједини најамни одреди задржавали у служби више година непрекидно. Изгледа да је ово посебно важило кад је у питању била телесна гарда владара. Очигледан пример је вођа Душанове телесне гарде Палман који је био на царевом двору више од 20 година (1333–55), а видели смо да је неке одреде најамника Немаца цар Душан држао и по седам година.

На крају, да задржимо пажњу на питању услова и висине најамнине приликом склапања погодби и уговора о ступању у најамничку војску. Наравно, као што се може и очекивати, подаци који о овоме говоре веома су оскудни. У самој Србији у изворима нема ни наговештаја како су регулисана ова питања. Зато се морамо ослонити на податке суседних држава јер треба претпоставити да је пракса била иста. Само су цене варирале и то незнатно, што је зависило од конкретних услова, погодбе, понуде и потражње.

У том смислу су за нас посебно важни подаци из Дубровника. Срећна је околност да је у Дубровачком архиву сачуван уговор већ

---

[131] Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 87; исти, *Орӣанизација средњовековне војске*, 155.

[132] М. Динић, *Шӣански најамници*, 23.

[133] Види примере код: Г. Шкриванић, *Орӣанизација средњовековне војске*, 155. Наравно, било је честих изузетака. Најбољи пример је раније помињани поход у оквиру *Дуӣе војне* која је трајала целу зиму 1443/4. све до фебруара месеца.

поменутог Грубача Дапчића са Дубровачком републиком из 1403. године о ступању у најамничку службу.[134]

Пошто је Грубач био из Луштице, дакле са српске територије, која ће касније ући у састав Деспотовине (1421), овај уговор је утолико занимљивији јер се на основу њега може претпоставити да су у то време слични услови важили и у Србији. Према уговору се предвиђа да:

1. Грубач Дапчић доведе у Дубровник из Луштичке Горе 50 добрих војника, одевених и наоружаних, једни луковима и стрелама, а други мачевима и штитовима;
2. Дубровачка република плаћа сваком од војника пет перпера месечно, а они су дужни да се боре на страни Дубровчана где год им се нареди;
3. од плена су Луштичани дужни да дају Републици једну петину, а остало по праву да задрже за себе;
4. ако заробе непријатељског војника, за сваког ће добити 10 перпера, а исто толико за сваког убијеног;
5. Дубровчани се обавезују за помоћ ако се коме разбије или сломи оружје, као и да их снабдевају стрелама;
6. сваком рањеном најамнику Дубровчани су дужни да обезбеде лекара и лекове за лечење, а све време ће им давати плату као да су здрави;
7. ако неки најамник буде заробљен, Дубровчани се обавезују да ће настојати да га замене за одговарајућег непријатељског војника.

Постоји још низ дубровачких уговора о најму војника из којих се види да су услови и цене били слични за људе који су узимани из суседних области, а далеко неповољнији ако су изнајмљивани странци из Италије и удаљенијих области. Тако су Дубровчани у време Конавоског рата (1430–33) поново узели у најам 100 војника из Луштице и 30 стрелаца из Неретве (дакле у оба случаја се ради о Србима који су требали да ратују против Срба и Босанаца) с месечном платом од пет перпера, а за старешине двоструко више. Дакле, цена најамника из тих области је била иста као и у време Грубача Дапчића. Истовремено, Дубровчани су узели у најам и 100 наоружаних војника из Пољица, уз знатно већу плату од три дуката месечно ако се хране сами или два дуката ако их храни Република. Њихов заповедник Матија добијао је 15 дуката месечно. Због истог овог рата дубро-

[134] М. Пуцић, *Споменици србски*, Београд 1858, 48–9. Овај уговор детаљно је анализирао Г. Шкриванић, *О најамничкој војсци*, 91–92, и поново у чланку *Организација средњовековне војске*, 156–7.

вачка влада је послала емисаре у Апулију да унајми 300 најамника (трећина са самострелима, трећина с дугим копљима и трећина с великим штитовима) на највише три месеца уз плату од три, највише од четири дуката месечно.[135]

Из ових примера се види да су цене и услови унајмљивања зависили од удаљености краја из кога се узимају војници, спремности, тренутне понуде и потражње, али свакако и од угледа и ратничке славе војника из појединих области. Све ове примере изнели смо зато што због блискости можемо претпоставити да су слични услови и цене у одређено време важили у српској Деспотовини, где о томе немамо сачуваних података.

Овим разматрањима о цени најамника, односно висини најамнине треба додати и резултате новијих истраживања Симе Ћирковића која такође дају интересантне могућности аналогије за саму Деспотовину. Анализирајући цене најамника у југоисточној Европи, он прати податке у оним земљама где има извора за такву статистику, а то су Угарска, Турска и Дубровник.

Према његовим истраживањима, плате најамника у Турској, додуше подаци су из друге половине XV века, кретале су се између два и 13,6 дуката месечно, с тим што је коњаник имао од четири до 13,6, а пешак између два и пет дуката месечно, што је зависило од рода војске и службе коју су обављали.

Дубровачки подаци о ценама најамника се углавном поклапају с нашим: дубровачки поданици су плаћани између један и 1,87 дуката месечно; најамници из Зете и Албаније пет перпера месечно (=1,87 дуката) најамници из Босне шест до седам перпера месечно (=2,25–2,62 дуката), а најамници из Италије три дуката месечно.

О ценама најамника у Угарској нема података, сем једног декрета краља Жигмунда из 1435. у коме он нормира плату најамника на један дукат за цело једно ратовање, које је вероватно трајало око месец дана. То је сигурно било испод *тржишне цене*. То се види из његове забране војницима да примају више, а великашима да плаћају више од те суме, како су чинили, каже он, Пипо Спано и српски деспот Стефан.[136] То значи да је деспот Стефан плаћао најамнике по *тржишној цени*, вероватно приближно дубровачком ценовнику.

Пре коначног склапања уговора о најму, страна која изнајмљује војнике свакако је вршила проверу њихове физичке спремности и издржљивости, затим њиховог оружја и увежбаности. Тако је, на пример, капетан Антонело од Саворна стигао у Дубровник са 150 ита-

---

[135] Ови и други примери код Г. Шкриванића, *О најамничкој војсци*, 92–93.
[136] С. Ћирковић, *Цене најамника у југоисточној Европи*, 14–19 и нарочито табеле.

лијанских најамника у септембру 1433. године. Чета је положила заклетву верности и извела вежбу како би показала своју спремност, а капетан је у њихово име потписао уговор са Дубровчанима.[137] Сигурно су овакве вежбе у виду витешких игара или симулације ратних дејстава изводили и најамници пред српским деспотом пре него што би коначно ступили у службу.

Заманичка и крајишка војска

Постојао је у средњовековној Србији специфичан вид организовања и подизања војске, карактеристичан за доба Деспотовине, који се зове **заманичка војска**. То није, треба одмах рећи, никаква посебна војска што се тиче унутрашње и спољне организације, мимо баштинске или пронијарске војске, већ је и она постојала у оквиру њих. Она је у ствари особена само по начину и обиму сазивања, односно мобилисања војске. Оно што се о заманичкој војсци може са сигурношћу рећи јесте то да се она дизала само у крајњој нужди, када је цела држава била у опасности и када је напад на државу био такве снаге да је претио њеном опстанку. Изгледа да је у изузетним ситуацијама још у доба Немањића коришћен сличан систем. Тако се у повељи краља Драгутина Хиландару села ослобађају војне обавезе, сем ако би каква општа опасност била по земљу.[138] У периоду Деспотовине таквих ситуација било је много због сталне угрожености од Турака, и зато није чудо што се овај вид мобилизације активира управо тада.

Иако сам израз *заманичка војска* срећемо релативно касно, на самом крају српске државне самосталности, уочи пада Деспотовине, у изворима наговештаје о њој срећемо неколико деценија раније. Тако се из повеље деспота Стефана Лазаревића Лаври св. Атанасија од 20. јануара 1427. види да су манастирска села обично ослобађана од свих дажбина чак и од *зимске унче*, осим *летње унче*, војштатика, намењеног за опремање војске и за најамничку војску. Тако је спроведено делимично сужавање манастирских имунитета јер су манастирски људи били само делимично ослобођени од војне службе, при чему су наведена три веома значајна изузетка: *...кроме трјех вештеј: ако се би случило господству ми самому главом поћи на војску и они да*

[137] Г. Шкриванић, *Организација средњовековне војске*, 157.

[138] Љ. Стојановић, *Споменик СКА* III (1890), 11: *ако буде навод који на земљу*. И С. Новаковић на основу овога сматра да је у доба Немањића у случају крајње нужде војна обавеза било општа без изузетака: С. Новаковић, *Стара српска војска*, 69.

йођу за іосйодсшвом ми, и йошјечице и војске крајишшне које се йри-лучају на крајишшу да су длжни ойраљаши с војводом іосйодским крајишшним.[139]

Из ових ограничења види се да нико, па ни манастирски људи, нису ослобођени војне обавезе када деспот сам предводи поход, затим потечице и крајишне војске. Јасно је да су то ситуације када су посреди најозбиљнији ратни подухвати у којима сви морају учествовати. То је у ствари општа мобилизација, оно што ће касније бити названо заманичка војска, али различитог обима: општа је за целу државу кад деспот предводи војску, а локална је код потечице и крајишне војске и њен обим зависи од конкретних околности. Од ње, као што смо већ рекли, нико није ослобођен, ни манастирски поседи, и то је у потпуном складу са сужавањем манастирских имунитета које имамо у XV веку. То је наметала отежана ситуација, као и војне реформе које су имале за циљ да повећају број и ефикасност војске.

Заманичка војска се први пут помиње у повељи босанског краља Стефана Томаша српском властелину и логотету Стефану Ратковићу, од 14. октобра 1458, којом му потврђује раније поседе и даје нове повластице. Краљ га, између осталог, ослобађа *ош војске, ош шурске и од ине од всаке, изамше кад іосйодсшво ми іреде нашом ілавом на коју војску, шада да и он буде йолаі нас са својими слуіами. Када ли је заманичка војска йо русаіу, шшо иному русаіу нашему, шои и њеіовем селам.*[140] Према томе, када се покреће заманичка војска, Стефан је дужан као ранији пронијар, а сада баштиник, да буде са својом дружином, вероватно коњаницима уз краља, док је за његова села важила општа мобилизација људи као пешадије.

Кога је све обухватала обавеза служења у заманичкој војсци, да ли сваког способног мушкарца, или једног по кући, или још мање, из сачуваних савремених извора се не види. Међутим, захваљујући једном турском документу, додуше из 1536, о томе можемо нешто више закључити. Реч је о једној законској одредби која је саставни део кануна на снази у Смедеревском санџаку.[141] Важила је за Влахе северне Србије све док је овај санџак био крајиште. Према овој одредби, када је долазило до царског похода, у поход је одлазио од сваких пет кућа *йо један Влах са својим коњем као йешник, а када је на шим іраничним крајишшима бивало одвише хишних задашака и йослова, одређиван је йо један човек из влашке куће као заманица, йа*

[139] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 500.
[140] F. Rački, *Prilozi ga sbirku srbskih i bosanskih listina*, 158; С. Новаковић, *Законски сйоменици* 345. „*Турска војска*" је одред који су деспоти као вазали морали слати султану у случају рата. У њему су могли бити и најамници.
[141] Д. Бојанић-Лукач, *Ко је учесшвовао у заманичкој војсци*, 240.

је одлазио, који пешке а који на коњу, и извршавао заповеђене службе.[142] Пошто су Турци ово преузели из раније организације заманичке војске, па и сам словенски термин, у граничним подручјима – крајиштима из раније постојећег стања у овој области, то се може закључити да се и у време Деспотовине заманичка војска скупљала по истом принципу, односно да је свака кућа давала по једног опремљеног војника.

Међутим, постоји још један извор који наводи на нешто другачији закључак. То је писмо Дубровачке републике угарском краљу Жигмунду из јуна 1430. из кога се види да је тада, дакле у време конавоског рата, Радослав Павловић издао наређење својим поданицима да *сваки који је способан за ношење оружја буде спреман да иде тамо где му се нареди.*[143] Овде се не помиње заманица, али је очигледно да је реч о њој. Из повеље Стефана Томаша видели смо да овај термин није био непознат у Босни, иако је преузет из Србије. Овај податак указује на то да заманичка војска није могла значити дизање једног наоружаног војника од куће, већ свих за рат способних мушкараца. За овакво тумачење, иако није располагао овим дубровачким документом, залагао се и Стојан Новаковић.[144] Међутим, ове две могућности, и два податка из извора, не морају бити у супротности. Наиме, обе варијанте вероватно су се примењивале у пракси, а ствар је процене владара или војводе о степену опасности, да ли ће мобилисати нормалну војску или заманичку, на први или други начин. Дакле, све је могло зависити од конкретних околности.

Иначе, одредбе наведених деспотових повеља и поменутог турског кануна указују на чињеницу да се заманица користила највише у пограничним областима, крајиштима. Ту се у најкраћем времену и с највећим бројем војника морало супротставити првом удару непријатеља. Знатно ређе се заманичка војска дизала у целој земљи, само у случају већег напада непријатеља који је угрожавао опстанак саме државе. Деспот или крајишки војвода доносио је одлуку колика ће се заманичка војска дићи, а то је зависило од ситуације, да ли се ради о мањем пљачкашком упаду или великом завојевачком походу.

Из поменуте законске одредбе кануна за Смедеревски санџак види се на који начин се снабдевала и издржавала заманичка војска. Према њој, санџак-бег је убирао од сваког села, према броју људи које је то село давало у заманицу *понешто мало пшенице, јечма, меда и масла.*[145] Према томе, заманички одреди су се практично издржа-

---

[142] Исто, 242.
[143] J. Gelcich, L. Thalloczy, *Diplomatarium Ragusinum*, 347–8.
[144] С. Новаковић, *Стара српска војска*, 68–9.
[145] Д. Бојанић-Лукач, *Ко је учествовао у заманичкој војсци*, 242.

вали о сопственом трошку. То је сигурно био начин издржавања заманичке војске и у доба Деспотовине.[146]

Крајишка („**краиштна**") *војска*, као и заманичка, није никакав посебан род војске у средњовековној Србији. Она се у оквиру баштинске и пронијарске војске разликовала само по начину мобилизације и по специфичној намени. По начину мобилизације, она је била као и заманичка. Њој су били обавезни сви без изузетка. Нису била изузета ни манастирска властелинства јер, ако су имала поседе у крајишту, и сама су била угрожена од пограничних напада. Специфична намена ове војске састојала се у томе што је њен главни задатак био одбрана границе, пограничног појаса и области. За заштиту државних граница бринула се *власшела-крајишници*. То је била најспособнија и рату највичнија властела која је од владара добијала пограничне жупе и области које су називане *крајишша*. Њихов главни задатак и обавеза били су да спречавају непријатељске и пљачкашке упаде на државну територију.[147] Да би на време открили и благовремено реаговали на упаде, крајишници су из сталног састава своје крајишке војске организовали страже за пограничну службу које су надзирале и осматрале погранични појас. То се види из поменуте повеље краља Драгутина Хиландару у којој се каже да пригранична села код Призрена дају стражу против Грка.[148] Дужности крајишника у спречавању непријатељске провале, пљачке и крађе прецизно су регулисане *Душановим закоником*.[149]

У периоду Деспотовине *власшелу-крајишнике* замењују *војводе-крајишници*, који су имали још већа овлашћења и обавезе. У циљу што боље одбране од Турака, крајиштима се придружују и нове војно-административне јединице *власши*, које су имале наглашени војно-територијални карактер.

Први помен крајишке војске у периоду Деспотовине имамо у повељи деспота Стефана Ватопеду из 1417. године. У њој су, као што смо навели, манастирски сељаци ослобођени од војске у *држави ḡосйод-*

---

146 Одреба турског кануна потврђује претпоставку М. Влајинца да се заманичка војска издржавала о свом трошку: М. Влајинац, *Бедба и заманица*, 63–65.

147 Тако је на пример у време кнеза Лазара властелин-крајишник у Петрушком крајишту био искусни и способни војни заповедник Цреп Вукославић. Захваљујући томе и доброј организацији свог крајишта, он је први српски војсковођа који је нанео тежи пораз Турцима 25. децембра 1380. код Дубравнице. По њему је у летописима овај бој назван *Црейов бој:* Љ. Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 113, 214, 287. Види о њему и К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 382–3; Љ. Стојановић, *Цреи и Вишомир*, Зборник у част Богдана Поповића, Београд 1925, 356–7; М. Благојевић, *Крајишша*, 36–7.

148 Љ. Стојановић, *Сйоменик* III, 11.

149 О овоме, као и крајиштима *йрема Душановом законику* види опширније поглавље II, стр. 101 и даље.

сшва ми, али не у два случаја: *војске у Турке*, тј. давања помоћне вазалне војске и *војске онде у крајишшу мешоха новобрдскоѓ.*[150] *У* овој повељи поменута *војска онде у крајишшу* којој сви подлежу, па и манастирски сељаци, потпуно одговара *војсци крајишшној* која се јавља у повељи деспота Стефана Лаври св. Атанасија из 1427. године. За њу се каже да су манастирски сељаци обавезни да је служе и опремају *(оправљају) онда када шо војвода ѓосџодски краишшни* захтева.[151] Поред тога, овом повељом манастирски људи нису ослобођени ни *џошјечице* у крајишту.

Потечица није исто што и заманичка војска, како је мислио Гавро Шкриванић,[152] већ је то, као што смо већ видели, обавеза сељака у крајишту да на позив крајишког војводе учествују у потери против гусара, пљачкаша. У ширем значењу, међутим, потечица јесте једна врста заманице. Она је то у најужем смислу њене примењености. Тако посматрано, заманичка војска би била, према ономе што смо о њој рекли, општа мобилизација на нивоу државе; крајишка војска била би заманица, односно општа војна обавеза на нивоу крајишта и знатно чешће се примењивала него прва; потечица би била заманица у најужем смислу јер се дизао најмањи број војника и њен број је зависио од јачине пљачкашког одреда, а вероватно је најчешће подизана. Добре стране заманичке војске у пракси утицале су, као што смо видели, да је прихвате и Турци, али само у смислу крајишке војске јер је за њихов систем освајања то било најприхватљивије.

Наведене одредбе у деспотовој повељи за Лавру из 1427. потпуно одговарају двострукој дужности крајишког војводе која је била предвиђена за властелина-крајишника још *у Душановом законику.* То је била дужност да крајиште и земљу бране од упада непријатељске војске (чл. 49 ДЗ) и од гусара (чл. 143 ДЗ).[153] Исто тако из ње, као и из повеље Ватопеду из 1417, може се закључити да су се у време Деспотовине разликовале три врсте ратовања: 1. најближе ратовање (*онде у крајишшу*); 2. *дањно војевање*, у границама државе; 3.

---

[150] Види стр. 163–164 овог поглавља и нап. 45. Нисмо сигурни да ли су сељаци у овој повељи ослобођени само од војске даљне у држави, или у држави уопште јер нисмо видели снимак ове повеље. Наиме, у издању А. Соловјева и В. Мошина стоји *војске даљне*, а у издању Ласкариса: *војске даније у државе ѓосџодсшва ми:* А. Соловјев, *Непознаша џовеља десџоша Сшефана Ваѿоџеду*, 480; А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке џовеље срџских владара*, 305; M. Lascaris, *Actes de Vatopedi*, 17. Но, то не мења суштину јер иако су ослобођени војске *даљне*, нису ослобођени, да тако кажемо, војске ближње, тј. крајишке у свом крајишту новобрдском, што је изричито наведено.

[151] Види поглавље II, стр. 102 и 163 овог поглавља.

[152] Г. Шкриванић, *Орѓанизација средњовековне војске*, 150, 157.

[153] Видети поглавље II стр. 102–103. Поред ту наведеног о потечици види и: А. Соловјев, *Законик цара Сшефана Душана*, 292.

слање *војске у Турке*, као вазалних помоћних одреда. Ово разликовање према удаљености похода карактеристично је и у Западној Европи средњег века.[154]

Командовање војском

На крају, остало је још да се задржимо кратко на неколико значајних општих питања везаних за средњовековну војску. Прво од њих јесте систем командовања у српској војсци. Из досадашњег излагања јасно је да је на врху тог система командовања, као и у свим средњовековним државама био *владар* као господар земље. Дакле, *велики жупан*, *краљ*, *цар* и касније *деспот* био је врховни заповедник целокупне војске српске државе. *Владар* је био врховни господар над својом земљом, али и над људима у својој земљи. Већ смо навели члан такозваног *Јустинијановог закона* који је важио у Византији, али и у Србији, по коме је на владареву заповест сваки кнез, војвода и бољар морао да скупи војску и води је тамо где он нареди, и да је за непослушност могао бити лишен и живота и имања. Према томе, владар је у средњовековној Србији одлучивао о рату и миру, старао се о организовању и опремању војске, и непосредно командовао свим значајнијим биткама и ратним походима. У мање важним операцијама команду је могао препустити неком од својих истакнутих велможа, војвода. Због овако велике улоге владара као врховног заповедника, од његових способности и талента као војсковође пресудно је зависио престиж државе, њен углед међу околним земљама, а исто тако и њена величина, тј. ширење на рачун суседних држава.

У том смислу су се у династији Немањића посебно истицали краљ Милутин, Стефан Дечански, а нарочито цар Душан, док је у периоду Деспотовине Стефан Лазаревић важио за изузетног ратника и војсковођу. Деспот Стефан је уживао веома велики углед не само међу својим поданицима које је предводио у многобројним биткама и тешким искушењима ратовања као вазала за туђе интересе, већ и међу околним народима, нарочито Турцима, Угрима и Дубровчанима. Довољно је навести само податке његовог биографа Константина Филозофа који описује његову велику борбеност у бици код Ангоре, где је три пута јуришао да ослободи опкољеног Бајазита, или описујући битку код Трипоља где је тако одлучно деловао да је његова појава изазвала панику и бекство Турака.[155] Као војсковођа и

---

[154] Т. Тарановски, *Историја српског права* I, 29; А. Соловјев, *Непозната повеља деспота Стефана Ватопеду*, 484.

[155] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 274, 281; превод: К. Филозоф, *Житије деспота Стефана*, Београд 1989, 93, 98.

витез међу Угрима је толико био цењен да је, иако *шизматик*, био први на листи витешког Змајевог реда, а угарски великаши *долажаху да служе деспоту као пред краљем... а Стефан краљеве благородне и славне витезове имађаше власт одликовати тако да су се они поносили више од свију (краљевих) витезова, говорећи: Мени деспот витештво уручи.*[156]

Видели смо да су још у Немањино време нижи чинови у војсци били *војводе*, затим *тисућници, сатници, педесетници и десетници*. Међутим, овај декадни систем, изузев *војвода*, постепено се губи и у изворима више не помиње. Дакле, још од тада, па кроз цео средњи век до краја постојања српске средњовековне државе, највиши војни чин после владара имале су *војводе*. Они су свакако припадали кругу најкрупније властеле и заповедали су одредима који су се мобилисали на баштинским и пронијарским поседима једне или више жупа, а у првој половини XV века једне или више *власти*.[157]

Да је *војвода* био војни заповедник по рангу одмах после владара, види се и из *Душановог законика*. У другом делу чл. 116. који говори о ратном плену у туђој земљи каже се да војник мора да тај плен *води и носи* (значи стоку, заробљенике и ствари) *пред цара и војводу*.[158] Дакле, војводе су први војни заповедници после владара. Због тога се војводи дају у војсци врло велика овлашћења, а све у циљу учвршћења дисциплине и неопходне субординације. Наиме, сви нижи чинови, без обзира на то што их чини властела, морали су беспоговорно да слушају наређења војвода.

Према *Душановом законику*, војвода у војсци практично има власт као и цар. Тачније, цар своју власт преноси на војводе које добијају и апсолутну судску власт у војсци за све спорове који спадају у надлежност војног суда. Све то регулисано је чланом 129. *Душановог законика: На војсци на всакој да обладају војводе, колико и цар, што реку да се чује. Ако ли их кто пречује у чему, да јест този осуждениje, које и онемзи који би цара преслушали. И судови мали и големи који су на војсце, да им суде војеводе, и ин никто.*[159] Дакле, овим чланом је патримонијална власт властеле над својим људима и војницима у војсци потпуно престајала, и ако би властелин поку-

---

[156] М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1992), 15; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 312; превод; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 119.

[157] Дакле, они заповедају одредима који су раније по жупама скупљали и њима заповедали жупани: С. Новаковић, *Стара српска војска*, 63–64; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, 62–63.

[158] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана*, 65; А. Соловјев, *Законик цара Стефана*, 271–272.

[159] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана*, 67.

шао да сам суди својим људима, или се не би лично покоравао војводиној пресуди, кажњаван је као *преслушник царев*.[160] Иначе, цар Душан је на свом двору имао и посебног *војног судију* који је постојао и у Византији. У том звању био је 1348. године *дворанин царства ми* Маврофор.[161]

Међу војводама се свакако посебно истицао *велики војвода*. Он је заповедао војском у случају када владар није полазио у поход, а то је, видели смо, био случај код мање важних војних операција. Тако је краљ Милутин *уместо себе* поставио великог војводу Новака Гребострека који је 1312–13. водио српску војску у Малу Азију против Турака, а као помоћ тасту, цару Андронику II.[162] Исто тако, Стефан Дечански је Андронику Старијем против побуњеног унука послао најбољег војводу Хрељу, ставивши му под команду дванаест одреда.[163] У том походу Хреља је у ствари уместо краља заповедао, вршећи дужност великог војводе.[164]

Велике војводе се помињу и у Деспотовини. Изгледа да су они, када нису замењивале деспота, седели на његовом двору.[165] Као велики војвода у овом раздобљу помиње се Радослав Михаљевић (1418–1436),[166] затим Дмитар Крајковић (1456)[167] и већ помињани Михајло Анђеловић (1458).

На двору деспота Стефана се јавља и *војвода војске*. Њега помиње Константин Филозоф у деспотовом животопису. За њега каже да се посебно старао о преносу деспотовог тела после смрти од Београда до Ресаве. Поред патријарха Никона, војвода војске је највише настојао да Константин напише деспотово житије.[168] Очигледно је да је то у ствари велики војвода с посебним овлашћењима, ко-

---

[160] Види о томе: Т. Тарановски, *Историја српског права* III, 156; А. Соловјев, *Законик цара Стефана*, 281–282.

[161] А. Соловјев, В. Мошин, Грчке *повеље српских владара*, 143.

[162] Љ. Стојановић, *Споменик* III, 23; С. Новаковић, *Срби и Турци*, 111–117. За хронологију похода: К. Јиречек, *Историја Срба* I, 198, и нап. 56.

[163] *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 321. О Хрељи сажето: М. Динић, *Реља Охмућевић, Историја и предање*, ЗРВИ 9 (1966) 95–117, с литературом о њему и M. Bartusis, *Chrelja and Momčilo* Occasional Servants of Byzantium in Fourteenth Century Macedonia. Byzantinoslavica 41(1980) 201–221.

[164] С. Новаковић, *Стара српска војска*, 61.

[165] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 360.

[166] Исто. Он се помиње и у дубровачким изворима. Види на пример *Testamenta* 12, f. 27, 10. VII 1431. Био је ктитор манастира Радешина и за њега је дао да се испише осам рукописа: Љ. Стојановић, *Записи и натписи* I, 77, бр. 244. Његову смрт бележе и српски летописи 4. јануара 1436: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 230.

[167] Његову смрт бележи *Сеченички летопис* 15. јануара 1456: Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 239.

[168] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 319, 325.

ји је углавном боравио на двору и који се бринуо о војсци, значи замењивао деспота онда када је он био заузет другим пословима. Исто тако, вероватно је командовао војском у мањим операцијама, по овлашћењу деспота, или када је овај био спречен да то чини.

Још је Стојан Новаковић добро приметио да се пре Косовске битке војводе ретко помињу, а да се после тога много више јављају у изворима и да је то последица промене *државноī и војноī уређења*.[169] И заиста, кефалије, које су до тада биле представници владара и бринуле се поред цивилних и о војним пословима везаним за поверени им град и његову околину, почетком XV века бивају потпуно замењени војводама. Пре свега, као војни заповедници војводе ће у новим условима повећане ратне опасности преузети и цивилне послове и бити на челу нових војно-административних јединица, *власīи*. У првој половини XV века у изворима се помиње више од педесет војвода који се као војни заповедници налазе у градовима, центрима поверених им области, или се помињу на деспотовом двору или у његовим важним мисијама.[170] О крајишким војводама, њиховој улози и значају, као и посебним овлашћењима већ је било речи, па овде нема потребе поново о њима говорити.

Најближи помоћник војводе у војним пословима, посебно везан за одбрану града и његових утврђења, био је *војвода кулски*, заповедник тврђаве или главног утврђења у њој (куле).[171]

Што се тиче нижег командног кадра, он нам из извора није познат. Већ смо истакли да су одредима са својих поседа заповедали *йронијари и башīиници* и да су они били строго подређени војводи чије су наредбе морали слушати. Видели смо да се свака њихова непослушнот строго кажњавала. Мало је вероватно да се у српској војсци развијеног феудализма у нижим чиновима примењивао декадни систем првих Немањића. Уколико је примењиван, могао је функционисати само у оквиру ових одреда које су формирали, опремали и увежбавали феудалци са својих поседа. Нижи командни положаји су свакако припадали ситној властели, властеличићима или угледним ратницима с поседа.

---

[169] С. Новаковић, *Сīара срйска војска*, 62.

[170] Видети о томе опширније наш рад: *Владарско и комунално у īрадовима Десйоīовине*, 126–127. О војводама као представницима цивилне власти биће још говора у поглављу V.

[171] Помиње се у чл. I *Закона о Новом Брду:* Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51.

Наоружање

Друго важно питање у вези са средњовековном војском јесте питање наоружања и начина ратовања. Пошто је то специфична проблематика, ми ћемо се овде само летимично задржати на њој, колико то наша тема захтева, упућујући на постојеће, иначе оскудне изворе и литературу. Наоружавање одреда с феудалног поседа била је брига пронијара и баштиника који су морали од прихода с властелинства да опреме и наоружају свој одред. То су чинили обично организујући занатлије разних специјалности на самом властелинству (ковачи, стрелари, мачари, штитари, брњари). Ако погледамо средњовековне повеље и нарочито прве турске дефтере, видећемо да је скоро свако веће село имало ковача или неког другог занатлију. На већим властелинствима постојала су посебна насеља која су се искључиво бавила израдом појединих врста оружја и опреме.[172]

Само су властелин и његова дружина били у могућности да купе квалитетније оружје и опрему коју су у Србији продавали углавном дубровачки трговци, а које се израђивало у самом Дубровнику или у неким познатим западноевропским центрима. О оружју и опреми своје гарде, пратње и сталних посада у градовима бринуо се владар. За њих је било намењено оружје које се помиње у изворима да је владар набављао или добијао на поклон од Дубровчана и Млечана. Такве наруџбине у време деспота биле су доста честе и вероватно већим делом на терет владареве благајне. Мањим делом на терет градске касе падала је набавка топова (од појаве ватреног оружја), за одбрану градских утврђења. Оружје и опрема најамника били су искључиво њихова ствар, а владар их је могао помагати у потрошном материјалу (нпр. стреле) или у поправци оштећеног или поломљеног оружја уколико је то договором било предвиђено.

Велики подстрек занатству, па и производњи домаћег оружја дао је бурни развој рударства од друге половине XIII века, да би свој врхунац доживео управо у доба Деспотовине. Поред племенитих ме-

---

[172] *У Свеӣосӣефанској ӣовељи* се на пример помињу *ковачије урочни*: Љ. Ковачевић, *Свеӣосӣефанска хрисовуља*, Споменик СКА 4 (1890), 7. *У Дечанској хрисовуљи* стоји: *а ковачије... и вси мајсӣорие да рабоӣају...* У истој повељи се помињу специјалисти који у селу Чабићу израђују само мачеве: *Боīдан мачар* и имена људи *шлеман и шлемановић* што указује на производњу шлемова: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 98, М. Милојевић, *Дечанске хрисовуље*, 91. И у *Свеӣоарханђелској ӣовељи* се помињу ковачи: А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици*, 142. Имена многих села у Србији показују да су то била средњовековна насеља занатлија која су се бавила само израдом појединих врста оружја или оклопа (брња): Стреоци у околини Дечана, у Дреници и код Пирота, затим Стрелари, Стрелци и Копљари у околини Гњилана и Крагујевца, Тоболац, Тулари, Штитари, Штитарица, Брњс, Забрње, Брњак итд.

тала и олова намењених извозу и увећању богатстава државе, за израду оружја била је нарочито важна производња гвожђа, посебно у рудницима Железник, Копаонички базен, Рогозна, Глухавица, Ковачи, Саси у Лепеници и др.[173] Домаћа производња оружја је свакако свој највећи процват доживела баш у првој половини XV века када је убрзани развој рударства пратило и домаће занатство. Прилично висок ступањ усавршености тада достиже производња мачева, копаља, лукова и стрела, штитова, шлемова, оклопа (брња) и буздована (бата).[174]

Пошто се српска, као и византијска војска делила на лако и тешко наоружану, тј. ону са оклопом и без њега, може се рећи да је тешко оклопљену војску у Србији чинила коњица, а лако наоружана је била пешадија. Тешко наоружани српски коњаник имао је на себи и коњу заштиту од металних делова. Оклоп се састојао од шлема, панцир-кошуље (од плетене жице), металног напршњака, налеђњака и нараменица. Ноге су штитили ченкели, врат коларији, а доњи део главе батбате. Руке су биле заштићене оклопним рукавицама. Од оружја, коњаник је био наоружан дугим мачем и копљем или буздованом, а у левој руци је носио метални штит за одбијање удараца и стрела.[175] И коњи су заштићивани оклопима, нарочито прса и глава, као и са стране панцирним покривачем комбинованим с металним плочама на осетљивим местима. Коњска опрема је имала за циљ да заштити коња од непријатељског оружја, али и да омогући коњанику покретљивост.

У зависности од тога чему су давала предност, коњица се делила на лаку и тешку. У средњовековној Србији су постојале обе врсте коњице.

Оклопљени коњи се помињу још од времена Стефана Првовенчаног, који у житију свог оца, говорећи о свом сусрету са угарским краљем Андријом II у Равном, у пролеће 1216, каже да су један дру-

---

[173] О средњовековном рударству у Србији: В. Симић, *Историјски развој нашег рударства*, Београд 1951; нарочито: М. Динић, *За историју рударства* I и II и радови истог аутора у књизи *Српске земље у средњем веку.*

[174] Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, 295–7. Израду и оправку оклопа *(брња)* вршио је занатлија *брњар.* То се види из ћирилског превода *Романа о Троји* из краја XV века: A. Ringheim, *Eine Altserbische Trojasage*, Prague-Upsal 1951, 60. У њему се помиње и израда *бата*, тј. буздована или топуза. Исто, 37. Види и превод: *Роман о Троји и Роман о Александру Великом*, приредила Р. Маринковић, Београд 1986, 42, 57. Интересантно је истраживање Р. Маринковић по коме је овај српски рукопис романа настао на основу редакције коју је почетком XV века вероватно саставио познати дубровачки српски канцелар Руско Христифоровић који је ту канцеларију водио од 1392 до 1430: исто, 232–5.

[175] С. Новаковић, *Стара српска војска*, 152; Н. Стијеповић, *Српска феудална војска*, 72–73.

гог даривали *предивним коњима, оклопљеним и украшеним златним уздама које сијају као сунце и задивљују човечји вид.*[176] У нашим повељама (*Дечанска* 1330, *Светоархангелска* 1348) помињу се мајстори који су израђивали коњску опрему. То су ковачи који су израђивали плоче, клинце, жвале, ланце и узенгије, затим седлари који су правили седла, узде, колане и друге кожне делове, затим уздари и на крају златари који су поред осталог израђивали и украсне делове за опрему.[177] У *Статуту Новог Брда* из 1412. постоји посебан члан 16. *О плочарех.* По њему су цене потковица биле нормиране: коњске на пет динара, *а друге плоче по један динар.* Сваки ковач је имао обавезу да новобрдском војводи даје бесплатно по један пар потковица о Божићу, а други пар о Ускрсу.[178]

Оклопници, оклопљени коњаници су били изузетно цењени у средњем веку. Издалека су се видели у бици јер су њихови углачани оклопи и штитови сијали на сунцу, изазивајући често страх и бекство непријатеља. Раније описано бекство Турака у бици код Трипоља вероватно није било изазвано само ратничким угледом деспота Стефана, већ и сјајем његових оклопника и најамника. Према Нићифору Григори, велику српску победу код Велбужда треба делом приписати и страху који је код противника изазвао бљесак оклопника. Исто тако, према турским изворима, оклопници су задавали главну бригу турским везирима уочи битке на Косову јер су им се чинили као зид од гвожђа који је земљу притиснуо.[179]

Оклопници су били језгро војске и владари су настојали да их имају што више и да их што боље опреме. Онај ко их је имао у довољном броју могао је рачунати на победу и над већом противничком војском. Поред домаће израде, свакако су се бољи оклопи за владаре и властелу набављали највише на Западу, преко Дубровника и из самог Дубровника. То је важило, као што смо видели, и за оружје, нарочито модерније и богато опремљено. Дубровник је био по-

---

[176] С. Првовенчани, *Сабрани списи*, 100; Н. Радојчић, *Поклони угарског краља Андрије* II *Стефану Првовенчаном*, Зборник МС за књижевност и језик 1 (1953), 26–33; Г. Шкриванић, *Прилог за проучавање средњовековне коњске опреме*, 202–203.

[177] F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 98; А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 142. Једна породица ковача је имала обавезу да даје *40 коњ плоча* годишње манастиру Св. Архангела: Соловјев, н. м.

[178] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 54.

[179] *Али, петог дана са изласком сунца појавио се и краљ Србије предводећи снажну војску, чије је оружје бљеском заслепљивало очи посматрача: Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 209. О овом опису Косовске битке турског хроничара XVI века Сад-уд-дина Мехмеда, познатијег као Хоџа ефендија: Ч. Мијатовић, *Ђурађ Бранковић* I, 99. О хроничару види и А. Олесницки, *Турски извори о Косовском боју*, Гласник скопског научног друштва 14 (1934), 85–90.

средник за набавке из Млетака, Фиренце, Апулије и других земаља Запада. Те набавке су нарочито повећане и посведочене у изворима у периоду Деспотовине.[180] Оружје се у Србију увозило и из Византије и Немачке. Потврду за увоз немачког оружја имамо у историјским изворима и народној песми где се помињу *аламанско копље и сабља аламанка.* Оружје из Немачке увозио је и Дубровник, па је преко њега то могла чинити и Србија.[181]

Појава ватреног оружја у Европи у XIV веку знатно ће и убрзано утицати на промену начина ратовања, офанзивна и одбрамбена дејства, а нарочито на одбрану и освајање утврђених градова. И ватрено оружје у Србију је долазило највише преко Дубровника. У почетку су се израдом ватреног оружја у Дубровнику бавили ковачи, а касније се издвајају и искључиво лију топове *бомбардијери.* То су углавном били странци, највише Италијани, Немци, Мађари, Французи, а било је и домаћих људи. Израђиване су бомбарде разних величина, за кугле од два до пет, па све до 400 либара, а произвођени су и лаки топови и обичне пушке. Права производња ватреног оружја у Дубровнику настаје у другој половини XIV века, тачније, почетком осме деценије тог века.[182]

Убрзо је почео и извоз ватреног оружја и барута у Србију и одлазак тополиваца у њу ради израде топова. То је нарочито било присутно у првој половини XV века због све веће опасности од Турака и сукоба са њима. Први сигуран податак о одласку дубровачког мајстора тополивца у Србију ради израде бомбарди је из 1386. године. Тада је Милош Радославић склопио уговор са кнезом Лазаром да ће доћи у Србију на годину дана да лије топове, уз награду од 200 перпера.[183] У животопису деспота Стефана Константина Филозофа помињу се топови, *праште*, једна велика и две мале, које је деспот заробио под Сребреницом 1426. године. Један од њих, велики топ,

---

[180] Види примере за Душаново време: С. Новаковић, *Стара српска војска*, 155–158, а још више за касније време Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, 298–300.

[181] Ч. Мијатовић, *Студије за историју српске трговине*, ГСУД 33 (1872), 220–221; Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја*, 297–298.

[182] О производњи ватреног оружја у Дубровнику и извозу у Србију постоји прилична литература. Навешћемо само најважније радове: М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама*, Глас СКА 161 (1934), 58–97; D. Roller, *Dubrovački zanati i XV i XVI stoljeću*, Zagreb 1951; Г. Шкриванић, *Прилози за проучавање развоја ватреног оружја*, Весник Војног музеја 2 (1955) 72–80; исти, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957; А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 246 (1961) 1540; Ђ. Петровић, *О ватреном оружју Дубровника*, Весник Војног музеја 15 (1969), 59–96.

[183] М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја*, 83–84.

назван *хумка* је вероватно исти топ који је Бертрандон де ла Брокијер видео у Београду 1433. године.[184] Очигледно је да су деспоти пратили развој модерног ватреног наоружања, набављали га и распоређивали по значајнијим стратешким тврђавама и градовима ради што успешније одбране.

Рашна шакшика

Што се тиче начина ратовања, тактике, у средњовековној Србији, и поред оскудице података у изворима који о њој говоре, ипак се могу извући неки општи закључци. Као и у свим временима и свим ратовима, тактика је углавном зависила од ратних околности, сопствене јачине и јачине непријатеља, количине и квалитета оружја, земљишта, утврђености или неутврђености објекта, ратне умешности и искуства војсковође и владара и на крају од расположења, морала војске. У већини ових фактора наша ратна прошлост у средњем веку није оскудевала, па отуда и наша ратна историја није сиромашна.

Из описа значајних битака види се да је српска војска била подељена на три дела, с тим што је обично централним делом заповедао сам владар (пример Косовске битке),[185] или пак на два дела (пример Велбушке битке и битке код Трипоља).[186] По дубини су овако уређене трупе подељене на први и други борбени ред. У првом је била тешко оклопљена коњица која је требало да разбије прве борбене линије непријатеља, а иза ње су били лака коњица и пешадија.[187] Јован Кантакузин, описујући борбе под Сером између његовог сина Матије, који је уз себе имао турске одреде, и српске војске царице Је-

---

[184] Исто, 93–96; О примерима извоза ватреног оружја, нарочито шалитре и барута у Деспотовини види у наведеном Динићевом раду, затим: Г. Шкриванић, *Прилози за йроучавање вашреноī оружја*, 75–77; А. Дероко, *Најсшарије вашрено оружје*, 18 и даље.

[185] П. Томац, *Косовска бишка*, Београд 1968, 136–168.

[186] С. Новаковић, *Сшара срйска војска*, 169; Н. Стијеповић, *Срйска феудална војска*, 117–122. Код Велбужда је Дечански заповедао једним делом војске, а други део *изабраних војника својих* поверио је младом краљу Душану: *Данилови насшављачи*, Београд 1989, 43. За тактичку страну битке види и описе битке Григоре и Кантакузина: *Визаншијски извори за исшорију народа Југославије* VI, 208–210; 336–339. У бици код Трипоља једним делом војске наспрам Турака заповедао је деспот Стефан, а наспрам Ђурађа Бранковића деспотов брат Вук који се ту лоше показао као војсковођа. Због братовљевих прекора ту је корен њиховог каснијег разлаза: К. Филозоф, *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 281–282.

[187] Н. Стијеповић, *Срйска феудална војска*, 120.

лене, каже да су борбу започели српски чаркаши и да је *ūо обичају* тако започињао бој.[188]

У тактичком погледу, ратовање у средњовековној Србији се може поделити на пустошење непријатељске територије, разарање привреде и градова и на ратовање на планинском и шумовитом терену, што је иначе и одлика наших простора. Због таквог терена и прилагођености нашег начина ратовања, српска војска је у средњем веку могла успешно да ратује и са надмоћнијим непријатељем.

Пустошење непријатељске територије и разарање насеља и градова ради стицања плена и слабљења противника присутно је како код других народа Европе у средњем веку, тако и код нас, а посебно је касније чинило део тактике турских освајања.[189] Примера ратног пустошења противничке територије имамо и у периоду Деспотовине. Тако је Алтоман, војвода деспота Ђурађа, у јуну 1448. са војском од 12.000 пешака и коњаника, када је од Млечана добио негативан одговор на захтев да му поврате све што је некад било Ђурађево, почео да пали куће у околини Котора, да уништава житарице и другу храну, заузима солане, а народу је наредио да косирима уништава винограде и воћке.[190]

Описујући српску земљу, Константин Филозоф с правом каже да је она *уѿврђена ӣревисоким ḡорама.*[191] Захваљујући том планинском карактеру земље, Срби су могли да се прикривено крећу и приређују непријатељу разна изненађења. Примера за такво прилагођавање тактике географским одликама земљишта имамо много од досељавања Словена, па све до позног средњег века.[191] Занимљиви за нас су примери похода угарске војске на Србију из 1355–6. и 1359. која је у равници потисла Србе и приморала их да се повуку ка рудничким планинама после чега се угарски краљ морао повући због опасности да буде разбијен у шумским пределима. Исто тако у Фроасаровом опису боја код Плочника 1386. каже се да је кнез Лазар, очекујући напад наредио да се дуж путева исече шума и да се трупцима закрче путеви, а две хиљаде сељака са секирама је распоредио дуж путева да обарају висока стабла на путеве кад турска војска прође, па је тако непријатељу пресечена одступница.[193] Затварање пу-

---

[188] *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, 568.

[189] Види примере: Г. Шкриванић, *Начин ратовања у средњовековној Србији и Босни*, 74–77.

[190] G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja 33–34 (1921–2), 158–159; Š. Ljubić, *Listine* IX, 303.

[191] К. Филозоф, *Живоѿ десиоѿа Сѿефана*, изд. Јагић, 251–252.

[192] Види Г. Шкриванић, *Начин раѿовања*, 81–85.

[193] Исто, 84–85.

тева на овај и сличне начине играло је у ратној тактици важну улогу јер је спречавало непријатеља да се креће и маневрише. Тако је Муса заповедио Стефановим сестрићима Ђурђу и Лазару који су били на његовој страни да држе путеве како би деспоту онемогућили да ма где прође.[194]

Из свега наведеног види се да је тактика средњовековног ратовања имала нека устаљена и уобичајена правила која су примењивана како у српској, тако и у другим средњовековним војскама. Међутим, исто тако умногоме је зависила и од конкретних услова и терена на коме су се сукоби одигравали.

---

[194] К. Филозоф, *Живоӣ Сӣефана Лазаревића*, изд. Јагић, 280, 303; превод Л. Мирковића, стр. 78, 101.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ФИНАНСИЈЕ

Само је стручњацима који се баве српском историјом средњег века познато колико тешкоћа и нерешених питања искрсава приликом сваког озбиљнијег покушаја да се проучи и до краја расветли унутрашње државно устројство и функционисање државног механизма српске средњовековне државе. То важи и за онај њен временски период који називамо Деспотовином и који овде посебно посматрамо. Главни разлог овако, у суштини, песимистичког става и стања јесте недостатак изворног материјала коме истраживачи радо прибегавају као објашњењу и изразу немоћи пред неким проблемом који нису у стању да реше. Међутим, то је чињеница с којом се морамо помирити и из онога чиме располажемо морамо градити што поузданију слику о устројству државног механизма средњовековне Србије. При томе морамо избегавати конструкције без ослонца у изворима и замке преношења готових и боље истражених модела из других средњовековних држава из окружења, које је свакако делом утицало и на Србију. *Очигледност* неких поставки које се дуго одржавају у нашој науци, а које никада нису сасвим доказане, у новије време се, међутим, због развоја науке подвргавају оспоравању или модификовању. Упркос томе, када су у питању елементи унутрашње државне структуре, још увек постоје многи нерешени проблеми који чекају своје разрешење.

Све ове набројане опште напомене посебно вреде када су у питању финансије српске средњовековне државе. После Чедомиља Мијатовића, који се финансијама српског краљевства бавио пре више од сто тридесет година,[1] нико се посебно и целовито није бавио овим важним делом и претпоставком функционисања државе уоп-

---

[1] Ч. Мијатовић, *Финансије срйскої краљевсшва*, Политичко-економски погледи, Гласник СУД 25 (1869) 171–249; исти, II, *Извори за финансијски доходак у XIII и XIV веку*, Гласник СУД 26 (1869) 152–219.

ште, па и средњовековне. Кратки прегледи фиска у великим синтезама српске средњовековне историје могу бити само основа за обухватнија истраживања.[2] Са друге стране, низ појединачних питања везаних за дажбине и фиск су у савременој историографији до краја расветљена, тако да представљају добру основу на којој се даље може склапати потпунији мозаик. Као и за друге велике целине овог рада, и за финансије важи правило да је коначан модел њиховог функционисања, изграђен потпуно у доба Српског царства, важио и у периоду Деспотовине. Неке мање промене и новине које је донео сам развој и измењене околности, ми ћемо овде, као и у другим елементима државе српских деспота, посебно нагласити, трудећи се да одредимо њихово место и значај у систему финансија Српске деспотовине.

Финансије српске средњовековне државе су се развијале и усавршавале заједно с развојем и напретком саме државе. Тако се врхунац устројства и организованости државног (владарског) фиска постиже у време царства, када су и приходи државне благајне, због раније шароликости, коначно нормирани и регулисани *Душановим законикoм.* На његово организовање, као и у осталим областима државног и духовног живота, свакако ће највише утицати и византијско искуство, али делом и искуство приморских градских комуна. Њихови истакнути трговци и финансијски стручњаци, да их назовемо модерним, можда неодговарајућим термином, заузимали су највише положаје у вођењу и управљању владаревим финансијама. Када је већ реч о ступњу организованости државних финансија, треба одмах нагласити да у том погледу период Деспотовине нимало не заостаје за Душановим временом. Напротив, у неким елементима организација фиска се и даље развила због много већег прилива средстава наглим развојем неких привредних грана, пре свега трговине и рударства, иако су се због смањења територије смањили и приходи од зависног становништва.

Владарева (државна) ризница

Пошто је владар у Србији, као и у већини средњовековних држава, био номинални власник земље и људи у држави и поседник свих богатстава у њој, није се правила разлика између посебне државне и приватне владареве имовнине, као ни између државне и приватне

---

[2] К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 206–217; за период Деспотовине, стр. 428–433 (Ј. Радонић); *Исшорија срйскої народа* I, 377–383; II, 122–4 (М. Благојевић).

владареве ризнице. У том погледу Србија се није угледала на Византију. Наиме, Византија је била наследница Римског царства, па се у њој, према римском узору, разликовала државна благајна од приватне цареве (*res privata*). Отуда није чудо што се дуго у периоду царства у Србији државни приход од дажбина, али и део дажбина (соће), називао *доходак царски.*[3] Истим термином се и у периоду Деспотовине означавају владареви (државни) приходи од зависног становништва, дакле и новчане и натуралне дажбине. Они се јасно разликују од радних обавеза, *рабоѿ ӷосѿодских.* То се види већ из хрисовуље монахиње Јевгеније са кнезом Стефаном и братом му Вуком манастиру Св. Пантелејмона на Светој гори из 1400. године. Они поседе овог манастира ослобађају *оѿ всакоӷо доходка царска који либо ашѿе случиѿ се доходак... и оѿ всаких рабоѿ ӷосѿодских.*[4]

Сви владареви, односно државни приходи сливали су се у владареву благајну која се у средњовековној Србији називала *ризница.*[5] Ризница и властелин који је њом управљао, **ризничар**, помињу се у изворима и у периоду Деспотовине. Знатно чешће се помињу на двору Бранковића него на двору Лазаревића. На деспотском двору ту функцију касније обавља **челник ризнички**.[6] Међутим, чешће него ризница, владарева благајна се називала кратко *кућа*, *кућа краљева или царева*, у латинским изворима *camera domini regis.*[7] За разлику од немањићког периода, термин *кућа ӷосѿодсѿва ми* за деспотову ризницу се јавља знатно ређе.[8] Дакле, може се закључити да се у

---

3 Н. Радојчић, *Законик цара Сѿефана*, чл. 198; Ч. Мијатовић, *Финансије*, Гласник 26, 157; И. Божић, *Доходак царски*, 6–10.

4 С. Новаковић, *Законски сѿоменици*, 520; о хронологији: *Actes de Saint-Pantéléèmon*, 185–7.

5 К. Јиречек, *Исѿорија Срба* II, 206, који наводи и византијско порекло установе.

6 Љ. Стојановић, *Повеље и ѿисма* 1–1, 141, 143–147, 157, 158, 160. На двору Лазаревића помиње се само један ризничар: исто, 190. То је ризничар Вукашин који се јавља у разрешници за Живулина Станишића из 1399. Ризничар Вукашин се помиње и у једној повељи деспота Стефана око 1404: *Сѿоменик* 11, 45. Вероватно исти ризничар Вукашин је наведен међу дужницима у тестаменту Гостише Братосалића у Новом Брду 1411: *Testamenta* 9, f. 174', 13. XII 1411. Види и М. Динић, *Из дубровачкоӷ архива*, I, 29.

7 К. Јиречек, Историја Срба II, 206.

8 У изворима смо је пронашли само два пута, и то оба у време владавине Ђурђа Бранковића. Први пут је у повељи Св. Пантелејмону из 1427–9. где он ослобађа манастирске поседе соћа и зимских унчи *да се збирају манасѿиру*, *леѿње унче, војшѿаѿик, онзи да се збира у кући ӷосѿодсѿва ми.* С. Новаковић, *Законски сѿоменици* 528. За хронологију *Actes de Saint-Pantéléèmon* 189–190. Други пут се у повељи деспота Ђурђа Лаври св. Атнасија из 1452. каже да се манастиру даје 120 литара сребра *оѿ куће ӷосѿодсѿва ми:* С. Новаковић, *Законски сѿоменици* 504. У повељи Маре Бранковић са синовима Св. Павлу 1413. даје се манастиру 20 литара сребра годишње *оѿ наше куће:* исто, 530.

периоду Деспотовине и *ризница* и *кућа* употребљавају као називи за владареву благајну.

Владаревим финансијама, дакле целокупним приходима и расходима државне благајне, управљао је чиновник који се у почетку називао **казнац** или **велики казнац**. У латинским исправама он се називао *comes camerarius*. Увођењем византијског церемонијала и титула у доба цара Душана, њега ће заменити чиновник с титулом **протовестијара**, иако ову титулу у српским изворима срећемо и знатно раније, још од времена краља Уроша I.[9] Протовестијар је, поред руковођења благајном и надзирања прихода и расхода, спроводио у живот све фискалне мере у држави. Међу њима је свакако била најважнија укидање старих и успостављање нових царина, као и повећање царинскик стопа. Приход од царина био је једна од најзначајнијих ставки, па је ове важне мере протовестијар спроводио по владаревом наређењу или у договору са њим. Због значаја финансија у функционисању државе и због све сложенијег и обимнијег пословања у вези са њима, на положај протовестијара постављана су лица искусна и вична у новчаним и трговачким трансакцијама. Истовремено, то је обично био богати трговац који је располагао значајним новчаним средствима, којима је у случају потребе могао кредитирати владара. Због свега тога, ова функција је по правилу додељивана владаревим поданицима из редова которске властеле или других приморских градова који су улазили у састав српске државе, а ређе Дубровчанима. Када је ова функција додељивана неком Дубровчанину, тај обично није добијао титулу протовестијара.

У доба цара Душана најзначајнију улогу у вођењу финансија имао је његов дугогодишњи протовестијар Никола Бућа, угледни которски властелин. Он је најпре био закупник царина од 1333, затим краљев *camerarius*, да би онда до своје смрти 1354. носио титулу царевог протовестијара.[10] Поред њега, јављају се и његови блиски рођаци, као и два дубровачка властелина као сарадници и пословни партнери у вођењу српских царских финансија.

Према томе, протовестијар је управљао читавом једном организацијом виших и нижих финансијских чиновника који су се бринули о убирању прихода и спровођењу фискалних мера централне власти.

---

[9] О титули казнаца и протевестијара које назива модерним термином министрима финансија, с примерима из извора види: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 22, 206–7. Види и С. Новаковић, *Визанійијски чинови и йийуле*, 261–3; *Исйорија срйскої народа*, I, 536 (М. Благојевић). О протовестијарима и ризничарима у периоду Немањића, опширно у посебном поглављу: М. Благојевић, *Државна уйрава*, стр. 186–203.

[10] К. Јиречек, *Исйорија Срба* II, 206; *Исйорија Црне Горе* II–1, 81–2; *Исйорија срйскої народа* I, 536 (М. Благојевић).

Осим тога, захваљујући разгранатим пословним везама с италијанским и другим медитеранским градовима, римском црквом и познавању латинског и италијанског језика, протовестијар и његови помоћници су за владара обављали и друге послове: контакте, посланства, политичке и пословне преговоре са западним земљама и преписку с њима.

Протовестијари као управници владаревих финансија задржали су се још дуго и у периоду Деспотовине. Као протовестијар монахиње Јевгеније (кнегиње Милице) и њених синова кнеза Стефана и Вука у периоду 1398–1403. јавља се католички свештеник из Новог Брда *Иван* или *Јован.* Он није био ни Дубровчанин ни Которанин, већ изгледа Баранин, а Дубровчани су га сматрали српским властелином.[11] Оставио је прилично трага у дубровачким и српским изворима из тог периода. У марту 1402. он се налазио у Приштини као сведок при издавању разрешнице рачуна царинику Мароју Цинцуловићу.[12] Помиње се више пута у записницима већа Дубровачке републике у вези с очекиваним доласком кнеза Стефана у Дубровник после битке код Ангоре. Тада је требало да и протовестијар Иван дође у Дубровник. Мало веће одлучило је 18. септембра 1402. да га превезе на бригентину из Скадра у Дубровник. Када се све завршило, Дубровчани се писмом захваљују *протовестијару Србије* за држање према Дубровчанима.[13] У међувремену сам протовестијар је 24. августа 1402. оставио у поклад у Дубровнику прилично велики иметак у злату и сребру.[14] Последњи пут помиње се 27. децембра 1403. године.[15]

После Ивана као протовестијар Ђурђа Бранковића помиње се 1428. *протовестијар Богдан.* Он се јавља као један од сведока у повељи Дубровчанима од 13. децембра 1428. године. Могуће је да је то иста личност која се јавља међу сведоцима и на другој Ђурђевој повељи Дубровчанима из 1445, али сада с титулом логотета.[16]

Последња личност која се јавља у изворима са функцијом протовестијара у периоду Деспотовине јесте *Никола Родоп.* Он се помиње у једном латинском акту деспота Ђурђа од 14. августа 1435. го-

---

[11] Видети о њему: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 352, 365–6. Јиречек мисли да је био Баранин или можда Арбанас.

[12] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 194.

[13] *Reformationes* 32, f. 118, 31. VII 1402; f. 119°, 22. IX 1402. f. 125, 22. X 1402; f. 127,10. XI 1402.

[14] *Div. canc.* 34, f. 153, 24. VIII 1402. Поклад се састојао од 623 златна дуката, три либре, шест унчи и три аксађе некованог злата (*in virgetis auri*), 297 либри непречишћеног сребра и 67 либри и четири унче пречишћеног сребра.

[15] Дубровчани пишу *срдачному нам пријатељу протовестијару Ивану* поводом оставштине једног свог умрлог грађанина: М. Пуцић, *Споменици србски* 1, 49.

[16] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2, 21.

дине. Реч је о уговору о миру између деспота Ђурађа и млетачких посланика, склопљеном у Смедереву, где се међу српским достојанственицима, сведоцима, јавља и Никола Родоп.[17]

Изгледа да се функција и звање протовестијара угасила с првим падом Деспотовине. Када је Деспотовина обновљена, управник над деспотовим и државним финансијама се јавља од 1445. с новим називом функције. То је већ поменути **челник ризнички**, дакле старешина ризнице (благајне) и владаревих добара у исто време.[18] Ову дужност вршио је од 1445–1453. дубровачки властелин *Паскоје Соркочевић* (Pasqualis Junii de Sorgo). За њега Мавро Орбин каже да је имао надимак Бјеља, али не зна за његову функцију управника деспотових финансија.[19] Занимљива и богата биографија овог Дубровчанина највећим делом је и везана за Србију. Као и многи његови земљаци, грађани и властела, он је у Србију најпре дошао као трговац због уносних послова, нарочито трговине племенитим металима. Зато је Паскојева трговачка делатност везана најпре за Приштину, где га срећемо још од 1419, а затим за Ново Брдо.[20] Ту је он 1439. са још четворицом властеле одређен од дубровачке владе за заповеднике дубровачке колоније ради одбране града од турског напада. У новембру исте године *valiosi Novoberde* послали су га деспоту Ђурђу у Угарску ради одржавања веза и сарадње.[21]

Од тада почиње његова блиска сарадња са деспотом, која ће трајати скоро до Паскојеве смрти (умро 1454. године). Када је деспот из Угарске 1440. стигао у Дубровник с намером да продужи за Зету, Паскоја је влада именовала за капетана галије, опремљене о

---

[17] Š. Ljubić, *Listine* IX, 84; С. Новаковић, *Византијски чинови*, 263. Јиречек претпоставља да је то исти онај Родоп који је помогао Ђурђу у Цариграду 1402. да се ослободи тамнице (*Родослови и летописи*, 221): К. Јиречек, *Историја Срба* II, 362. Родоп се с титулом челника јавља 1430. у тестаменту Дубровничанина Мартина Ђурђевића који челнику Родопу дугује две либре сребра: *Testamenta* 12, f. 8–8', 3. III 1430. Све податке о породици Родоп сакупио је и обрадио В. Јовановић, *Родоповићи*, Прилог српској средњовековној просопографији, Зборник ФФ у Београду 17 (1991) 227–240.

[18] Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ* I, 90; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 362–3.

[19] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115–16. Види и коментаре С. Ћирковића, стр. 337, исто дело, Орбин каже да је уз Дамјана Ђурђевића био најутицајнији Дубровчанин на деспотовом двору и да им је деспот дао високе положаје у својој држави, посебно Соркоћевићу који је код њега заузимао положај првог саветника. Иако претерано, ово је донекле тачно јер је титула челника ризничког, односно управника финансија, спадала у неколико највиших звања на деспотовом двору, па су њени носиоци свакако били деспотови најближи и најповерљивији људи.

[20] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366–7; М. Динић, *За историју рударства* II, 59; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, 62; М. Јовић, *Дубровачка властела у Новом Брду*, 242.

[21] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366; М. Динић, *За историју рударства* II, 59.

деспотовом трошку, која га је одвезла за Бар. Галија је имала задатак да деспота и штити на зетској обали. После тога Паскоје је, заједно са својим земљаком Дамјаном Ђорђићем, такође утицајним на деспотовом двору, учествовао у низу мисија и деспотових посланстава у Дубровнику, на запад, код Стефана Вукчића и турског султана. Такође су учествовали у походу угарског краља Владислава, Хуњадија и деспота против Турака 1443–4. године.[22]

После обнове Деспотовине, Паскоје остаје у деспотовој служби као управник финансија, **челник ризнички**. Као што смо већ навели, са овом титулом Паскоје се помиње у две деспотове повеље Дубровчанима из 1445: потврдној повељи о трговачким повластицама, и повељи којом Дубровчанима враћа раније повластице у Сребреници.[23] У дубровачким документима његова титула у Србији се помиње више пута и гласи само *ceonich*, без објашњења које би указивало на ресор финансија који је он водио.[24] Судећи по подацима које је забележио Паскојев унук, познати дубровачки песник и хуманиста, Елије Лампридије Цријевић, Паскоје је за своју одану и значајну службу добио од деспота поседе у *пронију* у Србији, и то у Топлици, Дубочици и у Господјином Потоку.[25] И Мавро Орбин каже да је деспот доделио Паскоју *земље у Топлици*.[26]

---

[22] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 367; С. Ћирковић, *Херцег Стефан*, 99, 148, 158, 192; *Diplomacija Srbije, srednji vek*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984, 470 (С. Ћирковић).

[23] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–2. 21, 32.

[24] Рецимо, само у серији *Acta Cons. Rog.* његова титула се од почетка 1446. до марта 1454. јавља четрдесетак пута и углавном је исто навођена; *ceonich (ceonico, zeonicho) domini despoti: A. Cons. Rog* 9, f. 221, 231; ACR. 10, f. 26, 121, 128', 203, 215; ACR 11, f. 5, 54, 163', 188', 220, 252, 275; ACR 12, f. 54, 99, 103', 132, 203', 256'; ACR 13, f. 109, 189, 219, 233, 266; ACR 14, f. 28'. Није тачна Јиречекова опаска да се последњи пут помиње у српској служби у августу 1453. јер му дубровачко Веће умољених упућује писмо у септембру исте године, а у вези са деспотовим депозитом челник Паскоје се помиње и у децембру 1453. и у марту 1454: *Acta Cons. Rog.* 13, f. 266, 7. XII 1453; vol. 14, f. 28', 4. III 1454. *Zeonich Pasqual* помиње се и у тестаменту једног Дубровчанина умрлог у Смедереву и састављеном у Смедереву 1448: *Testamenta* 14, f. 103'.

[25] Овај податак познат је из говора Цријевићевог у спомен свог ујака Јунија Сорночевића, Паскојевог сина. Делимично га је објавио F. Rački, *Starine* IV, 195. И Елије зна да је његов деда био деспотов челник *(ceonico nostro avo)*.

[26] М. Орбин, *Краљевство Словена*, 115. Орбин наводи и вероватно нетачну вест да је деспот Ђурађ на смедеревском граду поставио Паскојев породични грб *који се још и данас види*, да би *показао оданост коју је према њему осећао*. Орбин даље наводи да је пред полазак у Дубровник Паскоје продао поседе добијене од деспота неком српском властелину: исто, 115–116. Међутим, М. Динић је показао да ова Орбинова тврдња није тачна јер поседе није могао продати пошто их је добио у пронију: М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, 147.

Приходи српских деспота били су главни предмет старања, а њихово убирање и увећавање главна брига ризничара, протовестијара, односно челника ризничких. Од њихове вештине и организационих способности зависила је стабилност читаве грађевине средњовековне феудалне државе. Зато су деспота на ову дужност бирали најпоузданије, крајње одане, али и стручно способне људе.

Сем чисто фискалних и новчаних проблема, предмет њиховог старања био је читав један разгранати апарат на чијем су се врху налазили. Састојао се од најнижих чиновника и њихових момака по трговима и властелинствима, чији је посао био да убирају и предају државној благајни дажбине и глобе, цариника и њихових служби по трговима и градовима, па све до виших финансијских чиновника и помоћника у самој дворској ризници. Вероватно су ови помоћници претежно морали бити из приморских градова, или су се бар тамо обучавали за своје послове. О свима њима, сем цариника, у изворима нема много података, тако да о самој организацији фиска и читаве службе не можемо дати потпуно заокружену слику.

Главне приходе владареве благајне у средњем веку, грубо говорећи, чинила су средства која су притицала из три основна извора. Први су чинила средства од дажбина зависног становништва; други извор чинили су приходи од трговине, односно царина; а трећи од рударства и других регалних права. Од редовних прихода треба још поменути и дубровачке данке (Светодимитарски од 2.000 перпера годишње и Стонски који од 1350. цар Душан дарује јерусалимском манастиру Св. Арханђела, а после пропасти српске државе он прелази на светогорске манастире Св. Павла и Хиландар). Међутим, они нису били део прихода државне благајне у периоду Деспотовине.

Али зато вероватно јесте *акростих* (порез на земљу) у Бару и Будви, који је износио по 100 перпера годишње. Поред сталних прихода, владареву благајну су пунили и други нередовни, али исто тако не мали приходи које су чинили: разне глобе за преступе, затим конфискована имања властеле у случају издаје и неверства, присвајање добара која су остала без наследника, затим разни поклони страних држава (посебно Дубровника) и владара, као и страних трговаца (посебно дубровачких) у разној луксузној роби, новцу и оружју.

Као што су разноврсни и велики били приходи владареве благајне, исто тако су били велики и многобројни издаци његове коморе. Ту је пре свега било скупо издржавање раскошног и гостољубивог двора, затим опремање и трошкови разних дипломатских посланстава. Огроман издатак захтевале су разне војне потребе. Пре свега, ту је била набавка квалитетног увозног оружја и издржавање најамничких одреда (види поглавље о војсци). Затим, ту је спадала и

изградња одбрамбених тврђава и утврђених градова, као и владаревих престоница, што је делом падало и на терет радне обавезе зависног становништва.

На терет владареве благајне ишли су и разни скупоцени поклони верној властели, црквама и манастирима (у новцу, сребру као стални годишњи приход, или у скупоценим црквеним посудама, књигама и сл.). Ту је спадало и грађење и опрема задужбинских цркава и манастира, као и друге ктиторије. На терет државне благајне су ишли и поклони страним владарима, као и повремена накнада штете страним путницима и трговцима коју је уговорима преузимао владар на себе, док се, и ако се не пронађе кривац. Посебно велико оптерећење у периоду Деспотовине, које се додуше намицало разрезом на становништва, било је плаћање данка Турцима, као и опремање одреда војске коју је деспот морао да даје када је султан ишао у поход. Делимично је на терет државне благајне падало и издржавање чиновништва државне управе (само највиши функционери) јер је највећи део државне управе падао на терет зависног становништва (видети главу о државној управи).

Приходи од дажбина

Највећи део прихода владареве благајне чинили су приходи од дажбина зависног становништва. Ти приходи били су разноврсни, многобројни, чак и променљиви, док се нису коначно уобличили и формирали у време цара Душана. Тај, тада устаљени, и *Закоником* фиксирани модел је у највећем делу важио и касније, у периоду Деспотовине. Због тога ћемо га ми овде у нужној мери анализирати. Било је и промена и нових дажбина које су наметали развој и промењене околности, што ће овде посебно бити истицано и обрађено.

Дажбине, новчане и натуралне, као и работе произлазе из саме суштине феудалних односа и феудалне државе. У њој је владар сматран номиналним господарем земље, њених богатстава и њиховим власником. Због тога је он имао право да се земљом и њеним плодовима користи, а исто тако и плодовима рада становништва на њој настањеног. То право је остваривао преко свог управног, војног, судског и финансијског апарата који се углавном регрутовао из редова повлашћеног слоја феудалаца.

Владари су се током времена одрицали највећег дела земље, додељујући је као баштине (доцније и проније) властели или цркви. Самим тим владари су се одрицали и дела својих права и прихода у њихову корист. Подели права и улога у држави између владара, властеле и цркве одговарала је и подела земљишног фонда и прихода од ње-

га. Међутим, владар се на властелинским баштинама, као и на црквеним властелинствима, никада није потпуно одрицао својих права. Задржавао је нека права и приходе, што је уједно био и знак признања и постојања његове врховне власти. Осим тога, задржавањем неких права и прихода владар је обезбеђивао неопходан прилив у државну благајну да би сакупио довољно средстава за функционисање државе јер за то свакако нису били довољни само приходи с владаревих домена и од регалних права.

Један од таквих најопштијих и *најредовнијих* владаревих прихода било је **соће**, које се зато у 198. члану *Душановоѓ законика* назива и *доходак царски.*[27] Да је то био општи и основни државни намет, види се из самог овог члана *Законика* који каже да је *соће* обавезан да *дава всак чловек*, дакле по правилу сви зависни људи у држави, значи и они који су живели на поседима властеле. Видећемо касније да је владар црквене поседе највећим делом ослобађао ове обавезе.

Колико је износила обавеза плаћања *соћа*, такође се прописује у 198. члану. Износила је једну перперу у новцу или кабао жита *(кабал жиша йоловина чисша а йоловина йрейросша, воља йерйер динарми).* Дакле, зависни су могли бирати како ће измирити ову обавезу, у новцу или у житу. Законодавац предвиђа и рокове уколико се плаћа у житу: пола кабла о Митровдану, а друга половина о Божићу.[28] Из овог члана се види да је на властелинствима сам властелин био дужан да се стара о прикупљању соћа на свом поседу. Колико је владару био важан овај приход, види се и из запрећене казне властелину ако на време не скупи и не преда соће владаревој благајни. У том случају довођен је свезан на царски двор и затваран је све док не измири обавезу у дуплом износу. *Перйера царева* помиње се у још једном члану *Душановоѓ законика.* У 68. члану, где се прописују обавезе меропха према пронијару, каже се да су дужни да му дају *у ѓодишше йерйеру цареву.*[29] Дакле, ова обавеза била је општа, обухватала је зависне и на баштинама и на пронијама.[30]

---

[27] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 83. Овоме члану, соћу и уопште дажбинама у средњовековној Србији посветио је читаву студију И. Божић, *Доходак царски*, посебно стр. 19–35.

[28] О каблу као шупљој мери за житарице: С. Ћирковић, *Мере у средњовековној срйској држави*, 52–56.

[29] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 56. Било је мишљења да су *соће* и *йерйера царева* две различите дажбине, али је још И. Божић установио да се ради о истој дажбини и да су перперу цареву меропси давали пронијару на име соћа како би *овај одѓоворио обавези йлаћања соћа за своју йронију:* И. Божић, *Доходак царски*, 19–21.

[30] Баштине су биле ослобођене *всех рабош и йоданак царсшва ми, разве да давајуш соће и војску да војују йо закону* (чл. 42 *Душановоѓ законика):* Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 51.

Соће је падало на терет домаћинства зависног становништва, тј. убирано је по кући и није било дажбина за експлоатисану земљу. Карактер земљарине она добија само ако се гледа из угла обавезе властелина према владару, пошто је тада његова висина зависила од броја сељачких домаћинстава, од чега зависи и количина обрађене земље на властелинству. Пошто су имунитетска права додељивана у Србији манастирима имала извесна ограничења, то се она у повељама често и наводе. Владар је и на црквеним властелинствима задржао судску надлежност за најтеже злочине, али и извесна материјална права (најчешће обавезу дочека и исхране за владара, његову пратњу и коње) везана за његов боравак у манастиру и његовој метохији. Ни у *Законику*, ни у повељама није забележено да је фискални имунитет манастирских властелинстава ограничен плаћањем соћа. Напротив, *Законик* предвиђа да се црква у царству ослобађа *ош всех рабош малих и великих* (чл. 26),[31] где се свакако подразумева и соће.

Према томе, црквена властелинства с имунитетским правима била су ослобођена скоро свих материјалних обавеза према владару, па и плаћања соћа. Већина повеља из царског периода то изричито и наводи. Иако је додељивањем поседа право на обавезе сељака према владару пренето на манастир, убирање соћа од стране манастира било је изузетна појава јер је на црквеним властелинствима феудална рента остваривана углавном у другом облику.[32] Видећемо касније, у периоду Деспотовине, да су измењени услови и потреба сталних ратовања с Турцима довели до извесних ограничења манастирских имунитета, али се тада у повељама тачно наводи које су обавезе манастирски сељаци морали да извршавају исто као и сви остали зависни у држави.

Соће се као основна дажбина зависних према владару плаћало и у периоду Деспотовине. Помињу га скоро све повеље којима су деспот Стефан и деспот Ђурађ ослобађали манастирска властелинства обавеза према владару, тј. држави.[33] То значи да су га сви остали зависни плаћали, и да је улазио у манастирске имунитете ако је у одговарајућим повељама поменуто ослобађање од соћа. Ако није директно поменуто ослобађање од соћа, оно је било обухваћено формулом ослобађања од *свих рабоша малих и големих*, при чему је соће спадало у *големе рабоше.*[34]

---

[31] Исто, 48.

[32] И. Божић, *Доходак царски*, 32. Примери повеља о ослобођењу манастира од соћа: исто, 29–32.

[33] С. Новаковић, *Законски сйоменици* 465, 498, 500, 528, 529, 531.

[34] Исто, 496, 520, 607, 756.

Колики је приход владар имао од соћа, тешко је рећи јер се то на основу извора не може ни приближно одредити. Као што је познато, никакви порески спискови, какви су вођени у Византији (практици) и у млетачким областима (катастици) нису сачувани. Пошто у даровним повељама нису навођена домаћинства или пореске главе у дарованим селима, то је сигурно да је, како је још Јиречек претпостављао,[35] пореске спискове водила канцеларија управника владаревих финансија. Другачије се не би знало колико које властелинство дугује на име соћа, других обавеза и колико војника има опремити за војну обавезу.

Пошто се овде нећемо бавити свим дажбинама, већ само онима које су директно или индиректно утицале на приход државне благајне, задржаћемо се на онима које би спадале у ову групу. Ту долазе и натурална и новчана давања која су увећавала приход државне благајне. Овде спада **десетак** од производа на земљи зависног становништва (жита, вина, меса, меда и воска).[36] По мишљењу И. Божића, десетак, нарочито житни, дошао је у Србију из Византије и освојених византијских области, па се касније раширио и у крајеве у којима га раније није било.[37] Међутим, десетак од производа с поседа властеле и цркве убирали су они сами, тако да је натурални десетак која се рачунао у државни приход потицао само с владаревих домена, поседа којима је непосредно располагао владар. Они су се, међутим, стално смањивали услед непрестаног додељивања верној властели и цркви.

Известан, не тако велики приход потицао је од обавеза давања хране владаревим коњима и људима који се о њима брину када се путовало. За ову обавезу везани су термини **позоб** (давање зоби за коње) и **перпера зајаслена**, што значи да се поред давања зоби ова обавеза постепено претварала у новчану дажбину. У време цара Душана било је тачно одређено да на име позоба свако село даје једну *крину* зоби (која је мерила 24 кабла царева), затим извесну количину соли (два динара по јаслима), одређен број *оӷлава* и *ӣокроваца. Зајаслена ӣерӣера* се давала од сваких јасала у селу и вероватно је замењивала предвиђене количине соли и сена, оглаве и покровце. Ова дажбина је теретила све зависно становништва на владарским и манастирским поседима и у њеном извршавању учествује цело село колективно.[38] За разлику од немањићког периода, у доба Деспото-

---

[35] К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 207.

[36] Исто, 211; *Исӣорија срӣскоӷ народа* I, 380–81 (М. Благојевић).

[37] И. Божић, *Доходак царски*, 14.

[38] О позобу као дажбини види: И. Божић, *Доходак царски*, 9 и нарочито М. Благојевић, *Оброк и ӣриселица*, 173–5.

вине манастирска властелинства су махом ослобађана и од ове обавезе. То је обично било обухваћено формулом ослобађања од *свих рабоша великих и малих* или *данак, йоданак, ош всех рабош и йлаш ӣосйодсшва ми.* Међутим, у једном случају се наводи и посебно ослобађање од *йозоба.*[39]

Слично се може рећи и за дажбину која се у средњовековној Србији звала **оброк**. У почетку повремена, ова обавеза се у XIV веку претворила у сталну дажбину. Она се сводила на давање предвиђене количине хране за људе (владара, његову породицу, пратњу, послугу, чланове државне управе и представнике страних држава приликом путовања), за разлику од позоба који је, као што смо видели, био дажбина првенствено за владареве коње, и са којим је у почетку представљао јединствену обавезу.[40] Оброк, који је најпре обухватао широку листу уживалаца овог права на смештај и исхрану, у Душаново време се знатно ограничава, нарочито члановима 110. и 189. *Законика*,[41] и своди на најмању меру. Тако се ова обавеза, у ствари, тада и касније своди на владара и његову пратњу, а вероватно и на патријарха с пратњом, приликом путовања по земљи.

То ограничавање права на оброк и сужавање права корисника кретаће се касније, у периоду Деспотовине, ка претварању оброка у новчану дажбину. То се види из *Скадарског каташиха* из 1416. по коме се у скадарској области под млетачком управом од сваке куће узимало 4 гроша (динара) на име оброка годишње, два о Божићу, а два о Ускрсу.[42] Ова обавеза је важила касније и за остале зетске крајеве после пада под млетачку власт,[43] па се може закључити да је оброк и у време власти деспота у Зети такође већ био претворен у новчану дажбину. Ту промену наметнуле су првенствено турске провале које су изискивале повећање пореских обавеза, али и снажни развој робно-новчане привреде у Деспотовини. Да ли је и у осталим

---

[39] Реч је о повељи деспота Стефана Хиландару из 1411: С. Новаковић, *Законски сйоменици* 466.

[40] О оброку види већ поменуту расправу М. Благојевића, *Оброк и йриселица*, 165–188 у којој је показао да приселица није обавеза слична оброку, како се раније мислило, већ обавеза надокнаде штете зависног становништва коју би путницима нанели лопови и разбојници. Пошто је одштета ишла оштећеном, то приселица није спадала у владареве приходе.

[41] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 64. 81. Овим члановима се забрањује судијама да силом узимају оброк од становништва (чл. 110), односно ограничава, па и укида оброк за цареве коњушаре, псаре, соколаре и свињаре (чл. 189).

[42] И. Божић, *Доходак царски*, 62; исти, *Le système foncier en „Albanie Venetienne" en* XV *siecle*, Bolettino dell' Instituto di storia della societa e dello stato V – VI, Venezia 1964, 113–116 (= Немирно Поморје, 306–308).

[43] И. Божић, *Доходак царски*, 70–72.

областима Деспотовине оброк био претворен у новчану обавезу, на основу сачуваних извора не можемо закључити. Али, треба претпоставити да је због јединствености пореског и финансијског система у земљи било тако, а да су у натуралном облику ову обавезу извршавали зависни само у селима куда је путовао деспот. Ослобођење од оброка улазило је углавном у имунитет манастирских поседа. У повељама је најчешће обухваћено формулом ослобођења *оӣ всех рабоӣ и ӣлаӣ ѓосӣодсӣва ми*, а само једном, у повељи кнеза Стефана са мајком и братом Св. Пантелејмону из 1400, помиње се посебно ослобођење и од оброка.[44]

Од осталих дажбина, првенствено натуралних, које су имале утицаја на државну благајну, треба поменути *ӣравнину* и *жировину*. Оне су се давале за коришћење државних пашњака и шума. **Травнина** се плаћала у натури за коришћење планинских и других пашњака. Плаћала се властелину, цркви или владару, зависно од тога на чијем поседу су били пашњаци које су користила села или Власи, и то у стоци и сиру. Члан 197. *Душановоѓ законика* предвиђа да сточари који сиђу с планине и дођу да зимују са стоком на властелинствима плаћају травнину од 100 кобила или говеда по једно, а од 100 оваца овцу с јагњетом.[45] Иначе, и у доба Деспотовине неки манастири су ослобађани обавеза да деспоту дају травнину за коришћење планинских пашњака. Тако је Ђурађ Бранковић у повељи манастиру Св. Павла на Светој гори ослободио приложена села обавезе плаћања травнине.[46]

Жировнина (жировница) је такође обавеза у натури и користила се за товљење владаревих чопора свиња. Према члану 190. *Душановоѓ законика* половина целокупног рода жира у свакој жупи при-

---

44 *И да им несӣ ниједнођа оброка:* С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 520. О хронологији: Actes de Saint-Pantéléèmon, 186–7.

45 Н. Радојчић, *Законик Сӣефана Душана*, 82. У изворима се помиње и дажбина за коришћење пашњака, византијског порекла, иномистр. У српским повељама од 1350. до 1400. он се јавља упоредо са травнином, што значи да се разликују: С. Новаковић, *Законски сӣоменици* 448, 461, 512, 514, 759. Зато К. Јиречек сматра да је иномистр дажбина за испашу уопште, а травнина за коришћење пространих планинских пашњака: К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 211–212. О вези иномистре и византијске номистре: Љ. Максимовић, *Порески сисӣем у ѓрчким обласӣима Срӣскоѓ царсӣва*, 119 и нап. 78. Иначе, пре ДЗ, из Дечанеке хрисовуље се види да се на име травнине давало манастиру *од сӣада 2 овна и 2 јаѓњеӣа и сир и динар:* А. Соловјев, *Одабрани сӣоменици*, 113. С. Новаковић је забележио интересантну паралелу да се према старим турским законима на Балкану рачунало у стадо 300 брава и да се за зимско пасиште наплаћивало: ован, овца или јагње: С. Новаковић, *Законик Сӣефана Душана*, 265.

46 С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 531. О травнини види и рад М. Благојевића *Планине и ӣашњаци у средњовековној Србији*, ИГ 2–3 (1966) 3–95.

падала је цару, а друга половина властелину, власнику имања.[47] Ово право је изведено из начела да све планине и шуме припадају номинално владару која их може уступати властели или цркви. Ови их даље уступају зависним сељацима на коришћење. За коришћење жира они узимају сељаку жировнину, десетак од свиња.[48] У византијским областима се жировнина, поред травнине, плаћала у новцу, као и скоро све остале дажбине.[49] Исто као и код травнине, манастирски поседи се често ослобађају од жировнине. Тако и у периоду Деспотовине имамо једанпут поменуто ослобођење од *жировнице.*[50]

Од осталих натуралних дажбина које су ишле владару свакако су најважније оне које су давали Власи. Поред работа, у којима су се највише и састојале обавезе Влаха, и већ поменуте травнине за коришћење пашњака, Власи су давали владару дажбине у натури, односно у стоци јер је сточарство њихово основно занимање. У основи, дажбина која је припадала владару јесте она која је поменута као *Закон влахом* у Душановој *Арханђеловској хрисовуљи.* Према њој, Власи су од својих стада давали владару сваке године од *йедесеш оваца овцу са јагњешом, а другу јалову и са руном*, а од коња *једног коња воља шридесеш йерйера*, дакле, или у новцу колико вреди коњ. Још су давали од сваког влашког домаћинства (клетишта) *јагњешину и исйорак*, дакле две јагњеће коже.[51] Све остале радне и натуралне дажбине Власи су морали да испуњавају према властелину или манастиру коме припадају.[52]

Све ове наведене и друге натуралне дажбине у корист владара,[53] затим гајење стоке и других производа на владаревим доменима, као и плаћање неких глоба у живој стоци, сабирале су се у ње-

---

[47] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана*, 190.

[48] То се види из *Скойске йовеље* из 1300. где се каже: *и кшо свиње ужирује у црковних горах, црква да си узима на њих жировнину, десеш брава:* А. Соловјев, *Одабрани сйоменици*, 79.

[49] То се види нпр. из *Хиландарског йракшика* из 1300: А. Соловјев, *Одабрани сйоменици*, 164, види и Љ. Максимовић, *Порески сисшем у грчким обласшима Срйског царсшва*, 113, 115.

[50] С. Новаковић, *Законски сйоменици 453*, 456, 516, 671, 704, 769. У својој повељи Хиландару из 1411. деспот Стефан дароване поседе поред осталог ослобађа и *жировнине.* Исто, 466.

[51] А. Соловјев, *Одабрани сйоменици*, 142. По Даничићу, *исйорак је* agnus aboritivus eiusquae pellis.

[52] О обавезама Влаха види опширније: С. Новаковић; *Село*, 50–52; *Исшорија срйског народа* I, 382–3 (М. Благојевић); М. Благојевић *Закон свешог Симеона и свешога Саве*, Зборник Сава Немањић – Свети Сава, Београд 1979, 129–166.

[53] Било је још дажбина у натури. Тако је град Бар, поред акростиха, давао владару 10 товара уља, Котор је давао изесну количину морске рибе. Помињу се и дажбине у лану, вину и кожама дивљачи: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 212.

говом поседу. На тај начин комора је имала велике количине стоке и других производа. Једним делом из овог фонда су се подмиривале годишње потребе владара и његовог двора у храни и пићу, као и у храни за стоку.

Међутим, добар део, ако не и већи, представљао је вишак владареве коморе. Као такав, он се износио на тржиште, па су се на тај начин остваривала значајна новчана средства која су се такође сливала у владареву благајну. Да би се ово брже и под повољнијим условима реализовало, владар је проглашавао монопол, па се тако на трговима прво смело продавати *краљево месо*, као што нам говори један извор из Милутиновог времена. Док се оно не прода, било је забрањено трговцима, па и Дубровчанима као најзначајнијим међу њима, да продају и купују друго месо.[54]

Сасвим је вероватно да је такав монопол важио и касније, па и у периоду Деспотовине. Сачуваних директних помена о томе у изворима нема. Међутим, да је и у периоду Деспотовине било оваквог регулисања тржишта од стране централне власти, говоре нам и неке мање интервентне одредбе *Статута Новог Брда*. Њима се регулише приоритет рудара у снабдевању намирницама, максимирају се цене неких производа, регулише рад прекупаца, осигурава првенство продаје жупљанину (сељаку) над грађанином и максимирају цене неких производа код прекупаца. Све ово је чињено с циљем заштите купаца, првенствено рудара.[55]

У периоду Деспотовине систем дажбина, а тиме и прихода државне благајне, остао је у суштини исти. Међутим, у сачуваним повељама којима деспоти Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић ослобађају манастирска властелинства појединих обавеза према владару и државним органима, појављују се и неки нови намети, повећане работе, а као што смо већ истакли, манастирски имунитети су сужавани. Све то је било последица знатно измењених и отежаних околности насталих после Косовске битке. Над земљом је стално лебдела ратна опасност, турске провале и пустошења која су захтевали обнављање порушених градова и изградњу нових фортификација за одбрану. Осим тога, земља је преузела вазалне обавезе у облику го-

---

[54] Ова одредба се јавља у Милутиновој повељи Дубровчанима из 1302: А. Соловјев, *Одабрани споменици*, 84. Она се само овде јавља, што значи да је у ово време било посебно актуелна. Изгледа да су тада Дубровчани присиљавани да купују краљево месо и друге намирнице јер се у првом делу овог члана каже *да им се не намеће да без воље купују месо, или браве, или свиње, или краљеве или чије год, ни малу ни велику купљу*. Иако се оваква одредба о монополу више не јавља у сачуваним изворима до турског времена, то не значи да монопол и даље повремено није проглашаван, или је за неке производе можда стално важио.

[55] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 52–53, чл. VIII–XI.

дишњег харача и опремања помоћних одреда за султанове потребе. Све то је захтевало велике додатне трошкове и изузетне напоре произвођачког дела становништва, на које је углавном падао финансијски део повећаних издатака. Све је то државна благајна морала да обезбеди новим наметима и изворима прихода.

У повељи кнеза Стефана са мајком и братом Хиландару из око 1392. још увек се не помињу нове дажбине.[56] Међутим, оне се помињу већ у повељи Вука Бранковића Хиландару из исте године. Наиме, тада је Вук напустио став отпора према Турцима, склопио мир са султаном и пустио његове трупе у Скопље, обавезавши се на годишњи данак. О новом намету ради исплате данка Бајазиту I Вук каже: *Расписах землу сву колико јест в области мојој како ћемо плаћати данак Турком.* На хиландарске поседе у његовој области је тада пало *100 унчи* и Вук је хиландарску метохију ослободио овог данка, обавезавши се да ће сам исплаћивати ту суму.[57] То је уједно и први помен нове дажбине *унче*, која је отприлике у исто време уведена и у областима Лазаревића. Нешто касније, 1410. године, Ђурађ Бранковић са мајком и братом ослободио је дароване поседе манастиру Св. Павла свих дажбина, али не и *телвиа царева*, односно *турске плате* истом манастиру неколико година касније.[58] У овој другој повељи за манастир Св. Павла помиње се и *војштатик*. Као што смо видели раније, он је исто што и унча летња, и намењен је за војне потребе. То се види из повеље Ђурађа Бранковића којом после ступања на престо потврђује поседе манастиру Св. Пантелејмона.[59]

Оптерећење зависног становништва на поседима Лазаревића повећано је у овом периоду и из истих разлога у истом облику и форми. Без обзира на међусобне сукобе, прећутно је поштован принцип одржавања приближно истих дажбина да не би долазило до бежања зависног становништва у области с мањим оптрећењима.[60] *Унча* се, уз *соће*, помиње први пут у повељи кнеза Стефана са мајком и братом Лаври св. Атанасија из 1395. године. Њих се, као и осталих дажбина, ослобађају манастирски поседи: *разве работе великаго господара, кога ће прити на всу землу срыску.*[61] Под речју *работа* овде се подразумева дажбина, данак јер се у повељама та реч често употребљава баш у том значењу, мада је основно значење овог појма у средњем

---

[56] С. Новаковић, *Законски споменици*, 459.
[57] Исто, 459–460.
[58] Исто, 529, 531.
[59] Види о унчама и војштатику опширније у поглављу III. Да су *летње унче* исто што и *војштатик* сматра и И. Божић, *Доходак царски*, 55–57.
[60] И. Божић, *Доходак царски*, 55.
[61] С. Новаковић, *Законски споменици*, 496.

веку *радна обавеза.* У њиховој потврдној повељи за поседе манастира Св. Пантелејмона, ослобођење од соћа и унче се не помиње, али се подразумева и обухвата ослобађањем *ош всакаго доходка царска.*[62]

У повељи деспота Стефана манастиру Милешеви, из 1414–15. више се не помиње никакав турски данак. То је време када је он после Ангоре стварно избегао вазалне односе према Турцима. Међутим, поред соћа наводи се ослобођење од унче и војнице. Војница је несумњиво исто што и војштатик из повеља Ђурђа Бранковића. Видели смо да се деспот нерадо одрицао у корист манастира ових дажбина за војне потребе. То се види из одредбе по којој се понекад ових дажбина одрицао, али на одређено време јер није могао предвидети какве ће потребе имати у неизвесној будућности. Тако се у већ поменутој повељи за Милешеву одриче прихода од унчи само на две године, а осталих обавеза на пет година.[63] Али зато својих доходака се он одриче без ограничења у двема повељама за Лавру св. Атанасија (из 1407. и 1415), остављајући ипак резервну одредбу: *кроме нужде господсшву ми.*[64] Поклањајући нека села Хиландару 1411. деспот их ослобађа уобичајених обавеза, али не и *војнице и данка господсшва ми. Данак господсшва ми* односи се овде несумњиво на зимске унче.[65] У трећој повељи за Лавру св. Атанасија од 20. јануара 1427. деспот Стефан наводи све три основне дажбине у Деспотовини – соће, данак зимски (тј. зимске унче или данак господства ми у другим повељама) и летње унче (у другим повељама војница или војштатик), при чему манастирске поседе не ослобађа једино летњих унчи, тј. војштака.[66]

---

62 Исто, 520. Последња међу дажбинама, после приселице, од којих је манастир ослобођен је *йришражица.* Ово је први и, колико је нама познато, и једини пут да се ова дажбина јавља у нашим изворима. Нико од истраживача није покушао да је објасни. Једино је помиње И. Божић, као обавезу с *раније нейознашим називом*, не покушавајући да је одреди: И. Божић, *Доходак царски*, 55, нап. 9. Нажалост, ни ми је не можемо одредити јер у изворима нема више помена који би наговестили решење. Једино можемо предложити два могућа значења. Прво је да је притражица могла бити нека од колективних одговорности села за неке преступе. Дакле, обавеза слична приселици са којом се овде заједно помиње, али за другу врсту преступа. Друга могућност је да је то општа обавеза села која спада у војне дужности, слична већ помињаној потечици (види поглавље о војсци). Ово тумачење проистиче из значења речи којој је у корену траг, тражити. То би дакле, могла бити општа обавеза села да на захтев војводе организује претраживање терена, трагање и организовање заседа за разбојнике и непријатеље.

63 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 607. О хронологији повеље: М. Благојевић, *Десйош Сшефан Лазаревић и Милешева*, 171–4. Да је повеља из око 1414–15. види: А. Веселиновић, *Повеља десйоша Сшефана Лазаревића манасширу Милешеви*, Стари српски архив 2(2003), 200–201.

64 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 498, 499.

65 Исто, 466. Да се овде под *данком господсшва ми* подразумевају зимске унче, мисли и И. Божић, *Доходак царски*, 56.

66 С. Новаковић, исто, 500.

Из свих ових наведених података види се да су у Србији Лазаревића и Бранковића, као и касније, после спајања њихових области, у јединственој Деспотовини, општој основној дажбини која припада владару, *соћу*, биле додате још две нове: 1. *зимске унче* или *данак господства ми* и 2. *летње унче* или *војштатик* (*војница*). У оним периодима када су ове породице, или једна од њих, или цела држава, морали плаћати данак Турцима, онда се он сакупљао разрезивањем на њихову земљу. Као што смо видели, тај данак се називао у документима *данак турски*, *турска плата*, *работа великог господара*, али већ још тада и *харач*.[67]

Сва ова повећања, нагласили смо то, свакако су уско повезана с тешким временима у којима је опстајала Српска деспотовина и с повећаним војним потребама, о чему је било речи у поглављу о војсци. Када се имају у виду прилике и окружење Србије, није далеко од истине претпоставка да су се у крајњој линији приходи и од зимских унчи трошили за војне потребе, ратове и све оно што су они доносили земљи. Тој сврси су служили и намети од једног дуката на Дубровчане који су се забаштинили у Србији, као и плаћање једног дуката у Зети, о чему је већ било речи. Све ове дажбине биле су приближно исте вредности. О томе је држава морала водити рачуна.[68] Од свих ових дажбина су се у државну благајну сливала огромна средства, али о њиховој тачној висини можемо износити само приближне процене.

Приходи од трговине и рударства

Главни приход од трговине биле су *царине*. Оне су, после прихода од дажбина зависног становништва, биле први по величини извор прихода владара који се сливао у државну благајну. Због тога није ни чудо што су српски владари пуну пажњу поклањали трговини, њеном развоју и регулисању, царинама, као и неговању добрих односа са Дубровачком републиком и њеним трговцима који су били за средњовековну Србију најзначајнији трговачки партнер. Ово посебно важи за период Деспотовине када трговина, као и друге привредне гране, доживљавају највиши стадијум свог развоја.[69]

---

67 О помену харача 1426. и његовом везивању за помен у 198. чл. *Душановог законика* који је у *Раковачком рукопису* можда тада преписан види: И. Божић, *Доходак царски*, 57.

68 О овим обавезама и њиховој висини видети опширније у поглављу о војсци. О систему намета у Зети XV века види и И. Божић, *Доходак царски*, 59–74.

69 *Историја српског народа* II, 100–108 (Д. Ковачевић-Којић).

Царински систем и начин убирања царина у средњовековној Србији коначно је изграђен до краја XIII века и у основи ће такав остати до пада под турску власт.[70] У науци је углавном прихваћено мишљење Константина Јиречека да је царина у средњовековној Србији износила једну десетину од вредности робе. То потврђују и оскудни домаћи изворни подаци, као и посредни подаци из дубровачке грађе, а исто тако и турски прописи за наше области после пада српске средњовековне државе.[71]

Царине нису наплаћиване на граници, већ на трговима на којима се роба продавала, и то само на ону која је продата. Преосталу робу трговац је могао да изнесе на други трг где се поступак понављао. На сву преосталу робу трговац је плаћао царину на последњем тргу или на граници уколико је желео да иде с робом у другу земљу (*мимоходне царине*).

Приход од царине на трговима и у рудницима као регално право припадао је владару. Међутим, приход од царина владар је уступао црквама и манастирима, с оних тргова које им је раније доделио. Обично су то били мањи тргови на манастирским властелинствима, као и приход од панађура. Поред тога, деспоти су, као и ранији владари, део прихода од својих царина уступали манастирима. Тако је деспот Стефан 1417. Ватопеду даровао 60 литара сребра од новобрдске царине; митрополит Исидор је примио 1423. део закупа рудничке царине у износу од 40 литара сребра; 1427. деспот Стефан је уступао 20 литара сребра годишње од новобрдске царине Лаври св. Атанасија, као и мимоходну царину у Петрусу; истом манастиру деспот Ђурађ је даровао 80 литара сребра од новобрдске царине као накнаду за изгубљене поседе која су прешли у турске руке, док је Есфигмену 1429. поклонио 50 литара сребра годишње, такође од новобрдске царине.[72]

Царине нису непосредно убиране од стране владаревих чиновника, а затим предаване у његову благајну. Владари су, наиме, још од времена наглог развоја рударства и трговине, крајем XIII и почетком XIV века, убирање царина давали под закуп, као што се то радило на

---

[70] О царинама, поред К. Јиречека, *Историја Срба* II, 213–214 и застарелог рада М. Ивановића, *Прилози за историју царина у средњовековним срйским државама*, Споменик САН 97, Београд 1948, види и радове М. Динића, *За историју рударсшва* I, II (о царинама и цариницима у Сребреници и Новом Брду). Посебно истичемо наш рад: *Царински сисшем у Србији у доба Десйошовине* ИЧ 1–2 (1984) 7–38, где је, поред основа царинског система у доба Немањића, посебно обрађен царински систем у периоду Деспотовине.

[71] Видети примере: А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 9–10, 21–22, 33.

[72] M. Lascaris, *Actes de Vatopèdi*, 16; Љ.Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 231, бр. 240; С. Новаковић, *Законски сйоменици* 500, 502, 541; П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфиīменека йовеља*, 10–11.

Западу. Тако држава није имала потребе да организује посебну царинску службу која би убирала царине и вршила надзор на трговима ради спровођења царинских прописа. Све је то препуштано закупницима царине. Владар је тако од закупаца унапред или у ратама добијао уговорену суму годишњег закупа. Из извора се види да су у почетку закупци били Дубровчани и понеки Которанин, а са изузетком периода првог пада под Турке, у доба Деспотовине, закупци су искључиво били Дубровчани. Као искусни пословни људи и трговци, они су познавали послове организовања царинске службе у закупљеном тргу, све са основним циљем да и сами из закупа извуку за себе што веће користи.

Царине су издаване у закуп најмање на годину дана, а уз обострану сагласност, закуп се могао и продужавати.[73] По истеку закупа владари су издавали разрешнице којима обавештавају дубровачку владу да су цариници испунили своје обавезе. За период владавине Стефана Лазаревића сачувано је више разрешница за закуп царина по разним трговима. Међутим, за време деспота Ђурађа није сачувана ниједна разрешница, иако су Бранковићи за своју област независно издавали разрешнице све до 1423. године.[74]

Закупац је имао обавезу да на време исплати суму закупа и да, према важећим прописима и обичајима, спроведе убирање царина. Са друге стране, деспот као господар царине такође је имао извесне обавезе: да не изда другоме царину чак и ако добије повољнију понуду, да осигура услове рада и штити закупца при спровођењу послова око царина и њиховог убирања. Деспот је чак закупца могао ослободити дела закупа ако би овај био оштећен при реализацији царине или ако се испостави да је висина закупа нереално висока.[75]

Цариници (*dohanerii*, *gabellotti*) нису били обични владареви чиновници, убирачи царина, већ њени закупци. Као што смо истакли, то су обично били познати дубровачки трговци, угледни чланови дубровачких колонија који су уживали деспотово поверење, али и довољно имућни да унапред исплате суму закупа. Тај проблем решавали су често удруживањем ради средстава и заједничке организације

---

[73] Скоро све разрешнице показују да је закуп трајао годину дана. К. Јиречек наводи да је закуп у Србији трајао и до седам година: К. Јиречек, *Историја Срба* II, 213, али се у том случају сигурно сваке године морао обнављати. За Босну имамо пример да краљ Стефан Дабиша издаје разрешницу 1392. за каменичку царину коју је друштво Дубровчана држало осам година: Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 169, бр. 176.

[74] Опширније о разрешницама, као и свим примерима из овог периода: А. Веселиновић, *Царински систем*, 12–13.

[75] За закуп рудничке царине из 1423. деспот Стефан за закупце каже: *И ако би се случило да изгубе од царине, да их помилује господство ми: Повеље и писма* I–1, 231, бр. 240.

и наплате царина. Карактеристично је да највеће царине (новобрдску, сребреничку и рудничку) закупљују најчешће удружени трговци или чланови једне породице, док су мање царине могли закупљивати и појединци. Међу њима је било и доста властеле, што сведочи о томе да је закуп царина био уносан посао.

Као што смо већ рекли, цариници су само организовали посао, а практично убирање царина су за њих обављали људи које су посебно ангажовали. То су *момци царинички* који се помињу у *Сшашушу Новоī Брда* и који су обављали све практичне послове наплате царина и спровођења царинских мера.[76] Цариници су закуп исплаћивали у новцу или племенитом металу, тј. сребру израженом у литрама, као што је то често чињено и у трговачком промету. То, међутим, није искључивало могућност делимичног подмиривања закупа и робом која је владару потребна (скупоцене тканине, оружје, накит и друга луксузна роба и сл.). У том смислу сачувана су три наређења деспота Стефана да се од царине изврше одређене исплате. Тако у јануару 1415. он наређује побрешким цариницима Остоји, Ивку, Рајку и Радославу да од царине исплате дуг Мароју Радићу од 147 литара, 5 унчи и 3 аксаће, вероватно за неку купљену робу.[77] Друге две наредбе упућене су сребреничким цариницима Мароју Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопићу 1417. године да исплате *Миху, сесшрићу Машкову и Маројеву за коншуш и барчин шшо сам узео од њеīа, 50 лишара сребра. То му йлашийе од царине.* Радило се о Миху, сестрићу браће Градић који је трговао у Митровици.[78]

Ови односи су понекад били прилично компликовани, пошто су укључивали и друге пословне односе (трговину, продају разне робе или позајмљивање новца). Зато је и господар царине понекад остао дужан цариницима. То се најбоље види из разрешнице Ђурђа Бранковића, издате Богдану Миленовићу са ортацима 1414. године. У њој се каже за царину *осшали су ми йрави, али сам ја њему осшао дужан 400 лишара, и све ћу му йлашиши јер ми сада не би на руку.*[79]

Закуп царина се исплаћивао и обрачунавао у новцу или сребру, али то није важило и за непосредно убирање царине. Оно се врши-

---

[76] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 55; А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 37.

[77] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 215, бр. 225. Слична наређења је издавала и кнегиња Милица. Побрежјем су, како се види из извора, називани предели уз Дунав, где се помињу *Ковин и друīи īрадови йобрешки:* Љ.Стојановић, *Родослови и лешойиси*, 241. Ту су сигурно постојале *мимоходне царине*, које су као и остале издаване под закуп. У доба Деспотовине трговина с Угарском је врло жива, па ове царине добијају на значају.

[78] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 221, бр. 231. А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 18.

[79] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 163, бр. 166.

ло претежно наплатом у производима и роби, по одређеној царинској стопи. Ово није важило само за мимоходне царине које су убиране од товара, без обзира на врсту робе, и које су исплаћиване искључиво у новцу.[80] Царинске стопе су се углавном поштовале јер би њихово често и драстично мењање изазивало поремећаје у трговини и пад прихода владареве благајне. Па ипак, у ванредним околностима, цариници су по деспотовом наређењу повећавали царине на неком тргу, или само за поједину робу, некада и на 25%, па чак и на 50%. То је изазивало жесток отпор трговаца и дубровачке владе, па и прекиде трговине. Међутим, спорови ове врсте су се углавном завршавали враћањем у уобичајене токове и прописе.[81]

О висини закупа царина у појединим трговима нема много података. Међутим, и из оно мало сачуваних може се закључити да је њихова висина зависила од величине и значаја самог трга, обима трговачког промета на њему, као и од тога да ли је трг био истовремено и рударски центар или се налазио у његовој близини. Ово је било важно због посебно интересантне трговине племенитим и другим металима. Наравно, од свега овога је зависила и висина прихода од царина која ће се уливати у владареву ризницу.

Сачувана су само три директна и један индиректан податак о висини закупа за поједине царине. У области Рудника постојао је издвојени мали рударски предео Сеоца (Селца) који је деспот Стефан посебно издавао у закуп. Од 1412. три године узастопно деспот је царину Селца издавао под закуп дубровачким трговцима по цени од 50 литара сребра годишње.[82] Други податак се односи на Сребреницу. Сребреничку царину је деспот Стсфан 1417. издао у закуп тројици ортака у Крушевцу, Марину Градићу, Бенку Гундулићу и Јакши Водопићу за 3.000 литара сребра. Уз доплату још 100 литара деспот им је продао и право да његовим поданицима у Сребреници само они могу мењати сребра за динаре у сребреничкој ковници. Дакле, укупна сума закупа је била 3.100 литара сребра.[83] Трећи податак је да је деспот Стефан издао рудничку царину 1423. двојици браће Дубровчана за 600 литара сребра.[84] За Ново Брдо није сачуван ниједан уговор

---

[80] Види примере за оба начина наплате: А. Веселиновић, *Царински систем*, 18.

[81] О поремећајима у царинској политици деспота, нарочито у највећим трговима Сребреници и Новом Брду, види опширно: А. Веселиновић, *Царински систем*, 23–27 и даље. О прекидима трговине изазваним и повећањем царина: исти, *Забране и прекиди трговине*, 25–42.

[82] *Lamenta de foris* 3, f. 124'–125, 21. II, 18. V 1414. Царина је издата најпре Јакши Водопићу, затим 1413. Лонку Томазиновићу, а следеће године браћи Водопић.

[83] М. Динић, *За историју рударства* I, 64, 65; А. Веселиновић, *Царински систем* 15.

[84] Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 231, бр. 240.

о закупу, али се из једног писма деспота Стефана из 1423. може закључити да је висина закупа новобрдске царине те године износила 4.868 литара сребра.[85] Ако се ове вредности закупа претворе у новчане износе, долази се до занимљивих цифара и поређења. Тако би годишњи закуп за наведене године за Селца износио 333 дуката, за Рудник 5.280 дуката, за Сребреницу око 24.800 дуката, а за Ново Брдо 42.838 дуката.[86]

Ово су, нарочито за два највећа рудника и трга у Србији, заиста импозантне суме. Иако закупнине нису из исте године, али нису ни из сувише удаљених година, могу се вршити извесна поређења. Тако се види да је новобрдска царина била скоро дупло вреднија од сребреничке. То значи да је сразмерно томе у овом граду био већи трговачки промет и приход од других ставки које су укључене у закуп царине. Исто тако, ови познати примери могу бити карактеристични узорци (мала, средња, висока царина) који би се могли применити на већину тргова у Србији у том периоду. Имајући у виду број градова и тргова тада у Србији, може се израчунати приближна вредност прихода деспота од закупа царина. Само од закупа царина у Руднику, Сребреници и Новом Брду деспот је добијао годишње 73.251 дукат. Ако се ту додају царински приходи од других градова и тргова, није нереална процена да је само од царина деспот добијао знатно више од 100.000 дуката годишњег прихода.[87] Уз ово треба додати да су реални приходи од царина, дакле они који су се убирали на самим трговима и рудницима, били још и већи јер је сваки закупник, искусни дубровачки трговац, сигурно убирао више него што је за закуп исплатио деспоту.

Владарев приход, његово регално право, била је и **урбура**, дажбина која се наплаћивала у рудницима. На име урбуре рудари су били обавезни да дају владару око једне десетине ископане руде.[88] Међутим, како је конкретно ова дажбина узимана и реализована, тачно не знамо. Да ли је владар сам организовао добијање метала из убране урбуре, или је то била радна обавеза топионичара, што је веро-

---

[85] Исто, 230, бр. 240.

[86] О овим прерачунавањима: А. Веселиновић, *Царински сисӣем* 15–16. Из њих се види да је сребреничка царина претворена у килограме сребра износила 1016,58 кг сребра, а новобрдска 1641, 68 кг.

[87] *Исӣорија срӣскоӣ народа* II, 122 (М. Благојевић). Б. де ла Брокијер, *Пуӣовање ӣреко мора*, 132–3, каже *да је од људи који ӣо добро знају* обавештен да је тада (1433) Ново Брдо давало приход више од 200.000 дуката. Међутим, у овој суми, уколико није претерана, није све деспотов приход. Њега чине само данци, царина и урбура, док су произведеним сребром располагали власници окана, рудари и трговци. Из тога изведена процена производње није нереална. Види М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* II, 87.

[88] *Исӣорија срӣскоӣ народа* I, 386 (М. Благојевић).

ватније, такође није познато. У Руднику, Новом Брду и другим рударским местима, као и у *Закону о рудницима* деспота Стефана помињу се *урбарари* који су се, поред осталог, бринули о прикупљању урбуре.[89]

За приход Деспотовине је, изгледа, важило правило да је и урбура улазила у закуп царина, односно да је закупцима припадало прикупљање урбуре у рудницима чије су царине закупили. Тај закључак се намеће и из висине закупа царина у Руднику, Новом Брду и Сребреници. Јер, ма колико био велики трговачки промет у њима, закупнина се, уз профит, није могла реализовати само од убирања царина.[90] Тако се првобитна улога урбарара да скупља урбуру за владара сада свела вероватно на то да контролише њено давање у царине. Осим тога, урбарари су посредовали и арбитрирали у спорним, чисто стручним односима у рудницима и међу рударима.[91]

Трећу компоненту закупа царина у доба Деспотовине чинио је закуп прихода од **ковница новца**. Оне су постојале у свим већим градовима и рудницима (Ново Брдо, Сребреница, Рудник, Призрен, Приштина, Плана, Трепча, Рудишта, Смедерево). То се види из примера Сребренице. Из погађања са деспотом око закупа царине произилази да су закупци доплатили још 100 литара за право убирања прихода од ковнице новца.[92] Тако је сигурно било и у другим местима јер се нигде не помињу посебни закупници прихода од ковница. Једини изузетак је податак из 1412, када је Марoју Нaљешковићу издата разрешница за део од трепчанске ковнице, али се и овде радило о друштву које је заједно закупило и царину и ковницу.[93]

Средњовековни појам царине обухватао је и низ *шакси* које су везане за унутрашњу, локалну трговину. Оне одговарају данашњој тржној такси (пијачарини, трошарини) коју данас нико не би повезао са царином. Ту је спадала и новчана или натурална дажбина од продате стоке и вина која се називала *йсуњ*. То је дажбина византијског порекла. Из једног дубровачког писма из 1407. види се да је псуњ износио 5%.[94] Према *Закону Новоī Брда* (1412), псуњ је рани-

---

[89] М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 15; Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, чланови 4, 7, 9, 10, 13. 14, 27, 29, 40, 41, 45.

[90] Да је урбура улазила у закуп царина, претпостављао је М. Динић, *За исшорију рударсшва* II, 15–16; А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 16.

[91] Види набројане чланове *Рударскоī законика у* нап. 89.

[92] М. Динић, *За исшорију рударсшва* I, 64–5. Види и документ о саслушању Марина Градића како је закупио царину у Сребреници 1417. Исто, *Прилоī* I, стр. 103–4; А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 16.

[93] Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 161, бр. 164; А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 16.

[94] А. Веселиновић, *Царински сисшем*, 23.

је заиста припадао цариницима, тј. владару који је његово убирање уступио закупцима царина. Сада се он уступа градским органима власти. Тако је војвода од продате стоке на име псуња добијао од две овце један динар, од говеда један динар, а од *жуӣљанина* од 100 црних брава једног најбољег, од 50 брава једног, а испод 50 по један динар. *Вински ӣсуњ* су делили војвода, кнез и пургари по једну трећину.[95]

[95] Н. Радојчић, *Закон о рудницима*, 51, чл. I и II. Види и: А. Веселиновић: *Владарско и комунално у ӣрадовима Десӣоӣовине*, 134.

Раваница, јужна певница, око 1387. године, у горњем реду сцене са чудима, а у доњем поворка светих ратника.

Деспот Стефан Лазаревић, Љубостиња, 1402–1405. године

Мара, Јерина, Ђурађ и Гргур Бранковићи, Есфигменска повеља 1429. године

Висећи црвени воштани печат са повеље деспота Стефана Дубровчанима 1405. године. У средини грб Лазаревића (шлем са роговима).

Висећи златни печат деспота Стефана за Лавру из 1407. године

Висећи воштани печат деспота Ђурђа Бранковића са повеље Дубровчанима из 1428. године

Висећи воштани печат деспота Лазара Бранковића, Хисторијски архив, Дубровник

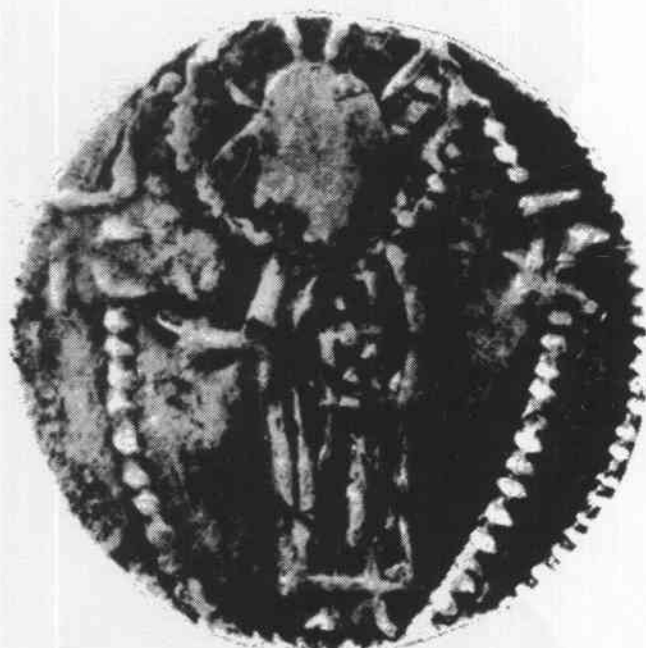

Сребрни новац деспота Стефана, аверс и реверс.

Сребрни новац деспота Стефана, аверс,
шлем са роговима и звездом.

Сребрни динар деспота Стефана, аверс са натписом и представа Христа на реверсу

Други тип новца деспота Стефана са натписом на аверсу и Христом на реверсу

Трећи тип новца деспота Стефана са натписом у лигатури на аверсу и Христом на реверсу

Заједнички новац Ђурђа и
Лазара Бранковића

Борбе под Београдом 1456. године, бојена гравира
(J. Thuroczy, Cronica Hungarorum 1488)

Новац деспота Ђурђа Бранковића са натписом на аверсу и лавом са четири крина на реверсу.

Заједнички новац деспота Ђурђа и Јанка Хуњадија, 1455. године, на аверсу владар са инсигнијама и натписом: DESPOT GURG, на реверсу штит са два лава и две птице и натписом: + IOHANES G.H.W.R. UNGARI

ГЛАВА ПЕТА

ДРЖАВНА УПРАВА

У средњовековној Србији, као и у осталим феудалним државама, државна управа се темељила и зависила од власти самог владара. Владар је био најважнији чинилац окупљања једног етноса у државну заједницу и њеног евентуалног ширења на околне територије и етносе. Од снаге централне власти зависила је и кохезиона моћ и организација саме државе, па тиме и државне управе. Зато није чудо што ће врхунац своје организованости државна управа доживети баш у време цара Душана, када је централна власт била најјача. После његове смрти почело је нагло слабљење централне власти, растакање државе, а тиме и распад система државне управе чија се кохерентност очувала само на нивоу целина које су функционисале на територијама обласних господара.

У периоду Деспотовине поново се постепено успоставља чврста државна организација која ће обухватити територију свих ранијих старих српских земаља, о чему је опширно било говора у поглављу о државној територији. Претпоставка за такву организацију је јака централна власт коју су српски деспоти, а нарочито деспот Стефан, релативно брзо успоставили. Нећемо поново говорити о деспоту као врху пирамиде државне управе, и власти уопште, јер је о томе већ довољно било речи, нарочито у глави о владарској идеологији. Зато ће наша пажња бити више усмерена на државни сабор, на двор и дворске функционере као централне органе државне управе, а затим на обласне и локалне органе власти, на које су се ови ослањали и преко којих су деловали до основних ћелија феудалног друштва и државе, властелинства, града, села и становништва у њима. При томе је државна управа у Деспотовини била организована на наслеђеним основама из времена Немањића, али донекле и у складу с променама насталим у међувремену.

Државни сабори и дворски савеӣ

Српски државни сабори у средњем веку су значајна установа дугог трајања, која постоји практично од оснивања државе Немањића па до пада Србије под турску власт. У том периоду њихов карактер и улога су били у основи исти, али се у складу с развојем и условима донекле и мењао.

Сабори су расправљали, владару предлагали или заједно с њим одлучивали о најважнијим питањима државног живота. Сабор су чинили владар и чланови његове породице, патријарх (раније архиепископ) и високо свештенство, властела, као и највиши представници државне управе. Он је имао значајну улогу при доношењу одлука о промени на престолу, затим о законодавним питањима и проглашавању закона, верским пословима и додељивању поседа манастирима, и другим важним питањима за саму државу и цркву.[1]

Као што смо раније видели, Лазаревићи су упорно и различитим средствима учвршћивали ауторитет врховне власти, нарочито настојећи да негују континуитет државно-правних традиција из периода Немањића. Управо из тих разлога су убрзо после Косовске битке обновили и рад *Државноӣ сабора*, најугледније установе српске државе из периода Немањића.

Државни сабори Лазаревића, а касније и у периоду Деспотовине, сазивани су разним поводима, углавном истим као и у периоду Немањића. На њима су расправљана различита питања. Заједно са деспотом, и на његову иницијативу, доношене су одлуке о важним променама у спољној политици, односима према Турцима и Угрима и сужавању државног суверенитета. Исто тако, сабори су сазивани ради утврђивања и прихватања наследника престола. На њему су бирани и сви српски патријарси у том периоду (Данило, Сава, Кирил, Никон и Никодим). Сабор је често одлучивао и о другим верским питањима. Некада је расправљао и предлагао владару решења чак и о неким мање важним, спорним захтевима манастира (пре свега Хиландара) у погледу поседа и прихода. Сазиван је и ради свечаног освећења манастира – задужбине владара, као што је био случај с Манасијом.

Дакле, сазивање сабора и давање одговарајућег му значаја био је један од начина да се истакне континуитет српске државности који су преузели Лазаревићи. Окупљање сабора само у њиховим земљама пружало је значајан ослонац њиховом владарском легитимитету. То је утицало на лакше остварење политичких циљева Лазаревића,

---

[1] О државним саборима у Србији средњег века до сада постоји само једна студија: Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.

а касније у доба деспота, значајно обележавало политички живот српског народа.[2] Управо из свега реченог не произлази *да је сабор изīледа изīубио свој ранији значај* у доба деспота,[3] већ обрнуто, да му се тада настоји вратити стари значај и улога који је имао у доба Немањића.

Први сабори Лазаревића, одржани после Косовске битке и нису носили обележје ове тежње ка враћању традицијама, државноправном континуитету с периодом Немањића и истицању првенства у окупљању српских земаља у једну чвршћу државну заједницу. Ова тежња ће бити испољена тек касније. Први сабори су у ствари одржавани из преке потребе коју је наметала ситуација. Наиме, требало је наћи најбоља решења у изузетно тешкој ситуацији после косовског пораза, малолетства наследника престола и свеопште кризе у којој се држава нашла, прикљештена између Турске и Угарске. Свесну тежњу за враћање старог угледа Државном сабору у склопу свеопштих идеја државно-правног континуитета са државом Немањића срећемо тек касније, нарочито после добијања деспотске титуле.

Први сабори, сазвани из нужде ради решавања важних проблема, састали су се убрзо после Косовске битке, већ следеће године. Окупљени су вероватно на брзину и у тешким околностима. У току тих невоља стигли су Бајазитови посланици са захтевом да му се пошаље у харем за жену Миличина кћи Оливера. Тада је (1390) сазван сабор који је, према речима Константина Филозофа, *да би било сйасено хрисшоименишо сшадо од вукова*,[4] одлучио да удовољи султановом захтеву. То је био још један знак потчињавања Турцима. Оливеру је Бајазиту отпратио старији брат Стефан. Да ли је тада сазван прави Државни сабор, с обзиром на тешко стање и пометњу после Косовске битке, тешко је рећи. Вероватно да јесте, колико је то било могуће у таквим условима јер је тешко било окупити његове чланове, нарочито властелу од које је велики број изгинуо на Косову. Константин Филозоф каже да је одлука донета *йо савешу йашријарха и целоī сабора свешшених лица и целоī синклиша*.[5] Иако је овде за световну властелу употребио реч *синклиш* која значи византијски савет, сенат, желећи да покаже своју ученост, истраживачи се слажу да се у овом наводу ради о сабору.[6] Синклит је овде могао значити

---

[2] О значају Државног сабора у доба деспота, поред Н. Радојчића, *Срйски државни сабори*, 167–179, видети и *Исшорија срйскоī народа* II, 111 (М. Благојевић).

[3] До таквог закључка је дошао К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 358, али њему тада нису били познати сви примери сабора из извора, којима ми данас располажемо.

[4] К. Филозоф, *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 263.

[5] Исто, превод Л. Мирковић, 61.

[6] Н. Радојчић, *Срйски државни сабори*, 168; М. Пурковић, *Кнез и десйош Сшефан*, 16.

владарев савет, али, као што ћемо видети касније, прави дворски савет биће формиран тек у време самосталне владавине деспота Стефана.

У нешто повољнијим околностима млади кнез Стефан је, користећи се правом које је изборио још његов отац, сазвао Државни сабор на коме је изабран нови патријарх Данило. Било је то у јесен 1390. или у пролеће 1391. године.[7] После смрти патријарха Спиридона (11. августа 1389) српском црквом је до Даниловог избора управљао бивши патријарх Јефрем (1375–1379/80), који је после повлачења боравио у области Вука Бранковића. Избором патријарха Данила Лазаревићи су осигурали подршку српске цркве. О Даниловом избору за патријарха сведочи нам епископ Марко, који у *Житију патријарха Јефрема* каже: *дондежде помоштију божјеју паки млади Стефан кнез сбор сакупљајет и постављајут кир Данила патријарха.*[8] Колико год да је стање у Србији било још увек тешко, изгледа да се овим сабором ова стара српска установа враћа у нормалне оквире. Из цитираног извора се види да га легални владар нормално сазива поводом одређеног проблема, у овом случају ради избора новог патријарха.

Следећи сигуран помен Државног сабора у држави Лазаревића налази се у повељи кнеза Стефана из око 1392. којом дарује Хиландару цркву Введенија у Ибру, заједно са неколико околних села и заселака.[9] Ова црква била је задужбина властелина Обрада Драгосалића. Пошто је овај изневерио свог кнеза, био је кажњен одузимањем баштине заједно са задужбинском црквом, што је била уобичајена казна за неверу. После тога је кнез Стефан одузету баштину доделио другом властелину, чије име се не наводи, и то у пронију. Међутим, пошто су хиландарски монаси подсетили кнеза да је Обрад раније *обрекао* своје поседе, то је он поништио претходно даровање у пронију и цркву Введења, заједно са приложеним јој селима, доделио Хиландару.[10] Стефан каже да је то учинио пошто се прво

[7] Н. Радојчић мисли да је то било *свакојако 1390.* јер се сазивању редовног сабора могло приступити тек признавањем Стефановим од стране Бајазита приликом одвођења сестре у харем: Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 169. Ипак, хронологија се ту не може прецизно утврдити, па је боље рећи да је то било 1390/91: *Историја српског народа* II, 109–110 (М. Благојевић). О избору Данила III види: Ђ. Радојичић, *Избор патријарха Данила* III *и канонизација кнеза Лазара*, Гласник Скопског научног друштва 21 (1940) 33–81.

[8] Д. Вуксан, *Епископ Марко*, Ловћенски одјек I, 2–3 (1925), 94. Види и новије издање: Ђ. Трифуновића, *Житије светог патријарха Јефрема од епископа Марка*, Анали Филолошког факултета 7 (1967), 72.

[9] С. Новаковић, *Законски споменици*, 458–9.

[10] О овом занимљивом случају види опширније: Г. Острогорски, *Пронија*, 144–5, као и у овој књизи, стр. 172–3 (поглавље о војсци).

посаветовао са својом мајком, патријархом и сабором: *И зговори се с госӣођом и мајком ми кнегињом Милицом и с госӣодином ми ӣреосвећеним ӣатријархом кир Данилом и с миӣрополиӣи и часӣними игумани и власӣели мојими.*[11] Дакле, овде се наводи састав сабора као и у раније доба (чланови владареве породице, патријарх, световна и духовна властела). Исти је и положај сабора и начин рада као и у доба Немањића: владар се саветује са сабором, али сам доноси одлуке, обично у складу с оним што је на сабору договорено.

Сабор је сазиван и када је требало прославити неку велику свечаност која је уједно имала и политички и државни значај. Тако је пунолетство кнеза Стефана обележено сазивањем Државног сабора, а затим и одговарајућим црквеним обредима и церемонијалом по византијском узору. Стефан је управо на овом сабору добио владарско достојанство *великог кнеза* које је имао и његов отац, и назван *самодршцем и владарем Срба.* Истовремено, патријарх је обављао свечану службу, а сва присутна властела се клањала и клицала многољетије великом кнезу.[12] Стефаново пунолетство и овај сабор били су 1392. или 1393. године.[13]

Да ли је и добијање деспотске титуле као важан политички догађај, значајан за српску државу и њен међународни статус, објављено и потврђено на Државном сабору, не може се поуздано одговорити. Међутим, с великом дозом вероватноће се може претпоставити да је управо тако било. Ако је Стефаново пунолетство, несумњиво важно за управљање државом, уз одговарајући церемонијал објављено на сабору, онда је то свакако морало бити и у случају уздизања државе и владара у ред виших, царских достојанстава.[14] Али, у сачува-

---

11 С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 458.

12 В. Ћоровић, *Силуан и Данило*, Глас 136 (1929), 95–99; *Исӣорија срӣског народа* II, 111 (М. Благојевић).

13 Када је Стефан постао пунолетан, кнегиња Милица се закалуђерила. То је било сигурно између 1392. и 8. маја 1395, када се последњи пут јавља као кнегиња, односно први пут као монахиња Јевгенија. М. Пурковић и Ђ. Сп. Радојичић сматрају да је то било 1393: М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 18; Ђ. Сп. Радојичић, *Избор ӣаӣријарха Данила* III, 38–40. И. Божић мисли да је то било 1391. или 1392. И. Божић, *Криӣика рада Б. Ђурђева, Када и како су насӣали десӣоӣа Сӣефана закони за Ново Брдо*, ИГ 1–2 (1976), 172–3. Иначе, помен сабора у *Рударском законику* за живота патријарха Спиридона (умро 11. VIII 1389) је само алузија да је пре пунолетства Стефан примао савете од мајке, патријарха и сабора. И практично је немогуће да је одмах после страшне погибије на Косову одржан сабор. То се, као и да се у *Уводу у Рударски законик* поменути одлазак Стефанов Бајазиту не односи на одвођење сестре Оливере, што смо видели да се одиграло после сабора 1390, већ на одлазак уочи битке код Ангоре, показали смо у расправи: *Косовске алузије у ӣовељама Сӣефана Лазаревића*, 194.

14 И Н. Радојчић је претпостављао да је уздизање на деспотство било проглашено на сабору: Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори*, 171–2.

ним изворима овај свечани сабор, уколико је одржан, није оставио трага. Не помиње га ни деспотов биограф Константин Филозоф, који сву пажњу поклања опису Стефанових мера за сређивање стања у земљи после битке код Ангоре и Трипоља.

Наредни помени сабора за време деспота Стефана везани су за цркву и њене поседе. То не значи да је деспот настојао да само мање важна питања препусти сабору јер *није био расӣоложен за деление власӣи ни с ким другим, и да се уīледао у византијско самодржавље и ӣурски десӣоӣизам.*[15] Из већ наведених примера, као и из последњег сабора ради одређивања наследника престола, међутим, види се да је сабор углавном имао надлежности и значај као и раније, и да је деспот из наведених разлога настојао да то поштује и да му врати старо значење. Ствар је, дакле, само у очуваности извора јер сви сабори, можда чак и већина, нису забележени у доступним изворима.

У својој повељи од 8. јуна 1411. деспот Стефан каже како је вратио село *Лешӣије кӣиӣору ӣоӣу кир Венедикӣу Црейовићу ӣо савеӣу īосӣодина ӣаӣријарха и целоī боīодарованоī ми сабора, с миӣроӣолиӣима и са власӣелом.* Због тога је, у надокнаду за то, обдарио Хиландар другим поседима код Новог Брда.[16] Ово је први помен сабора у изворима од времена добијања деспотске круне. Предмет расправе на њему је, поред осталог, била замена неких поседа манастира Хиландара јер тешко је замислити да се Државни сабор сазивао само због једне мање важне ствари.

И помен сабора из 1418. везан је за цркву. Овог пута сабор је имао свечани карактер. Наиме, радило се о свечаном освећењу манастира Манасије, задужбине деспота Стефана. Константин Филозоф, који нам о овоме сведочи, каже да је деспот почео изградњу Ресаве још 1407, а када ју је завршио, богато је обдарио и сазвао сабор у част освећења манастира: *А ӣризва ӣаӣријарха, ӣада је био Кирил, са свим сабором срӣских ӣрвосвешӣеника, иīумана и осӣалих свију часних мужева, а уз ӣо и свију блаīородних, на ӣосвећење храма.*[17] Из Константиновог казивања се не види тачно каква је при томе била улога сабора сем свечане. Да ли је он тада заседао и још о нечему одлучивао није познато. Чини се да је овде световну властелу не-

---

[15] Овакво мишљење заступао је Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори*, 170, а видели смо раније да је и Јиречек мислио да је сабор изгубио ранији значај: види нап. 3.
[16] С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 465–6.
[17] К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 189; прев. Л. Мирковић, 88. Да је Ресава завршена 1418. види: Љ. Стојановић, *Родослови и леӣоӣиси*, 224, бр. 625.

како узгред и на крају поменуо, али то је разумљиво јер су у оваквим приликама у првом плану били црквени великодостојници.

Установа државног сабора је била добро позната Константину Филозофу. Поред наших сабора, он помиње угарске саборе и витешке игре које су се поводом њих одржавале, као и црквене саборе.[18] Из претходног примера се види да он о нашем сабору говори узгред и штуро, тако да се његови подаци о сабору приликом освећења Ресаве не разликују много од помена сабора у повељама. Разлог томе није његова ненаклоњеност сабору код Срба или деспотској власти Стефановој,[19] већ концепција његовог дела и животописа као књижевне врсте, где је у центру његовог интересовања главни јунак, деспот Стефан.

Управо због тога Константин Филозоф нам је оставио најзначајнији и најупечатљивији опис српског државног сабора који је одржан крајем владавине деспота Стефана. Он не наводи годину, али из редоследа догађаја које излаже испада да је сабор био пре јесени 1425. године. Међутим, он се није увек држао хронолошког излагања догађаја, тако да се из других извора посредно може закључити да је сабор био почетком 1426. године у рудничкој Сребреници.[20]

Константин описује како је деспот дуго боловао од ногу, па се у том тренутку побојао смрти. Зато је послао по свог сестрића Ђурђа да дође у Сребреницу *и ту сабра са патријархом сабор часних архијереја и благородних свију власти и свију изабраних и благослови њега* (Ђурђа) *на сабору на господство*. Затим је деспот свима на сабору објавио да Ђурђа оставља уместо себе за наследника. Уз молитву је положио руке на њега, заклео све да му буду верни, а проклео оне који би му били неверни. Самог Ђурђа је заклео да не презре његове савете и васпитање, већ да се стара о свему како је и он сам чинио. На крају му је дао важне савете о владавини и побожности.[21]

Опис овог сабора спада у најлепше и најпотпуније који се у изворима јављају уопште. По томе је веома сличан оном сабору на коме је Немања прогласио свог сина Стефана за наследника престола.[22] Сли-

---

[18] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 311–313.

[19] Супротно мишљење је имао Н. Радојчић, *Српски државни сабори*, 175. Оно је у складу с његовим негативним мишљењем о значају сабора у периоду Деспотовине: види нап. 15.

[20] Види поглавље о владарској идеологији, нап. 164. В. Ћоровић је мислио да је сабор био у босанској Сребреници: В. Ћоровић, *Сребреница за владе деспота Стевана*, 74. Да се ради о рудничкој Сребреници показао је М. Динић, За *историју рударства* II, 20.

[21] К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 316; прев. Л. Мирковић, 113.

[22] Видети одговарајуће место у житијима Св. Симеона, нарочито Теодосијево житије: Теодосије, *Житија*, приредио Д. Богдановић, Београд 1988, 127–129.

чан је и састав сабора. Једино се сада помињу и *све власши*, што је и разумљиво јер је у XV веку нарастао чиновнички апарат, а извршена је и административна реформа, поделом на *власши*, па би се то могло односити и на њихове представнике, војводе. Начин избора наследника престола, његово проглашење и церемонијал је потпуно исти, што говори о њиховом дугом трајању. Владар сам одређује и поставља свог наследника, а сабор прихвата, обзнањује и легализује ту одлуку. Сличан је и даљи поступак у саветовању наследника, благослову с полагањем руку, уз молитву и верски обред у коме је учествовао патријарх и највише свештенство. Као што се види, улога и понашање сабора при овом чину су сасвим пасивни, али је он несумњиво имао снагу и значај легализовања одлуке. Зато нису без основа речи самог Константина да су од тада многи (мисли се на утицајну световну и духовну властелу) били много вернији *младом своме іосйодину неіо раније.*[23]

У изворима је сачувано неколико помена о одржавању Државног сабора у време владавине деспота Ђурђа. Први од њих потиче из самог почетка његове владавине. То је време када је било неколико пљачкашких продора турских трупа у Србију и када је због тога долазило до страдања и бежања становништва.[24] У таквим условима је изгледа одржан један сабор у Подунављу. Помиње се у запису Инока из Далше, који је настао 1429. године.[25] У њему се каже да су се ту сакупили патријарх са свештенством и нови деспот Ђурађ са сабором хришћанским: *Најсвешлији йашријарх од йресшола и боіоносни мужеви, и иноци који су се код њеіа сакуйили, ошишли су у крајеве дунавске. Тамо је био и сам йобожни и іосйодсшва срйске земље нови наследник десйош Ђурђе са сабором хрисшоимениших људи.*[26]

Иако је овај помен уврстио у саборе одржане у време Ђурђа Бранковића, Никола Радојчић изражава извесну сумњу да ово можда *и није био сабор*, *неіо збеі*, *у коме су се нашли у великој невољи*, *йашријарх и свешшенсшво са десйошом и власшелом.*[27] Са друге стране, Миодраг Пурковић је претпостављао да се ради о стварном сабору који је одржан у Београду 1427. ради испуњавања уговора у Тати и враћања Мађарима уступљених градова.[28] Међутим, ни једна ни друга претпоставка није тачна. Из записа се јасно види да се ради о

---

[23] К. Филозоф, *Живош десйоша Сшефана*, превод Л. Мирковић, 113.
[24] Види поглавље о државној територији, стр. 129–131.
[25] О датовању записа Инока из Далше види поглавље о владарској идеологији, нап. 178.
[26] Љ. Стојановић, *Зайиси и найиси* I–1, 81–2; прев. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*, 188–9.
[27] Н. Радојчић, *Срйски државни сабори*, 179.
[28] М. Пурковић, *Срйски йашријарси средњеі века*, Диселдорф 1976, 143–5. Да је сабор одржан у јесен 1427. сматра и Ч. Мијатовић, *Десйош Ђурађ*, 139.

сабору у његовом уобичајеном саставу (деспот, патријарх, свештенство, властела). Не види се једино зашто је овај сабор сазван, али се из описане ситуације може закључити да су то управо проблеми који су изазвали такво стање и бежање становништва ка северу, а то су турске провале. Што се тиче друге претпоставке, земље и градови су враћене Угрима без одлуке сабора јер је то била ствар само испуњавања уговора у Тати, а за то није била потребна никаква саборска одлука.

Да ли је после овога било још заседања Државног сабора, и како он функционише у измењеним условима, ми не знамо. У изворима се више не помиње, нити наговештава ниједан сабор. Међутим, ма колико се ситуација изменила, треба претпоставити да су сабори још одржавани. Једна снажна државна установа и традиција није могла бити одбачена тек тако, све док постоји независна српска држава. Зато није без основа претпоставка Николе Радојчића да је српски државни сабор присуствовао венчању Ђурђевог сина Лазара, његовом крунисању деспотским венцем и проглашењу за очевог наследника.[29] Као што смо видели, он је тада практично постао и очев савладар.[30] Исто тако, на саборима су вероватно, као што је и раније било правило, бирани и последњи српски патријарси пре пада под турску власт, Никодим и Арсеније.

У сваком случају, државни сабори се у изворима више не помињу. Помиње се једино црквени сабор који је 1450. године сазвао патријарх Никодим у Пећи. Том приликом је патријарх издао повељу карејској ћелији Св. Саве, из које се види да је црквени сабор с калуђерима и властелом утврдио, саслушавши жалбу Светогораца и прегледавши повељу цара Душана, да од његове смрти Хиландар није примио извесни приход. Ова патријархова повеља рађена је према српским владарским повељама, а помен сабора се врло мало разликује од помена из последњих година Душанове владавине. Чак је и састав сабора скоро исти као и на државном сабору јер се поред калуђера помиње и властела, а патријарх као и владар доноси одлуку на основу савета и препоруке сабора: *И смереније ми савеӣ саӣворив са сабором црковним Дому Сӣаćова са калуђерима и власӣелом, и нађосмо саборно...*[31] То је већ наговештај да се државне традиције још тада са слабљењем српске државе полако селе у установу српске цркве и њену праксу, где ће се неговати и у раздобљу робовања

[29] Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори*, 232.
[30] Видети део о савладарству у поглављу о владарској идеологији, стр. 85, 97.
[31] С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 474.

под Турцима. То се кроз установу црквеног сабора догодило и са српским државним сабором.

Слабљење улоге Државног сабора од времена деспота Ђурђа и његово све ређе и теже одржавање последица су стања и ситуације у којој се Србија нашла. Још одраније присутна турска опасност и провале утицали су на нестабилност државе и деловање њених установа и органа. Уз то се државна територија стално смањивала турским освајањима са југа и југоистока, да би убрзо дошло и до првог пада Деспотовине. Сазивати и окупљати сабор, што је дуго трајало у таквим околностима када је требало брзо доносити одлуке, било је све теже и све нерационалније. Зато је ужи деспотов **Дворски савет** постепено преузимао његове надлежности јер се углавном стално налазио на двору и могао је ефикасно деловати. Међутим, као што смо већ истакли, он није потпуно заменио сабор. Државни сабор се до краја и у најтежим условима састајао по најважнијим питањима као што је промена на престолу и прихватање новог владара, као и због избора новог патријарха.

Ужи савет око српских владара постојао је и раније, у доба Немањића. Владар није могао поводом сваког важнијег питања и одлуке сазивати сабор да би од њега прибавио савет или обавештење. Зато је већ врло рано образован ужи савет на двору који је владару увек био при руци. Слични савети се врло рано формирају и на дворовима већине европских феудалних држава.

Иако извори о томе не говоре, у савет су вероватно улазили неки од чланова владарске породице, као и најоданија крупна властела и крупни црквени великодостојници. Према истраживањима Николе Радојчића, Дворски савет је изгледа већ постојао у време Стефана Првовенчаног, а сигурно се помиње у изворима за време владавине краља Милутина.[32]

Изгледа да се Дворски савет јавља доста рано и на двору Стефана Лазаревића. Његово деловање је запажено нарочито за време малолетства кнеза Стефана. Да је његова улога тада врло значајна, види се из речи самог деспота који у *Уводу у Рударски законик* каже да је тада, првих година после Косова, поред сабора, примао савете од *ӣаӣријарха кир Сӣиридона, и од других архијереја, и од мајке ми кнегиње Милице.* Мало даље он каже, када је већ као деспот дошао у Ново Брдо и када је *градски сабор заӣражио од госӣодсӣва ми да им учиним закон о руӣах... госӣодсӣво ми ӣосавеӣова се с власӣелом.*[33] Дакле, док је у првом случају савет донекле вршио и улогу неке вр-

[32] Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори*, 261–267.
[33] Исти, *Рударски закон десӣоӣа Сӣефана*, 37.

сте намесништва,[34] други помен јасно показује да је већ установљена права улога савета који је под пуном деспотовом контролом.

Први пут се савет изричито помиње у деспотовој повељи 1405. којом дарује деспотици Јевпраксији село Јабучје у Левачкој жупи, да би га ова одмах поклонила Хиландару. Да би услишио њену молбу, он каже да се претходно посаветовао *„са ӣосӣођом и мајком кира Евӣенијом и са власӣелом царсӣва ми“*, што је очито био дворски савет.[34a]

И помен *синклиӣа*, поред сабора, у раније поменутом опису Константина Филозофа о одлуци да се Оливера пошаље у харем Бајазита, наговештава постојање владаревог савета и у првим годинама владавине малолетног кнеза Стефана.[35] У нашим изворима се више не помиње Дворски савет, једино уколико један нејасан исказ Константина Филозофа не указује на њега. Наиме, говорећи доста нејасно и недиференцирано о новој организацији централне државне управе на двору коју је створио деспот Стефан, између осталог, помиње и *внуӣрашнеишиј чин*, тј. најунутрашњији, најповерљивији чин.[36] То би били, дакле најближи, најповерљивији људи на двору, што би могло да представља Дворски савет.[37]

Међутим, ако у домаћим изворима више нема помена Дворског савета, изгледа да сада тек почиње његово учестало јављање у записницима дубровачких већа. То је, по свој прилици, *Curia domini despoti*,[38] која се само у записницима Малог већа и Већа умољених по-

---

[34] Видети део о савладарству у глави I овог рада, стр. 93, 94.

[34a] А. Веселиновић, *Повеља десӣоӣа Сӣефана Лазаревића десӣоӣици Јевӣраксији*, Стари српски архив I (2002), 135; превод: исто, стр. 136.

[35] Види стр. 238.

[36] К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 283. Л. Мирковић је ово превео као *најунуӣрашњији чин:* прев. Л. Мирковић, стр. 81, док је Г. Јовановић превела слободније: *најӣоверљивији* (*унуӣрашњи чин*): К. Филозоф, *Повесӣ о словима и Жиӣије десӣоӣа Сӣефана*, 99, што такође одговара суштини. Међутим, обоје *унуӣрашњи чин* везују за претходни помен телохранитеља *(ӣелу својему сабљудаӣељи)*, што по нашем мишљењу не стоји. Наиме, мислимо да се ради о две одвојене ствари, а не да су телохранитељи уједно и *најунуӣрашњији.* На то указује и интерпункција у преписима житија. Види: К. Кујев, Г. Петков, *Сабрани съчинения*, 392.

[37] Ово место је као могућност да представља помен ужег владаревог савета навео и Н. Радојчић, *Срӣски државни сабори*, 266, али га одбацује поистовећујући *унуӣрашње* са телохранитељима, иако наводи пример из животописца Данила II, где је поменуто да је Данило у младости био *внуӣрениј* на краљевском двору, тј. дворјанин.

[38] У прилог претпоставци да се ови помени курије односе на савет, а не на сам деспотов двор што је иначе основно значење ове речи (поред тога, значи и савет, сенат, али и суд: *Lexicon latinitatis medii aevi Jugoslaviae* II, Zagreb 1971, 328), говори неколико чињеница. Пре свега, и раније су Дубровчани боравили на српском

јављује око 35 пута. Од тога је само један помен из времена деспота Стефана у вези са неким суђењем међу Дубровчанима из 1418. године,[39] а сви остали су из периода владавине деспота Ђурђа у временском распону од 1434. до 1454. године. Као деспотов *consiliarius* помиње се Богдан Злокијевић у уговору са Млечанима 1435. године.[40] После тога се ни у дубровачким изворима не помиње, што значи да је пред крај Деспотовине ова установа изгубила значај.

Иначе, обраћање Дубровчана Дворском савету може се поделити у две групе. Прву чине она обраћања која су у вези са суђењем неким њиховим суграђанима, а које се обављало пред овим телом. То значи да је Дворски савет имао и судску функцију. Која се врста спорова одвијала пред њим, из извора се не види, али се може закључити да су то били свакако специфични спорови за које је и српска држава била заинтересована. То се види и из броја ових парница. Наиме, од огромне масе судских спорова Дубровчана у Србији који су се аутономно обављали, само девет се одвијало пред деспотовим саветом. Од укупно дванаест помена савета у записницима Малог већа, поменутих девет је везано за судске спорове.[41]

Поред судске функције за Дубровчане који су били настањени или су само пословали у Србији, деспотов Дворски савет је расправљао и предлагао деспоту решења везана за трговину, поремећаје у њој, заштиту имовине кад је била угрожена, о царинама, реализацији тестамента умрлих Дубровчана од стране епитропа у случају

двору и обављали значајне функције, па им се влада никад у својим актима не обраћа *in curia*. Друго, избор 12 судских комисија које се у овом периоду помињу ни у ком случају не би могло судити *на двору*, што је незамисливо, већ само на савету у коме су могле учествовати и дубровачке судије, а када се радило о суђењима за спорове који су задирали у државне интересе, али као апелација. Треће, када се бирају нормалне дубровачке комисије, за суђења у Смедереву, а има их велики број, увек се наводи град као и за све друге комисије и градове. Зато не видимо разлог зашто би се само у ових десетак случајева правио изузетак уколико не постоји чврст разлог, и то само у овом раздобљу (1418–54), када деспотов савет и иначе добија већу улогу, па и судска овлашћења.

39 *Acta Cons. Minoris 2*, f. 22', 16. XI 1418. Ради се о тужби дубровачког властелина Бенедикта Гундулића против Николе Звијездића, дуборовачког српског канцелара. Можда је са овим у вези и нешто каснији судски спор у Приштини и Сребреници (1420) у коме Nicola de Stela тужи Јакшу Водопића: исто, f. 128', 9. V 1420. О Николи (Никши) Звијездићу види: М. Решетар, *Никша Звијездић, Дубровачки српски канцелар* XV *вијека*, Глас САН 169 (1936).

40 Š. Ljubić, *Listine* IX, 84.

41 *Acta Cons. Min. 2*, f. 22', 16. XI 1418; vol. 6, f. 147, 3. VII 1434; f. 159', 5. VIII 1434; f. 168', 13. IX 1434; vol. 7, f. 77, 7. VIII 1436; f. 221, 27. V 1438; f. 221', 28. V 1438; f. 234', 10. VII 1438; vol. 8, f. 23a', 26. I 1439; vol. 10, f. 57, 4. VIII 1444; vol. 12, f. 207, 28. XI 1450; f. 250, 10. VI 1451; vol. 13, f. 6, 9. VIII 1451. За судске спорове везано је првих девет сигнатура.

разних сметњи и слично. Вероватно је савет расправљао и о разним политичким питањима повезаним са овим. То се види по томе што Веће умољених понекад одлучује да пошаље писма по истој ствари угарском краљу, деспоту Ђурђу, челнику Паскоју Соркочевићу, својим амбасадорима код деспота и својој властели *qui sunt in curia domini despoti.*[42]

То значи да су и Дубровчани имали своје представнике у савету, што није ни чудо јер су они за деспота и на двору обављали често значајне послове, држали царинску службу и слично. Из једне инструкције Већа умољених се види да се ради о двојици припадника властеле.[43] Они су били или стални чланови савета, или су учествовали у његовом раду када се расправљало о проблемима везаним за Дубровчане или о политичким питањима од интереса за њихову Републику, што је вероватније. Преко њих, као и преко других својих истакнутих представника у Србији дубровачка влада је настојала да спроводи своју политику, заштити интересе и утиче на деспота и српске власти да се поштују уговори и у њихову корист решавају искрсли проблеми. Отуда тако честе инструкције и писма које им упућује.

Двор и дворски функционери

На деспотовом двору су, уз владара, поред сталног Дворског савета и повремено сазиваних сабора, били концентрисани сви органи централне државне власти. Одмах треба рећи да су они, као и звања, остали углавном исти као и у доба Немањића. Међутим, дошло је до извесних промена, појаве нових звања и потискивања неких старих, као и до померања на лествици њиховог значаја и ранга. Све је то било последица развоја и промене положаја саме државе. Те промене нарочито су видљиве од почетка XV века, када је деспот Стефан, после битке код Ангоре, имао више времена да се посвети ре-

---

[42] У скоро свим поменима курије ради се о инструкцијама или писмима која Веће умољених упућује својој властели *qui sunt in curia domini despoti* у периоду од 23. V 1450 – 10. IX 1453: *Acta Cons. Rog.* 11, f. 195', 197, 200, 211', 218, 247'; vol. 12, f. 54, 79', 99, 103', 215, 227', 233, 234'; vol. 13, f. 83. 85, 103, 110, 113, 142', 151, 236.

[43] *Acta Cons. Rog.* 13, f. 110, 15. XI 1452. Одлучено је да се напише писмо деспоту, свом амбасадору код деспота, челнику (Паскоју) *et aliis duobus nobilibus nostris* који су у курији. Вероватно је једна од њих Дамјан Ђурђевић, други најпознатији Дубровчанин на деспотовом двору јер се челнику ризничком писмо увек упућује посебно. Паскоје Соркочевић је вероватно самим својим положајем и титулом био члан савета. У тој улози је вероватно био и Алвиз Растић. Растић, Соркочевић и Ђурђевић се 1451. помињу као чланови деспотовог *шајноī савеша:* М. Спремић, *Десйош Ђурађ*, 730.

организацији државне управе. До тада је углавном све остало по старом, како је наслеђено из ранијег периода. Деспотов биограф Константин Филозоф, неспорно, помиње реформу државне управе, али његово казивање о томе је доста нејасно и заплетено.

Што се времена обављене реформе тиче, он је према редоследу излагања смешта после битке код Ангоре и Трипоља, вероватно нешто после издавања повеље за Дубровчане од 2. децембра 1405. јер се још у њој помињу кефалије с великим овлашћењима.[44] Пошто он и иначе у животопису не излаже догађаје строго хронолошки, то не значи да је и унутрашње преуређење државне управе хтео тачно хронолошки да прецизира. Међутим, чини нам се, и из објективних разлога, и због повољније ситуације у којој се држава налазила, да је то заиста тада учињено, дакле после престанка непосредне опасности од Турака, мировања вазалних обавеза према њима, и приближавања Србије Угарској, а пре невоља и сукоба са братом Вуком. На то указују и неки елементи из извора. Отприлике у то време, у изворима престају да се јављају кефалије, а њихово место постепено заузимају војводе.

Већ смо нагласили да је казивање Константина Филозофа о самој реформи нејасно и уопштено, тако да се детаљи не могу разабрати. Види се само да је целу државну управу деспот поделио на три, односно четири дела. Први су чинили начелници појединих делова (ресора) државне управе (*над вешшми начелники*); други су чинили његови телохранитељи (*шелу својему саблъудашељи*), уз које су били и чланови деспотовог савета као најповерљивији и најблискији владару (*иже и внушренејшиј чин*). На крају је *шрећи внешњи чин*,[45] који је био одговоран за обласне и локалне власти. Овај део би се, према Михаилу Динићу, односио на власти и војводе.[46] Деспотов биограф даље наглашава да је ова реформа допринела да државна управа делује ефикасно и хармонично *шако рећи йо анђеоском чину, и моīла се видеши Ареойаīишова слика*, а да је *у сваком чину било довољно, йа и сувише* људи послушних и оданих деспоту.[47]

---

[44] Види нап. 94.

[45] К. Филозоф, *Живош десйоша Сшефана*, изд. Јагић, 283; К. Кујев, Г. Петков, *Събрани съчинения*, 392.

[46] М. Динић, *Власши*, 241.

[47] К. Филозоф, исто. Алузија на *Ареойаīишову слику* односи се на дело *О црквеној јерархији* које се приписивало Дионисију Ареопагиту. У њему се говори о уређењу небеске војске, анђела у девет чинова са којим Константин упоређује уређење Деспотовине. Сматра се, међутим, да је ово дело непознатог аутора, настало крајем IV и почетком V века.

Највиши ранг у централној државној управи у периоду Деспотовине имао је **логотет** или **велики логотет**.[48] То не значи да је логотет истовремено имао и највећи углед и значај у држави, који је у овом периоду припадао војводама. Војводама је припадало највеће достојанство и углед због војне функције коју су имали, док је логотетима припадала незахвална и непопуларна улога организације и надзирања државне управе.

Лоīоѿеѿ је стекао велики углед још за време цара Душана, када је поред руковођења царском канцеларијом добио и низ других задужења. Пре свега, због правничког образовања учествовао је у преговорима о закључивању разних уговора. Још значајније је то што је *Душановим закоником*, поред владара и патријарха, и логотет добио право да управља одређеним пословима српске цркве.[49]

Највиши ранг логотету у државној управи дао је кнез Лазар, а то су прихватили и његови наследници. Логотети су и у периоду Деспотовине у свом делокругу задржали и управљање црквеним пословима, чак у већем обиму него што је недефинисано прописивао *Душанов законик.* У повељи краља Стефана Томаша великом логотету Стефану Ратковићу од 14. октобра 1458. се каже да је деспот Лазар Бранковић дао Стефану *лоīоѿеѿсѿво велико и власѿ над црквом*, а да му је у свом листу записао онако како је било записано логотету великом још у време *свеѿоӣочившеīа īосӣодина десӣоѿа сѿароīа Сѿефана.*[50] Дакле, види се да је у време деспота Стефана и касније логотет у име владара управљао црквеним пословима, али само оним који су спадали у домен државне власти.[51]

У изворима се за овај период помиње више логотета или великих логотета, од којих су неки познати само по имену, а о некима се зна и нешто више, као што је био случај са Стефаном Ратковићем. Тако се први помиње логотет Лука (1400),[52] затим Богдан (1405),[53] Војихна (1428),[54] Манојло, вероватно Грк (помиње се у Ђурђевој при-

[48] О логотету, првенствено у царском периоду: С. Новаковић, *Визанѿијски чинови и ѿиѿуле*, 258–260; С. Станојевић, *Сѿудије о срӣској дийломаѿици*, Глас 106 (1923) 65–95; К. Јиречек, *Исѿорија Срба* I, 259–260; II, 363; *Исѿорија срӣскоī народа* I, 534–5; II, 118 (М. Благојевић). О логотетима у доба Немањића види опширно, с наведеном литературом: М. Благојевић, *Државна уӣрава у срӣским средњовековним државама*, Београд 1997, 167 и даље.

[49] Н. Радојчић, *Законик цара Сѿефана*, 47, чл. 25.

[50] F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156.

[51] Ову функцију логотета С. Новаковић је назвао неадекватно, дужношћу *минисѿра црквених ӣослова:* С. Новаковић, *Визанѿијски чинови и ѿиѿуле*, 260.

[52] С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 519.

[53] Исто, 221.

[54] Исто, 236.

вилегији Будви из 1440).[55] После обнове Деспотовине јавља се логотет Богдан (1445)[56] и већ поменути велики логотет Стефан Ратковић 1450–1458).[57] Код патријарха Никодима у Пећи 1450. помиње се и неки логотет Тодор.[58]

Логотет је понекад могао и сам писати владареве исправе, иако је његова основна брига била да организује њихово састављање, изврши оверавање и брине се о издавању повеља. По правилу, писање и преписивање исправа обављали су *дијаци* (писари). На исправама се помињу неки од њих. Тако се јавља дијак Ратко (1399), Тодорц (1402), Тубица (1405),[59] Алекса и Новак (1410).[60]

После логотета, по значају у апарату централне власти и на двору долазе **протовестијари**. Ређе се с истом функцијом помињу *ризничари*, и то само на почетку владавине Стефана Лазаревића као деспота (до 1411). Они се иначе знатно чешће јављају на двору Бранковића. Са првим падом Деспотовине угасила се функција и звање протовестијара. После обнављања Деспотовине, управник државних финансија се од 1445. јавља с новом титулом. То је *челник ризнички*, који такође улази у сам врх управних власти Деспотовине.

О протовестијарима, ризничарима, односно челницима ризничким, овде нећемо опширније говорити јер је у поглављу о финансијама детаљно било речи о њиховим надлежностима као и појединцима, носиоцима ових титула и функција у периоду Деспотовине.[61] Да поновимо само да су протовестијари и челници ризнички у систему државне управе руководили значајним делом државне управе који је обезбеђивао материјалну страну функционисања двора и државе у целини. Најважнија њихова брига била је да владару обезбеде потребна новчана средства за издржавање двора, војске и за остале потребе. Поред владаревих прихода и расхода, они су се бринули и о спровођењу целокупне деспотове фискалне политике, а то значи о увођењу и прикупљању нових дажбина којих је у овом периоду било, затим повећању или снижавању царина и других мера према трговцима, а вероватно и мера монетарне политике.

Сем чисто финансијских питања, у управном погледу њихова дужност била је руковођење и организација разгранатог апарата фи-

---

55 Š. Ljubić, *Listine* IX, 157; *Средњовјековни Сшашуш Будве*, 10–11.
56 Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I-2, 21–32.
57 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 343–5, 756; M. Lascaris, *Actes de Vatopèdi*, 21; F. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, 156.
58 С. Новаковић, Исто, 476.
59 К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 363.
60 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 529.
61 Види поглавље о финансијама, стр. 205–210.

нансијских служби и чиновника на чијем су врху били. Тај апарат се састојао од најнижих чиновника и њихових момака који су убирали дажбине по трговима, градовима и властелинствима, затим цариника и њихових служби.Тако се у изворима за време деспота Стефана јављају *десечари, ѓлобари и момци царинички*,[62] као делови тога апарата. На врху су били виши чиновници у самој дворској ризници. О цариницима као делу овог апарата који нам је из извора једино боље познат такође је већ опширно било речи у претходном поглављу.[63]

Због значаја и осетљивости финансија, деспота су на дужност протовестијара и челника ризничких постављали најпоузданије и крајње одане људе, али и стручно способне и због тога често из приморских градова. Поред боравка на двору протовестијари су морали често да обилазе земљу ради организовања и надзирања финансијских служби. Нарочито су често боравили у градовима из којих се сливао највећи приход у благајну. Тако се у изворима протовестијар често среће у најбогатијем граду и руднику, Новом Брду.[64]

На двору Лазаревића, нарочито у првом периоду владавине, значајно место међу достојанственицима и централној управи заузимају **databaseдржице**.[65] То су управници двора који су постојали и раније, нарочито на двору деспота Јована Угљеше и Александра, господара Канине и Валоне, као и на двору босанских краљева.[66] Пошто су Лазаревићи имали стални двор у Крушевцу, али су са двором повремено боравили и у другим местима, то је обавеза двородржице била да им при томе организује нормално функционисање двора. Зато је двородржица имао право *да заповеда*, тј. да издаје неке наредбе по целој земљи. Вероватно се то односило на све послове везане за потребе самог двора. То су пре свега грађење и уређивање владаревих дворова

62 Десечари су сабирачи десетка. Јављају се у повељи кнеза Стефана са мајком и братом из 1394–1402. којом се пиргу Св. Василија даје село Ливоча: *Авѓусшијан десечар и Павлијец десечар, и шако од шеи земље узесмо десешак:* С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 489–490. Глобари који су прикупљали новчане казне за разне преступе били су посредници између судских органа и државне благајне. Јављају се у повељи деспота Стефана Тисмени и Водици из 1406. где се каже да на поседима ових манастира забрањује рад глобара, што значи да се изузимају од надлежности световних судова, сем за *царске дуѓове:* P. P. Panaitescu, *Documentale*, 70; С. Новаковић, *Законски сйоменици* 752. *Момци царинички* који су спроводили налоге цариника и убирали царине помињу се у *Рударском закону* из 1412: види поглавље IV стр. 226. и даље.

63 Види поглавље о финансијама, стр. 225.

64 М. Динић, За *исшорију рударсшва* II, 45.

65 С. Новаковић, *Законски сйоменици* 520; Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 189.

66 С. Новаковић, *Визаншијски чинови и шишуле*, 265–6; *Исшорија срйскоѓ народа* II, 120 (М. Благојевић). О двородржцима: М. Благојевић, *Државна уйрава*, 204–207.

као и обавеза потчињених, везаних за издржавање и опслуживање двора (понос, повоз, лов, герекарство, оброк и сл.).

Двородржица је, с обзиром на своју високу функцију и стално присуство на двору, био и сведок при издавању разних исправа. Тако се двородржица Радивоје помиње као први милосник на разрешници рачуна за Марина Лебровића, издатој у Крушевцу 1399. године.[67] Изгледа да већ у време деспота Стефана значај двородржице и његово учешће у државној управи нагло опада јер се после Радивоја ова титула више у изворима не јавља. Њихову улогу преузимају касније велики челници.

Насупрот двородржицама, у периоду Деспотовине све већи углед и значај добијају **челници** и **велики челници** који избијају у ред највиших државних и дворских достојанстава. Ово звање је постојало и у држави Немањића када су челници имали и војне функције као заповедници важних тврђава, а обављали су и друге послове, нарочито код спровођења владаревих одлука.[68]

У држави Лазаревића надлежности челника и великих челника највише су везане за судство и друге цивилне послове. Они у тим пословима у ствари заступају владара. Тако се у повељи Св. Пантелејмону из 1400. предвиђа да је само челник Лазаревића овлашћен да суди у споровима које би покретали монаси овог манастира, као и у споровима унутар властелинства, док су поседи манастира ослобођени заповедања свих владаревих достојанственика, међу њима и челника.[69] Из друге повеље кнеза Стефана пиргу Св. Василија на Светој гори, из приближно истог времена, види се да је одређен челник Вук да изврши разграничење хиландарских поседа и суседних властелинстава.[70]

И титула *великоī челника* је постојала још раније, за време цара Душана. У држави Лазаревића се ова титула јавља тек после добијања деспотског достојанства, вероватно после реформе државне управе коју је извршио деспот Стефан. Зато се као његов први вели-

---

67 Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 188–9.

68 С. Новаковић, *Визанійијски чинови и ійийуле*, 195–6; *Исійорија срйскоī народа* I, 537 (М. Благојевић). Исцрпно о челницима, њиховим надлежностима: М. Благојевић, *Државна уйрава*, 208–245.

69 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 520.

70 Исто, 490. Да је једна од дужности челника да у име владара пресуђује у споровима око међа манастирских властелинстава (вероватно и световних), види се из једне пресуде поротног суда о међама манастира Хиландара из 1454. Наиме, те године је суд требало да пресуди о међи хиландарског поседа између села Хоче и Јанчишта, куда је према ранијој хрисовуљи *беше расійесал чеоник Никола:* А.Соловјев. *Одабрани сйоменици*, 214.

ки челник јавља Хребељан 1405. године.[71] Пре тога се он од 1399. до 1404. јавља само као челник.[72]

После њега као велики челник се помиње, међу челницима најпознатија личност, Радич. Он се у изворима помиње још од 1413. као један од истакнутих српских војсковођа у борби против Бајазитовог сина Мусе, и то с титулом челника.[73] С истом титулом он се јавља и 1427–8. године,[74] а до 1435. с титулом великог челника.[75] У латинским исправама велики челник Радич се помиње и као *comes palatinus* (1435),[76] по угледу на звање које је постојало на угарском двору. Из тога се може закључити да су до овог времена дужности двородржице већ прешле у руке великог челника. После Радича ову титулу носио је велики челник Михајло, који се помиње 1445. године. То је био Михајло Анђеловић, каснији велики војвода, и накратко губернатор, односно извикани деспот Србије (1458).[77]

Од осталих личности које су носиле титулу челника у држави Лазаревића, највећи број се јавља као сведок на разрешницама рачуна за царине које су држали Дубровчани. Били су то, поред поменутих Хребељана и Вука, челник Туба (1399),[78] затим 1402. поменути Вук и челник Витан.[79] Године 1405. јављају се челници Петар,

---

71 Јавља се као *милосник у* деспотовој повељи Дубровчанима из 1405: Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 204.

72 Челник Хребељан се уз још једног челника, Шаинца и Вукашина ризничара, јавља као сведок на разрешници Живулина Станишића из 1399: Љ. Стојановић, н.д. 190; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 361. Касније је вероватно имао титулу војводе јер је војвода Хребељан на уговору с Млецима из 1423. по својој прилици иста личност: F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 269; К. Јиречек, *Историја Срба* II, 361.

73 К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, изд. Јагић, 308. Константин каже за њега да је *муж најхрабрији и најмудрији, који* са *мало речи много свршаваше:* исто, прев. Л. Мирковић, 106.

74 Као значајна личност на двору деспота Стефана помиње се *Radiz zelnich* у писму дубровачке владе својим амбасадорима код деспота 16. јуна 1427: *Lettere di Levante* 10, f. 24'. Као *милосник* челник Радич се јавља и у повељи Ђурђа Бранковића Дубровчанима од 13. децембра 1428: Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* 1–2, 21.

75 С. Новаковић, *Законски споменици*, 334, 336; 531–2; 548–52; M. Lascaris, *Actes de Vatopédi*, 18–20; *Testamenta* 12, f. 27', 10. VII 1431; vol. 13, f. 148', 15. II 1443. Дубровчани овде не помињу његову титулу великог челника, већ га називају само „zelnich Radic".

76 Š. Ljubić, *Listine* IX, 84; опширно о Радичу: В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник ИМС 13 (1976) 7–21.

77 Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–2, 21, 32. Овде се јавља као велики челник Михаљ у повељи за Дубровчане и повељи о повластицама Сребреници из 1445. О његовој улози последњих година Деспотовине види стр. 89.

78 Поменуту разрешницу за Марина Лебровића за царину рудничку и шетоњску види у: Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 189. То је вероватно касније кефалија Туба из 1402. године: исто, 195.

79 Вук се јавља у разрешници за Мароја Цинцуловића: исто, 194, а Витан за Мароја Лебровића који је држао рудничку царину: исто, 195.

Стефан и Миљан, који је у изворима забележен и следеће 1406. године.[80] Челник Бранислав се помиње 1410, а челник Родоп 1430. године. Овај последњи ће касније, 1435, бити деспотов протовестијар.[81] Последњи челници који се у изворима помињу су челник Никола и Ђурађ Големовић. И челник Никола се помиње 1454, док је Ђурађ Големовић 1453–56. ишао на Порту као посланик деспота Ђурђа.[82]

Дийломашија

На деспотовом двору, дакле у надлежности централне управе и самог деспота, била је **дипломатска служба**. Иако није спадала у систем власти српске средњовековне државе, она је имала значајну улогу у њеном функционисању према спољном свету, у првом реду према суседним државама. Значај дипломатије посебно је велики управо у овде посматраном периоду јер је тада Србија била у нарочито тешком раздобљу и борби за опстанак између турске експанзије и покушаја да се од Угарске и осталог католичког света обезбеди подршка и помоћ у тој борби.

Дипломатија у средњовековној Србији има дугу традицију, од стварања самосталне државе па до пада под турску власт.[83] Дипломатски саобраћај највише се одржавао са суседним земљама, али су контакти понекад успостављани и с удаљенијим земљама, од Русије па до Француске и Сицилије на западу. Мањи део дипломатске активности се одвијао путем непосредних контаката владара, а највише је оствариван преко његових посланика. Познати су примери о личним сусретима, преговорима на граници и састанцима више владара и њиховим директним преговорима. Посебно је у овом перио-

---

80 Петар је сведок у разрешници Вукше Мишетића за рудничку и побрешке царине: исто, 198; Миљан је сведок на повељи Ђурђа Бранковића Дубровчанима 1405: исто, 154, као и у писму челнику Миљану из 1406. о дуговању његовог оца неким Дубровчанима: исто, 523–4.

81 Челник Бранислав се помиње у тестаменту Петроја Милатковића као његов дужник: *Testamenta* 9, f. 151', 14. VII 1410. састављен, а регистрован 2. октобра исте године. Родоп се помиње у тестаменту Мартина Ђурђевића: *Testamenta* 12 f. 8', 13. XI 1430. састављен 3. марта исте године. О протовестијару Николи Родопу види у поглављу IV, стр. 207–208.

82 О челнику Николи види горе, нап. 70, а о Ђурђу Големовићу: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 362; *Исшорија срйскої народа* II, 302; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 133, нап. 32.

83 О њој нема посебних радова, нити озбиљнијих проучавања сем узгредних запажања у радовима шире тематике и из политичке историје. Краћи општији осврти су код К. Јиречека, *Исшорија Срба* II, 28–9 и *Diplomacija, Srbija – srednji vek*, Enciklopedija Jugoslavije 3, Zagreb 1984, 469–470. (С. Ћирковић). Исти аутор је написао и одредницу у *Лексикону срйскої средњеї века*, Београд 1999, 154–157.

ду изражена лична активност Стефана Лазаревића који је више пута одлазио на султанов двор, у Цариград код византијског цара и у Будим код угарског краља. Том приликом је обављао и значајне државне разговоре и склапао важне споразуме.

Па ипак, највећи део дипломатске активности и контаката међу државама обављао се у владарево име преко његових дипломатских представника, **посланика** (*сли*, *йосли*, *йослани*(*ци*), *ходашаји*, *айокрисијари*, *йоклисари*; у латинским изворима *ambassiatores*, *nuntii*). Као посланици у владареве мисије биле су упућиване разне личности, од владаревих рођака, преко црквених и световних великодостојника, до обичних монаха и трговаца. Деспоте су некад представљали као посланици и странци, нарочито Дубровчани, Грци и Турци, који су били у њиховој служби. Посланици су се одређивали за сваку мисију посебно, и то обично по два посланика, а ређе по један. Посланици су добијали акредитивно писмо *(књиīа верована)*, инструкције писане или усмене, поклоне за владара коме су упућене, пратњу, коње и опрему, као и новац за трошкове. Ко ће бити одређен за посланика, није само зависило од значаја и угледа личности, већ често и од земље у коју се упућује. Зато се у мисије у Венецију, друге италијанске градове, као и код римског папе, најчешће упућују Дубровчани који су знали италијански и латински језик и тамо већ имали пословне и друге везе. Тако су за деспота Ђурђа значајне дипломатске мисије обављали Паскоје Соркочевић, Дамјан Ђурђевић, његов брат Алувиз, Алојзије Растић и Јуније Градић.[84]

Дипломатски односи са Дубровником су веома дугог трајања. Били су врло интензивни и базирали се на трајним интересима Дубровчана као трговаца и предузимача у Србији. У тим односима, примена и поштовање уговора између Дубровника и Србије били су стални предмет настојања дубровачких посланика. У периоду Деспотовине дубровачка влада је преко својих амбасадора учествовала у посредовању о важним политичким питањима у вези с угрожавањем од стране Турака, сопствених трговачких интереса, посредујући у тим питањима и на угарском двору. Отуда у овом периоду имамо на стотине одлука о избору амбасадора које је слала на деспотов двор и инструкцијама за њих у Већу умољених и Малом већу, у чијој је то надлежности било. После обнове Деспотовине, у време деловања Паскоја Соркочевића и Јунија Градића, развој дипломатских односа је достигао такав ниво да се може говорити о успостављању сталног дипломатских представништва, у оно време када су се и у Италији оснивале сталне дипломатске мисије.[85]

---

[84] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 366–370.
[85] *Diplomacija, Srbija – srednji vek*, 470 (С. Ћирковић).

У исто време, дипломатски односи с Турском и Угарском су имали знатно другачији карактер. Пре свега, у њима су доминирала питања политичког значаја, што је и разумљиво. Ако се има у виду вазални однос српских деспота према обема великим и суседним силама, није ни чудо што је деспот морао сам да реализује највећи део тих односа одласком на Порту и угарски двор. Осим тога, у неким деликатним ситуацијама, када је у почетку Стефанове владавине био у питању негативан однос султана према њему, неколико пута је морала и његова мајка Милица да одлази у мисије на Порту и да сређује те односе.[86] И поред тога, низ питања у односима са ове две земље деспот Стефан је решавао и дипломатским путем, преко посланика. Тако Константин Филозоф помиње десетак разних посланстава које је деспот слао на Порту и угарски двор, односно које су ови слала Стефану.[87]

О самом протоколу који је важио при дипломатским контактима такође би ваљало нешто рећи. У изворима су сачувани неки описи пријема страних посланика на српском двору. Посланства су била редовно свечано дочекивана. Владар је затим примао амбасадоре у аудијенцију, примао акредитиве и поклоне, а затим би се са владарем или другим личностима водили преговори и евентуално састављала исправа о томе. Крај мисије је такође обележаван свечаним пријемом, и евентуално узвраћеним поклонима. По питању протокола, преговора и састављања дипломатских аката српски двор се највише угледао на Византију, али је било и западних утицаја из Венеције преко Дубровника и из Угарске, с којима се највише и контактирало.

И код Константина Филозофа има неколико узгредних запажања која откривају однос према посланицима и детаље дипломатских потеза. Тако он наводи да је краљ Жигмунд послао изасланике деспоту ради успостављања вазалних односа. *А овај, када је нашао да је згодно време да буде друг овоме* (Жигмунду) *ӣримивши љубазно ӣоклисаре, и уӣостӣи довољно као шӣо је имао обичај, и са ӣосланицима уӣврди љубав.*[88] Кад је примао Муратовог посланика који је требало да му захвали за помоћ, деспот му *учини велико уӣошћење, ӣловећи са лађама ӣо Дунаву и Сави и ӣијући веселили су се, а зашим обдаривши ӣа веома, оӣӣусӣи ӣа.*[89] Другом приликом, када је Мурат послао посланика да утврди да ли деспот одржава везу са угарским краљем, деспот посланика није хтео да прими: *Посланик много ӣо-*

[86] К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 266–7, 282. Видети о томе опширније: М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 50–51, 80–81.
[87] К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, прев. Л. Мирковић, 61, 83, 98–9, 106, 111–114, 119.
[88] Исто, 82–3.
[89] Исто, 113.

чека. Када је дошао десӣоӣ и сазнао о сӣвари, ӣосла му дарове, али īа не удосӣоји ӣријема. А овај дошавши цару (Мурату), *много īа клевеӣаше.*[90] Дакле, и тада је постојао читав спектар дипломатских игара и тактизирања који су зависили од ситуације.

Обласни и локални органи власӣи

Карактеристичну појаву у организацији власти у периоду Деспотовине чине *војводе и велике војводе.* Иако су постојале и у доба Немањића, оне сада добијају посебан значај и улогу, мада по рангу нису заузимале формално највиши положај у централној државној управи. Док је то место припадало логотетима, војводама је припадао највиши углед, значај и популарност. Ово није чудно ако се има у виду да је војводама, поред цивилне, у највећој мери припадала војна власт, што је у систему вредности средњег века имало посебно значење. Због тога је средњовековни човек овог периода нарочито уздизао и величао оне личности и представнике владајуће класе који су се истицали у војној и витешкој компоненти власти и живота. Војводе су у доба Деспотовине по још нечем биле карактеристичне и занимљиве. Наиме, властела с овом титулом заузимала је положаје и обављала послове власти почев од двора, тј. централне власти, преко обласне до локалне управе.

Што се тиче централне управе, у њој су учествовале углавном **велике војводе**. Видели смо да су оне углавном биле на деспотовом двору и замењивале га у појединим војним операцијама или другим пословима. Виши војни чин од њих имао је **војвода војске** који је, према Константину Филозофу, стално боравио на двору. Из његових помена овог највишег војног функционера наслућује се да је *војвода војске* био главни и стални деспотов помоћник и заменик у војним пословима.[91] Војводе су обављале још неке послове из домена и надлежности централне власти, деспота, тј. у његово име. Тако су војводе некад обављале и дипломатске мисије, а најчешће су учествовале у мировним преговорима и склапању мира са Млечанима. Исто тако јављају се и као сведоци на разним деспотовим исправама.[92]

---

[90] Исто.

[91] К. Филозоф, *Живоӣ десӣоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 319, 325. О великим војводама *и војводи војске* видети опширније у поглављу III. *Војвода војске* је могао одговарати положају начелника главног штаба модерних армија.

[92] Као пример интересантно је посланство војводе Витка у Венецији где је боравио више од два месеца 1422. Видети опширно: М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан*, 117–120; затим учешће у преговорима и склапању примирја са Млецима код Св. Ср-

Видели смо раније да су војводе у периоду Немањића имале искључиво војну функцију и биле првенствено војни заповедници. Међу њима су се посебно истицале велике војводе које су ту титулу добијале за посебне заслуге и које су заповедале војском у походима уместо владара, када је овај био спречен да то сам чини. Takође смо видели да су према *Душановом законику* војводе добиле врло велика судска овлашћења у војним судовима, а све у циљу учвршћења војне дисциплине и одржања реда у војсци.[93]

Међутим, у периоду Деспотовине војводе добијају још већи војни значај јер се воде стални ратови за одбрану и очување земље. Поред тога, војводе добијају и све већу улогу у цивилним пословима и цивилној власти, тако да се у њиховој функцији сједињује војна и цивилна власт над повереном им територијом. Затим, они постају искључиви носиоци обласне власти, тј. власти у територијалним јединицама на које је била новом реформом подељена цела држава.

Пре њих је ту функцију обављао *кефалија* који је био на челу војних и цивилних послова у повереном му граду и његовом подручју. Надлежности кефалије у држави Лазаревића остале су исте као у време цара Душана. За време кнеза Лазара те надлежности су чак и проширене, тако да крајем XIV и почетком XV века установа кефалија доживљава процват, да би се потом нагло и угасила. У областима браће Драгаш, краља Марка, Вука Бранковића и Балшића до уласка у Деспотовину, установа кефалија се одржала све до њиховог пада под турску власт.[94]

Гашењу установе кефалије свакако је допринела већ више пута помињана војно-административна реформа коју је извршио деспот Стефан почетком XV века. О мотивима и времену овог његовог значајног корака већ било је речи. Циљ реформе био је да се створи што ефикаснија војна организација и државна управа *йо ан-*

ђа где учествује пет српских војвода, као и склапање мира у Вучитрну 1426. где су учествовали војводе Лукач и Мркша: М. Пурковић, исто, 125–6. Војводе као сведоци на деспотовим исправама помињу се много пута. Видети регистре у *Законским сйоменицима* и новоизрађени регистар за *Повеље и йисма*, Београд 1992, 47.

93 О томе опширно у поглављу III, стр. 193 и даље.

94 О кефалијама за време царства у држави Лазаревића: *Исшорија срйскоī народа* I, 537–8, II, 121 (М. Благојевић). Исцрпно о кефалијама: М. Благојевић, *Државна уйрава*, 246–285. Кефалија с почетка владавине Стефана Лазаревића је Петар Бољадиновић (1399). Он се као кефалија руднички јавља и 1402. Те године се уз њега као милосник на разрешници за Марина Лебровића јавља и новобрдски кефалија Туба. У повељу Дубровчанима из 1405. деспот Стефан је чак унео одредбу да се и Саси суде с Дубровчанима као и Срби *а да се не муче йред īосйодсшво ми ни йред кефалију.* За право Дубровчана да се суде пред својим конзулом и судијама каже *да шоīа закона није вољан йошворийи ни кефалија ни владалац:* Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I-1, 189, 195, 201–203.

ђеоском чину, како се сликовито изразио Константин Филозоф, која је требало да буде одговор и одбрана новонасталој ситуацији у којој се држава нашла. Читава државна територија је тада подељена на *власӣи*, на чијем челу су биле војводе. Они спадају у *ӣреӣи внешниј чин*, како се види из описа самог деспотовог биографа.[95] Да је реформа тада заиста извршена, види се и из других извора који показују да су војводе већ заузеле своје место и да врше своју управну и војну функцију. Први помен војводе у Новом Брду је из 1410, што значи да је он нешто раније преузео место од кефалије.[96] *Рударски законик деспоӣа Сӣефана* из 1412. већ зна само за војводе у чијим рукама је и војна, управна и судска власт. Већ 1413–14. руднички војвода Мазарак имао је управу над Островичком влашћу, која се простире на Рудник, Селца и околину, јер тада доноси одлуку у спору двојице Дубровчана.[97] Дубровчани тада за Селце употребљавају израз *contrata*. Да су знали за деспотову реформу, види се из тога што они 1417. говоре *о комиӣаӣу* или *дисӣрикӣу* Новог Брда, сигурно мислећи на новобрдску *власӣ*.[98] И сам Константин Филозоф, који је поменуо деспотову реформу, касније изгледа узгред помиње и власти. Приликом описивања сабора у рудничкој Сребреници где је Стефан одредио свог сестрића за наследника престола, он каже да се сабрао сабор са патријархом, архијерејима *и блаӻородних всех власӣеј же и всех изабраних*.[99]

Имена појединих власти на које је држава била подељена и у којима је војвода у име деспота имао сву војну и обласну цивилну власт, у повељама се јављају тек после смрти деспота Стефана. Међу најстаријима је Некудимска власт (1428) и Крушевачка власт (1430), дакле са седиштима у местима где су били деспотови дворови. Касније (1457), среће се Смедеревска власт, опет са седиштем у деспотској престоници. Седишта осталих власти била су у најзначајнијим градовима или тврђавама одређене области (Голубац, Петрус, Островица на Руднику, Борач у Гружи, затим Теочак и Тишница западно од Дрине – све се помињу 1458). Једино је Лепеничка власт (1458) добила име по истоименој жупи и реци.

Када је после смрти Балше III Деспотовини припојена Зета, исти систем државне управе није одмах могао бити примењен. Због рата с Венецијом неко време није дошло ни до каквих промена. Тек после склапања уговора о миру 12. августа 1423. у Бару срећемо деспо-

---

95 К. Филозоф, *Живоӣ деспоӣа Сӣефана*, изд. Јагић, 283; М. Динић, *Власӣи*, 241.
96 М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* II, 72; исти, *Власӣи*, 241.
97 М. Динић, *За исӣорију рударсӣва* II, 2.
98 Исто, 22, 72; исти, *Власӣи*, 239.
99 К. Филозоф, *Живоӣ деспоӣа Сӣефана*, изд Јагић, 316.

товог војводу Мазарака, оног истог који је раније заповедао Островицом и њеном влашћу. Деспот је уређење оних делова Зете који су остали под његовом влашћу саобразио уређењу осталог дела његове државе, остављајући приморским комунама ранију аутономију. Тако је обласна и локална власт поверена деспотовим војводама чије је седиште, поред Бара, било у Дривасту, Подгорици, а нешто касније и у Медуну.[100]

Локална управа се спроводила на нивоу градова и села. Преко својих органа у њима, локалних органа, централна власт је спроводила све одлуке и мере од значаја за живот града и села, односно катуна. За живот града то су одлуке и мере везане за трговину, рударство и занатство, затим унутрашње уређење и укупан живот града, његову одбрану од напада, фискалне мере, локалну градску самоуправу, једном речју за укупан живот града, трга или рударског центра. Што се тиче села, ту је од највећег значаја било обезбеђивање нормалних услова за пољопривредну производњу, спровођење режима дажбина и њихово убирање за државну благајну, обезбеђивање опште, колективне и личне безбедности и старање о испуњавању војне обавезе зависног становништва.

У почетку је на челу локалне управе у градовима био *кефалија*, али је њега, што је већ речено, почетком XV века заменио **војвода**. Војвода је, дакле био представник централне власти, владара, који се бринуо о свим цивилним и војним пословима везаним за поверени му град и његово подручје. Пошто су војводе и раније били војни заповедници, види се да се сада овом реформом њима препуштају надлежности и цивилне власти, а све у циљу концентрације власти и што ефикаснијег деловања у овом периоду сталних ратова. Од деспотове реформе па до пада под турску власт у изворима се помињу 54 војводе, од којих се неки јављају више пута и у дужем временском раздобљу. То свакако није коначан, али је заиста импозантан број, који сам по себи говори о значају ове функције у периоду Деспотовине.[101]

Највећи број војвода везан је за најзначајније градове и руднике тог доба, што је разумљиво јер су то била њихова седишта и јер се о градовима и рудницима сачувало највише извора. Тако је за Ново Брдо, где је први војвода забележен још 1410–11, везан помен шест војвода. То су војвода Петар (1417), војвода Иван Беројевић (1421–2) и касније, војвода Комнен (1426–28), војвода Хрњко (1433–34), вој-

---

[100] И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, 5–24.
[101] Највећи број помена је у повељама, затим у дубровачкој грађи и *Житију деспота Стефана*.

вода Пријезда (1438) и пред пад града војвода Љеш Спановић (1454). У Сребреници је забележено пет војвода. За све време власти деспота Стефана и првих година владе Ђурђа Бранковића владао је војвода Богдан. После њега се јавља војвода Радич (1436–9), затим Радослав (1431–43), војвода Брајан (1454) и војвода Милош (1457). Од осталих градова, војводе су забележене у Смедереву двојица – (војвода Вукосав 1452–3. и војвода Марко Алтомановић 1458), у Руднику двојица – (војвода Никола Зојић 1397. и војвода Мазарак 1413–14, касније намесник у Зети са седиштем у Бару) и у Голупцу један – (војвода Јеремија 1427). Војвода сићевски Мркша присутан је у изворима од 1426. па све до пред крај владавине деспота Ђурђа.[102] Остале војводе су везане за деспотов двор или се помињу као његови намесници у Зети, затим у разним дипломатским мисијама или као сведоци на разним исправама.[103]

Најближи помоћник војводе у већим рударским и трговачким средиштима био је **кнез**. Он му је помагао у обављању само цивилних послова у локалној управи. Кнеза је постављао или потврђивао деспот. У српским градовима су за кнезове постављани често и Дубровчани, који су у њима били истакнути трговци и који су били стално настањени, тј. били *забашӣињени*. Тако је у Сребреници највише кнезова дала позната породица Латиница (Дабижив 1417, Добрушко 1423, Мартол 1423–35. и Бартол 1435–7). Осим њих помињу се још кнез Миклеуш (1447) и Дубровчани Паоко (Павко) Стипашиновић (1447), Нико и Јакета Радулиновић (1457). За разлику од Сребренице, у Новом Брду, где се први кнез јавља 1407, није познат ниједан случај да је ову дужност вршио Дубровчанин, што се може објаснити значајем који је овај град имао за деспота. Од осталих градова у изворима се помињу још кнезови Рудника и то у дугом временском распону од 1349. до 1457, затим Трепче, Јадра, Црнче, Зајече, Белог Брда, Вишеграда и Заслона.[104]

---

[102] О војводи Мркши видети: Љ. Стојановић, *Повеље и ӣисма* I–2, 444; К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 369, 387; *Исӣорија срӣскоī народа* II, 202; Ђ. Сп. Радојчић, *Мркшина црква и „Шӣавско īосӣодсӣво“*, Старинар 12 (1937) 41–44; М. Пурковић, *Кнез и десӣоӣ Сӣефан Лазаревић*, 126.

[103] О свим војводама, изворима и литератури о њима: А. Веселиновић, *Владарско и комунално у īрадовима Десӣоӣовине*, 127–8. О војводама у време деспота Ђурђа види и: М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ*, 723–725.

[104] О кнезовима опширније и појединачно: А. Веселиновић, исто, 128–9; М. Спремић, нав. дело, 727–8. Не бисмо се сложили са тврдњом да је владар давао ову функцију кнеза у закуп на годину дана Дубровчанима (М. Спремић, н. д. 728) јер би то сигурно оставило трага у документима дубровачког архива, пре свега у разрешницама рачуна.

За разлику од војвода којима је припадала војна власт у граду, који је био деспотов представник и имао највишу судску власт, нарочито за тзв. *владарске резервайе*, у надлежности кнеза су били искључиво послови везани за унутрашњи живот града, његовог подграђа и трговине у њему. Осим тога, кнез је заједно са војводом учествовао у суђењу у одређеној врсти спорова, о чему ће бити речи касније у одељку о судству.

Трећи важан елеменат градског уређења и локалне управе било је градско веће (савет) или **веће пургара**. Оно је било изразити елеменат градске самоуправе, па тиме у извесном смислу и градске аутономије. Проистекло је из сопственог суда који су Саси са собом донели из своје домовине у Србију (*curia Teutonicorum*). Иако се први пут помиње за време кнеза Лазара 1388, веће пургара је сигурно постојало у Србији и раније. Оно се састојало од 12 чланова, колико се помиње и у *Сшашушу Новоī Брда*.[105] Веће пургара, заједно са војводом и кнезом, учествује у неким управним пословима и у суђењу одређене врсте судских спорова међу грађанима. Исто тако, са њима је одлучивало о ценама и режиму продаје робе на тргу; с њима дели и извесне приходе од глоба. Пошто је било и орган градске самоуправе и израз његове аутономије, веће је сигурно бринуло о унутрашњем животу града, комуналним проблемима и сл. и у вези са тим предлагало војводи одговарајућа решења. Иначе, веће су највероватније бирали сами грађани међу својим најугледнијим представницима.[106]

Локални градски органи власти су имали своје чиновнике и помоћно особље које се брипуло о конкретном спровођењу, примени државних закона, владаревих наређења и одлука самих локалних органа власти. У изворима се више пута помињу *йрисшави* као помоћници и извршиоци наредби органа власти, затим *шелали или йушали* који су објављивали грађанима разне одлуке. Најзад, у изворима се често помињу *слуīе и момци* (famuli, fanti) који су се у служби војводе, кнеза, пургара или цариника такође бринули о извршењу наређења, заплени добара, хапшењу и сличним пословима.[107]

На дну лествице градске управе је установа **кмета**, која доскора није била позната у нашој науци када је у питању средњи век.[108]

---

[105] Н. Радојчић, *Закон о рудницима десйоша Сшефана*, 55.

[106] О већу пургара: А. Веселиновић, *Владарско и комунално у īрадовима Десйошовине*, 129–130. М. Спремић, *Десйош Ђурађ*, 728–9.

[107] М. Динић, *За исшорију рударсшва* I, 94; А. Веселиновић, н. д. 131; М. Спремић, н. д. 729.

[108] Непознате податке о њима из Дубровачког архива саопштили смо у наведеном раду: *Владарско и комунално у īрадовима Десйошовине*, 131–133.

Они се јављају у Сребреници и Новом Брду за време владавине деспота Ђурђа, што не значи да их није било и раније, као и у другим градовима. Расположиви подаци не дају могућност да се закључи каква је њихова улога у градовима и да ли су имали удела у локалној власти и какав је тај удео био. Можда се ради о старешинама квартова или подграђа већих градова у Србији. Припадност нижим слојевима становништва и управе је утицала да се овај назив очува, јер је турска власт убрзо по освајању избрисала називе скоро свих носилаца српске централне и локалне управе. Ово звање, међутим, васкрсава пред крај турске владавине у значењу сеоског старешине, а после ослобођења од Турака не само старешине села, већ и општина и председника њихових мировних судова.[109]

Када је у питању власт у селима, односно организација локалне управе у њима, то је најслабије познат део у систему државне управе у средњовековној Србији. У изворима је сачувано најмање података о томе. Средњовековно српско село било је издвојено у простору, омеђено према другим селима тачно утврђеним границама атара, али и уклопљено у шире административне целине, *жуйе*, односно власти у периоду Деспотовине. Због заједничког живота, проблема и односа према властелину и централној власти, на нивоу села се наметала потреба заједничког организовања и деловања власти у њему. Пре свега, то је било неопходно јер је у Србији било обавеза које су падале на село као целину. Тако се у повељама Дечанског и Душана говори о *йозобу* и *крини йреводној*, натуралним дажбинама које падају на свако село у целини.[110] Свако село је морало да се организује како би равномерно распоредило овај терет или је то морао чинити властелин, власник села, односно представник локалне власти. И 67. члан *Душановоī законика* одређује да *ойроци и меройси који седе заједно у једном селу всака йлаūа која йриходи, да йлаћају вси заједно.*[111]

Повезивање становника села подстицала је и колективна одговорност села за одређене преступе и злочине. Некада се та одговорност односила и на господаре села или управитеље од њих постављене. Тако је према *Душановом законику* село морало да плати *вражду* ако би дошло до ископавања и спаљивања покојника, било би расуто и расељено ако би осрамотило судију, у својој средини држало златара који кривотвори новац или прикрива лопове и разбојнике. Село је морало да преда паликућу или да надокнади штету ако је дошло до паљевине куће, гумна или сена и да плати штету ако до

---

109 Исто, 132.
110 М. Благојевић, *Оброк и йриселица*, 172–5.
111 Н. Радојчић, *Законик цара Сѿефана Душана*, 56.

ње дође уколико прими путника на преноћиште.[112] Исто тако, село је сносило колективну одговорност за штету коју људи претрпе у његовом атару, што се називало *ӣриселица*.[113] Село је према *Законику* имало још низ обавеза као што је давање стражарске службе и чување путева.[114]

Све ове обавезе и одговорности села, његове фискалне дужности према властелину и владару морао је неко организовати и спроводити. Треба пртпоставити да је све мере у вези с тим морао предузимати властелин, господар села, односно црква ако се ради о манастирском властелинству. Мало је вероватно да је владар, односно централна власт постављала своје локалне органе и по селима.[115] Дакле, све је препуштено господару села, који је био одговоран владару и за дажбине, и за безбедност и за војну обавезу поверених му села.

Са друге стране, сам господар села је спровођење колективних обавеза и одговорности унутар села делом препуштао организованој заједници сеоских житеља. У том делу обавеза добијају на значају сеоске старешине, *кнезови*, односно *ӣримићури*, као старешине влашких катуна,[116] који на тај начин постају део локалних органа власти. У изворима XV века за сеоске старешине употребљавао се и назив грчког порекла *ӣроӣоӻер*.[117] У приморским селима у Зети старешине села су се у млетачким изворима називали *cavi* или *capita*, што се преводи као *ӻлавар*. У селу Богдашићима старешина села се називао *каӣеӣан*.[118]

Судсӣво

Судство је у средњовековној Србији било важан чинилац државне управе, онај њен део који се бринуо о спровођењу и примени закона у свакодневном животу и настојао на поштовању права, колико је то у средњевековним условима било могуће. То значи да је

---

[112] Исто, чл. 20, стр. 47; чл. 111, стр. 64; чл. 169, стр. 77; чл. 145, стр. 71; чл. 99, стр. 62; чл. 159, стр. 74.

[113] М. Благојевић, *Оброк и ӣриселица*, 175–188.

[114] Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, чл. 157, стр. 73–4.

[115] Ово мишљење, засновано на анализи извора, заступа и С. Ћирковић, *Сеоска оӣшӣина*, 84.

[116] Кнезови и примићури као старешине села и катуна помињу се у 146. члану *Душановоӻ законика:* Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, 71. Владалци, престојници и челници који се у овом члану помињу нису старешине села, како је мислио Новаковић. То је показао С. Ћирковић, *Сеоска оӣшӣина*, 85.

[117] С. Ћирковић, исто.

[118] И. Божић, *Proniarii et capita*, 61–70; исти, *Село Боӻдашићи*, 83–121; С. Ћирковић, н. д. 85.

примена постојећих правних норми и закона зависила колико од снаге и развијености саме државе, толико и од судства и његове организованости. Стога се слободно може рећи да пре доношења *Душановоӣ законика у* Србији није било јединствено и доследно уређеног судства у правом смислу те речи. На основу сачуваних извора може се закључити да су до тада судиле разне установе и власти, међусобно неповезане и без јасно раздвојених надлежности и хијерархије. Поред владара и посебно изабраних судова судиле су црквене и управне власти и властела. Тек се *Закоником* установљавају радовне, државне, односно *царске судије*, одређује се њихова надлежност, поступак при суђењу, истиче њихова супериорност над осталим властима са судским прерогативима, узима њихова личност у заштиту од увреда и напада и, посебно, прокламује њихова независност у суђењу. Та независност судства на којој посебно инсистирају правници у модерним, демократским друштвима, нарочито је истакнута у члановима 171 и 172 *Законика.* У првом се каже да, уколико и сам цар изда акт за некога *или ӣо срчбе, или ӣо љубави, или ӣо милосӣи, а онази књиӣа разара законик, не ӣо ӣравде и ӣо закону како ӣише законик, судије ӣузи књиӣу да не верује, ӣкмо да суде и врше како је ӣо ӣравде.* У другом се налаже да судије суде само *ӣо законику, како ӣише у законику, а да не суде ӣо сӣраху царсӣва ми.*[119]

Оба ова члана су у тесној вези и често су били коментарисани. Њихове изворе треба тражити у римско-византијском праву, али је међузависност у том погледу постојала и са средњоевропским земљама средњег века.[120] Стога је тачна, али ипак мало претерана тврдња Константина Јиречека да је Србија крајем средњег века у развоју права била *много ближа средњоевроӣским државама неӣо Визанӣинцима који су од Римљана ӣримили ӣравну науку, ӣа је даље развили.*[121] Ту оцену он највише темељи на чињеници да је Ср-

---

[119] Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, 77.

[120] То је показао Н. Радојчић у посебној студији о њима: Н. Радојчић, *Снаӣа закона ӣо Душановом законику*, 100–139. Као њихове непосредне изворе Радојчић наводи две новеле цара Јустинијана које су преко Атанасија Схоластика ушле у *Василике*, а из њих *у Душанов законик.* У њима се наводи да судије треба да суде по законима и ако у току процеса стигне царева наредба са другачијим одлукама, да се не обазиру на њих (*Новеле* 82 и 113). Може се рећи да се скоро у свим феудалним државама средњег века види тежња да се само оне одредбе које су донете на сабору уз пристанак сталежа признају за обавезне законе, а да се владар мора равнати по њима у својим наредбама. Зато није чудо што Душанов савременик Карло IV у 42. члану свог пројекта *Majestas Carolina* каже да је владар ослобођен од закона и не може му нико судити, али је везан законима и по том основу могу се против њега подизати тужбе. Види опширније: Т. Тарановски, *Majestas Carolina и Душанов законик*, 52.

[121] К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 117.

бија тада била племићка држава са државним саборима, чега није било у византијском државном уређењу као и на још неким правним категоријама којих такође нема у Византији. Па ипак, рецепција римско-византијског права у правном уређењу и законодавству Србије је највећа, а постојеће разлике су последица особености и сопственог правног развитка, као и утицаја приморских комуна и других земаља средње и западне Европе.

Једна од основних идеја *Душановоī законика* састојала се у одвајању судске власти од управне, као и у уређењу судова по угледу на Византију. Отуда није чудо што је овом циљу, и судству уопште, посредно или непосредно, посвећено око 40 чланова *Законика.* Овај његов део је зато један од најразрађенијих у читавом *Законику.* Овде морамо посветити мало простора правном уређењу Србије Немањића и *Душановом законику*, као и месту судства у њима јер је у основи њихов положај и устројство остао исти и у периоду Деспотовине.

Као и у свим феудалним државама, и у Србији је у средњем веку *врховни судија био* **владар.** Из извора се тачно види за која дела се ишло пред њега ради суђења. Били су то, по ондашњим схватањима, најтежи преступи. Тако је владар себи задржао права суђења (тзв. резервати или *царски дуīови*) у случају велеиздаје (*невера*), убиства, рањавања или сакаћења (*вражда*, *крв*), помагања при бекству зависних сељака или отрока (*ӣровод*, *ӣрејем људски*), праву својине над робом (*чељадин*) и коњем, затим одвођења (отмице) властелинке (*разбој владически*), похаре, спорова око земље и проневере плена у војном логору. Владар је при томе ретко лично изрицао пресуду, већ његове судије, дворски достојанственици или властела коју он одреди, али је за себе задржавао право да у свако доба лично решава спорне случајеве.[122]

Владарски резервати су се задржали и у периоду Деспотовине, али се у изворима не помињу тако често као раније, вероватно као нешто што се потпуно подразумевало. Међутим, понекад се из њих види да су и те како примењивани. Изразит пример је већ помињано одузимање баштине Обраду Драгосалићу *збоī невере* и давање другом властелину у пронију. У деспотовој повељи за Тисмену и Водицу из 1406. изричито се помињу неки од царских дугова, за који суди деспот: невера, вражда, крађа од властеле и из цркве и крађа девојке.[123]

---

[122] Резервати или *царски дуīови* (у лат. изворима casus regales) су у *Душановом законику* регулисани члановима 103, 183 и 192. Вражда још и у чл. 20 и 154; провод чл. 93 и 132; најезда чл. 101; упал, тј. паљевина чл. 99 и 100: Н. Радојчић, *Закон цара Сӣефана*, 47, 61, 62, 68, 73, 80. О резерватима види и К. Јиречек, *Исӣорија Срба* II, 118; Т. Тарановски, *Исӣорија срӣскоī ӣрава* IV, 154.

[123] Види главу III, стр. 172–3, о Обраду Драгосалићу. Повеља за Тисмену и Водицу: Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови десӣоѿа Сӣефана*, 154, превод стр. 168.

Деспот је суђења резервисана за себе могао уступити другим лицима, као што је и раније била пракса. Тако је *судију дворског* из времена цара Душана сада заменио **велики судија** (у дубровачким изворима *lo grando zudese del signor dispoto*, *dominus judex domini desposto*). Он је на деспотовом двору, поред резервата, пресуђивао и у споровима између властеле.[124] Осим тога, деспот је резервате, односно суђења по *царским дуговима* у унутрашњости највећим делом преносио на војводе, своје директне заступнике у обласним и локалним војно-административним и судским јединицама. Према члану III *Сшашуша Новоī Брда* војводи је уступљено суђење и убирање глоба по делима која су спадала у надлежност владара, односно његовог суда. Према овом члану Статута то су: *вражда* (убиство, рањавање), *крађа и најезда* (односно пљачка), *уйал* (тј. паљевина), *йровод* (помагање у бекству или отимању потчињених с поседа или саучесништво у пљачки) и *йоклад*, који једини не постоји у *Душановом законику*, а могао би се односити на залоге или неке врсте кауција (депозита) који су у Новом Брду забрањени. Осим тога, овај члан предвиђа војводину надлежност, заједно с осталим органима власти, и за *йолувражду*, која се овде први и једини пут јавља. Изгледа да је она у ово време била одвојена јер се под вражду није могла подвести свака повреда, па и безазленија, која је изазивала проливање крви.[125]

Владарев суд, односно суд на владаревом двору, с постепеним развојем правног система и судства, нарочито у доба цара Душана, све више постаје највиши државни суд који решава најзначајније, већ набројане врсте спорова. Поданици га сматрају најбољом гаранцијом заштите својих права или бар могућности потраге за правдом и њеним задовољењем.

На нижем нивоу, доста дуго у периоду Немањића, у жупи су судије били *жуйани*, а касније *севасши и кефалије.*[126] Све до Душанове реформе и доношења *Законика* суд није био одвојен од државне управе, већ се суђење поверавало обласним и локалним органима државне власти. Тек је Душан правосуђе одвојио од управе и суђење поверио *судијама* као засебним органима. *У Законику* се посебно наглашава да је цар поставио судије по целој земљи (чл. 148) и да се *ни-*

---

[124] У изворима се јавља 1435: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 363–4, 414. Пронашли смо још један помен *lo grando zudese del signor despot* и следеће 1436: *Lamenta de Foris* 11, f. 75', 26. III 1436. Те године је велики судија боравио у Приштини где се помиње заједно са приштинским кефалијом Оливером Големовићем.

[125] Н. Радојчић, *Закон о рудницима десйоша Сшефана*, 51. У овом члану је и од полувражде одвојена *заушница* тј. ударац, шамар и *крвойушшеније из носа* који се препуштају у надлежност, као и глобе од њих, кнезу и пургарима.

[126] К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 118; Т. Тарановски, *Исшорија срйскоī йрава* IV, 165–6.

ко не ӣозива на двор царсӣва ми мимо обласӣи судија које јесӣ ӣосӣавило царсӣво ми, већ да иде свако ӣред своӣ судију (чл. 175).[127] У бројним члановима *Законика* о судском поступку никад се не предвиђа да се тај поступак води пред другим властима, већ увек пред судијама: позивају се странке пред судије (чл. 89), *лице*, тј. осумњичени се предаје судијама (чл. 92), пред судијама се врши правдање котлом (чл. 84), писмени докази се подносе судијама (чл. 105, 171), странке се парниче пред судијама (чл. 161), пресуда се извршава према одлуци и по налогу судија (чл. 162, 178, 188), *двор царев и двор судијин* се наводе као надлежна места где се обавља суђење (чл. 66, 91).[128]

Да ли је ново уређење судова, проглашено *Закоником*, било потпуно остварено у пракси, сасвим је друго питање. Извори показују да ни касније нису престале судске функције централних и локалних органа државне управе. Већ у уговору са Дубровником од 20. IX 1349, дакле само четири месеца после издавања првог дела *Законика*, предвиђа се судска улога цариника, кнеза и кефалије, а у *Хиландарској хрисовуљи* из 1355. се предвиђа судска надлежност кефалије. Најзад, и сам *Законик*, у свом другом делу, предвиђа да се црквени људи суде *ӣред црквом и ӣред кефалијом* (чл. 194).[129]

Одређене судске надлежности државних органа власти задржале су се и у периоду Деспотовине, мада су сигурно постојале и посебне судије. Као што смо видели, **челник** Лазаревића је био овлашћен да суди у споровима које би покренули монаси манастира Св. Пантелејмона.[130] Исто тако, видели смо да **војводе** имају велика судска овлашћења у повереним им *власӣима*, као и локалном градском судству, при чему су им поверена и суђења за владареве резервате на територији на којој заступају владара. Поред војводе, према *Сӣаӣуӣу Новоӣ Брда*, судске надлежности у граду имали су и други локални органи власти (**кнез и пургари**). Војвода и кнез су заједно судили имовинске спорове вредности до једне литре сребра. За све друге парнице, *за башӣине и ине ӣолеме рабоӣе*, кнез је заједно са протопопом, пургарима и *добрим људима* одлазио војводи који је на тај начин образовао суд који је судио *саборно.*[131]

Судске функције из своје надлежности у градовима, трговима и по рудницима обављали су и **цариници**. Они су судили првенствено трговцима и то за преступе непоштовања царинских прописа и не-

---

[127] Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, 71, 78.
[128] Исто, 60, 59, 63, 77, 75, 79, 81, 55, 60.
[129] С. Новаковић, *Законски сӣоменици*, 170, 430–32; Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, 82.
[130] Види стр. 246.
[131] Н. Радојчић, *Закон о рудницима десӣоӣа Сӣефана*, 52, чл. IV.

плаћања царине. Осим тога, заједно са урбарарима цариници су судили у споровима који се тичу *кола и руйа.* Тако се у *Сшашушу Новоī Брда* помињу *судови царинички, колски судови и руйни судови.* У спровођењу одлука помагали су им *момци царинички.*[132]

* * *

Поред овог јавног, државног судског система у Србији је постојало и приватно-правно правосуђе. Њега су вршили власници земље, дакле властела, световна и духовна, над својим зависним становништвом које је живело на њиховим поседима. То је **патримонијални суд**, како га назива Тарановски, суд *īосйодара земље над насељенима њеīовоī имања.*[133] Ово право суђења на својим поседима имале су пре свега цркве и манастири, што је био саставни део њиховог општег имунитета. Међутим, у почетку тај судски имунитет црквених поседа није био потпун, већ се у корист владара, тј. државног суда изузимају његови резервати. То се види из хрисовуље краља Драгутина Хиландару из 1276–81. године.[134] Овакав закон у погледу патримонијалног судства је важио све до доношења *Душановоī Законика*, где се више не изузимају резервати, већ црквени људи треба о *свакој йравди да се суде йред својим мишройолишима и ейискойима и иīуманима.*[135] Надлежност државног суда је остављена за црквене људе само за мешовите парнице, када је друга страна човек ван црквеног властелинства, и у том случају у суђењу учествује и кефалија.[136]

Да ли је овакав закон важио и у периоду Деспотовине, тешко је рећи. Тешкоћу чини већ помињана усамљена одредба у повељи за Св. Пантелејмон из 1400, где се каже, на његовом властелинству, *суда друīде да нема, већ само йред челником īосйодсшва ми.*[137] Судски имунитет је задржан уколико се ова одредба односи само на мешовите спорове.

О патримонијалном суду световне властеле нема података у повељама. Међутим, из *Законика* се види да је постојало право суђења властелина над својим отроком, са изузетком владаревих резервата (чл. 103), а из других чланова се посредно то може закључити и за меропхе (чл. 115, 201).[138] Овакве ингеренције властелина на свом поседу су постојале и у периоду Деспотовине.

---

[132] Исто, 40, 41, 52, 55; А. Веселиновић, *Владарско и комунално*, 136. Кола и рупе су топионице и рударска окна у рудницима.
[133] Т. Тарановски, *Исшорија срйскоī йрава* IV, 135.
[134] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 387.
[135] Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана*, 49, чл. 33.
[136] Исто, 82, чл. 194.
[137] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 520.
[138] Исто, 62, 65, 83. Опширно их анализира Т. Тарановски, *Исшорија срйскоī йрава* IV, 142–144.

Посебно место у систему српског средњовековног судства има **црквени суд**. То је институција коју су Словени затекли на Балкану, тј. наследили после покрштавања. Постепено су је прихватали од Византије, уграђујући је у своју црквену организацију, судски систем и друштвени живот уопште. Црквени суд је постојао на основу Божјег закона који је средњовековна држава морала да прихвати и угради у свој систем. Тај *божанствени Закон* помиње се још од *Жичке хрисовуље* Стефана Првовенчаног[139] и на основу њега владари доносе одредбе о кажњавању за повреду црквених закона који су се заснивали не само на канонима, него и законима византијских царева. Међутим, тек је *Душанов Законик* систематизовао одредбе о црквеном суду које су се примењивале још од светог Саве и његовог рада на црквеној организацији.

Црква и црквени суд су судили пре свега целокупном свештенству за сва дела, затим верницима, тј. целокупном православном становништву, али само за одређена дела, и зависном становништву на својим поседима на основу повластица владара, о чему је већ било речи (патримонијални суд). На суђењу целокупном клиру нећемо се задржавати јер је то специфична проблематика и не спада у историју српског цивилног права, пошто се темељила на канонима (тј. саборским одлукама) и законима донети од римских царева (Константина Великог) и нарочито византијских царева.[140] Од надлежности црквеног суда изузимале су се парнице око земље које су биле у надлежности државног суда. Као што смо већ навели, спорови око земље су спадали у резервате, па је дефинитивну пресуду о њима доносио сам владар, односно његов суд (чл. 78 *Душановоī Законика).*[141]

Поред надлежности за спорове над свештенством, црквени суд је судио и људима који нису припадали том слоју, али су били под заштитом цркве. Ту су спадале удовице, сирочад, просјаци, болесници и пуштено робље. Та пракса заштите, па и суђења над овим слојевима, постојала је и у западној и источној цркви.[142]

Пред црквеним судом одговарали су сви верници, припадници цркве, за повреде црквених канона, односно за сва кривична дела против вере. Осим тога, црква је реаговала и на тешка општа кривична дела, нарочито она којима су повређиване моралне норме. На њих је црква, поред осуде световног суда, реаговала *ейитимијама.*

---

[139] С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 573.

[140] О основама црквеног суда над клиросом види: Т. Тарановски, *Историја срйскоī йрава* I, 96–97; IV, 131–2.

[141] Н. Радојчић, *Законик цара Стефана*, 58.

[142] Т. Тарановски, *Историја срйскоī йрава* IV, 133.

Тако је она преузела у своју надлежност допунско суђење по општим кривичним делима, али с религиозно-моралне стране.

Исто тако, од када је брак био признат за црквену тајну, под црквени суд су потпадала сва дела о браку, његовој пуноважности, разводу, прељуби, повреди канона и закона о браку. Пошто су и тестаменти били у вези са браком, сродством и наслеђивањем сродника, изгледа да су и тестаменти и спорови око њих у највећем делу били у надлежности црквеног суда.[143]

Душанов Законик је потврдио обе горње врсте црквеног суда, и то суд над свештенством, као и суд над верницима у верским и брачним делима. Тако члан 12 каже да *козмици* тј. световњаци не могу да суде у *духовном длъгу*, већ *ӣкмо црков да суди.*[144] При томе, овде *духовни дуӣ* не означава само црквене унутрашње ствари и повреде канона, већ све послове који спадају у надлежност црквеног суда. У том смислу они су супротност *царевим дуӣовима*, тј. делима која спадају у надлежност царског, државног суда. *Законик* зна и за ужи значај *духовноӣ дуӣа*, односно верских огрешења због којих сви верници подлежу црквеном суду. За та дела верници су одговорни свом архијереју, и за *саӣрешење* се кажњавају епитимијом (*да се оӣлучи оӣ цркви* – чл. 4 *Душановоӣ Законика*).[145] Наравно, не треба посебно наглашавати да су све надлежности црквеног суда важиле и у периоду Деспотовине, а и касније, за време робовања под Турцима.

Све до сада изложено представља јединствени систем судства српске средњовековне државе, укључујући и Деспотовину. Међутим, у Србији средњег века смо имали и неколико елемената који су ван тог система, а који су у пракси упоредо с њим егзистирали. То је судство приморских комуна које су улазиле у састав српске државе, затим ту спада присуство турских судија у јужном делу државе, у области Бранковића, и на крају аутономно судство Дубровчана у Србији.

Ауӣономни судови

Ауӣономни ӣриморски ӣрадови су имали своје судове и судије које су бирали на годину дана. Иначе, уређење приморских градова припада ширем засебном типу далматинских градова, и засновано је на утицају италијанских комуна. Зато је оно посебан проблем и не спада у круг интересовања везаник за нашу тему. Исто то важи и за

143 Исто, 134; А. Соловјев, *Законодавсӣво Сӣефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопље 1928, 138–9.

144 Н. Радојчић, *Законик цара Сӣефана*, 45.

145 Исто, 44.

судство и за судски поступак. За нас је једино важно какав је био однос између аутономног судства приморских градова и судства у српској држави.

У два приморска града, за које имамо сачуване градске статуте (Котор и Будва), тај однос био је различит. Тако је которско судство било потпуно одвојено и независно од државног и била је апсолутно искључена свака могућност интервенције државне судске власти и самог владара над Которанима на територији града и његовог дистрикта. Због ауторитета владаревог суда могло се десити да се неки грађанин обрати владару ради судске заштите. Которани су такве случајеве сматрали тешком повредом своје аутономије, па су настојали да такву могућност потпуно искључе. Зато су 1301. донели одлуку која је ушла у *Сшашуш* и њоме забранили грађанима да предузимају код владара ишта од чега би владару припала нека глоба од Которанина. Јасно је да се овде ради о забрани обраћања владаревом суду.[146] Огрешење о ову забрану кажњавало се глобом од 50 перпера, а исто толико и оштећеној странци, уз надокнаду свих других трошкова.

И *Будвански сшашуш* је предвиђао аутономно судство на територији комуне, али су у њему, за разлику од которског, предвиђена извесна дела за која је био надлежан суд владара. То су била дела о издајству, убиству, робу и робињи и коњу, украденом и мртвом.[147] Дакле, набројана дела се скоро потпуно поклапају с владарским резерватима који су важили и у самој Србији (невера, вражда, провод, коњ).

Своје засебно и аутономно судство имали су у српској држави и *новоосвојени грчки градови* од Византије. Оно је гарантовано посебним потврдним хрисовуљама којима се потврђују хрисовуље византијских царева тим градовима. Међутим, пошто у периоду Деспотовине ови градови већ дуго нису у саставу српске државе, ми се на њима нећемо задржавати.[148]

Други страни елеменат у судству Деспотовине јесу *шурске кадије у обласши Бранковића.* Како је још Константин Јиречек рекао, територија српских деспота, која није била мања од државе српских краљева у XIII веку, *беше шело без кичме*[149] јер су пут од Македоније за Босну, кроз територију Бранковића држали Турци још од времена боја на Косову. Познато је да је после Косовског боја Вук Бран-

---

146 *Statuta Catarii*, cap. CCCXLIX; С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 7, 19, 348.
147 *Средњовјековни сшашуш Будве*, 93, превод, стр. 16.
148 Основне информације о судству у грчким градовима: Т. Тарановски, *Исшорија срйског йрава* IV, 145–147.
149 К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 328.

ковић покушао да пружи отпор Турцима, али је 1392. приморан на мир према коме је морао да им плаћа данак и уступи многа утврђења. На овој линији Турци су се задржали и касније. За време деспота Стефана и Ђурђа, дакле и после спајања области Бранковића са Деспотовином, турски чиновници (*склави*) и *кадије* постојали су упоредо са српским локалним представницима власти, кефалијама. Они су се мешали у разне послове српских власти, нарочито око извоза сребра и увоза соли, али су, напоредо са српским, организовали и своје судство. Тако се у Приштини од 1421. помиње турски суд на челу са кадијом.[150]

Овај турски суд није решавао само спорове међу Турцима, већ су на њега позивани и Дубровчани који су имали спорове са њима. Дубровчани су се због тога често жалили својој влади. Када се она једном приликом због тога жалила деспоту Ђурђу (1445), он им је одговорио да не може да им помогне јер за *област која је била блажене усӣомене ӣосӣодина Вука Бранковића, њеӣовоӣ ӣокојноӣ оца* има посебне уговоре са султаном.[151] Било је и случајева да су се Дубровчани у својим међусобним споровима сами обраћали турском кадији, обично незадовољни одлукама својих конзула и судија. Уз помоћ њихових пресуда, одузимали су робу својих суграђана, а понекад их и затварали.[152] Поред Приштине, турски склави и кадије помињу се и у Трепчи, Звечану (где се турски намесник, кефалија Фериз помиње још 1399), Јелечу, Глухавици (где се турски кадија помиње од 139€) и другим градовима.[153]

Трећи страни елеменат у судству Деспотовине јесте аутономно, **независно судство Дубровчана** која су били настањени у Србији или у њој само пословали. Међутим, када су у питању Дубровчани, аутономно судство важило је само за спорове међу самим дубровачким грађанима. Али, када је у питању било суђење у парницама између Срба и Дубровчана, ту улогу су обављале две установе – станак и мешовити суд.

Станак (stanicum) је стара установа обичајног права, настала из потребе решавања спорова између Дубровчана и њихових суседа, у овом случају између Дубровчана и Срба. Он је, у ствари, представљао састанак представника Дубровника и Србије, или од обе стране одређених судија ради заједничког испитивања и исправљања суко-

150 Исто, 330; Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем вијеку*, 69–70.
151 М. Динић, *Срӣске земље у средњем веку*, 175; Д. Ковачевић, *Приштина у средњем вијеку*, 70.
152 И. Божић, *Дубровник и Турска*, 96–98; Д. Ковачевић-Којић, н. д. 70.
153 К. Јиречек, *Историја Срба* II, 331–335.

ба и спорова између две земље и ради суђења између њихових поданика.[154]

Обичајно-правне норме о дубровачком станку су озакоњене тек у *Дубровачком сшашушу* из 1272. године. По њему, разликовале су се две врсте станка, *велики сшанак* (stanicum magnum, stanicum plenarium) и *мали* или посебни станак (stanicum parvum vel proprium). Велики су сазивале обе земље ради решавања међусобних проблема при чему су се могли решавати и спорови појединаца. Мали станак се састајао на основу договора приватних странака обе стране ради решавања њихових спорова. При томе је ради суђења одређиван исти, парни број судија с обе стране (2, 4, 6, 12). Станак између Срба и Дубровчана се састајао на одређеном месту (најпре у Шумету код цркве Св. Трифуна или на Крести код Св. Михајла, а од 1280. на Железној плочи код Бргата) и у одређено време, зими (од Аранђелова до Ђурђева дана).[155]

Међутим, станак је за нас овде важан само у еволутивном смислу, а не и у практичном јер се Дубровник и Србија одавно не граниче, па нема ни граничних спорова, ни станка.

Зато је за период Деспотовине од значаја једино *мешовиши суд*, који је у унутрашњости Србије судио у споровима између Дубровчана и Срба. Овај мешовити суд се јавља знатно раније, још за време краља Милутина. Наиме, у његовом уговору са Дубровником из 1302. се каже да ако дође до спора између Србина и Дубровчанина, да им суди један судија Србин и један Дубровчанин, а краљ задржава право суђења Дубровчанима за тзв. резервате (неверу, вражду, чељадина и коња).[156] Мешовити суд од тада постаје стална установа за ову врсту спорова. Међутим, цар Душан је за извесно време изменио надлежност за мешовите, српско-дубровачке спорове. За саме Дубровчане он у повељи из 1349. предвиђа да се суде *ūред цариником и кнезом или ūред кефалијом који буде īрада ūоīази, законом родиūеља и ūрародиūеља царсūва ми.* Једино предвиђа да обе стране дају исти број сведока у самој парници.[157] Исти је принцип мешовите пороте био после унет у други део *Законика* (чл. 153).[158]

---

[154] О станку је посебну расправу написао још В. Богишић, *Сūанак ūо дубровачком законику из 1272*, Гласник СУД 44 (1877) 197–231. Сажети приказ станка дао је К. Јиречек, *Исūорија Срба* II, 137–141 с новим тумачењима заснованим на грађи Дубровачког архива. На њиховим резултатима се темеље ставови Т. Тарановског, *Исūорија срūскоī ūрава* IV, 149–154. Новији рад: Б. Недељковић, *Поīранична ūороūа*, ИЧ 24 (1977), 9–45.

[155] *Сūаūуū īрада Дубровника*, гл. I чл. 4; гл. III, чл. 49, 51, 53, 54, 57.

[156] А. Соловјев, *Одабрани сūоменици*, 85. О резерватима види стр. 260–261.

[157] Исто, 145–6. Он се овде позива на повеље својих претходника, мада овакве одредбе нема у ранијим сачуваним уговорима.

[158] Н. Радојчић, *Законик цара Сūефана*, 73.

Од времена кнеза Лазара поново се враћа мешовити суд. У његовом уговору са Дубровчанима из 1387. успостављен је стари мешовити суд од пре Душановог времена, с том разликом што се више не предвиђа по један судија са обе стране као у Милутиновј повељи. Сада се предвиђа општије начело паритета, односно *да се йостави йоловина судија дубровачких а йоловина Србаља и да се йред њима сйоре*. Истовремено са увођењем мешовитог суда кнез Лазар је изричито укинуо надлежност домаћих државних судова за међусобне парнице Срба и Дубровчана: *И да не йозива Србин Дубровчанина йред суд никамо, шакмо йред онези судије... и да се не муче йред їосйодсшво ми ни йред кефалију.*[159] Исти поступак био је предвиђен и за Сасе и Дубровчане. Предвиђено је такође да ако Дубровчанин захтева пороту, да је чине *њеїова дружина Дубровчани* који живе у истом или најближем месту где се води спор, а ако обе стране предложе сведоке, онда исти број сведока предлаже и Србин и Дубровчанин. Међутим, наређује се да од њих *није вољан йобећи ни један* док се спор не оконча.[160]

Из свега реченог види се да је укинута надлежност државног суда за мешовите спорове, која је уведена Душановом повељом из 1349, и успоставља се стари мешовити суд из Милутиновог времена. Осим тога, иде се и даље, те се надлежност овог суда проширује на сва дела без изузетка а више се не помињу резервати у корист владаревог суда које Милутинова повеља истиче.

Дословно исте одредбе поновљене су у уговорима деспота Стефана са Дубровчанима из 1405, затим браће Бранковића са мајком Маром из исте године, а онда и у уговорима Ђурђа Бранковића са Дубровчанима из 1428. и 1445. године.[161] Према томе, овакав режим суђења у мешовитом парницама и установа мешовитог суда били су на снази све до пропасти Деспотовине. Као што се види, мешовити суд се као практичнији нарочито развија у XIV веку, у време када све више Дубровчана борави из пословних разлога у Србији. У све већем броју спорова са Србима постало је тешко изводљиво да се сви они решавају на станку који се састајао само у одређеном делу године. Станак додуше постоји све док се српска држава граничи са дубровачком територијом, али су прагматични разлози наметали мешовити суд који се у ствари и развио из малог станка. Међутим, од

---

159 С. Новаковић, *Законски сйоменици*, 200–201.

160 Исто. Порота је део судског поступка у средњем веку, појачано колективно сведочење о окривљеном, односно доказно средство. То је заклетва у корист странака од стране већег броја *суроїника*. О пороти: К. Јиречек, *Исшорија Срба* II, 124 и даље; Т. Тарановски, *Исшорија срйскоґ йрава* IV, 198–202.

161 Љ. Стојановић, *Повеље и йисма* I–1, 201, 151–2; I–2, 13–14.

времена од када Дубровник и Србија нису суседи, мешовити спорови су се могли решавати једино на мешовитом суду на српској територији, тамо где је спор и настао. Отуда од времена кнеза Лазара па до пропасти државе имамо његову искључиву надлежност у оваквим парницама.

Аутономно дубровачко судство

Аутономно дубровачко судство важило је у Србији за све Дубровчане у свим међусобним парницама. При томе се, наравно, примењивало дубровачко законодавство. Ово дубровачко судство у Србији било је под пуним надзором дубровачке владе. Иначе, овај проблем спорова међу самим Дубровчанима у Србији није се толико постављао све до времена до када је релативно мали број трговаца боравио на нашим просторима и док се они нису почели настањивати у Србији или у њој боравити непрекидно и десетине година. До тада су они своје спорове могли решавати и у самом Дубровнику. Дакле, и овде су практични разлози наметали практичнија решења. Осим тога, овим се спроводило важеће правно начело да се суђење обавља у месту где је до спора и дошло.

До цара Душана се овај проблем у уговорима и не појављује. Као што смо видели, Душан је и ове спорове, као и мешовите, покушао да реши тако што их све упућује на државни суд, односно суд цариника, кнеза и кефалије. Међутим, очигледно је да ни то није решавало практичне проблеме јер је требало примењивати дубровачко право и законе. Осим тога, број Дубровчана у Србији од средине XIV века нагло расте због све снажнијег развоја рударства и трговине. Зато већ у поменутој повељи кнеза Лазара из 1387. имамо одредбу која ово питање решава на тај начин што овакве спорове препушта самим Дубровчанима. Ако дође до спора међу Дубровчанима, без обзира да ли је он започет у Дубровнику или Србији, *да се пре пред конзулом дубровачким и пред них судијами, и што суди конзул и његове судије, на том да стоје.* Чак се потом предвиђа присила за овакав поступак и каже се да ако неки Дубровчанин не би хтео да изађе пред овај суд или не признаје његову пресуду, *да је вољан конзул и његове судије оногази свезати и држати догде плати у што је осуђен, а да тај закон није вољан потворити ни кефалија ни владалац.* Исте су одредбе по овом питању поновљене у уговорима деспота Стефана и Ђурђа Бранковића.[162]

Дубровчанима у Србији су, дакле, судили њихови изабрани **конзули и судије**. Уз конзула као председника судске комисије која је бирана за сваки судски процес посебно, а коју чине још двојица судија,

[162] С. Новаковић, *Законски споменици*, 202; Љ. Стојановић, *Повеље и писма* I–1, 203; I–2, 17–18.

постојао је у почетку и дубровачки *ёенерални конзул* за целу Србију. Ову установу су Дубровчани преузели од Млечана, под чијом су врховном влашћу били до 1358. Тај генерални конзул је најпре (већ од 1278) седео у Брскову, а касније у Руднику и имао је улогу сталног дипломатско-трговачког представника за Србију. Одлуком из 1325. поново је успостављено заступство за целу Србију. Према овој одлуци конзул се бира на годину дана са платом од 400 перпера и морао је увек боравити тамо где и српски владар са својим двором. Обнављањем те одлуке 1332. одлучено је да конзул треба да борави у Призрену и то о трошку трговаца тог места. Требало је да повремено путује по целој Србији и обилази тргове и сајмове где су пословали трговци и да пресуђује у њиховим парницама. Када је Призрен привредно опао, конзул се настанио у Новом Брду.[163] Нова уредба о конзулима донета је у Дубровнику 17. децембра 1387. године и њом се још увек предвиђају генерални конзули за Србију.[164]

Међутим, тај систем није још дуго функционисао јер се већ на самом крају XIV века бирају посебни конзули и судије у Малом већу за сваки случај посебно. Од 1415, када су уведене посебне архивске књиге (записници) за свако веће, у записницима Малог већа, у чијој је надлежности био избор конзула и судских комисија, нема више помена генералног конзула. У њима су забележене на стотине судских комисија које се одређују сваке године за разна трговачка места у Србији ради решавања свих појединачних спорова који су избили међу Дубровчанима у тим трговима. Конзули немају више обележје ни сталних дипломатских представника на деспотовом двору. Ту улогу, као што смо видели, преузимају повремени, а касније и стални дубровачки посланици (*ambassiatores*). Обично су бирани из редова најутицајније властеле која је пословала у Србији и имала у њој разгранате везе, као и утицај на двору.

Богата грађа о конузулатима (судским комисијама) у Србији од 1415. до 1459, упркос својој једностраности, пружа могућности за вишестрана истраживања. Ми ћемо се овом приликом задржати само на неким основним закључцима који се из ње могу извући за нашу тему, за аутономно судство Дубровчана у Србији.

Пре свега, може се закључити да су највећим делом предмет суђења између Дубровчана били имовински спорови, нерашчишћени рачуни, дуговања и потраживања, спорови настали из рада трговачких друштава, неизвршене обавезе занатлија и спорови између слугу и њихових господара. Ту су свакако били и кривични спорови: убиства, рањавања, туче, увреде, разбојништва, крађе, преваре, разне штете и слично.

---

[163] К. Јиречек, *Историја Срба* II, 179–180.
[164] М. Динић, *Одлуке већа* II, 333–335.

За конзуле су најчешће постављани најугледнији представници дубровачке колоније у том месту. Била је то махом властела, али су за конзуле били некад бирани и угледни пучани. Изузетак је био Рудник где је у конзулатима ретко бирана властела, иако се зна да је доста властеле живело и радило у овом тргу и руднику.

Карактеристично је да је велики број људи учествовао у појединим споровима, међу тужиоцима, а посебно међу туженима. По томе се издваја Сребреница где је често међу туженима било и до 30 људи у једној парници. У споровима су неретко учествовале и слуге, обично међу оптуженима. Било је и суђења у којима су учествовале и жене.[165] Посебно је занимљиво питање учешћа домаћих људи у споровима Дубровчана. По именима се види да их је било, и то скоро искључиво међу оптуженима. Најчешће су то биле слуге, а понекад је вероватно било и домаћих људи, трговаца, који су били ортаци оптужених Дубровчана.[166]

Управо због постојања независног дубровачког судства у Србији које је деловало упоредо са домаћим законодавством и судством, постојала је могућност избегавања одговорности оптужених за поједина дела. Окривљени су то чинили преласком из једне у другу категорију поданика. Ово је било могуће нарочито ако се зна да су Дубровчани давали право свог грађанства особито радо најимућнијим Србима, као и онима из тек формираног слоја грађана (трговаца и занатлија). Зато је у пракси било случајева да се исти човек час издаје за Саса или Дубровчанина, час за Србина или Босанца. То је зависило од тога која је позиција у том тренутку била повољнија и кориснија. Зато није ни чудо што је деспот Ђурађ, због оваквих случајева, једном приликом 1433. тражио од Дубровчана да му одговоре ко је у Сребреници тада био Дубровчанин, ко Србин, а ко Босанац, настојећи да спречи ову појаву.[167] Одговарајући на деспотове примедбе и желећи да сачувају своју аутономност, Дубровчани кажу да се њихови прописи и повластице односе на нове грађане, подједнако као и на старе.[168]

Приложена табела најбоље сведочи о броју спорова и значају независног дубровачког судства у Србији у овом раздобљу по годинама, као и по појединим трговачким и рударским местима. Све је то било у тесној вези с важношћу тих места за дубровачку трговину и предузетништво, као и са бројем Дубровчана који су у њима боравили.

---

[165] У једном случају муж тужи сопствену жену: *Acta Cons. Min.* 5, f. 187', 2. IV 1432, у Сребреници; Једном је забележен и спор између две жене у Приштини: *Acta Cons. Min.* 6, f. 189, 23. XI 1434.

[166] Сва ова и друга занимљива питања, као и богатство саме грађе свакако захтевају једну опширнију студију о дубровачком аутономном судству у Србији.

[167] *Lettere di Levante* 11, f. 165', 1. X 1433.

[168] Исто.

КОНЗУЛАТИ У СРБИЈИ 1415–1459

Год.	Сребре-ница	Приშти-на	Н. Брдо	Трепча	Рудник	Зворник	Смедерево	Крупањ
1415	38	4	6	12	3	1		1
1416								
1417								
1418	37	22	1	5	4	18		
1419	105	20	12	21	2	10		3
1420	76	41	27	25	5	5		3
1421	71	22	18	24	14	5		
1422	41	40	19	34	4	10		
1423	75	57	29	44	9	18		1
1424	70	70	32	42	15	22		
1425	98	55	59	33	17	29		1
1426	78	57	27	35	14	40		
1427	29	50	34	21	16	54		
1428	16	68	45	31	39	79		1
1429	73	42	20	21	20	15		2
1430	20	17	8	8	5	16		
1431	100	29	23	15	3	8		
1432	72	11	22	5	4			
1433	57	38	59	6	5			
1434	205	57	115	12	9			
1435	140	66	122	15	17			
1436	81	82	103	17	17		1	1
1437	33	111	64	7	12			
1438	31	117	89	23	18		2	
1439	37	49	109	12	3			
1440	47	53	4	3	7			
1441	7	10	3	1	2			
1442	18	38	35	5	8			
1443	18		6	1	3			
1444	45	3	5		5			
1445	26	43	30	5	12		7	1
1446	29	53	41	2	11		3	
1447	18	49	38	3	14	1	11	
1448	21	38	34		15	1	13	2
1449	9	5	12	10	16		31	14
1450	7	9	7	8	12		42	7
1451	11	5	5	2			16	2
1452	34	3	5	1	1		25	2

Год.	Сребре-ница	Приштина	Н. Брдо	Трепча	Рудник	Зворник	Смедерево	Крупањ
1453	23	1	2	2	3		27	2
1454	21		4		2		21	2
1455	7				1	4	6	
1456	5						2	
1457	21		1				4	
1458	2							
1459	1							
Укупно	1.953	1.435	1.275	511	367	336	211	45

Год.	Зајача	Црнча	Јањево	Београд	Ваљево	Беласица	Трговиште	Плана
1415								
1416								2
1417								1
1418							1	
1419								1
1420							1	
1421					1		1	
1422								
1423			2	1			1	
1424			10	1		1		
1425			13					
1426			2	1				
1427			1					
1428		1	1					
1429			3			1		
1430					1	1		
1431				7		1		
1432				1				
1433			1	1				
1434				3				
1435		1		2				
1436		2		1				
1437		1	3					
1438		8	1	3		2		
1439		7		1			1	
1440		10						
1441		1						
1442								

Год.	Зајача	Црнча	Јањево	Београд	Ваљево	Беласица	Трговиште	Плана
1443		13						
1444		6	1					
1445	21	12	3	1				
1446	40	12	3	1		2		
1447	15	8	3	1				
1448	6	2	4			3		
1449	10	2			6			
1450	4	1	1		1			
1451								
1452					3			
1453	1				7			
1454	1	1	2		5			
1455								
1456		1						
1457								
1458			1					
1459							1	
Укупно	98	88	55	25	24	11	6	4

Год.	Бохорина	Саси	Рудишта	Бело Брдо	Призрен	Запланина	Заслон
1423					3		
1426					1	1	
1429						1	
1444	5						
1445	15						
1446	2			1			
1449		6					
1450		2		1			
1451				2			
1452				1			
1453			1			1	
1454			2				1
1455			1				
1456			1				
Укупно	22	8	5	5	4	3	1

Суђења на деспотовом двору	12
Вишеград	3
Јагодна Глава	2
Некудим	1

Пети васељенски сабор, Љубостиња, 1402–1405. године.

Сабор Св. Саве (део композиције Васељенски сабори),
црква Св. Димитрија, Пећка патријаршија, око 1345. године

Сабор Св. Симеона Немање и краља Милутина, црква Св. Димитрија, Пећка патријаршија, око 1345. године.

Сабор у Дежеву, Капела краља Драгутина у Ђурђевим Ступовима, 1282–1283. године.

Рударски закон деспота Стефана, 1412. година, почетна страна са представом рударских стручњака, трговаца и старешина.

Рударски закон деспота Стефана, 1412. година; задња страна са датумом.

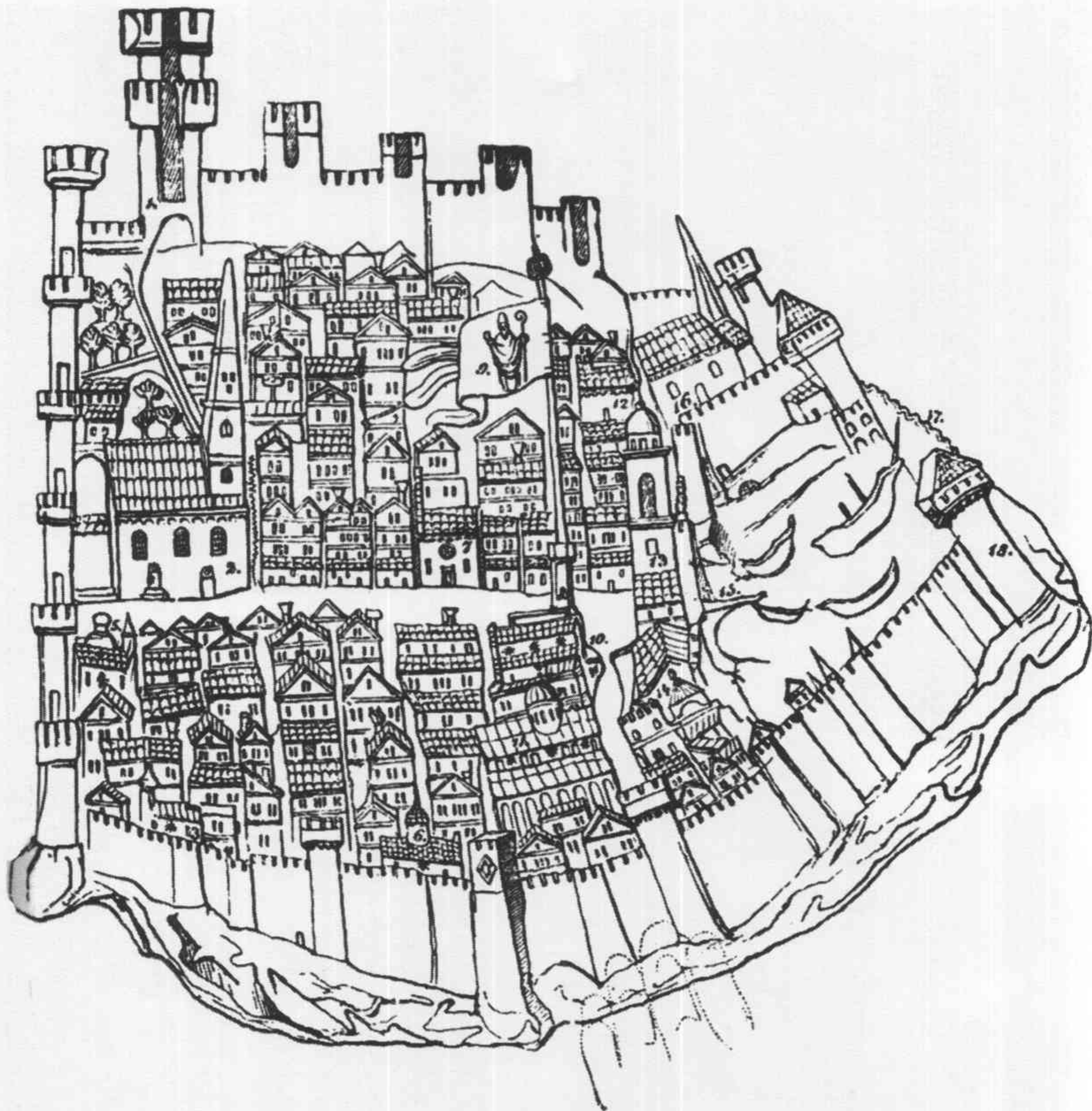

Дубровник крајем XV века, цртеж према слици Николе Божидаревића.

Дубровачки трговачки караван на Цариградском друму у околини Ниша, крајем XV или почетком XVI века, део гравире.

Дубровачки трговачки караван на Цариградском друму у околини Ниша крајем XV или почетком XVI века, други део исте гравире.

Дубровачки трговац XV–XVI века,
гравира из тог времена.

Дубровачки гласник (гласоноша)
XV–XVI века, гравира из тог времена.

Новац деспота Ђурђа са представом владара на престолу и натписом ДЕСПОТЬ ГЮРЬГЬ

Новац цара Душана, 1345–1355. године

Закључак

Падом Деспотовине 1459. престала је да постоји српска средњовековна држава. Само век раније та држава је имала ранг царства и била најмоћнија сила на Балкану. По државној организацији и уређењу она је тада спадала у ред најмодернијих држава и могла се поредити не само с Византијом на чијим је традицијама највећим делом изграђена, већ и са земљама средње и западне Европе тога доба. *Законик цара Душана* који је најбољи репрезент тог уређења, у многим елементима могао се поредити са закоником цара Карла IV и другим средњовековним правним споменицима а у многим елементима их је и надилазио. Али, као што је познато, распадом Српског царства нестало је и јединствене државе Немањића. Државни развитак се за извесно време прекинуо, да би првенство међу обласним господарима убрзо преузео кнез Лазар. Међутим, његове напоре за поновно успостављање државног јединства прекинула је Косовска битка. Њен резултат, страдања и тежак положај Србије између турске надмоћи и угарских провала одложио је за извесно време активности за обнову државе. Осим тога, крајем XIV и почетком XV века траје тихо супарништво Лазаревића и Бранковића за примат у том процесу обнове. Видели смо да и једни и други издају повеље Дубровчанима у којима се, као и у другим актима, позивају на Немањиће и континуитет са њима. Наравно, велику предност у томе су имали Лазаревићи. Њима је још кнез Лазар обезбедио првенство у том погледу и, што је још важније, обезбедио им је подршку цркве.

Када је Стефан Лазаревић добио од Византије деспотску титулу и рашчистио унутрашњи сукоб са братом Вуком, то првенство више није довођено у питање. Пут ка потпуном уједињењу свих српских земаља био је отворен и убрзо завршен, а истовремено је текао процес јачања државе и њене организације. У том процесу су значајну улогу одиграле личне особине деспота Стефана који је сам извршио реорганизацију државне управе. Константин Филозоф га уздиже као строгог али правичног и мудрог владара, доброг војсковођу и великог витеза који се брижљиво старао и о напретку државе и њеној организацији. Он каже да је за његове владе цветала правда ко-

ја је доносила плодове, сиромашни су тада били заштићени од богатих, нико није смео захватати преко границе суседа, а силници нису смели потрзати мач. Дубровчани кажу да је био строг, понекад и преко мере (*durus et rigidus*, *quandoque plus debito*).

Зато се слободно може закључити да је последњих десетак година владавине деспота Стефана Србија доживела врхунац свог не само привредног и политичког, већ и државног развоја у раздобљу Деспотовине. Тај ниво се донекле одржавао такође првих десетак година владавине деспота Ђурђа, све до првог пада Деспотовине под турску власт. Ђурађ је исто тако био добар војсковођа, мудар и искусан владар. Међутим, све му то није много помогло јер су у турском царству тада били сазрели услови за коначно освајање Балкана. Тако је за српску државу почео процес опадања који се завршио коначном пропашћу државе и њених институција.

Функционисање и структуру државе српских деспота посматрали смо и проучавали кроз пет њених основних чинилаца који карактеришу сваку државу. Први од њих је *владарска*, односно *државна идеологија.* Она се темељила на неколико основних начела. Прво и најважније је проистицало из опште политичке филозофије српског средњег века о божанском пореклу власти, односу подређености свих земаљских власти према Богу, и у вези с тим створеном хијерархијском поретку држава у коме је и Деспотовина нашла своје место. Друго важно начело владарске идеологије српских деспота јесте борба за континуитет са државом Немањића. Ово је посебно било важно за деспота Стефана у чији је удео пало обједињавање српских земаља и организација што јаче државе. Континуитет са Немањићима требало је да обезбеди њену унутрашњу стабилност. Коначно, трећа важна компонента владарске идеологије у овом периоду је деспотска титула, добијена од Византије, која је српску државу уздигла на виши степен, подигла јој углед међу околним земљама, а владајућој династији и међу страним владарима и међу домаћом властелом.

Други битан чинилац сваке државе јесте *територија* коју насељава њен етнос и на коју се простире њена власт. Територију српских деспота овде смо посматрали као динамичну категорију, каква је она у стварности и била. У првом периоду она се јачањем државе повећавала, да би крајем владе деспота Стефана објединила скоро све старе српске области. За време деспота Ђурђа, са све чешћим продорима Турака, почиње слабљење државе, а самим тим долази до смањења њене територије све до коначног пада под турску власт.

Војска је битан елеменат сваке државе, а поготово у средњем веку. Српска средњевековна војска је, како нам извори говоре, респектована од суседа и била је предмет сталне бриге и унапређења

владара и државе. Деспот Стефан је и војску реформисао, дајући још већу улогу војводама и уводећи главнокомандујућег *војводу војске* као свог заменика. Због сталних турских опасности и ратова још већи значај добија најамничка, крајишка и заманичка војска, а за њихово издржавање се уводе нове дажбине.

Систем *финансија* је остао исти као и у периоду Немањића. Фиск, као материјална основа за функционисање државе се увећавао, увођене су нове дажбине, нарочито за потребе рата, данка Турцима и издржавање војске. Финансијски апарат се увећавао у складу с нараслим потребама и све развијенијом привредом. У вези с тим, већи значај добијају локални органи власти и цариници који су непосредно убирали прикоде.

И *државна уӣрава* се ослањала на традицију и установе из доба Немањића. Међутим, запажају се и неке промене. Знатно већи удео у власти, од централне до локалне, добијају војводе, одржава се институција сабора и јача улога владаревог дворског савета.

Дакле, држава српских деспота је прошла нужни еволутивни пут, најпре успона и јачања, а затим дезинтеграције и пада, у складу с унутрашњим и нарочито спољним условима и узроцима од којих је зависила.

Summary

THE STATE OF THE SERBIAN DESPOTS

This book deals with the final stage in the development of the Serbian medieval state. It covers the last six decades of its existence (1402–1459). The fall of the Serbian state under Turkish rule in 1459 meant not only the breach of its sovereignty; it also had far-reaching consequences: Serbia got incorporated into a different economic and political system, completely alien to it – that of the Ottoman Empire. The period of the Despotate was not an age when the Serbian state reached its high watermark in the Middle Ages. This had been achieved under the rule of the Nemanjids, more precisely during the reign of the Emperor Dusan in the mid-15th century. Nevertheless, the Serbian state of the first half of the 15th century surpassed the golden age of the Serbian Emphe in some aspects. First of all, this claim bears upon the quick economic growth, the development of trade and mining, the formation and expansion of towns, town autonomy and urban population. These issues are largely the themes treated in the book.

However, it should made clear from the very start that the political history of this epoch is not the main subject of this book. This issue has been touched upon only in one chapter, but not in the customary way; we have examined it in the context of state borders – how the size of the state expanded and afterwards diminished. The main topic of the book is the internal organization of the Serbian medieval state in this period. So far, this problem has not received proper attention either in European or Serbian historiography. It has been usually investigated within large historical surveys of a particular nation or state; very rarely has it been the subject of a separate monograph. Besides, Serbian historiography lacked an individual study on the internal organization of the medieval state to which we could resort. Therefore, this book represents the first attempt of this kind. In it, we have researched how the state of the Serbian despots functioned and how it was structured in the light of five basic factors characterizing each state. The first is the state ideology, then territory, army, finances and administration. Each of them has been analyzed in a separate chapter.

I *RULING (STATE) IDEOLOGY*

State ideology certainly was the main ideological foundation on which a medieval state was based. At the same time, it was an integral part of the political philosophy of the Serbian Middle Ages, which, in comparison to Western Europe, even Byzantium – Serbia's paragon, displayed some specific characteristics. The main standpoints of that political philosophy have been dealt with here, as much as the available sources have permitted us to do so.

The state ideology of Serbia in the period of the Despotate was founded on several basic principles. The first and most important one, which had its roots in the general political philosophy of the Middle Ages, concerns the divine origin of power, i.e. the subordination of all kinds of earthly power to God. From this concept resulted the hierarchy of states, in which the Despotate had its place. The second important principle of the ruling ideology of the Serbian despots was the struggle to preserve the continuity with the Nemanjids' state. In that sense it is linked with the state ideology from the Nemanjids' time. The development of concepts of state organization and rule should be followed from the time of Stephen Nemanja, the founder of the dynasty, who, after being a Byzantine vassal for a long period, established the independent Serbian state. He accepted the Byzantine ruling ideology, having modified it to meet the needs of the newly created state, which he incorporated into the Byzantine world hierarchy. Within that system, Nemanja took for himself the modest title of Grand Zupan, and it was his son Stephen who assumed the royal title and raised the state in the hierarchy to the rank of kingdom. A turning point in this rise was the year 1345–6, when Stephen Dušan was proclaimed and coronated emperor, which meant that the Serbian state rose to the highest rank of medieval states. This act undermined the Byzantine supremacy in the hierarchy of states. Dušan wanted to push Byzantium, experiencing crisis at that time, into the background and take over its position of the universal empire. This, in its part, brought about a series of clashes, of which the gravest consequences had the conflict with the Patriarchate in Constantinople. However, that stage in the development of the Serbian state ended relatively quickly with the disintegration of the Serbian Empire after the death of the Emperor Uroš in 1371. Our attention has been primarily focused on the process of the reunification of independent Serbian feudal lords into one state. Prince Lazar and his heir Steephen Lazarević assumed a major role in this process. The fusion of feudal territories into a single state and the transformation of Prince Lazar's heir into Nemanja's had an impact on the formation of ruling ideology and state symbols. It is interesting, however, that Stephen Lazarević, although striving to emphasize the continuity between his state and the former one, wanted to assume neither the royal title of the former Nemanjids, nor Dušan and Uroš's imperial one, which he could have done since he was related by blood with the-

se rulers. He opted for a symbolic inclusion into the Byzantine imperial hierarchy, having returned to the old, traditional patterns. He contented himself with the title of despot which he asked from and was granted by the Byzantine emperor John VII Palaiologos in August 1402, on his return from the battle of Angora. Since at that time John VII was replacing his uncle Manuel II Palaiologos on the throne, who was in the West seeking help in the struggle against the Turks, Stephen's despotic dignitary was confirmed by Manuel later, in 1410. The title of despot, which belongs to the rank of imperial dignities, and ranks immediately after the imperial title, has been dealt with at length in this chapter. First we have examined its place and significance in Byzantium, giving detailed descriptions of the insignia pointing to the rank of despot, as well as the ceremony where this title was granted according to the Byzantine writer Pseudo-Kodinos. After that, we have turned our attention to the Serbian despots and their insignia, attempting to establish similarities and differences with respect to Byzantium. After the Despot Stephen, all Serbian rulers carried this title up to the fall of Serbia under Turkish tule in 1459. It was conferred on them by the Byzantine emperor up to the collapse of the Byzantine Empire in 1453: George Branković received f it in 1429, his son Lazar in 1446. Afterwards, the title was accorded by Hungarian kings: the Despot Stephen got it in 1458 and Stephen Tomašević in 1459.

In this chapter we have put under close scrutiny all references to the title of despot found in domestic and foreign sources: charters, letters, inscriptions and notices, coins, seals and documents from the Venetian and Dubrovnik archives. We have placed special emphasis on the formulas used in charters in reference to despots, because they reflect the nature of state ideology the best. The results of these investigations have been presented in a tabular form. In the end, one section has been devoted to the issue of joint rule in the period of the Despotate, because this institution, known in the time of the Nemanjids, existed in this epoch as well, but in a somewhat altered form.

II *THE STATE TERRITORY*

The second chapter discusses the political history of the period of the Despotate. But it has not been presented in the standard way, i.e. by giving a chronological account of events. Such an approach was not deemed necessary, because a survey of political history can be found in every synthetic work on the Serbian medieval history. Our interest has been primarily focused on the territory of Serbia, because it is one of essential factors determining the actual functioning of the state. Therefore, we have followed how the territory of Serbia expanded and diminished, and, of course, political events that directly or indirectly brought these changes about.

In the first section of this chapter we have discussed the medieval understanding of the concept of borders; how they were established and defended. The understanding of borders in the early Middle Ages differed from the one from the epoch of late feudalism. In the early Middle Ages the frontier was a broad or narrow strip of land towards others states, uninhabited because of frequent frontier raids and plundering expeditions. The only exception was the case when state boundaries coincided with the natural ones (rivers, mountain ridges, coasts, lakes and seas) – then the frontier was precisely established. Contrary to this, in the period of late feudalism, and the Despotate as well, the utmost goal was to establish boundaries of all regions in the state with the greatest possible accuracy, i.e. the pursued objective was that state borders should coincide with the natural ones. In regions where this was not possible, the frontier was established as accurately as possible – it coincided with the border of the last settlement, estate or village territory. Sources inform us how the frontier with the Venetians was ascertained in Zeta, where a mixed commission very accurately established the bordering line, going from a house to a house or a landmark. This must have been the practice in other similar cases, which is confirmed by numerous references in charters. For the protection of the frontiers and bordering regions a special military arrangement was introduced. This territory was divided in the so–called *krajište* (border districts), entrusted to governors – frontiersmen who were responsible to the ruler for the defence of borders, the control of passengers and goods; they had to prevent inroads of plunders, and in war time to bear the brunt of the first enemy attack. Since the time of the Despot Stephen, border districts (*krajišta*) were headed by *vojvodas* (military commanders), appointed by the Despot himself.

The second part of the chapter discusses at length how the borders changed with the flow of time. First we have described the expansion of the territory under the Despot Stephen Lazarević, then how the state gradually weakened and its territory reduced under incursions of the Turks, until their final conquest on 20 June 1459. The first period – the reign of the Despot Stephen – is particularly interesting. It was the last ascent of the Serbian medieval state in political, economic and cultural spheres. In this epoch most of Serbian lands, divided after the downfall of the Serbian Empire, were reunited. At its peak, the Despotate extended over the territory from Kotor to Skadar on the Adriatic coast, Kosovo and the mountain Sara in the south, regions of Znepolje and Niš in the east, reached the Sava and the Danube in the north, enclosing Belgrade, which became the Despot's capital. In the west, it incorporated the territories to the west of the Drina, the Srebrenica district of that time, and later stretched over eastern parts of Usora, with important fortifications of Zvornik, Tišnica and Teočak.

III *THE ARMY*

The army in the Middle Ages was one of the principal supports of the state, as it is today. On its size, strength and level of organization depended the stability, survival and expansion of the state. Not much has been written about the Serbian medieval army, and we have collected all available data about it. In this chapter we have followed the development of military organization is Serbia from the early Middle Ages up to the mid–15th century, having put the main emphasis on the period of the Despotate. Our research has shown that the organization of the Serbian armed forces was influenced by three main factors. The first was the autochthonous Slavonic heritage that had its roots in the epoch of the migrations of the Serbs; the second is a very strong impact of Byzantine military organization – the consequence of the political, spiritual and cultural influence of Byzantium; the third is the influence of western military organization that reached Serbia through its first neighbours – Hungary with which Serbia had close contacts in the 15th century, and coastal town republics, Venice, and especially Dubrovnik, with which Serbia maintained close economic and other relations in the course of the entire Middle Ages.

Military organization in Serbia acquired its final shape in the middle of the 14th century, during the reign of the most powerful Serbian ruler, the Emperor Dušan. This resulted in the large-scale conquest of neighbouring territories, mostly belonging to the Byzantine Empire, and at that time the extent of the Serbian state was the at its largest. The main principles of military organization were regulated by several articles of Dušan's law code. All these articles, together with other sources from the Nemanjids' time, have been the subject of a detailed analysis, because military organization in Serbia from that time remained in essence the same in the period of the Despotate. However, the development brought about some changes, and the Turkish threat the reorganization of the army, which the Despot most probably undertook between 1405–10.

The army in medieval Serbia, like in other European countries, consisted of two branches – infantry and cavalry. The infantry was largely composed of tree peasants and serfs, while the landed gentry constituted the cavalry. The army organization and mobilization was based on a feud, land estate, because when an estate was endowed to a feudal lord by his ruler, he undertook the obligation to appear armed accompanied by a fixed number of infantrymen and cavalrymen when called out for military service. In case he did not fulfill this obligation, which was called led 'infidelity', he would be dispossessed and sometimes executed. Since land estates in Serbia, like in Byzantium, were of two types – inherited and inalienable property and *pronia*, not transferable either by alienation or by inherinace, given as a reward for military service or in return for undertaking military obligation, the army in medieval Serbia consisted of the

troops drawn from inherited estates and those drawn from *pronia*. Besides, there were also mercenaries, hired by rulers ever since the 12th century. In addition to the ruler's constant court escorts, comprised of chosen nobleman, mercenaries were in fact the only standing army, important both in war and peace. Their number varied and depended on the ruler's financial means. Sources inform us that mercenaries recruited in Serbia came from Spain, Germany, Italy and other western countries, as well as from Hungary and Turkey. They were well-equipped and often played a decisive role in battles; surviving sources contain information about their pay in particular periods. As well as this, records mention another two types of armed forces in the period of the Despotate: the *krajiška* army (frontier troops) and the *zamanička* army (recruited troops). The first had to defend borders in frontier regions; the other was composed of the local inhabitants mobilized as a militia with the obligation to appear armed when their province was attacked. All these forms of military organization have been analyzed in great detail on the basis of available sources. Besides, we have also dealt with the issue of command. The ruler was in supreme command, and his deputy was the *great vojvoda* or *vojvoda* of the army; below them in rank were numerous other *vojvodas* — commanders of particular military campaigns or units; after them came feudal lords at the head of units from their estates. We have also examined the problem of military judicial system, which was touched on in Dušan's law code; then the issue of tactics, and finally armaments and military equipment, which basically did not differ from the Byzantine or European weaponry of that epoch. Immunities – i.e. the exemption of estates, especially those belonging to the church, from military obligations – were widespread in Serbia. However, in the time of the Despotate they were diminished because of the impending Turkish threat, and for the same reason new taxes for the equipment of the army were instituted.

IV *FINANCES*

Finances as an important part of the interior organization of the Serbian medieval state have not frequently attracted the attention of scholars so far. After Čedomilj Mijatović who wrote about finances of the Serbian kingdom more than one hundred and thirty years ago, no one has treated this topic as a whole, although some specific questions linked with it have been analyzed.

The finances of the Serbian state evolved together with it. The culmination was reached during the Serbian Empire, when revenues of the treasury, formerly unstandardized, were finally defined and regulated by Dušan's law code. To a large extent, finances were based on the Byzantine practice. Like in most European medieval states, the ruler in Serbia was the nominal owner of the land and people in the country, as well as all its riches. Therefore, no dif-

ference was made between the state property and the ruler's private property, between the state and the ruler's private treasuries (however, this distinction was made in Byzantium). All the ruler's, i.e. state, income flowed into the ruler's treasury. At the beginning, it was entrusted to the care of a confidential official called *'kaznac'* or *'great kaznac'* (treasurer), and, since Dušan's time, *protovestiarios*. The most famous among them certainly was Dušan's protovestiarios of many years, Nikola Buđa, an eminent nobleman from Kotor. Protovestiaroi existed in the period of the Despotate up to 1435, when this office was undertaken by the official bearing the title of the head of the treasury. The best-known person who held this office from 1445–53 was the prominent nobleman from Dubrovnik Paskoje Sorkočević, one of the most respectable and trusted personalities at the court of the Despot George Branković.

The main duty of the Despot's treasurer was to collect revenue and enlarge it. The income which flowed into the ruler's treasury in the Middle Ages came from three basic sources. The first were taxes paid by dependent peasants, the second revenue from trade, that is customs dues, and the third taxes from mines and other royal rights. Revenue was also provided by monetary fines for different offences, confiscated estates of untrue noblemen, various gifts of foreign rulers and merchants, etc. Similarly, the expenditure of the ruler's treasury was various: most money was spent on the army equipment and payments of mercenaries, then on luxurious life led at the court, envoys, building of churches – endowments and defensive fortifications, presents to foreign dignitaries and loyal noblemen, etc. Tributes that the despots paid to the Turks as their vassals, as well as providing for the troops that had to be sent to the Sultan for his military campaigns placed a large financial burden on the treasury. True, these expenses were covered by taxes imposed on all citizens.

In this chapter all kinds of the treasury's revenue have been analyzed on the basis of available sources. The most important obligation was *soće* required in cash (one *perper* a year) or in kind (one tubful of grain a year). It was levied on the dependent peasantry. An important tax was a tithe, a tenth part of agricultural produce of all inhabitants (grain, wine, meet, honey, wax, cattle, etc.). Some less important taxes were *pozob'* (supplying oats for the ruler's horses), *'obrok'* (meal) (the obligation to furnish food for the ruler and his agents), *'travnina'* (payment in kind – in cattle or cheese – for the use of pastures), and *žirovnica'* (a tithe payable in pigs fattened by acorns in the ruler's forests). Monastery estates were partially exempted from these taxes on the basis of the so–called immunities granted by the ruler. In the period of the Despotate some new levies were imposed due to the increased military expenditure during frequent wars waged with the Turks. These were *'vojnica'* or *'vojštatik'*, and summer and winter ounces (army taxes); we have established that summer ounces amounted to the same as *vojštatik*. *As* regards the revenue from trade, that is customs dues, we have presented them in detail and ascertained that

customs dues were paid on the spot were goods were sold, the amount being one tenth of the value, and that they were leased out usually to merchants from Dubrovnik, who paid the ruler in advance, and then organized the collection of fees by themselves. Most frequently, the lease also included *'urbura'*, one tenth of mined ores, as well as the revenue from the ruler's mints.

V *THE STATE ADMINISTRATION*

The last chapter deals with the state apparatus. At its apex was the ruler. The cohesive power and strength of the state depended on the central government. During Dušan's reign, the organization of the state administration was at its the best. It deteriorated after the fall of his state, to be re-established in the period of the Despotate. Apart from the ruler, an important factor of the interior administration were state councils and the court council. Like in other European states, councils were an institution where the most important state affairs were discussed and possible solutions suggested to the ruler. They comprised of the ruler and members of his family, the Patriarch and high clergy, nobles and the highest state officials. The council was of great significance in times when there were changes on the throne, when the patriarch was elected, when laws were passed and proclaimed, religious matters discussed, estates handed over to monasteries, i. e. in all important matters concering the state and the church. Contrary to the opinion of some authors that the importance of councils declined in the period of the Despotate, we have attempted to prove by examples from sources that their position remained unaltered with respect to the time of the Nemanjids. They really lost their significance at the end of the Despotate period, because it was impossible to summon them due to wars. At that time increased the importance of the court council, the ruler's advisory body, composed of his closest associates and nobles who were always at court with him, so that they could easily help when important decisions were reached.

The other important pillar supporting the state administration was the court where, besides the ruler, resided the highest officials of the central government. Most probably around 1405, the Despot Stephen introduced an important reform, having divided the state administration into four main departments. The highest rank in the period of the Despotate was occupied by the logothete, who, apart from managing the state chancery, had other important duties. He was in charge of issuing charters, written by *'diaks'* (scribes). *Protovestiaros*, i.e. the head of the treasury after 1445 (dealt with in the chapter on finances), ranked below the logothete. The next in the hierarchy were *'dvorodržice'* (literally 'courtholders'), who acted as court directors, and were soon supplanted by *celnici* and *great celnici*. The court also had the diplomatic service, di-

rectly responsible to the ruler, engaged with maintaining relations with the outer world. Apart from prominent native feudatories, educated and distinguished foreigners were also employed, especially the Dubrovnik people, who, as connoisseurs of foreign languages, were indispensable for missions in Italy and the West. Envoys were sent to countries stretching between France and Russia, and Germany and Turkey.

The third, broadest circle of the state administration consisted of the provincial and local organs of government controlled by the ruler and court officials. The most important among them were *great vojovodas* and *vojvodas*. They became the dominant figures in the Despotate because they were invested with military authority, which was dealth with at length in the chapter devoted to the army. Besides, *vojovdas* exercised both civil and military functions, being holders of court offices and commanders of particular districts; they also had significance for the local administration as well, because they managed some towns and fortresses. Sources register more than 50 vojvodas from this period. Their coming to the foreground is in connection with the military-administrative reform undertaken by the Despot aimed at strengthening defense against incessant Turkish inroads. At the head of the newly-formed military-administrative districts were *vojvodas*. At times,they were used as diplomats. In the town administration, after *vojvodas* were town *knezovi* (chieftains) holding lower minicipal posts, often appointed from the ranks of Dubrovnik merchants. They only handled civil affairs. A town assembly or 'assembly of citizens' consisting of 12 members which participated in some administrative activities and legal disputes, embodied the privileges of self-government enjoyed by the town.

In this chapter special attention has been paid to the judiciary in medieval Serbia. The ruler as the supreme judge was invested with judicial authority, and kept for himself the right to decide the most important cases; then came elected judges, administrative organs, feudal magnates, as well as the church in the spheres of religion and ecclessiastic law. Dušan's law code introduced the institution of regular, state, or 'imperial judges', determined judicial jurisdictions and court procedure, proclaimed their independence and supremacy over other judicial institutions, except from the ruler. In the hands of the ruler remained the trial for major serious crimes (*cases regales*): treason, murder, wounding and mutilation, theft committed by serfs, ownership of goods and a horse, and abduction of a lady. On lower levels cases were trialed by appointed judges, local organs, and feudal lords on feudal estates (the so-called patrimonial court). The church had jurisdiction over its estates and the clergy, as well as its followers, in the sphere of religious offenses and matrimonial rights. Autonomous coastal towns had their courts and judges elected for the period of one year, and the central government, save in exceptional cases, did not interfere with their work. Besides, merchants from Dubrovnik living in colonies

in Serbian towns for a number of years had the independent autonomous judiciary. They formed courts where trials were conducted according to the legal system of Dubrovnik, and the central government did not interfere in their work, because it was regulated by contracts with Dubrovnik. Disputes between the Ragusans and the Serbs were in charge of mixed courts composed of the equal number of judges from both sides. The last section of this chapter examines this autonomous judiciary in the light of new material, presenting a detailed analysis and statistics.

Translated by Radica Popović

Извори и литература

А. ИЗВОРИ

Необјављени извори

Серије архивских књига Хисторијског архива у Дубровнику. У загради је скраћени облик цитиран у тексту.

1. *Reformationes* 31–34 (1397–1414)
2. *Acta Consilii Rogatorum (Acta Cons. Rog.)* 1–16 (1415–1461)
3. *Acta Consilii Minoris (Acta Cons. Min.)* 1–15 (1415–1462)
4. *Acta Consilii Maioris (Acta Cons. Maioris)* 1–11 (1415–1460)
5. *Lettere di Levante (lett. di Lev.)* 4–16 (1404–1460)
6. *Diversa Cancellariae* 30–36 (1392–1406)
7. *Lamenta de Foris (Lam. de Foris)* 3–29 (1412–1459)
8. *Testamenta* 9–17 (1402–1459)

Објављени извори

Код чешће цитираних објављених извора и литературе прво је наведен коришћен скраћени облик, а затим пуна библиографска јединица.

1. *Actes de Lavra* IV... *Actes de Lavra* IV *(Actes serbes S. Ćirković)*, Paris 1982.
2. *Actes de Saint-Pantéléèmon... Actes de Saint-Pantèlèèmon, ed. diplomatique par P. Lemerle, G. Gargon, S. Ćirković*, Paris 1982.
3. Анастасијевић Д. *Српски архив*... Д. Анастасијевић, *Српски архив Лавре Атонске*, Споменик САН 56, 1922.
4. Б. де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950.
5. А. Веселиновић, *Дубровачко Мало веће о Србији 1415–1460*, Београд 1997.
6. А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Јевпраксији*, Стари српски архив I (2002), 131–142.
7. А. Веселиновић, *Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви*, Стари српски архив II (2003) 193–203.
8. *Византијски извори за историју народа Југославије* III, Београд 1966.
9. *Византијски извори за историју народа Југославије* VI, Београд 1986.
10. Gelcich J. L. Thalloczy, *Dipl. Ragusanum*... J. Gelcich, L. Thalloczy, *Diplomatarium relationum Republicae Ragusanae*, Budapest 1887.

11. Динић *М, Одлуке већа* II... М. Динић, *Одлуке већа Дубровачке реӣублике* II, Београд 1964.
12. Динић М., *Грађа за исӣорију Беоӷрада* II... М. Динић, *Грађа за исӣорију Беоӷрада у средњем веку* II, Београд 1958.
13. Динић М., *Из дубровачкоӷ архива* I... М. Динић, *Из дубровачкоӷ архива* I, Зборник за ИЈК САН, књ. 17, Београд 1957.
14. J. Dlugosz, *Opera omnia*, ed. A. Przezdziecki, XIII, Cracoviae 1877.
15. Ducas, *Istoria turco-bisantina* (1371–1462), ed. V. Grecu, Bucarest 1958.
16. Зиројевић О., И. Ерен, *Поӣис обласӣи Крушевца, Тоӣлице и Дубочице у време ӣрве владавине Мехмеда* II (1444–1446), Врањски гласник 4 (1968) 378–416.
17. Jorga N., *Notes et extraits pour servier a l 'histoire des croisades au* XV *e siecle*, I–VI, Paris 1899–1915.
18. *Консӣанӣин Филозоф и њеӷов живоӣ Сӣефана Лазаревића десӣоӣа српскоӷ*, приредио В. Јагић, Гласник Српског ученог друштва 42, Београд 1875, 223–328.
19. К. Филозоф, *Жиӣије десӣоӣа Сӣефана Лазаревића*, приредила и превела Г. Јовановић, Београд 1989, 71–130.
20. Куев К., Г. Петков, *Събрани съчинения*, К. Куев, Г. Петков, *Събрани съчинения на Консӣанӣин Косӣенечки*, София 1986.
21. M. Lascaris, *Actes Serbes de Vatopèdi*, сепарат из Byzantinoslavica VI, Prague 1935.
22. *The life of Saint Peter Thomas by Philippe de Mezieres*, ed. J. Smet, Textus et Studia Historica Carmelitana 2, Roma 1954, 53–188.
23. Ljubić Š., *Listine*... Š. Ljubić, *Litine o odnošajih između južnoga Slavenstva i Mletačke Repubike* IV–X, Zagreb 1874–1891.
24. Макушев В., *Исӣоријски сӣоменици* II... В. Макушев, *Исӣоријски сӣоменици Јужноӷа Славенсӣва и околних народа* II, Београд 1882.
25. Л. Мирковић, *Сӣаре срӣске биоӷрафије* XV *и* XVII *века*, Београд 1936.
26. Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове усӣомене или ӣурска хроника*, приредио и превео Ђ. Живановић, Београд 1986.
27. Miklosich F. *Monimenta Serbica*... F. Miklosich, *Monumenta Serbica spectantiam historiam Serbice, Bosnae, Ragusii*, Wienna 1858.
28. Новаковић Р., *Бранковићев леӣоӣис*, Посебна изања САНУ 339, Одељење друштвених наука 35, Београд 1960.
29. Новаковић С. *Законски сӣоменици*... С. Новаковић, *Законски сӣоменици срӣских држава средњеӷ века*, Београд 1912. (репринт 2005).
30. С. Новаковић, *Пчињски ӣоменик*, Споменик СКА 29 (1895) 1–20.
31. М. Орбин, *Краљевсӣво Словена*, Београд 1968.
32. P. P. Panaitescu, *Documentale tarii Românesti*, Bucuresti 1938, 69–71; 154–157.
33. Pseudo-Kodinos, *De officialibus Palatii Constantinopolitani et de officiis Magne Ecclesiae*, ed. I. Bekkerus, Bonae 1839; новије издање; Pseudo-Codinos, *Traite des offices*, ed. J. Verpeaux, Paris 1966.
34. М. Пуцић, *Сӣоменици србски* I–II, Београд 1858, 1862.

35. Н. Радојчић, *Закон о рудницима*... Н. Радојчић, *Закон о рудницима десйоша Сшефана Лазаревића*, Београд 1962.
36. Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана*... Н. Радојчић, *Законик цара Сшефана Душана* 1349. и 1354, Београд 1960.
37. R. Rački, *Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina*, Rad JAZU I (1867) 124–163.
38. А. Соловјев, *Одабрани сйоменици*... А. Соловјев, *Одабрани сйоменици срйскоī йрава од* XII *до краја* XV *века*, Београд 1926.
39. А. Соловјев, *Нейознаша йовеља десйоша Сшефана Вашойеду*, ЛИЧ 1 (1935) 477–84.
40. А. Соловјев, В. Мошин, *Грчке йовеље срйских владара*, Београд 1936.
41. *Statut grada Dubrovnika* 1272, Dubrovnik 1990.
42. *Средњовјековни сшашуш Будве*, Будва 1988.
43. Љ. Стојановић, *Повеље и йисма*... Љ. Стојановић, *Сшаре срйске йовеље и йисма* I–1, 2, Београд–Сремски Карловци, 1929–1934.
44. Љ. Стојановић, *Родослови и лешойиси*... Љ. Стојановић, *Сшари срйски родослови и лешойиси*, Сремски Карловци 1927.
45. Љ. Стојановић, *Зайиси и нашйиси*... Љ. Стојановић, *Сшари срйски зайиси и нашйиси*, I–VI, Београд 1902–26; 1982–88[2].
46. Љ. Стојановић, *Сйоменик* III... Љ. Стојановић, *Сшари срйски хрисовуљи, биоīрафије, лешойиси, шийици и др*, Споменик СКА III, Београд 1890.
47. Ђ. Трифуновић, *Жишије свеīоī йашријарха Јефрема од ейискойа Марка*, Анали Филолошког факултета у Београду 7 (1967) 67–74.
48. L. Thallóczy-A. Áldásy, *Magyarosyág melléktartomáinyaniak okleveltàra*, Budapest 1907 (MMH 33).
49. L. Thallóczy-A. Áldásy, *Codex diplomaticus*... L. Thallóczy-A. Áldásy, *Codex diplomaticus partium regno Hungariae adnexarum*, Budapest 1907.
50. J. Тадић, *Писма и уйушсшва Дубровачке рейублике* I, Београд 1935.
51. С. Ћирковић, *Две срйске йовеље за Лавру*, Хиландарски зборник 5 (1983) 91–100.
52. Г. Цамблак, *Књижевни рад у Србији*, Београд 1989.
53. F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938).

Б. ЛИТЕРАТУРА

1. Д. Алимпић, *Уйравне власши у сшарој срйској царевини*, Београд 1921.
2. P. Anđelić, *O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu 13 (1977) 17–47.
3. М. Антоновић, *Десйош Сшефан Лазаревић и Змајев ред*, ИГ 1–2 (1992) 15–25.
4. Ф. Баришић, *Владарски чин кнеза Лазара*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 45–63.
5. М. Благојевић, *Преīлед исшоријске īеоīрафије средњовековне Србије*, Зборник ИМС 20 (1983) 45–126.
6. М. Благојевић, *Крајишша средњовековне Србије од 1371. до 1459*, ИГ 1–2 (1987) 29–42.

7. М. Благојевић, *Савладарство...* М. Благојевић, *Савладарство у српским земљама после смрти цара Уроша*, ЗРВИ 21 (1982) 183–212.
8. М. Благојевић, *Деспот Стефан Лазаревић и Милешева*, Милешева у историји српског народа, Научни скупови САНУ 38, Београд 1987, 165–174.
9. М. Благојевић, *Господари Срба и Подунавља, Прилог српској дипломатици*, ИГ 1–2 (1983) 43–52.
10. М. Благојевић, *„Владаније" кнеза Лазара у Приморју*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985) 97–114.
11. М. Благојевић, *Оброк и приселица*, ИЧ 18 (1971) 165–188.
12. M. Blagojević, *L'exploitation fiscale et feodale en Serbie du XIII[e] au XV[e] siecle*, Revue Roumaine d' Histoire, t. XII, Bucarest 1983, 137–146.
13. М. Благојевић *Град и жупа, међе градског друштва*, Социјална структура српских насеља у XII–XVIII века, Смедерево – Београд 1992, 67–84.
14. М. Благојевић, *Насеља у Мачви и питање српско-угарске границе*, Ваљево, постанак и успон градског насеља, Ваљево 1994, 78–92.
15. М. Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997.
16. М. Благојевић, *Немањићи и Лазаревићи и српска средњовековна државност*, Београд 2004.
17. D. Bogdanović, *Politička filozofija srednjovekovne Srbije*, Filozofske studije 16, Beograd 1988, 5–29.
18. И. Божић, *Село Богдашићи у средњем веку*, ИЧ 7 (1957) 83–119. = *Немирно поморје* XV *века*, Београд 1979, 37–82.
19. И. Божић, *Српске земље у доба Стефана Лазаревића*, Моравска школа и њено доба, Београд 1972, 111–123.
20. И. Божић, *Котор после прихватања млетачке власти*, 12 вијекова бокељске морнарице, Београд 1972, 34–42 = *Немирно поморје*, 3–14.
21. И. Божић, *Доходак царски* (Поводом 198. члана Душановог законика Раковачког рукописа), Посебна издања САН 254, Одељење друштвених наука 17, Београд 1956.
22. И. Божић, *Proniarii et capita*, ЗРВИ 8–1 (1963) 61–70.
23. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952.
24. И. Божић, *Колебања Махмуд-паше Анђеловића*, Прилози КЈИФ 41, 3–4 (1975) 159–171.
25. И. Божић, *Зетске војводе под деспотима*, Гласник Друштва за науку и умјетност Црне Горе 2–1 (1957) 5–25 =*Немирно поморје*, 174–192.
26. И. Божић, *Град и село на зетском приморју у XV веку*, ИГ 2 (1973) 63–70 = *Немирно поморје XV века*, 95–104.
27. И. Божић, *Улога и организација ратничких дружина у Зети у XV веку*, Радови АНУ БиХ 73 (1983) 93–105 = *Немирно поморје* 156–173.
28. И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, ИЧ 9–10 (1959) 151–185 = *Немирно поморје*, 105–149.

29. D. Bojanić-Lukač, *Ko je učestvovao u zamaničkoj vojsci*, Vesnik Vojnog muzeja 6–7 (1962) 240–244.
30. Д. Бојанић-Лукач, *Власи у северној Србији и њихови први катуни*, ИЧ 18 (1971) 255–270.
31. Д. Бојанић-Лукач, *О српској баштини и соћу у турским законима*, ИЧ 20 (1973) 19–29.
32. М. Васић, *Становништво Крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 66–86.
33. А. Веселиновић, *Североисточна Србија у средњем веку*, ИГ 1–2 (1987) 43–74.
34. А. Веселиновић, *績Царински систем...* А. Веселиновић, *Царински систем у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1984) 7–38.
35. А. Веселиновић, *Забране и прекиди трговине у Србији у доба Деспотовине*, ИГ 1–2 (1983) 25–42.
36. А. Веселиновић, *Косовска битка у историји Јована Рајића*, Косовска битка у историографији, Зборник радова Историјског института у Београду 11 (1990) 59–70.
37. А. Веселиновић, *Владарско и комунално у градовима Деспотовине*, Социјална структура српских градских насеља XII до XVIII века, Смедерево–Београд 1992, 125–137.
38. А. Веселиновић, *Косовске алузије...* А. Веселиновић, *Косовске алузије у повељама Стефана Лазаревића*, Зборник ФФ у Београду 18 серија А (1994) 179–196.
39. A. Veselinović, *Vojska u srednjovekovnoj Srbiji*, VIG 1–2 (1994) 385–422.
39a. А. Веселиновић, *Граница између Србије и Босне у XV веку*, Босна и Херцеговина од средњег века до новијег времена, Београд 1995, 87–100.
40. М. Влајинац, *Бедба и заманица...* М. Влајинац, *Бедба и заманица као мобарска и кулучарска работа у Србији средњег века*, ГСНД 2 (1926) 47–66.
41. Р. Грујић, *Руска властелинства по Србији XIV и XV века*, ИЧ 5 (1955) 53–77.
42. A. Dabinović, *Kotor pod Mletačkom republikom*, Zagreb 1934.
43. A. Dabinović, *Kotor u drugom skadarskom ratu*, Rad JAZU 257 (1937) 133–271.
44. А. Дероко, *Најстарије ватрено оружје у средњовековној Србији*, Глас САНУ 246 (1961) 15–40.
45. М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Пожаревац 1959 = Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 84–112.
46. М. Динић, *За историју рударства ...* М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, Београд 1955; II, Београд 1962.
47. М. Динић, *Прилози за историју ватреног оружја у Дубровнику и суседним земљама, Глас СКА 161* (1934) *55–98.*
48. М. Динић, *Дубровчани као феудалци у Србији и Босни*, ИЧ 9–10 (1959) 139–149.
49. М. Динић, *Власти...* М. Динић, *Власти за време Деспотовине*, Зборник ФФ у Београду 10–1 (1968) 237–244.
50. M. Dinić, *Lazar*, Enciklopedija Jugoslavije 5, Zagreb 1962.
51. М. Динић, *Из прошлости Срема*, Српске земље у средњем веку, 270–284.

52. М. Динић, *Зайадна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, 44–54.
53. M. Dinić, *O vitezu Palmanu*, Zgodovinski časopis 6–7 (1952) 398–401.
54. М. Динић, *Реља Охмућевић, Исūорија и ūредање*, ЗРВИ 9 (1966) 95–117.
55. М. Динић, *Шūански најамници у срūској служби*, ЗРВИ 6 (1960) 15–28.
56. М. Динић, *Писмо уīарскоī краља Жиīмунда бурīундском војводи Филиūу*, Зборник Матице српске за друштвене науке 13–14 (1956) 93–98.
57. М. Динић, *Обласū Бранковића*, Српске земље у средњем веку, 148–178.
58. М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска ūрīовина*, Српске земље у средњем веку, 305–331.
59. Д. Динић-Кнежевић, *Срūска десūоūовина ūрема Турцима од ūада Цариīрада до оūсаде Беоīрада* (1453–1456), Годишњак ФФ у Н. Саду 6 (1961) 124–142.
60. Д. Динић-Кнежевић, *Сремски Бранковићи*, Истраживања 4 (1975) 20–25.
61. B. Đurđev, *Kada i kako su nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Godišnjak BiH 12 (1972–3) 41–64.
62. B. Đurđev, *Kada i kako si nastali despota Stefana zakoni za Novo Brdo*, Sarajevo 1987.
63. В. Ј. Ђурић, *Срūски државни сабор у Пећи*, Београд 1975.
64. В. Ј. Ђурић, *Друшūво, држава, владар у умеūносūи у доба динасūија Лазаревић и Бранковић*, Зборник за ликовне уметности 26, Нови Сад 1990.
65. И. Ђурић, *„Ексūесиснеа" ūриручник за „Пиūакиа" о срūском ūаūријарху и неким феудалцима крајем XIV века*, Зборник Филозофског факултета у Београду 12–1 (1974) 415–432.
66. С. Ђурић, *Љубосūиња*, Београд 1985.
67. P. Živković, *Usora i Soli, poprište historijskih događaja u XIV i XV stoljeću*, ČIG 15 Tuzla 1984, 33–44.
68. М. Исаиловић, *Ваљево и околне обласūи у средњем веку*, Ваљево 1989.
69. М. Исаиловић, *Најсūарији ūодаци о Ваљеву у ūисаним изворима*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 23–48.
70. А. Ивић, *Сūари срūски ūечаūи и īрбови*, Нови Сад 1910.
71. П. Ивић, В. Ђурић, С. Ћирковић, *Есфиīменска ūовеља десūоūа Ђурђа*, Београд-Смедерево 1989.
72. *Исūорија народа Јуīославије* I, Београд 1953.
73. *Исūорија срūскоī народа* I, II, Београд 1981, 1982.
74. *Исūорија Црне Горе* II, Титоград 1970.
75. К. Јиречек, *Исūорија Срба* I, II, Београд 1978[2].
76. К. Јиречек, *Трīовачки ūуūеви и рудници Србије и Босне у средњем веку*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 205–301.
77. В. Јовановић, *Родоūовићи, Прилоī срūској средњовековној ūросоūоīрафији*, Зборник ФФ у Београду 17 (1991) 227–240.
78. M. Jović, *Dubrovačka vlastela u Novom Brdu* 1439–1455, Studia humanistica 2, Priština 1975, 229–244.
79. Ј. Калић, *Десūоū Сūефан Лазаревић и Турци (1421–27)*, ИЧ 29–30 (1982–3) 7–20.
80. Ј. Калић, *Ниш у средњем веку*, ИЧ 31 (1984) 5–40.

81. Ј. Калић, *Београд у средњем веку*, Београд 1967.
82. Ј. Калић, *Цариници деспота Стефана Лазаревића у Угарској*, Зборник ФФ у Београду 13–1 (1976) 71–83.
83. Ј. Калић, *Палата српских деспота у Будиму*, Зограф 6 (1975) 50–58.
84. Ј. Калић, *Пиротски крај у средњем веку*, Пиротски зборник 8–9 (1979) 185–201.
85. Ј. Калић, *Дунав у ратовима XV века*, Пловидба Дунавом и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 109–127.
86. Ј. Калић, *Срби у позном средњем веку*, Београд 1994.
87. Д. Кашић, *Идејни основи средњовековног схватања владарске власти у Срба*, Православна мисао 16–20 (1973)71–105.
88. Ј. Ковачевић, *Илустрације средњовековних сабора*, ИЧ 3 (1951–2) 464–6.
89. Ј. Ковачевић, *Средњовековна ношња балкански Словена*, Београд 1953.
90. Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовијековне босанске државе*, Сарајево 1978.
91. Д. Ковачевић-Којић, *Приштина у средњем веку*, ИЧ 22 (1975) 45–74.
92. D. Kovačević-Kojić, *Zvornik (Zvonik) u srednjem vijeku*, Godišnjak društva istoričara BiH 16 (1965) 19–35.
93. D. Kovačević-Kojić, *O biblioteci Nikole iz Kotora, kancelara na dvoru srpskih despota*, Zbornik FF i Sarajevu u čast Salka Nazečića, Sarajevo 1972, 415–419.
94. Д. Ковачевић-Којић, *Друштвена структура рударских градова*, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII века, Смедерево–Београд 1992, 35–50.
95. Р. Ковијанић, *Два податка о Николи Архилупусу*, Историјски записи 11, 1–2 (1955) 346–7.
96. Б. Крекић, *Прилог проучавању проније у средњовековној Србији*, ЗРВИ 8–2 (1964) 227–233.
97. М. Ласкарис, *Српске краљице, византијске принцезе у средњовековној Србији*, Београд 1926, репринт, Београд 1990.
98. Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић* I–II, Београд 1880. 1882.
99. Ч. Мијатовић, *Финансије српског краљевства*, Гласник СУД 25 (1869) 177–249; 26 (1869) 152–219.
100. M. Matijević-Sokol, *Uspostavljanje mletačke vlasti u Kotoru 1420*, Zbornik HI JAZU 12 (1982) 9–20.
101. Б. Марковић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, превод и правноисторијска студија, Споменик САНУ 126, Београд 1989.
102. Љ. Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972.
103. Љ. Максимовић, *Порески систем у грчким областима Српског царства*, ЗРВИ 17 (1976) 101–125.
104. Љ. Максимовић, *Зигос на српско-византијској граници*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985) 73–90.

105. Љ. Максимовић, *Позновизанџијски град – слом или ренесанса једног средњовековног друшџва*, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII века, Смедерево–Београд 1992, 97–112.
106. M. Mladenovitch, *L'etat Serbe au moyen age*, Paris 1931.
107. Р. Марић, *Сџудије из срџске нумизмаџике*, Београд 1956.
108. Л. Мирковић, *Увршћење десџоџ Сџефана Лазаревића у ред свеџиџеља*, Богословље II–III (1927) 161–177.
109. И. Митић, *О дубровачким конзулима на Балкану*, Balcanica 6 (1975) 63–76.
110. I. Mitić, *Konzulati i konzularna služba starog Dubrovnika*, Dubrovnik 1973.
111. Р. Михаљчић, *Војнички закон*, Зборник ФФ у Београду 12–1 (1974) 305–309.
112. Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић, исџорија, кулџ, џредање*, Београд 1989[2].
113. Р. Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, Београд 1989.
114. Р. Михаљчић, *Крај Срџског царсџва*, Београд 1989[2].
115. Р. Михаљчић, *Град у џреломном раздобљу*, Социјална структура српских градских насеља у XII–XVIII веку, Смедерево–Београд 1992, 113–124.
116. С. Мишић, *Поход султана Мусе на Десџоџовину 1413. и исџочна срџско-џурска граница*, ИГ 1–2 (1987) 75–88.
117. В. Мошин, *Самодржавни Сџефан кнез Лазар и џрадиција немањићког суверениџеџа од Марице до Косова*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 13–43.
118. В. Мошин, *Повеље краља Милуџина – дџломаџичка анализа*, ИЧ 18 (1971) 53–86.
119. Д. Минић, *Неколико средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића" 4, Пријепоље 1976, 101–110.
120. Б. Недељковић, *Сок и соцбина у сџаром срџском џраву*, ИЧ 7 (1957) 53–80.
121. Б. Недељковић, *Дубровчани у сваџовима кнеза Лазара Ђурђевића*, Зборник ФФ у Београду 8–2 (1964) 479–524.
122. Б. Недељковић, *Погранична џороџа*, ИЧ 24 (1977) 9–45.
123. L. Niederle, *Život starych Slovanu* III, svazek 2, v Praze 1925.
124. Р. Новаковић, О *Зигосу и граници између Србије и Византије крајем XI и џочеџком XII века*, Прилози КЈИФ 34/1–2 (1968) 3–29.
125. Р. Новаковић, *Још неколико речи о могућем храничном џојасу на Зигосу, Чеџири џрилога, исџорији и исџоријској географији Србије*, Зборник ФФ у Београду 11–1 (1970) 233–236.
126. С. Новаковић, *Сџара срџска војска*, Београд 1893.
127. С. Новаковић, *Пронијари и башџиници*, Васкрс државе српске и друге студије, Београд 1986, 161–224.
128. С. Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1960.
129. С. Новаковић, *Византијски чинови и џиџуле у срџским земљама XI–XV века*, Глас САН 78 (1908) 178–279.
130. С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у џримени и књижевносџи*, Историја и традиција, Београд 1982, 293–434.

131. С. Новаковић, *Последњи Бранковићи*... С. Новаковић, *Последњи Бранковићи у историји и народном певању* (1456–1502), Историја и традиција, Београд 1982, 121–278.
132. Г. Острогорски, *Србија и византијска хијерархија држава*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 125–138.
133. Г. Острогорски, *Пронија*, Београд 1951.
134. Г. Острогорски, *Византијски систем хијерархије држава*, Сабрана дела V, Београд 1970, 238–262.
135. Г. Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1969[2].
136. Г. Острогорски, *Простагме српских владара*, Прилози за КЈИФ 34 (1968) 245–257.
137. Г. Острогорски, *Византијски цар и светски хијарархијски поредак*, Сабрана дела V, Београд 1970, 263–277.
138. Г. Острогорски, *Однос цркве и државе у Византији*, Сабрана дела V, Београд 1970, 224–237.
139. Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Сабрана дела IV, Београд 1970, 281–364.
140. Г. Острогорски, *Серска област после Душанове смрти*, Београд 1965.
141. Г. Острогорски, *Господин Константин Драгаш*, Сабрана дела IV, Београд 1970, 271–281.
142. М. Пурковић, *Кћери кнеза Лазара*, Мелбурн 1957.
143. М. Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976.
144. М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978.
145. М. Пурковић, *Авињонске папе и српске земље*, Пожаревац 1939.
146. М. Пурковић, *Српска култура средњег* века, Химелстир 1985.
147. J. Петровић, *Новци деспот Стефана Лазаревића 1389–1427*, Народна старина 4 (1940).
148. J. Пападријанос, *Манојло Палеолог, византијски посланик у Србији 1451*, ЗРВИ 8–2 (1964) 311–315.
149. В. Петковић, *Ликови деспота Стефана Лазаревића*, Богословље II–3 (1927) 178–187.
150. Đ. Petrović, *Samostreli iz zbirke Vojnog muzeja JNA*, Vesnik Vojnog muzeja 4 (1957) 125–151.
151. D. Petrović, *O vatrenom oružju Dubrovčana u XIV veku*, Vesnik Vojnog muzeja 15 (1069) 59–96.
152. Н. Радојчић, *Српски државни сабори у средњем веку*, Београд 1940.
153. Н. Радојчић, *Унутрашњи и спољашњи чинови*, Прилози КЈИФ 20 (1954) 70–71.
154. Н. Радојчић, *Снага закона у Душановом законику*, Глас САН 110 (1924) 100–139.
155. Н. Радојчић, *Судије и закон у средњовековној Србији и Угарској*, Летопис МС 35 (1925).
156. Н. Радојчић, *Државно и друштвено уређење Србије у доба Немањића*, Летопис МС 341 (1934) 1–12.

157. Н. Радојчић, *Визанӣијско ӣраво и сӣаро срӣско ӣраво*, Архив за правне и друштвене науке 71 (1956) 77–81.
158. Н. Радојчић, *Природа визанӣијско-срӣске ӣранице од XI до XIII века*, Зборник радова III конгреса словенских географа и етнографа, Београд 1933.
159. Ђ. Сп. Радојчић, *Десӣоӣовина срӣска, држава Лазаревића и Бранковића (1402–1459)*, Видици 5 (1957) 28–29.
160. Ђ. Сп. Радојчић, *Новац десӣоӣа Сӣефана са двоӣлавим орловима*, Прилози за КЈИФ 9 (1929).
161. J. Радонић, *Сӣоразум у Таӣи 1426. и срӣско-уӣарски односи од* XIII до XVI *века*, Глас 187 (1941) 117–232.
162. J. Радонић, *Наши десӣоӣи ӣоком векова*, Глас САНУ 219 (1956) 11–17.
163. J. Радонић, *Срӣске финансије у* XV *веку*, Нови живот, Београд 1934, 55–61.
164. J. Радонић, *Срӣска војска у XV веку*, Нови живот 17, Београд 1934, 220–223.
165. J. Радонић, *Заӣадна Евроӣа и балкански народи ӣрема Турцима у ӣрвој ӣоловини* XV *века*, Нови Сад 1955.
166. П. Рокаи, *Прилоӣ ӣознавању ӣоложаја Срба у Уӣарској у XV веку*, Зборник за историју МС 6 (1972) 87–91.
167. П. Рокаи, *„Бродови" на Дунаву и ӣриӣокама на ӣодручју јужне Уӣарске у средњем веку*, Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове, Београд 1983, 139–178.
168. И. Синдик, *Комунално уређење Коӣора од друӣе ӣоловине XII до ӣочеӣка XV сӣољећа*, Београд 1950.
169. А. Соловјев, *Појам државе у средњовековној Србији*, Годишњица НЧ 42 (1933).
170. А. Соловјев, *Судије и суд ӣо ӣрадовима Душанове државе*, Гласник скопског научног друштва 7–8 (1929–30).
171. А. Соловјев, *Једно суђење из доба кнеза Лазара*, Архив за правне и друштвене науке 35 (1939).
172. А. Соловјев, *„Градски закон" у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке 16 (33) Београд 1928.
173. А. Соловјев, *Уӣовор о куӣовини и ӣродаји у средњовековној Србији*, Архиве за правне и друштвене науке 15 (32) Београд 1927.
174. А. Соловјев, *Законик цара Сӣефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1980.
175. М. Спремић, *Дубровник и Арӣонци (1442–1495)*, Београд 1971.
176. М. Спремић, *Турци и Балканско ӣолуосӣрво у XIV и XV веку*, ЈИЧ 1–2 (1966) 37–49.
177. М. Спремић, *Турски ӣрибуӣари у XIV и XV веку*, ИГ 1–2 (1970) 9–59.
178. М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић и Мачванска бановина*, ИЧ 23 (1976) 23–37.
179. М. Спремић, *Десӣоӣ Ђурађ Бранковић и краљ Алфонс Араӣонски*, Зборник ФФ у Београду 15–1 (1985) 97–114.
180. М. Спремић, *Срби и Флоренӣинска унија цркава 1439*, ЗРВИ 24–25 (1986) 413–426.

181. М. Спремић, *Десйой Ђурађ Бранковић и Пайска курија*, Зборник ФФ у Београду 16 (1989) 163–177.

182. М. Спремић, *Јадар у средњем веку*, Јадар у прошлости, Нови Сад 1985, 41–75.

183. М. Спремић, *Крупањ и Рађевина у средњем веку*, Рађевина у прошлости, Београд 1986, 111–130.

184. М. Спремић, *Средњовековни рудници и шргови северозападне Србије*, Ваљево, постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 93–110.

185. М. Спремић, *Десйой Ђурађ*... *Десйой Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994.

186. С. Станојевић, *Борба за наследство Баошино*, Ср. Карловци 1902.

187. S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarevic's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv für slavische Philologie 18 (1896) 409–472.

188. Г. Станојевић, *Услови примања млешачке власши града Бара 1443*, ИЧ 6 (1956) 207–213.

189. И. Стијеповић, Р. Ковијанић, *Неки подаци о зетском војводи Алтоману*, Историјски записи 9–1 (1953) 269–271.

190. Н. Стијеповић, *Срйска феудална војска*... Н. Стијеповић, *Срйска феудална војска са крашким прегледом војне исшорије*, Београд 1954.

191. В. Стефановић, *Краљ Машија и Срйска десйошовина*, Летопис МС 330, Нови Сад 1932.

192. Ђ. Стричевић, *Једна хийошеза о шишуларном имену срйских десйоша у XIV веку*, Старинар 7–8 (1958) 113–130.

193. J. Tadić, *Promet putnika u starom* Dubrovniku, Dubrovnik 1939.

194. Г. Томовић, *Томашев нашпис*... Г. Томовић, *Томашев нашпис о оснивању цркве Благовешшења Госйодњег 1427. године код Ораховца у Мешохији*, Косовско-метохијски зборник 1, Београд 1990, 63–98.

195. Т. Тарановски, *Исшорија срйског права у немањићкој држави* 1–4, Београд 1931–1935.

196. Т. Тарановски, *Majestas Carolina и Душанов законик*, Глас САН 156 (1933).

197. Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови*... Ђ. Трифуновић, *Књижевни радови десйоша Сшефана Лазаревића*, Београд 1979.

198. В. Тошић, *Велики челник Радич*, Зборник за историју МС 13 (1976) 7–21.

199. Д. Трајковић, *Никола Скобаљић*, Лесковачки зборник 4 (1964) 86–99.

200. В. Трпковић, *Турско-угарски сукоби до 1402*, ИГ 1–2 (1959) 93–121.

201. М. Ћирић, *Ко је био зашшишник средњовековне срйске државе*, Зборник ИМС 11 (1975) 97–105.

202. С. Ћирковић, *Идеја свешског царсшва код Консшаншина из Осшровице*, ЗРВИ 7 (1961) 141–145.

203. С. Ћирковић, *Осумњичене повеље кнегиње Милице и десйоша Сшефана*, ИЧ 6 (1956) 139–152.

204. С. Ћирковић, *Православна црква у средњовековној срйској држави*, Српска православна црква 1219–1969, Споменица о 750-годишњици аутокефалности, Београд 1969, 35–51.
205. С. Ћирковић, *Десйош Ђурађ Бранковић и уїарско-шурски йреїовори 1454*, Глас САНУ 280–15 (1981) 103–112.
206. С. Ћирковић, *Средњи вијек*, Бар под Румијом, Бар 1984, 9–39.
207. С. Ћирковић, *Владарски двори око језера на Косову*, Зборник за ликовне уметности МС 20 (1984) 67–83.
208. С. Ћирковић, Говор проф. С. Ћирковића на отварању изложбе „Оружје и опрема средњовековног ратника у Србији", Зборник Историјског музеја Србије 17–18 (1981), 266–268.
209. С. Ћирковић, *Србија уочи бишке на Косову*, Косовско-метохијски зборник 1, Београд 1990, 3–20.
210. С. Ћирковић, *Урбанизација као шема срйске исшорије*, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII века, Смедерево–Београд, 1992, 9–20.
211. С. Ћирковић, *Сеоска ойшшина код Срба у средњем веку*, Симпозијум Сеоски дани С. Вукосављевића, Пријепоље 1978, 81–88.
212. С. Ћирковић, *Цена најамника у јуїоисшочној Евройи крајем средњеї века*, Војне крајине у југословенским земљама до Карловачког мира, Београд 1989, 9–25.
213. С. Ћирковић, *Прилошци за исшорију Ковина у средњем веку*, Зборник ИМС 1 (1970) 83–86.
214. С. Ћирковић, *Мере у средњовековној срйској држави*, Мере на тлу Србије кроз векове, Београд 1974, 41–64.
215. С. Ћирковић, *Сшефан Вукчић-Косача и њеїово доба*, Београд 1964.
216. С. Ћирковић, *Исшорија средњовековне босанске државе*, Београд 1964.
217. С. Ћирковић, *Раваничка хрисовуља*, Раваница 1381–1981, Београд 1981, 69–82.
218. С. Ћирковић, *Шабац у средњем веку*, Шабац у прошлости I, Шабац 1970, 83–114.
219. С. Ћирковић, *Голубац у средњем веку*, Пожаревац 1968.
220. С. Ћирковић, *Хрељин йоклон Хиландару*, ЗРВИ 21 (1982) 103–117.
221. С. Ћирковић, *Шший у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академикот М. Апостолски, Скопје 1986, 25–37.
222. С. Ћирковић, *„Црна Гора" и йроблем срйско-уїарскої їраничної йодручја*, Ваљево, настанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59–77.
223. В. Ћоровић, *Сребрница за владе десйоша Сшевана*, Прилози КЈИФ 2 (1922) 61–77
224. В. Ћоровић, *Десйош Ђурађ Бранковић йрема Конавоском рашу*, Глас СКА 110 (1923) 26–39.
225. В. Ћоровић, *Женидба десйоша Лазара*, Глас САН 156 (1933) 145–157.
226. В. Ћоровић, *Силуан и Данило II, срйски йисци XI и XV века*, Глас СКА 136 (1929) 13–103.
227. Р. Ћук, *Царица Мара*, ИЧ 25 (1978) 53–97.

228. Р. Ћук, *Бреза и Комарани, средњовековна насеља у Полимљу*, ИЧ 34 (1987) 61–73.
229. Р. Ћук, *Колоније у српским средњовековним градовима*, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII века, Смедерево–Београд 1992, 85–96.
230. Б. Ферјанчић, *Деспоти...* Б. Ферјанчић, *Деспоти у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960.
231. Б. Ферјанчић, *О деспотским повељама*, ЗРВИ 4 (1956) 89–114.
232. Б. Ферјанчић, *Севастократори и кесари у Српском царству*, Зборник ФФ у Београду 10–1 (1970) 254–269.
233. Б. Ферјанчић, *Владарска идеологија у српској дипломатици после пропасти Царства*, О кнезу Лазару, Београд 1975, 139–150.
234. Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника...* Б. Ферјанчић, *Вести кратких хроника о српској средњовековној историји*, Глас САНУ 338, Одељење историјских наука 3, Београд 1983, 145–172.
235. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији...* Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 173–215.
236. A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, Sarajevo 1975.
237. *Хиландар*, Београд 1987.
238. Б. Храбак, *Трг Ваљево у средњем* веку, ИГ 3–4 (1953) 91–102; Иста, нешто измењена и допуњена расправа изашла је под називом *Дубровчани у Ваљеву у феудално доба*, Гласник Архива у Ваљеву 2–3 (1967) 5–13.
239. Б. Храбак, *Средњовековни рудник и трг Рудиште под Авалом*, Годишњак града Београда 3 (1956) 99–106.
240. Х. Шабановић, *Организација турске управе у Србији у XV и XVI вијеку*, ИГ 3–4 (1955).
241. В. Шалипуровић, *Нека питања границе Босне и Херцеговине и места и положаја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића“ 7, Пријепоље 1979.
242. Г. Шкриванић, *Оружје у средњовековној Србији, Босни и Дубровнику*, Београд 1957.
243. Г. Шкриванић, *Израда и набавка оружја у средњовековној Србији*, Весник Војног музеја 4 (1957) 295–301.
244. G. Škrivanić, *Prilozi za proučavanje razvoja vatrenog oružja*, VVM 2 (1955) 72–80.
245. G. Škrivanić, *Prilozi za proučavanje srednjovekovne konjske opreme*, VVM 4 (1955) 203–205.
246. G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci...* G. Škrivanić, *O najamničkoj vojsci u srednjovekovnoj Srbiji*, Vojno-istorijski glasnik 5 (1954) 80–94.
247. G. Škrivanić, *Prilozi za proučavanje junačkih igara i srednjovekovnom Dubrovniku, Srbiji i Bosni*, VVM 2 (1955) 174–180.
248: G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske...* G. Škrivanić, *Organizacija srednjovekovne vojske u Srbiji, Bosni i Dubrovniku*, Vojno-istorijski glasnik 1 (1967) 141–168.

249. G. Škrivanić, *Postupak sa zarobjenicima u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i susednim zemljama*, Vojno-istorijski glasnik 16–6 (1965) 101–108.

250. G. Škrivanić, *Način ratovanja u srednjovekovnoj Srbiji i Bosmi*, Vojno-istorijski glasnik 4 (1965) 73–88.

251. G. Škrivanić, *Paličnik i vitez u srednjovekovnoj Srbiji*, Vesnik Vojnog muzeja 15 (1969) 207–212.

252. Г. Шкриванић, *Власшелинсшво великоī челника Радича Посшуйовића*, ИЧ 20 (1973) 125–137.

253. Г. Шкриванић, *Раваничко власшелинсшво*, Раваница 1381–1981, Београд 1981, 83–100.

Белешка о аутору

Рођен је 12. јула 1949. године у селу Јежевици код Чачка. Основну школу похађао у Јежевици и Чачку, где је учио и гимназију. Матурирао је 1968. с одличним успехом. Исте године уписао је студије на групи за историју Филозофског факултета. Студирајући повремено и уз рад, постигао је релативно добар успех, с просечном оценом 9, а дипломирао је почетком 1975. с највишом оценом. За дипломски рад *Источна Србија у средњем веку* добио је Октобарску награду за научне радове студената, док је сам рад у сажетом облику касније објављен у научном часопису.

После дипломирања наставио је усавршавање на постдипломским студијама на смеру Историја народа Југославије у средњем веку. За асистента–приправника на Одељењу за историју, на Катедри за историју народа Југославије у средњем веку, изабран је 1979. године. Магистарски рад *Трговина у Србији у доба Деспотовине* одбранио је *с особитим успехом* у јуну 1982. За асистента на истој катедри изабран је 1983. Годинама радећи на прикупљању грађе, највише у Хисторијском архиву у Дубровнику, урадио је и у децембру 1993. одбранио докторску дисертацију под насловом *Држава српских деспота*. За доцента на истој катедри изабран је 31. марта 1994. године. За ванредног професора изабран је 15. априла 1999. године, а за редовног 2. марта 2004. Професор је по позиву на Филозофском факултету у Српском Сарајеву. Ментор је више одбрањених магистарских и докторских теза, као и теза које су сада у току.

Више од једне десеније учествује у стручном усавршавању професора историје, као и у њиховом полагању стручних испита. Аутор је уџбеничке литературе за основне и средње школе, као и рецензент истих из области средњег века.

У два мандата био је продекан за финансије (2000–2004) Филозофског факултета у Београду. Члан је експертских комисија Владе Републике Србије: 1. Комисија за грб, заставу и химну Министарства правде и 2. Комисије за пројекте (историја, етнологија, археологија) Министарства за науку, технологије и развој.

Од 1999–2001. руководио је пројектом *Историја Србије и срӣскоӣ народа* Одељења за историју, а сада руководим пројектом *Друштво у срӣској диӣломатичкој ӣрађи.* Члан је Националног просветног савета Републике Србије и управник Одељења за историју Филозофског факултета у Београду.

Библиоӣрафија

Прилоӣ ӣроучавању рударства на Балкану крајем XV века, Историјски часопис 25 (1978), 249–53.

Споменици на средновековната и поновата историја на Македонија III, Скопје, 1980. (критички приказ), Историјски гласник 1–2 (1981) 163–4.

Забране и ӣрекиди трӣовине у Србији у доба Десӣотовине, ИГ 1–2 (1983) 25–42.

Царински систем у Србији у доба Десӣотовине, ИГ 1–2 (1984) 7–38.

Североисточна Србија у средњем веку, ИГ 1–2 (1987) 43–74.

Још једном о значењу средњовековноӣ ӣојма „удава", ИГ 1–2 (1988) 129–135.

Србија и Венеција, приказ књиге Р. Ћук, Књижевна реч бр. 312 (1987).

Косовска битка у „Историји" Јована Рајића, Зборник радова Историјског института у Београду 11 (1990) 59–69.

Документи о ӣрвом ӣомену Чачка у средњем веку, Зборник Народног музеја у Чачку 20 (1990), Чачак 1991, 61–73.

Владарско и комунално у ӣрадовима Десӣотовине, Социјална структура српских градских насеља XII–XVIII в. Смедерево – Београд 1992, 125–137.

Документи о ӣрвом ӣомену Чачка, Чачак у прошлости, Чачак 1994, 49–59, II издање Чачак 1995, 59–70.

„*Краљевство на Котражи*", открића, Чачански глас бр. 5, 28. јануар 1994.

Косовске алузије у ӣовељама Стефана Лазаревића, Научни скуп „Косовска битка, историја и традиција", САНУ, јун 1989, стр. 30. Зборник ФФ у Београду 18–А (1994), Београд 1995, 179–197.

Чачак у средњем веку, Зборник с научног скупа „800 година Богородице Градачке", Чачак, нов. 1992, Богородица Градачка у историји српског народа, Чачак 1995, 57–80.

Јежевица и њена ӣрошлост, поводом 182-годишњице најстарије школе у чачанском крају, посебан сепарат, Јежевица 1994.

Најстарија у чачанском крају, поводом 182-годишњице најстарије школе у чачанском крају, Чачански глас 26. авг. 1994.

Војска у средњовековној Србији, Војноисторијски гласник 1–2 (1994), 384–422.

Насиље над историјом, Поводом прославе 600-годишњице од смрти Марка Краљевића, Вечерње новости, 31. мај 1995.

Држава српских деспота, Београд 1995, стр. 313.

Граница између Србије и Босне у XV веку, Босна и Херцеговина од средњег века до најновијег времена, Београд 1995, 87–100.

Р. Михаљчић, Прошлост и народно сећање, Београд 1995, ИГ 1–2(1995) 79–80 (приказ).

Чачак у прошлости, Студије и путописи, приредио Р. Петровић, Чачак 1995, ИГ 1–2 (1995) 82–83 (приказ).

Енциклопедија српске историографије, Београд 1997. енц. јединице: Историја средњовековне босанске државе, Зборник чачанског музеја, Ратник, С. Богдановић, И. Кукуљевић, Д. Лапчевић, Ш. Љубић, И. Руварац, Д. Руварац, П. Срећковић, П. Томац (укупно 15 енц. ступаца).

Први помен Чачка, Чачански глас 45 (7. нов. 1997), 10.

Први помен Чачка, Чачански глас 38 (18. септ. 1998), 4.

Дубровачко Мало веће о Србији (1415–1460), Београд 1998 стр. 699.

Лексикон српског средњег века, Београд 1999, енц. јединице: Велики војвода, Војвода, Војница, Војска, Границе, Заманичка војска, Конзули, Пристав, Резервати судски, Савет дворски, Судство, Удава, Царина, Цариници (укупно око 30 енц. страница).

Суд у средњем веку, Република бр. 234 (1–15 апр. 2000), 38–41.

Закон о рупама деспота Стефана, Забавник 2575 (2001), 3–6.

Српске династије, коаутор са Р. Љушићем, Нови Сад – Београд 2001.

Родослови српских династија, коаутор Р. Љушић, изд. Платонеум, Нови Сад 2002.

Постери српских средњовековних династија (Властимировићи, Војислављевићи, Вукановићи, Немањићи, Котроманићи, Мрњавчевићи, Балшићи, Лазаревићи, Бранковићи, Црнојевићи), Нови Сад – Платонеум, 2002.

Енциклопедија православља 1, 2, Београд 2002, пет одредница: Бранковићи, Котроманићи, Лазаревићи, Мрњавчевићи, Немањићи (око 25 енц. страница)

Срби и Европа у одабраним изворима средњег века, Историјска читанка са радном свеском, Београд 2003.

Срби и Европа у одабраним изворима средњег века, Историјска читанка са радном свеском за 6. разред основне школе, Београд 2003.

Образовање у средњовековној Србији, Образовање код Срба кроз векове, Београд 2003, 9–19.

Повеља деспота Стефана Лазаревића деспотици Јевпраксији, Стари српски архив I (2002) 131–142.

Повеља деспота Стефана Лазаревића манастиру Милешеви, Стари српски архив II (2003) 93–203.

Предговор Новој серији Мешовите грађе, књ. 22 (2004), 7–8.

Србија у дубровачким тестаментима у 15. веку I, (коаутори С. Ћирковић и Р. Ћук), Мешовита грађа књ. 22 (2004), 9–80.

Професор Сима Ћирковић и рад на издавању извора, Стари српски архив III (2004), Споменици С. Ћирковића, 9–19.

Регистар имена

А

Б

В

Г

Д

Ђ

Е

Ж

З

И

J

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш

Регистар географских назива

А

Б

В

Г

Д

Е

Ж

З

И

J

К

Л

Љ

М

Н

О

П

Р

С

Т

Ћ

У

Ф

Х

Ц

Ч

Ш